

8/2135
1963

1907
OL

153

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

TIZENÖTÖDIK KÖTET.

~~OSZK
KÖNYVELOSZTÓ
FŐLŐPÉLDÁNY~~

~~A KIRÁLYI
SÁRSZÉK
KÖNYVTÁRA~~

PEST,
NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV, M. AKAD. NYOMDÁSZNÁL.
1862.

1882

1882

BUDAPESTI SZEMLE

1882

GRINGERY ÁRTAL

TIRNÓDOR KÖTET

Budapesti Művelődési Egyesület Könyvtára Folyóiratok	426
--	----------------

Budapesti Művelődési Egyesület Könyvtára Folyóiratok	426
--	-----

VERULAMI BACO.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

III.

Ideje munkáiról szólni Baconak, s mint feljebb ígérteték, a mennyire lehetséges, magából ismertetni meg őt. — Csak egy perczet kértünk még, a míg elmondjuk iratai szerkezetét, egyiknek a másikba átmenését, többnek egymást kiegészítő vagy világosító átdolgozását, hogy aztán részletekre bocsátkozzunk. — Közönségesen el van ismerve, hogy Bacot, mint az új tudományosság atyját, különösen három nagyobb munkája után lehet megítélni. — Ezeket fogjuk tehát, czélunkhoz képest, elővenni, és kivonatosan előterjeszteni, hallgatással mellőzvé azokat, melyek irodalmi tekintetben nagy becsűek ugyan, de reformatori hírével nincsenek kapcsolatban; hanem ismét tisztelő figyelemmel leszünk azon eszmék iránt, melyekben ő úgy jelentette ki magát, mint új tudományok jóslóját s fölfedezőjét, adván némi tervet vagy előrajzot hozzájuk; desiderata czime alá foglalván valamennyit.

Baco legelső gondolatai a természet magyarázatáról (de interpretatione naturae, sive de inventione rerum et operum) *Cogitata et visa* (gondolatok és nézetek) czímmel vannak összegyűjtve, s egy részét teszik iratainak a nélkül, hogy fő munkáját tennék. — Ez volt az ő bölcsészeti elméjének legelső ¹⁾ ébrénye (em-

¹⁾ Baco művei keletkezésére nézve a legfigyelmesebb kiadók sincsenek egyező értelemben. Legelső műveül említettik: „Temporis

bryo), melyből kerültek nagyobb művei, a minthogy új feldolgozásban a *Cogitata et Visa* lett a *Novum Organum* első könyve: „*judicia vera de interpretatione naturae*“ mellék czímmel, a *Novum Organum* pedig, mely két könyvből áll, beolvasztatott az „*Instauratio Magna*“ könyvei közé, mint folytatása ama nézeteknek, melyek 1605-ben (*Of the proficiencie and advancement of Learning*²⁾ nyomattak, és terjedelmesen kibővítve „*De dignitate et augmentis Scientiarum*“ név alatt mentek a tudományos világ elé. — A *Novum Organum* világot látott először 1620-ban, majd bekeblezve 1623-ban, mikor előállott az *Instauratio Magna* főczím, mely alá rendeztetett a „*De dignitate et augmentis*“, mint első rész, a *Novum Organum* pedig mint folytatás. — Természetes, hogy ily szervületben lehetlen volt kimaradni az ismétléseknek. Mi a szöveg hűségese visszaadásával ezt is fogjuk láttatni kivonatunkban; nem lesz annálfogva meglepő, ha mit főmunkájában kifejtve, tudományosan megalapítva olvastunk, kisebb műveiben is föltaláljuk, mint szobrász termében a mintákat, melyek becsre nézve alább lehetnek ugyan a kivitt műnél, de azért méltók a figyelemre, mert velők született, rajtok ért meg a gondolat, valósult meg az alapeszme. — Nincs tehát semmi eltérés vagy ellenmondás a tudósok ítéletében, ha névszerint az angol bölcsészettörténész, Dugald Stewart, a „*Cogitata et visa*“, maga Baco, és vele Macaulay a „*Novum Organum*“, Remusat pedig a „*De dignitate et augmentis scientiarum*“ feliratú műveknek adják külön-külön a pálmát. — Baco nem esik két ég alá gondolkozásával, nem lehet benne külön fejlődési korszakot feltalálni egymás alá vagy egymás után rendezni. — Ő mindig egy volt; vezérgondolatát soha nem változtatta, hanem egyformán tisztelte ifju mint öreg korában, legfőljebb toldott irataihoz, bővített vagy tisztázott rajtok jele nélkül az élet viszontagságainak, melyek változó szerenésével fordulván meg rajta, akár örökre elveheték

partus masculus (maximus?) sive de interpretatione naturae libri tres.“ 1583 vagy 1590. Mondják, hogy kijött de elveszett; alkalmasint nem volt egyéb mutatványnál. Az eszmék, a gondolatjárás találkozása, ugyanazonsága mindegyikben a keletkezés kérdését a *curiosumok* sorába helyezi. — Én mindenütt a lipcsei 1694-ki kiadás szerint idézek.

²⁾ Új czím alatt is fordul elő: *Mr. Bacon in praise of Knowledge.*

kedvét a gondolkodástól amaz egység nélkül. — Őt a gondolat egysége tartotta meg. — Aztán Baco nem műbecs után járt, hanem tanítani akart, nem is alkotott rendszert, hanem ismereteket halmozott s még ekkor is csak vázolt, mert rengeteg észjárással mindig tovább törvén, be semmit sem végzett. — Tudományi eszméje: „*Interpretatio naturae ad condendam philosophiam*,” és célja: „*Commodis humanis inservire*,” soha sem szállt le gondolatvilága látköréről, mint soha nem mertül alá az északi csillag. — Ő azt ezerszer ismétli, kijelenti oly elutasíthatlan követeléssel az ész nevében, mint a gyermek, ki nem akar megszünni kérelmével, kívánságai nevében. Egyébiránt bölcsészet által szülni újra a tudományokat, és tudományval építeni az emberiség sorsát: ez a bacói minden eszmélkedés koronája, inuen iratai a gyakorlati evangélioma. — Ily alapeszme sugallata után Baco hánytva vetette s meg is alkotta elméjében egy nagy munka tervét, mely valamennyi bölcsészeti dolgozataiból lett volna összeállítandó, vagy melyhez eddigi dolgozatai csak előkészület lettek volna; azonban nem maradt egyéb belőle mint az elosztás hat könyvre (*Instaurationis Magnae Distributio*) és a részek tervrajza (*Singularum Argumenta*).

Az első rész felirata: „*Partitiones scientiarum*,” a tudományok osztályozása és pedig nem csak azoké, melyek megvannak és ismeretesek, hanem azoké is, melyek hiányzanak; mert valamint a földgömbjén, mond Baco, úgy az értelmi gömbön, ha sok tér van művelés alatt, de igen sok még a pusztaság és parrag is. — A kidolgozás elmaradt, vagy legalább az első rész tartalma nem az, mit Baco akart, de szerencsésen van pótolva, a tudományok méltóságáról (*de dignitate*) és növekedéséről (*de augmentis*) irt munkájával. — Baco tehát újra fogta volna még dolgozni „*De augmentis*” könyvét, a mely pedig már régibb iratainak volt részint átdolgozása, részint bővített kiadása.

A második részbe lett volna szánva: tanítmány az ész jobb és tökéletesebb használatáról a dolgok megismerésében, és az értelem valódi segédeiről, vagyis az, mit ő a természet magyarázásának szokott nevezni, és így a *Novum Organum*; mely a logikával megegyezik abban, hogy az értelemnek segéde mind kettő: de eltér tőle célja, megmutatási módja és vizsgálódásának kezdetei által. A *Novum Organum* célja t. i. hogy ne érvek, csupán az elvvel egyező érvek, hanem működé-

sek és elvek s ne valószínű okok, hanem magokért szóló művek találtassanak fel. — A közrendű (vulgaris) logikában az ellenfélt vita győzi meg, Baconnál pedig a természet és művei; anánlfogva e célhoz képest fogott módosulni a megmutatás természete és rendje is. — A közrendű logikában minden a zárolás³⁾ körül forog. — Mi elvetjük, mond Baco a syllogismust, mely zavarosan működik s elejti a természetet. — Noha bizonyos, hogy a mik egy középtételben megegyeznek, egymásközt is megegyeznek: még is marad fenn annyi vizzásság, hogy a syllogismus tételekből, a tételek szókból állanak, a szók pedig a dolgok képei, jegyei. Ha már a szókra támaszkodunk, melyek a dologtól messze maradhatnak, könnyen előállhat a tévedés, mikor minden okoskodásnak vége. — A syllogismust tehát elvetjük nem csak az elvekre, hanem a közép tételekre való nézve is; és a dolgok természetéhez képest élünk az inductioval; ⁴⁾ mint oly megmutatási formával, mely az érzéket lefoglalja, a természetet közeléri, s annak mintegy bevegyül munkálataiba.

Ennélfogva megfordítjuk a megmutatás rendjét is. — Mi, nem röpillünk, mint eddig szokás volt, az érzékiek és részletesekről az egyetemesre, honnan, mint szilárd elvből, középtételeken át vezessünk le valamely igazságot rövid de nyaktörő s a természetnek járatlan utakon, mi könnyen vitatkozásokra visz: hanem alaptételeket, törvényeket (axiomata) lassan és fokozatosan emelünk, s legutolsó helyen értünk az egyetemeshez, mely nem pusztán szóbeli, hanem határozott és olyan, hogy a természet is magáénak ismeri, mint a mi a dolgok veleje. Ez az inductio nem a dialektikusoké, mely egyszerű felszámolás után gyermekeken s önké-

³⁾ Így magyarítom a Conclusio, Syllogismus, Schluss műszókat következtetés, észlelés, okoskodás helyett.

⁴⁾ B e h o z á s rosszul, a magyar elme járása ellen. Magyar embert a tapasztalás, az elmélkedés nem behozza, hanem ráhozza az igazságra, észére, jobb gondolkodásra. Itt is jobb lenne az erőtéljes r á h o z á s, minek jól felelne meg l e h o z á s a logikai deductio értelmében. — Nekiünk szép szavaink vannak a r á elötételével: rábeszélés, ráfogás, ráhagyás, ráijesztés, rávitel. Lehetne rá gondolás, ráeszmélés stb., mint ugyanannyi pszichológiai árnyalat a gondolatok kifejezésére.

nyesen következett, csak a szokottakra szorítkozik biztos kimenetel nélkül; hanem formájában és ítélethozásában olyan, mely a tapasztalást megoldja, megválasztja, és kellő kizárások által kényszerüleg hajt okoskodni. — Ez volna már Baco terve szerint a második rész első szakasza, míg a második szakasz azon módszert adná, mely által megszabadíttatnék a tudomány a tévedés bajboncsaitól. — Részletezés helyett azonban nem kapunk egyebet, mint a természet magyarázásának egyetemes tételét, mely után jó pusztán a tények előjoga (*praerogativae instantiarum*.)

Harmadik rész az egyetem tüneményei, vagy természettörténet és kísérletek a bölcsészet alapjához ⁵⁾. Ennek mindössze is előszava és előjegyzetei vannak meg. A fejezetek száma benne nem kevesebb mint százharmincz.—Legelsőnek czime: *historia coelestium sive astronomia*, legutolsónak: *historia naturarum et potestatum figurarum*; s így historia valamennyi fejezet, melyek közül csak kettőt talállok tüzetesen tárgyalva: *historia ventorum* és *historia vitae et mortis*.—A többi „historia“ hiányzik.

A negyedik rész czime *Scala intellectus* (az értelem lépcsőzete.) Ennek csak előszavait birjuk a tudományok czélja és előmenetele körül; máskülönben nem akart lenni egyéb mint a második résznek tisztázott különös alkalmazása.

Az ötödik rész csak ideiglenes mint a kamat, míg tökéje lefizettetik, melynek czime: „*Prodromi sive anticipationes philosophiae secundae*;“ megint előbeszéd; van pedig benne ígérve mind az, a mit Baco készen talált, helyeselt vagy szaporított, a mennyiben az új ismeretvilágban is haszonvehető lenne még valami a régi módszerekből.

Végre a hatodik rész, melyért van a többi, azon bölcsészetet nyitja meg, mely a törvényes szűz és szigorú vizsgálatból előállhat; azt, mely az eddigiék sikere, vagyis a bölcsészetet legutolsó vagy legújabb alakában (*Philosophia secunda*,

⁵⁾ *Phoenomena Universi sive historia naturalis et experimentalis ad condendam philosophiam*. — Új czimmal a könyvben: „*Parasceve ad historiam naturalem et experimentalem. Descriptio historiae naturalis. Qualis sufficiat et sit in ordine ad basin et fundamenta philosophiae verae*.”

sive scientia activa). Ez is elmaradt, de ártatlanabbul mint a többi, mert maga mondja Baco: mi ennek nem megvetendő elejét adtuk; kimenetelét az emberi nem szerencéséje fogja megadni, oly kimenetelt, minőt a dolgok és kedélyek mostani állapotában, talán nem is foghatnának föl elméjökkel az emberek!

Nem ismerhetvén meg tehát Bacót, teljes, maga által tervezett nagyságában, ha ugyan még többet és jobbat is irhatott volna, mint a mennyit és a hogyan irt, miről alaposan kételkedetni sajnálat nélkül az elmaradottakért, beérve a meglévőkkel, némi tájékozással a többször újra kezdett, átdolgozott művek között, melyek ugyanannyi apróbb és nagyobb töredékek, lássunk egyenesen munkáihoz. — Azon általános tételek után, melyeket az első közlemény eleje hozott, visszatérünk Baco észjárásának eredeti rendjéhez, mely mint vezérfény, s vezető szál leghatályosabban a *Novum Organum* által nyilvánult; miért ennek előszavát adjuk lehető rövidletben.

I. Az emberek, úgy látszik se erejüket, se gazdagságukat nem ösmerik eléggé. Ezekről kellestinél többet, amazokról kellestinél kevesebbet tartanak. Innen a meglévő tudományt becsén fölül becsülve, tovább semmit se fürkésznek, s maguk elhagyásával erejüket kicsinyekben aprózzák, nem tevén kísérletet a főbb dolgokban. Ily módon a tudományoknak is megvannak végszerű oszlopaik,⁶⁾ melyeken túl se vágy se remény nem ösztönöz. És ha düsságunk hite legnagyobb oka szegénységünknek, ha bizalmunk a meglévőben elhanyagoltatja velünk a jövőt: rendin van, sőt szükség fölmentetni mindazon dolgoknak, melyek eddig feltaláltattak, csudálása és tisztelete alól. A tudományok más-más könyvekben csak végetlen ismétlés vagy módszerek különbsége; hasznosságot tekintve pedig a görög bölcsészet például, a tudomány gyermeksége; van is benne a gyermekből az, hogy szívesen fecseg, de nemzeni éretlen; vitában gazdag, termékben meddő. — Scylla meséje épen rá illik a tudományok állapotára: szája, képe szüzet mutat, ágyékát ugató szörnyek övezik; így a megszokott tudományokban is van valami egyetemesen szép és hízelkedő, de ha részletekre, mintegy a nemző tagokra, kerül a sor, gyümölcs helyett viták, s ugató versengések állnak

⁶⁾ Sunt et suae scientiis colume, tanquam fatales.

elő. Az ily tudományok holt állat. — Lehetlen is volna különben századok óta nem mozdulniok; mikor az állítás marad állításnak, a kérdés kérdésnek, s az isméret tulajdonkép a mestertől csak tanítványára megy át örökségül; hiányzik ellenben a feltaláló vagy olyan, ki valamivel gyarapítaná azt.—Műtaniakban (in mechanicis) mást mutat a tapasztalás, t. i. növekedést, tökélyesbülést; mert ha durvák voltak is kezdőiknél: idővel új módosulásokba mennek s alkalmasulnak; a bölcsészetié pedig, melyekhez semmi tapasztalás nem járul mint a szobrok, melyek tiszteltetnek ugyan, de nem mozdulnak; sőt a szerencsés kezdet után is sorsuk rendesen elaljasodás azon egy ok miatt, mert az emberek lusták s megnyugodván a tekintélyben szolgálilag forognak a tudományok körül. Ne mondassék pedig, hogy a tudományok elérnek bizonyos lépcsőt, melyen túl nem mehetni, s a legjobb mit velök tehetünk a világosítás, ékesítés. Bár így volna! De mikor a tudományok talán részletekben is voltak művelve már: előállt egy merész elme, ki a módszerre helyezve minden súlyt, kedvessé lőn azáltal, hogy mesterségessé tette, azaz megrontotta a régiek munkáját. A tudományok állapota sajtáságos. Nép előtt legkedvesbék a veszekedő, czifra üres tanok. Mindig erőszak tétetett a legnagyobb elméken, midőn népszerűségről gondoskodván, aláveték magokat a kor és sokaság ítéletének. A nyomosb elmélkedéseket megzilálta keverte a közepes vélemények szele, és az idő folyama lehozá nekünk a könnyüt és felfúttat (inflata), s elmeríté a súlyost és szilárdat. Magok a tudományok diktátorai nem győznek eléggé panaszkodni a természet finomsága, az igazság titkai, a dolgok homálya, az okok bonyultsága s az emberi elme gyöngeségei ellen. Még azok is, kik úgy hisznek magukról, hogy kiebb tolták a tudományok határait, nem bátorkodnak eltérni a szokásostól, nem mernek a dolgok elejéhez hatolni, szerénységből, és közepszerűségökben csak vesztére vannak a tudománynak; a mikor leszen mint a víznél, mely nem hág följobb mint a forrása. Az ilyenek javitnak némit, de keveset; előmennek jobbra de nem nagyobbra.

Voltak mégis, kik egészben mertek s elméjük hatalmával képesek voltak útat törni nézeteiknek, de igen kevés haszonnal, mert legföljebb magok részére hódíták meg a vélemények uralmát. — Ha valaki teljes szabadsággal, előítélet nélkül látott a

munkához : jól indult, de nem bírta ki. Csak egy sem találtatott, a ki magok a dolgoknál s a tapasztalásnál kellő ideig mulatott volna ; vagy ha igen : hibás módon járt el, vagy keveset vön czélba, és sokul adott ki. Senki sem buvárolja pedig szerencsésen a dolgok természetét, hanem ha fáradságos kísérletekkel mind addig, míg nem lel, a mit tovább keressen. Azt sem kell feledni, hogy a tapasztalásban rendesen előre föltett eredmény követeltetett, ellenkezőleg Istennel, ki világosságot teremté előbb, aztán anyagikat. A nagy rész haszonhajtó nem fáklyavívő kísérleten ⁷⁾ törekvők, s azok is, kik a dialektikától legtöbbet vártak, belátták, hogy a magára hagyott emberi elme joggal gyauús, s a legjobban alkalmazott dialektika távolról sem képes a természet finomságát utólélni.

Ezekből úgy látszik, a tudományokra mindeddig sem jött fel az értelem napja s miért támaszkodni a megmutatásokhoz és ösmert kísérletekhez. Elménknek a természet tömkeleg. Annyi ut, annyi sokféleség, tekervény, bog ; s a vezérek is csak nevelék a tévedések számát. Kétségbe kell esni a magára támaszkodó emberi itélet helyessége, szerencséje felől. Az ész bizonytalan, az eddigi tapasztalás koczka. A nyomokat szálnak kell vezetni. Mikép előbbi századokban, mikor a hajózást csillagok után irányozták, csak a kontinens partjait, s földközi tengereket látogathaták az emberek ; de hogy az új világ fölfedeztessék, a delejtűt kelle föltalálni : hasonlóul a tudomány és mesterség eddigi találmányai lehetőek voltak észlelés, gondolkodás, gyakorlat által : de hogy a természet titkaiba juthassunk, az észnek jobb, tökéletesb használása, munkálása kívántatik meg szükségkép.

Én, írja Baco, ellenkezőleg azokkal, kik a feltalálást eddig elé tizték és a próbatéteknél saját magok szellemétől kértek jóslatokat, tanácsokat, magam részéről forogván szüzen és örökké a dolgok között, ezektől nem tartom távolabb az értelmet, mint a hol a dolgok képei és sugárai (a mint az érzékben történik) egytívé jöhetnek, mikor az elme erőire kevesebb bizatik ; így az embereket magokra a dolgokra és a dolgok frigyére vezetem, hogy lásák miök van mit magyarázzanak, mit szaporítsanak, hogy a tapasztalás meg az ész felbomlott szövetségét, mely mindent zavar-

⁷⁾ Fructifera experimenta non lucifera quaesivit. — Praef. Novi Org. Org. L. I. LXX. Nov.

ba hozott, örökig helyre állítsam. Az észnek ily maga megalázása, ⁸⁾ Baco szerint, azon forrás, melyből az igazság új keresésmódja ered. Fenséges alázat, mond Macaulay, mert legott Baco vallásos érzésekre buzdul, s hallgatva ma gárul, Istenhez folyamodik, hogy megemlékezvén az emberi nemzet nyomorúságairól, ezen életbeli zarándoklásairól, méltóztassék az ő keze által nyújtani alamizsnát az emberiség családjának; azon esedezvén különösen, hogy az érzés útjainak felnyitása és nagyobb fénynek gerjesztése által hitlenség ne származzék az isteni rejtelmek iránt, hanem inkább a képzelődésből és hivalgásból feltisztult elme adja meg a hitnek, a mi a hité s végre a tudománynak a kigyó által kiöntött mérgével felhagyvau, se magasan se józanságon túl ne böleselkedjünk, hanem az igazságot a kegyelemben tiszteljük és műveljük.

II. Most megyünk a „De dignitate et augmentis — scientiarum“ könyvnek ismertetésére, mely az „Instauratio Magna“ első része. Legelsőbben is, mond Baco, meg kell szabadítani a tudományokat azon rágalmak és kicsinylésektől, melyekkel a tudatlanság támadja meg a theologok féltékenységében, a politikusok nagyralátásában és végre a tudósok erkölcsében. Elsők mondogatják, hogy a tudományt módjával s vigyázva kell megengedni, mert a tudás vágya volt a bűn kezdete, innen az ember bukása; tapasztalás szerint is a legtudósb férfi ak rendeseu az eretnekség vezér főnökei, a legmiveltebb századok atheismusra hajlandók, és végre, mert a másodrendű okok vizsgálata levon az első rendűek tekintélyéből. — De az esetet nem azon tudás vágya szülte, melynek világánál az ember neveket adott az állatoknak Édenben, hanem azon kevély tudásé, mely jót, rosztat erőködött megismerni. Az üres böleselkedéstől már Pál apostol rettent. A tudománynak nem sokasága, hanem minősége ártalmas; ártalmának egyedüli ellenszere a kegyelem. Egyébiránt a tudásnak van határa három. Első: ne helyeztünk annyi becsot a tudományokban, hogy feledjük halandó voltunkat; továbbá ne lelki szorongásra, hanem esendességre éljünk velök; végre ne higyjük, hogy a természet vizsgálása által isten titkait fölfedezhetjük. Ez utolsó, illetőleg, nem tudományt szerez, hanem csodá-

⁸⁾ Vera et legitima Spiritus humani humiliatio. Praef. Nov. Org.

lást. Miért helyes ama plátói bölcs mondása: az emberi értelem mint a nap megvilágítja a földet, elfödi az eget és csillagokat. A tudósok értelmökben bizva jutnak eretnokségbe, midőn viasz szárnyakat öltenek istenhez emelkedni. Hogy a sok tudomány atheismusra visz és a másodrendű okok nemtudása neveli a kegyességet az elsőrendűek iránt: tudván, hogy isten a természetben másodrendű okok által hat, bátran állítható, hogy néhány csöpje a bölcsészetnek talán atheismusra visz, de teljes itala a valláshoz visszavezet;⁹⁾ és bár lehető, hogy a bölcsészet elején, midőn a másodrendű, az érzékhez közel eső okok megrohanják az elmét, az elsőrendű okokat elfelejtjük: de ha tovább megy az ember az okok összefüggésén, során, láncolatán, s a gondviselés munkáján: régi költők módjára hajlandó lesz elhinni, hogy a természet lánczának legfelső szeme Jupiter trónja lábához nagyon megakasztva.

Az államférfiak vagy politikusok ellenvetései, hogy a tudomány elpuhítja hareziasságra képtelenné teszi a szellemet, s a politikusban is megvesztegeti az elmét, felbontván a társadalmi fegyelmet, mikor mindenki örömebb vitatkozik mint engedelmeskedik, kevésbé igazak, s legföljebb tekintélyesen vannak felhozva; mert a legszebb hadi dicsőség és a tudományok virágzása rendszeren ugyanazon emberek és időkre esnek, de mégis inkább emez utóbbiakra mint amaz elsőberekre; azaz a nagy bölcsészek és hadvezérek egykorúak, mi nem is lehet máskép, ha ugyan emberben is ugyanazon időre vagy közel egymásután jő a lelki- és testi erők fejlettsége, érettsége. A történelem legalább így mutatja. És ha mégis beszélnek a politikusok valami ártalmas vagy hátráltató befolyásáról a tanultságnak: egyetemesen igaz hogy több benne a haszon mint a veszteség.

A mi végre a tudósok erkölcsét illeti, hogy róluk a tudományokra megy át a homály: ez lehet a szerencse, az erkölcs vagy a tanulmányok eredménye. Az első nem függ tőlük; az írók szerencséje elvonultsága régi dolog. A második vád személy ellen szól, nem a tudomány ellen. A harmadik legnyomósabb és mint hiba ered a képzelgő, versenygő és a negéylett tanultság-

⁹⁾ Leves gustus in philosophia movere fortasse ad Atheismum, sed pleniores haustus ad religionem reducere. De Augment. L. I.

tól. Emez utolsó mint bőséges szónoklat nagyon lábra kapott Luther idejében. Fő dolog volt a beszéd tüze és hatása, mire népszerű előadás kivántatott. Ide járt az iskolások (scholasticusok) elleni gyűlölet, kik sok és különböző irályt használtak, új és förtelmes szókat szabadon kovácsoltak, távolról sem gondolva zűlésre, csfnra, csakhogy kertüljék a hosszadalmasságot, érthetően fejezhessék ki gondolataikat. Innen lett, hogy kevés idő múlva nagy rész több gonddal volt a szóra mint a dologra. Inkább kellett a síma szólam, kerek körmondat, csattanós véghang és a fordák csillogása mint a dolgok súlya, okok ereje, találás éle, itészet ráspolya. Ekkor virágzott Osorius, lusitan püspök, buggyogó és felhigult beszéde. Ekkor vesztegetett végnélküli időt Cicero és Hermogenes tanulmányára Sturm. Ekkor élt Angliában Cart és Ascham, - leczkékik és irataik által égig magasztalva Cicero és Demosthenest. Ekkor ragadta meg Erasmus ama nevetéséges viszhang alkalmát: „decem annos consumsi in legendo Cicerone¹⁰⁾ mire a viszhang felelte: One (asinus, szamár). — Látszik, hogy Baco nem kíméli a szót, s fogatba is tudja venni, a mit alább, az előadás mesterségéről írván, mond: mucrones et aculei sermonum minime sunt negligendi¹¹⁾; de folytatja, még pedig a magyar írók tanulságára is elmésen, hogy az efféle inkább szótan mint dologisme hasonlít az oklevelek kezdő betűjéhez, mely ha még annyiféle mesteri vonással és virággal van is felczifrázva, utóljára sem több mint egy betű. Eszembe jut, mond Baco, Pygmalion bolondsága, mennyiben a szók a dolgok képei: s ezekbe szerelmesedni legalább is oly féleszűség mint a szobrot ölelgetni. A bölésészet homályos helyeit azonban néha néha bővebben világosítani megengedhető; habár a tudomány nagy emberei úgy vannak és méltán vele, mint Hercules Adonis szobrával, melyet midőn Venus templomában megláta, hidegen mondá: nil sacri es. A tudományok Herkulesi bajnokai, az igazság munkás és állandó vizsgálói az ily könnyű élvben és kéjelgésben semmi fensőbbet nem látván, megvetéssel fordulnak el tőle. — Kissé józannabb, de hitványságtul még sem egészen ment az irály azon neme, mely a bőbeszédű előadásra szokott következni. Ennek minden

¹⁰⁾ Cui cecho respondit: o n e, asine. De augm. Lib. 1. 15. hasáb.

¹¹⁾ De augmentis. Lib. VI. C. III. 159. h.

szava él, minden mondata szabatosság. A beszéd inkább fordulatos mint kimerítő, s oly művésziest mutató, hogy elmésebbnek látszik mint valóban. Így irt Seneca inkább, Tacitus és az ifjabb Plinius kevésbé. Az írás e neme csak közepszerű elmék előtt kedves: szók vagy csin valamilyes méltóságot hazudó hajhászata, melyet a feltisztult izlés méltán utál.

A versenygésre hajlandó, vagy is mint egyszerre gondolhatni az iskolások tanultsága Baconak gonoszab az előbenieknél. Mert mikép a dolgok méltósága feljebbvaló mint a szók kedvelése: így ellenkezőleg gyűlöletesb a dolgokban hituskodni, mint a szókban. Némely testek a természetben épegészek, de belülről férgek által vannak össze rongálva: így az ismeret is gyakorta megrohad, üressé, hitványnyá (ha szabad így szólni) pondrós kérdéssé oszlik fel. A tudomány ily romlott neme kapott lábra némelyeknél a scholasztikusok között, kiknek volt idejük, eszök, olvasottságuk, mivel mint testök egy czellába, oly szükre, leginkább dictatoruk Arisztoteles irataira, volt szorítva minden tanultságuk, mikor nem ismerve a természetet, a kevés tudományos kelméből, de annál több szellemi nyugtalansággal, szöttek ki és össze magukból, mint a pók, bizonyos vékony vásznat, a mit csudálni lehet, de használni épen lehetlen. E hitvány finomkodás kettőre terjed ki, úgymint az anyag vagy tartalomra, minő a hittanban és bölcsészetben az üres elmélődés; aztán a módszerre, mely a scholasztikusoknál így ment. Minden egyes tételek fölött formáltak ellenvetéseket s ezeknek megoldásait. E megoldások azonban leginkább csak szók voltak, holott a tudományok ereje, amaz öreg ember vesszőinek módjára, nem az egyes szókban áll, hanem valamennyinek egytív foglálásában. Az egyes tételeket könnyű meggyöngíteni, hajtani vagy eltörni; és mikép Senecáról mondatott, hogy a szók apróságával megtöri a dolgok súlyát: úgy a scholasztikusok, kérdéseik kicsiségével a dolgok erejét. Mert jobb egy teremben teljes fényű lámpát gyűjtani mint pislogó mécset ide oda elrakni. — A scholasztikusok nem az igazságot világosíták tiszta érvekkel, példával, tekintélyel, hanem inkább apró kételyeket, aggodalmakat vitattak, oldogattak, csinálva kérdésből kérdést annyira, hogy Sylla¹²⁾ mesé-

¹²⁾ De augmentis. Lib. 1. 17. h. — Praefatio Novi Organi. — Egyike azon helyek s gondolatoknak, melyek Baco műveiben a kü-

je tökéletesen megvalósult e bölcsészeten, mely némi egyetemes dolgokat szépen mond és nem rosszul talál: de ha tiszta részletre, az emberi nemnek hasznos tanulságra kell alászállani, ugató szörnytételekké fajul el, honnan méltán van megutálva köz ember előtt is.

A harmadik túlság végre hamissággal és hazugsággal is jár, a mi legrútabb, mert magát a lelket a tudomány természetét rontja le, mi nem egyéb mint az igazság képe. Mert a lét és ösmérés igazsága ¹³⁾ ugyanegy, és nem különböznek inkább egymástól mint az egyenes és visszavetett sugár. E bűn kétszeres; csalárdtság, mely csal és hiszékenység, mely esalatik. „Fingunt et eredunt simul,” mikép Tacitus mondja. Minő csalások történtek például az egyháztörténelem mezején bizonyos eseményekkel, átvevén egyik a másiktól a vértanúk, remeték, anakhoréták csudatétéleiről, továbbá képeik, sírjok, ereklyéik kápolnáik felőli mondákat; a természetrajzban Plinius, Cardanus, Albertus Magnus és az arabok költeményeivel. — Hát az astrologia, természeti mágia és alkhímia mennyi csudásat össze nem hordott? És az a hiszékenység, mely némely írókat nem tanácskozői, hanem parancsnoki hatalommal ruházott föl, mi roppant kárt nem tön a tudományoknak? A mütani ösmeretek első hirdetői keveset találtak ugyan, de az idő gyarapítá találmányaikat: ellenkezőleg a fensőbb, tapasztalást haladó tudományokban az idő csak leebb szállást, koresulást mutat. Így a lőpor, delejtű és nyomdászat kezdete tökéletlen, haladása emelkedő folyvást; míg Arisztoteles, Plato, Demokrit, Hippokratesz, Euklides és Arkhímedes bölcsészetők és tudományuk csak bennök virágzott, idővel elaljasult, minek egyedüli oka, hogy a mütaniakban sokak elméje folyt egytívé, a fensőbb tudományokban ellenkezőleg több elme hódolt meg, egynek rontva inkább mint építve, mert valamint a folyam sohasem kél magasabbra mint a kűtfő: így Arisztoteles tudománya sem

lönböző feldolgozásokon keresztül újra meg újra előjönnek. Remusat a parallel vagy azonos helyek kijegyzéséből egész studiumot csinált, melyből kitetszik, hogy husz harminczszor is előfordul ugyanazon gondolat.

¹³⁾ Veritas essendi et veritas cognoscendi idem sunt. De augm. Lib. 1—18 hasáb.

hágott följebb magánál követőiben; holott a tanítvány csak oly elővigyázattal követheti helyesen mesterét, ha saját ítéletét is előveszi, s nem veti magát örökre a tekintély igája alá. A nagy írónak adassék meg a becsülés, de úgy, hogy a szerzők szerzőjének, az igazság szülőjének, az időnek tekintélyéből semmi le ne vonassék.

Ezen nyavalyákon kívül, mond Baco (mert folyvást ő beszél), vannak még némely ártalmas tévedések a tudományok körül. Ilyen mindjárt a két szélsőség, úgymint a régin s az újon való kapkodás. Emez elhányja mi régi, amaz irigyli mi új; pedig a század öröksége a világ ifjusága.¹⁴⁾ Továbbá ide vág az a bizalmatlankodás, hogy nem lehet már újat találni, de minek is volna olyat, mi nélkül ellehetett eddig a világ. És minő hitvány mégis az ember! Míg valamely dolog levő félben van, csudálkozik rajta, miként lehető az; ha meglesz: csudálkozik, miért nincs meg már régen. — Tévedés továbbá legjobbnak tartani, mi a régiségből megmaradt, ha ugyan az idő mint folyó lehozza a könnyűt elmeríti a súlyost. Tévedés a tudományt korán módszerelni, mert aztán megszűnik előmenete. Tévedés a tudományok osztályzása után felhagyni a dolgok egyetemes oldalának tanulmányozásával, vagy az első bölcsészettel. Mert ha be akarjuk látni a tudományok terét, magas helyen kell állást foglalnunk. — Toronyból esik jó kilátás nem a földszintről. Tévedés szerfölött becsülni az emberi elmét s elvonatkozva a természet vizsgálatától s a tapasztalástól, saját szellemünket faggatni tudományos jóslatokért, melyek szépen és méltán hinárra vezetnek. — Tévedés mikor némelyek saját tetszéseikkel árasztják el s fertőztetik meg a tudományt. — Így keverte bölcsészetébe Plátó a theológiát, Aristotelesz a logikát, a plátói másod iskola,¹⁵⁾ névszerint Prokkus és mások, a matematikát. — Tévedés a kételkedésben való türelmetlenség, az elhatározásbeli vak sietés, mert a vizsgálódás két útja nem más mint a cselekvésé; az egyik eleinte síma, könnyű, utóvégre járhatlan; a másik eleinte darabos, töretlen, míg nem utoljára kellemes: hasonlóul a vizsgálá-

¹⁴⁾ Antiquitas seculi juvenus mundi. De augm. Lib. I 20. h.

¹⁵⁾ Secunda Schola Platonis, vagyis az új plátói iskola. De augm. Lib. I—22. h.

lódásban a ki bizonyosan kezdi, kétségen végzi és megfordítva. — Tévedés a tudománynak kényszerítő, parancsnoki, nem pedig szabadelmű, nyílt előadása. — Tévedés a czélokat előre kitűzni; vele csak a tudomány adója és jövedelme növekszik, de öröksége, telke nem. — Legnagyobb tévedés pedig a tudományokat végczéljoktól eltéríteni. A tudományt egyik obajtja született tudni vágyásból, másik élvezetért, harmadik közbecsültetésért; ismét vitatkozási viszketegből, legtöbben kenyérért, legkevesebben azért, hogy az ész isteni ajándékát az emberi nem javára fordítsák.¹⁶⁾ Mintha ágy kerestetnék a tudományban, hol ki lehessen nyugodni magát a zajongó, forrongó elmének; mintha csarnok, hol az elme szabadon sétálgasson, emelet vagy torony, honnan büszkén lenézhessen; védmű csaták ellen; műhely keresetre; és nem gazdag kincses ház a minden dolgok alkotójának dicsőségére s az emberi nemzet hasznára — Én azonban, folytatja Baco, beszéljek bár gyakorlatról és cselekvésről: de soha sincs elmében haszonhajtó tudomány. Ez mintaz Atalanta elé hajított arany alma, le kell érte hajlani, hogy fölvegyük, s azalatt elkésik pályafutásunk. De arra sem gondolok, mit Szokratesről mondanak, hogy égből földre akarta lehozni a tudományt, s félretevén a természettant, mivelni az erkölesi és politikai részt: hanem mikép az ég és föld egyesülnek az emberi élet oltalmára, segélyére: úgy mind a két bölcsészet is kell hogy egyesüljön annak, a mi türes és hiábavaló, elvetésére, a szilárdnak és hasznosnak megvédésére, hogy a tudomány ne legyen kéjhölgy puszta gyönyörűl vagy szolgáló, keresetül, hanem jegyes, nemzésre, haszonra, tisztességes vigasztalásra. — Már a pogányok jelesül a görögök és rómaiak különbséget tettek a hősök és feltalálók között. — A birodalomnak alkotói, törvényhozói és a zsarnokok féllete-nekké, honatyákká, patres patriae lőnek, mint Theseus, Minos, Romulus; másrésről az új mesterségek találói, mint Ceres, Bacchus, Merkur, Apollo, az istenek közé számíttattak méltán, mert az előbbiek érdemei valamint a jóltevő záporoké, bizonyos idő és tér határai közé, a hová estek, voltak szorítva; ezeké pedig örök időre szól, nincs kötve helyi viszonyokhoz. Amazok

¹⁶⁾ Paucissimi ut donum rationis divinitus datum in usus humani generis impendant. De augmentis Lib 1—22. h.

jönek viharral, zavarral; emezek jellemé isteni jelenlét, lágy szellőben, zaj és morajtalan. — Ez az első könyv kivonata, vagyis a tudományok méltóságának rövid előadása.

A második könyv a tudományok körisméjével (enciklopédia) foglalkozik, előrebocsátván az iskolák, nevelő intézetek pártolása, felállítása körül teendőket, minők az épületek, alapítványok, szabadalmak, fegyelem és rendtartás; aztán könyvtárak, gyűjtemények, irodalmi, tudományos munkák kiadásai; végre a tanító személyzet választása, díjazása, mely dolgokat hathatósan ajánl, mintegy szívére köt királyának, kihez van intézve az egész munka oly világos célzattal, hogy felizgassa kedélyét, kinyerje részvétét. Ezek, mond, királyi munka, melyen magánosok nebezen segíthetnek. Neki annál fogva feladata hűségesen megjárni a tudományok körét különös gonddal az iránt: melyek vannak elhanyagolva s miveletlenül, hogy ezen elősorolás mind nyilvános kimutatások mind magánosok munkálódása elé mintegy szövétneket tartson.

Az okos lélek három alaptehetsége az emlékezőerő és a képzelet és a sz. E szerint három fő ismeág a történelem, költészet és bölcsészet. A történelemben egyedekkel van dolgunk hely és idő szerint.

A költészetben hasonlóan egyedekkel, a képzelemnek a történet hasonmása gyanánt alkotott egyedeivel. A filozofia végre tülemelkedik az egyedeken s ezekhez járuló tapasztalmányokon és a rólok elvont ismérteket a természet törvényeiből, a dolgok világosságából lehozott szerkesztéssel, elosztással tárgyalja. Az egyedek pusztán az érzekre hatnak, mint a mely az elme ajtaja. Az egyedek képei vagy benyomásai felfogva az érzék által megállandósulnak az emlében s vele ugyanegygyé lesznek, rendben a mint jöttek. Ezeket veszi aztán él s dolgozza fel újra emberi lelkünk, azaz vagy elszámolja egyszerűen, vagy játékot csinál belőlök utánzással, vagy szerkeszti, osztályozza rendezi. Nincs több mint e három forrás. Ezen osztályozás a theologiára nézve, is áll, melyben különböznek ugyan egymástól a jövendőlések és az érzékek oktatásai mind a mód, mind a dologra való tekintetben: de az emberi elme ugyanaz, valamint annak rejtekei és fiókjai is egy természetűek; és leszen mintha különböző folyadék más más úton töltetnék ugyanazon edénybe. Így a theologiának is egyik

része a szent történet, másik a parabolák mint isteni költészet, harmadik végre a törvények és tanok mint örök bölcsészet.¹⁷⁾ Baco ezen osztályozását elfogadák Diderot és d'Alambert encyclopaediájok elején; hasonlóképen így osztályozá az alaptelhetségeket nálunk Széchenyi;¹⁸⁾ fordítván a ratiót Baco ítélő tehetségnek.

Ezen alaposztálylyal utat nyit Baco a tudományok egyetemés körisméjének rajzolatához. Eme rajzolat ha nem üti is meg mindenben a tökély fokát, de a nagy mérvű felfogásból ítélve nem zsöngé többé, hanem bämulást érdemlő részletezése után ítélve, férfiás kivitel s olynemü próbatét, mely mindent felülhalad mi koráig ez érdekben történt. Nem fogunk sokáig mulatni mind a három ismeág hosszas ösmértetésével; elég lesz röviden mutatni be a két elsöt; bővebben a harmadikat.

1). A történet vagy természeti vagy polgári. Amabban a természet, ebben az emberek dolgai adatnak elé. Mindkettön átvilágít az isteni, de mégis inkább a polgárin, mely épen azért egy külön ágga fejlík a szent vagy egyház történelemben. Egyébiránt a tudományok méltósága megérdemleni látszik, hogy mindegyiknek saját történelme legyen.¹⁹⁾ A természeti történet osztályozása magából a természet állapotából vehetö, mely is hármás állapot és hármás országnak mutatkozik. Mert vagy s z a b a d és rendes folyamatú a természet, mint az ég, állatok növények s az egész természet kiállítása mutatja; vagy rendes állapotjától eltérö, azaz el k é n y s z e r e d e t t, mint a szörnyekben; vagy k é n y s z e r í t e t t és formásított mint a mesterség csinálmányaiban. Tehát a természettörténet a szabad, eltévedt és szabályozott állapotok rajza: az elsö középszerüen van müvelve a más kettö müvelése még a kívánnivalók vagy b i á n y z ö k (desiderata) közé tartozik; a mely okból nem is találhatni mind-

¹⁷⁾ *Philosophia perennis* kifejezés elsö használata rendesen Leibnitznak tulajdonittatik, de hamarabb élt vele Baco, Baconál hamarabb Eugubinus (Steucho), ki egy ily czimü munkát irt: „De perenni philosophia. Paris, 1577. Remusat. Bacon, Sevie. 186. lap, jegyzetben.

¹⁸⁾ Kelet népe 156. lap.

¹⁹⁾ *Ea videtur literarum et artium dignitas, ut iis historia propria seorsim attribui debeat. De augm. Lib. II. cap. II. 44.*

eddig valamire való gazdag gyűjteményt a természet szüleményeiből, melyek a nemződés, származás és mozgás szokott rendétől eltérnek. Mi a szabályozott vagy meghódított természet történetét illeti, melyet műtaninak szoktunk nevezni: vannak ugyan gyűjtemények a földművelésből s némely gépi mesterségekből, de a mi fő dolog, elhanyagolják a kísérletek, melyek pedig a legalsóbb rendű tárgyaknál is fölötte szükségesek; noha valóságos mirigye a tudományoknak, hogy tanult ember áttall kicsiségekre leszállani. Baco szerint már a műtani ösmeretek a természet bölcsészetéhez elkertülhetlenül szükségesek, s alapul szolgálnak. Csak ily uton lehet a bölcsészet, mond ő, olyan, hogy nem válik föllengős elméldések füstévé, hanem sikeresen hat az emberi nem közhasznára. Ez hihetőleg, a legelső tekintélyes hely, honnan az angol nemzet a maga gyakorlatinak annyiszor nevezett meggyőződését merítette, bölcsészeti tanul fogadván el azt a tételt, hogy minden ösmeret kísérletre visszaviendő, másként csak füst az és föllengős semmi. Hőmérő, táveső, légszivattyú stb. kísérleti segédeszközök Angliában ma is rendszerint bölcsészeti eszközök (philosophical Instruments)²⁰⁾ neve alatt járnak, és Newtontól le a hajnövesztőszerek barbácsáig, minden jó lélek, a ki valamit készíteni tud, filozof.

A természetrajz vagy a dolgok ismeretére szolgál vagy első anyagul a bölcsészethez. Amaz mint elbeszélő, igen szép ugyan és gyönyörködtet is, de árnyéka sem lehet az utóbbinak vagy inductivnak, mely a bölcsészet első tápláló emléje. A természetrajz tehát elbeszélő és ráhozó (inductiv), mely utóbbi hiányzik.

A polgári történelem háromféle, úgymint szent vagy egyháztörténet, aztán polgári szorosb értelemben végre az irodalomtörténet. Baco ez utolsót teszi értekezésében az első helyre, mivel ama kettő, írja, megvan; az utolsó pedig hiányzik. És tisztelet Baco elméjének, ő eszmélte első és adta is tervét egy irodalomtörténeti mű irásának. A világtörténet szerinte, a nélkül, hasonlít Polyphem szobrához, melynek nincs szeme, vagyis azon része nincs meg a képnek, mely leginkább tükrözi az egyén lelkét, hajlamát. Van ugyan már hozzá némi elődolgozata a törvénytudók, szónokok, bölcsészek életéből, vannak valamilyes sovány emlékezések iskolákról, felekezeteokről: de valódi egyetemes irodalom-

²⁰⁾V. Hegel 3. Encyklopädie. 1 IapB

történet még nincs; hanem ez volna előrajza. Elő kellene adni mely tudományok, művészetek, a világ mely korában, országában virágoztak; azok régiségét, haladását, költözését (mert a tudományok is költöznek mint a népek) eltérését, feledményét, újhódását; a feltalálás okát, eredetét tanításuk módját, fegyelmét; a felekezéseket, vitákat, melyekbe a tudósok gyűltek, rágalmakat, dicséreteket, melyek fölöttök nyilvánultak; a kitünőbb írókat, könyveket, iskolákat, társulatokat; az okokat összevetve a következőkkel, mi a polgári történelemnek is fő disze, s mintegy lelke, azaz a népek s országok természetét, hajlamát egyik vagy másik miveltségi ágra képes vagy nemképes voltát, az idők járulékait, melyek a tudományokra kedvezők, vagy kedvezőtlenek voltak, a buzgalmat, vallások vegyületét; a törvények áldásos vagy kárhuzatos befolyását; végre egyes férfiak kitünő erényeit s más a tudományok elővitelére tett sikeres lépéseket, s mindezt nem az ítések példájára, hogy dicséretessel, bírálattal teljék az idő, hanem valódi történészi módon: előadni a dolgot, mérsékelni az ítéletet. Csak ezután lehet meghatni az értelemi s nem kevésbbé a polgári világ mozgalmait, háborgásait, büncit és erényeit. Valóban szent Ágoston munkái nem lendithetnek annyit a püspökök vagy theologusok értelmiségén, mint a mennyit tehetne az egyháztörténelem nyomosan átnézve, átforgatva. Így fogna boldogulni a tudós is az irodalom történetéből. Mert bizonytalanság alá esik és vakmerőségnek van kitéve minden a mi példa és emlékezet által nem gyámolittatik.²¹⁾

Most átmegy Baco a polgári történelemre, melynek, úgy mond, tekintélye minden emberi tudomány fölött kitünő. Ennek hitelére bizzuk az ősök példáit, a dolgok viszontagságait, a polgári eszély alapjait, az emberek hírét, nevét mindenestől. A nehézség, melylyel jár, emeli méltóságát. Mert írás közben az elmét a multakra vissza vinni, mintegy régire tenni, az idők szellemét, egyének jellemét, az ildom remegéseit a cselekvések irányát, az ürügyek belsejét, az országglás titkait szorgalommal kutatni, hitelesen és szabadon előadni, a szók fényében szem elé állítani rop-

²¹⁾ Casum omnino recipit et temeritati exponitur quod exemplis et memoria rerum non fulcitur. De augm. Lib. II. c. IV. 50.

pant munka és fejtörés; főleg miután a régiek sok bizonytalansággal összekötvék, az újak sok veszedelemmel.

2). „Baconak a költészet ismeág, (genus doctrinae) melynek előadása kötött beszéd, tárgya szabad sőt szabados, mi a képzelem természetéből foly. A költészet két tekintet alá esik, a mennyiben szót meg dolgoz ad. A szónak bizonyos jelleme van, azaz versbe van szedve. A vers mint előadási forma nem tartozik a dologhoz, mert mind igazat lehet versben, mind költöttet folyóbeszédben előadni. Nyelvi oldalról tehát semmi köze a dologgal, de ha ez is számba jő, akkor a költészet a történelemhez tartozik. Ezért Baco nem is követi a bevett osztályozást, ez okból a szatírárt alagytát epigrammot és odát, ide tartozókkal együtt a bölcsészethez és az ékes szóláshoz utasítja, s költészet alatt egyedül a szabad kéj szerint költött eseményeket veszi gondolóra. Ez alapból indul az osztályozás is; tudniillik a mennyiben rokon a történettel, leszen a költészet elbeszélő, drámai és példázati (narrativa, dramatica et parabolica). Első a történet kinagyítása; a második látható vagy jelenített történet, míg a valódi hisztória multakra viszonylik; a harmadik elvégre oly sajtyszerű történet, mely az értelmi dolgokat az érzékre, a szem elé, vezeti le. A három közt legderekkabb a harmadik. Az elbeszélő, melyet hősi-nek (heroica) is nevezhetni, látszatra az emberi természet méltóságát venné alapul. A mennyiben az érzéki világ alantabb áll méltóságban az okos léleknel: a költészet mindazt odanyújtani lát szik az embernek, mit a történet tőle, bukása óta megtagadott, s eleget akar tenni, kárpótlást szerezni a dolgok árnyékával, miután tőle valamely szilárd nem telik. Benne a dolgok nagysága kiemelkedőbb, a rend nyomosabb, a változatosság szebb, mint magában a természetben. És miután a valódi események, a viselt dolgok vagy is a való történet tárgyai nem oly nagyszerűek, hogy az emberi lelket kielégítsék: készen áll a költészet hőstetteket dallani, a történet gyarló, bűnhöz, erényhez aránytalan előadását kijavítani az egyhangú események unalmassága helyett változatos ujdonságokat költeni. Mint ilyennek van befolyása nemesak a mulattatásra, hanem a lélek nagyságára és erkölcsökre is, mely oldalról mutatkozik benne valamilyes isteni, mi lelket ragad, főleg ha zenével is párosul.

A drámai költészetnek a színpaddal mint világával igen

derék a haszna, csak észszerű volna.²⁴⁾ Mert mind jó, a mi figyelmez, mind rossz, a mi veszteget, lehet benne elég. Ez utóbbi akármennyi, előbbi kevesebb. Ma kevés becese, kivéve ha sok benne a szatira; de régen erényre is tanított. A nagy férfiak és bölcsészek lelkéhez mintegy ingerül használtatott. Annyi azonban való s mintegy a természet titka, hogy az emberi kebel nyitvább a megindulásnak és behatásoknak tömegben mint egyedül; s ez a drámai költészet életerejé.

A parabolai költészet legkittünőbb, mintegy szent és fönséges is, a mennyiben a vallás sem veti meg szolgálatát, midőn az isten és ember közti viszonyt általa tartja fen; hanem az allegoriák hitványsága ezen is sokat rontott. Különben használata ellentétes. Mert részint világosít, részint bonyolít. Ezen oldalról titokzatos, amarról tanulságos. Ugyanis midőn kezdetben az emberi elme találmányai, igazságai, melyeket ma mindenki ért, újak és szokatlanok, így nem könnyen voltak felfoghatók: ilyen képek és példázatok által hozattak közelebb az érzékhez. Innen a régieknél minden tömve rejtvényekkel, példázatok- és hasonlatokkal. Pythagoras, Sphinx, Aesop és Menenius Agrippa ide bizonyítanak. Mert valamint korábbi a jelképes mint a betűs írás: hasonlóul a példázat is az érvenél, megmutatásnál. De a példázatos költészet megtetszik azon mélységes dolgoknál, melyeket nem adhatni elő világosan nagyszerűségök megrontása nélkül, minők a vallás, politika és bölcsészet rejtelméi, s reájok a mesével, példázattal mintegy lepel borítottatik. Baco nem törődik vele, ha e rejtelmek a grammatikusoknak és gyermekeknek hagyatnak, de miután e mesés iratok a legrégiebbek közé tartoznak, magok a mesék még jóval megelőzték azokat: van, nincs rejtvény a hajdankor költőiben: oly filozófia, mely a jól rosszul magyarázott parabolákat megfejtené, még mindegyre a kívánni való közté tartozik. Hogy ez ne csak mondva, hanem alaposan kifejtve is legyen, Baco e részben is előterjeszti nézeteit, mert fél úgy itélni, mint az augurok, kik pusztán az elmével mérték a dolgokat; egyebiránt szerinte a poézisből egyéb nem is hiányzik; sőt ellenkezőleg a költészet, a buja földnek mag nélküli vadon terméke, más tudományok fölé nőtte ki magát, s nyújtotta ki ágait.

²⁴⁾ Dramatica poesis, quae theatrum habet pro mundo, usu eximia est, si sana foret. De augm. Lib. II. c. XIII. 60.

Nem érezvén hosszadalmas előadásra jogot: elhagyjuk Baco tervét a bölcsészetnek parabolái magyarázatához. Megfogunk erről emlékezni később, midőn a regehit felfogására megyünk át mellékesen; most elég volt kideríteni költészet körüli tanait Baconak, Shakspeare kortársának.

3) Minden történet a földön jár, vezénylő inkább mint fénylő tekintélylyel, a költészet pedig mintegy a tudományosság álma, kedves és változatos dolog, mely magában isteni valamit szeret láttatni, de a mi álomban is elérhető. Ideje fölemelkedni, mond Baco, e földről a bölcsészet és tudomány tiszta levegőjébe.

A tudomány basonlít a vizekhez. Egyik víz jó az égből, másik buzog a földből: szintígy a tudományokat is vagy felülről isten ihletése adja, vagy ide lent az érzékek nyújtják.²³⁾ Lesz tehát a tudomány theologia és filozofia; első alatt értvén a kijelentett, nem pedig a természeti theológiát. A bölcsészet tárgya isten, természet, ember. A természet egyenes sugár sugárban; isten, a közbejövő természet egyenes teremtményeken által, törött sugárban érinti elménket; az embert magának visszatett sugár mutatja. Helyes azért a bölcsészet elosztása három tárgyú tudományra, melyek nem futnak össze egy szögletben, mint az egyenes vonalak, hanem eltérnek egymástól mint a törzs ágai. Mikép a törzs, mielőtt ágakra menne szét, egy derékban tartatik együvé: úgy a tudományban is, mielőtt osztályoztatnék, szükséges egy egyetemes²⁴⁾ derék tudomány, melyet első bölcsészet (philosophia prima) ezimével tiszteltünk; a régiek pedig isteni s emberi dolgok tudásának mondtak; tudomány, melynek semmi más nem tétetik ellenébe; mert a többtől inkább határai mint tárgyas alanya szerint különbözik, érintvén csupán a dolgok csücsait. Ez érdekből látni ugyan holmi lomot, esetlen tömeget összehordva a természeti theológiából logikából természet- és lélektanból, de ily tudomány, mely a részletes tudományok közös elvtételeit (axiomata) foglalná magában, még nincs megírva, még hiányzik. Baconak most arra fordul gondja le-

²³⁾ Una (scientia) inspiratur divinitus, altera oritur a sensu. De aug. Lib. III. c. 1. 73.

²⁴⁾ Constituat un a scientia Universalis. De augm. Lib. III. c. I. 74.

hető-e és mikép ily közös anyatudomány, mely mintegy felfogója, gyűlhelye lenne az egytetemes elvtételeknek. Hogy ily elvtételek vannak, kétségen kivüli. Baco hoz is elő néhányat nem kevés erőtetéssel, bár néhol szerencsével. Például ez a tétel: két dolog, mely egy harmadikban megegyez, maga közt is megegyez, a mathezisből van véve, de a logikában is oly igaz, hogy a zárolások alapja. A természet kicsinyekben mutatkozik leginkább, fizikai tétel, mely Demokritoszt a parányok tanára vezette, de a politikában is helyes alkalmazást nyert Arisztoteles által, ki a családon, mint a legkisebb társulaton vagy társulati atomon, kezdi országtanát. Jól hangzó és régi tétel, de a parányok tanának régisége még nem igazsága; és az állam elméletét a család elméletéből fonnai ki mai nap már elavult nézet; a miért helyesen jegyzi meg Remusat,²⁵⁾ hogy az elvtételek eme forgatása, közletése inkább mutat éles elmére, mint szilárd ítélő tehetségre. Mindamellott Baco az ily rokonos tételekben a természetnek a különböző dolgok és tárgyakba nyomott képeit s törvényeit látja, melyekből fogna kiállittatni az első bölcsészet. Van még ezen első filozófiának egy másik része, mely a lények jöveteg föltéteit (conditiones adventium) vizsgálja; ilyenek a sok, kevés, hasonló, különböző; lehető, lehetlen, melyek túlhatóknak (transcendentis) is nevezhetők. Ezeket sem kell mellőzni, noha inkább alkalmazhatók a dolgok körüli okoskodásra mint azok lételére, de más módon mint ezelőtt. Mert senki nem azért szólt eddig a sokról és kevésről, hogy okát lelné annak: miért oly nagy és sok némely dolog a természetben, némelyik meg oly kicsi és kevés. A természetben nem lehet annyi arany mint vas, rózsa mint fű. Senki sem fejté meg, beszélvén a hasonló és különbözőről, miért jó a különböző fajok közé mindig felemás lény, mint a penész és növény közé a moh, madarak és négy lábuak közé a tündelevény vagy denevér; s ha hasonló szereti a hasonlót:²⁶⁾ miért nem vonza vas a vasat, hanem a delej; az arany sem az aranyat, hanem a kéncső. Mind erről nincs szó eddig ama túlható vizsgálódásokban; mert a beszéd finomságát, nem a dolgok csinját (rerum subtilitates) keresték az emberek, holott

²⁵⁾ Bacon, sa vie etc. 190 lap.

²⁶⁾ Similia similibus gaudent. De augm. Lib. III. c. 1. 76.

ez is az első bölcsészetbe tartoznék, miről szerintünk, elég ennyi, hogy belássék, miszerint a tapasztalati bölcsészet atyjának is fordult meg agyában oly egyetemes, ha tetszik, általános bölcsészet, mely az igazság egysége, és mint ilyen minden tapasztalást megelőző, noha az ellen, épen reá hivatkozva emelnek vádat tisztelői.

Megadatván ekkép illető helye a tudományok közös anyjának ²⁷⁾ tárgyalatik a bölcsészet elsőben mint isteni; mert a természeti theológia isteni bölcsészetnek joggal neveztetetik. Oly tudomány, mely szikrája a tudománynak, minő istenről a természet világánál, a teremtett dolgok vizsgálása után lehető. Tárnya isteni, oktatásmódja természeti. Határai kijelölvék, ha nem kívánunk többet tőle, mint hogy elég legyen az atheizmus czáfolására, a természet törvényének betanítására; vallást alkotni tőle nem telik. Isten nem azért tön csudát, hogy megtérítse tagadóját, ki a természeti észszel is rájöhete ismeretére; hanem hogy megtérítse a bálványzót és babonást, ki létét elősmerte, de imádását elhibázta, minthogy isten akaratának belátására s imádásának helyes módjára a természeti ész nem elegendő. Az építőnek bölcseségét, jártasságát mutatják ugyan művei, de képét nem. ²⁸⁾ Így vagyunk istennel is. A régiek véleménye hát elűt az igazságtól e részben. Ők a világot isten, az embert a világ képének tartották. A szentírás nem méltatja annyira e világot, hogy isten képének mondaná, hanem csak keze munkájának, és az embert állítja helyére mint isten képét, hasoulatát. A természeti ész már kihuzbatja isten műveiből gondviselését, hatalmát, bölcseségét; ki hogy jó, díjazó, büntető, imádandó: de a természeti dolgok szemléléséből és az emberi ész elveiből a hit rejtjelmeire okoskodni, vagy javasolgatni, mélyebben vizsgálódni, Baco szerint, soha sem biztos, vagy ki vagyunk téve bölcsészethen a babonának és ábrándosságnak, valóságban az eretnekségnek.

A bölcsészet második része tanít a természetről. Bánya és kohó előtt állunk, melyet ki kell aknázni és gyártani. A természet valóban vizsgáló és feldolgozó (speculativa et operativa) amaz a természet belrészeit vizsgálja, emez a természetet ka-

²⁷⁾ Collocata sua in sede Communi scientiarum parente. De augm. Lib. III. c. II. 76.

²⁸⁾ Opera Dei conditoris omnipotentiam et sapientiam ostendunt, imaginem ejus haudquaquam depingunt. De augm. Lib. III. c. 77.

lapács alá veti, vagyis amaz okot fürkészt, emez a termelettel számol; ekkép összeköttetvén az ok és okozat, kettős lépcsőzet visz: egyik a tapasztalástól fölfele (ascensoria) elvtételekre, másik az elvtételekről lefelé új találmányokra (descensoria.) Az első vagyis a kémlő és elméleti leszen fizika, mely tanít a tevő és anyagi okról, vagy metafizika, melynek tárgya a formai és vég ok. Baco e ponton eltér a régi szokástól, mely szerint az első filozófia és metafizika egynek vétetett. Az első filozófiáról már fentebb szóltott, mint a tudományok közös anyjáról; de mi lesz a metafizika feladata a fizika mellett? Erre nézve így határoz Baco. A természet az vizsgálóra, a mi el van mertülve az anyagba és mozgásba; nem tevén föl egyebet a természetben mint létet, mozgást és kényszerűséget; a metafizika elvont, állandó határozmányokkal foglalkozik, egyszersmind ész és eszmét is lát a természetben.²⁹⁾ Ezen felfogással, mely Baco szerint, a régiek felfogása könnyen lehet, hogy a filozófia prima ha nem egy a metafizikával, oly magasra van helyezve, hogy felül esik minden filozófián.³⁰⁾ — De menjünk tovább.

a) A természeti bölcsészet vizsgáló része, a különös fizika vagy elvont, mely tanít a dolgok elveiről és a világ alkotmányáról, vagy öszszerű (concret) mely a sokféleséggel rakott világot ösmérteti. Minden fizika mintegy közép a természetrajz és metafizika között. Az öszszerű természet az ugyanazon tárgyakkal bánik, melyekkel a természetrajz. Ezek az égi testek a légtünemények, a föld tekéje a tengerekkel, a nagy tömbök (collegia majora) vagy az elemek a kisebbek (collegia minora) vagy a fajok, és a műtaniak. — Mindezekben a természetrajz tényeket vizsgál, de a természet az okokat is. Valamennyi közt csonka és tökéletlen az égi testek tudománya, melyre a tárgy fensége miatt annál több gondnak kellene lenni. A csillagászat tüneményeken alapul, de a csillagjóslat (astrologia) teljesen alap nélküli. A csillagászat, mint Prometheus, midőn egy kitömött ökbőrrel csalta meg Jupitert, csak az egek külsejét, mintegy az ég bőrét mutatja, de nem belsejét is, és megelégedvén a csillagok

²⁹⁾ Physicam in natura supponere existentiam tantum et matura et naturalem necessitatem: at metaphysica etiam mentem et ideam. De augm. Lib. III. c. IV. 80.

³⁰⁾ Bacon, Savie 192. l.

számának, helyzetének, mozgásának, időkörének előadásával, nem is érintheti a fizikai okokat, az égi testek állományát, mozgását, befolyását úgy a mint valósággal vannak. Végök amaz elméleteknek az ég szilárd voltáról, a teljes körbeni vagy körhagyó mozgásról, melyben a körbeli mozgás mégis megtartatik. Hiszen épen eme fölvét oktalansága szülte a föld napi mozgását, a mi nekünk a legvadabb állítás. Elvégre is jegyzi meg Baco, a mozgó testek anyaga, és a mozgás oka ismeretlen. Eleget izzadnak benne a matematikusok, észleletek s mutogatásokkal, melyek azt bizonyítják, mily ügyesen lehet mindent összeállítani, de nem azt mi hogyan van igazán a természetben. Így a csillagászat, átvéve a mathezisbe, nyomorú egy tudomány, holott a természettannak legragyogóbb része lehetne, mint élő eleven csillagászat,³¹⁾ különbségben a Prometheus ökrétől, mikor feltalálhatná az égi testekben az anyag egyetemes tulajdonait, melyek égen, földön érvényesek, s a világ egyetemen átverődnek. Ily csillagászat még hiányzik. Ha meglesz: le fogja írni az eget, és nem pusztán az ég formáját.

Az elvont fizika rokon a mai egyetemes természettan értelmével és bizonyos egyes testek ősmertéből az anyag kezdetleges föltételeinek ősmertére vezet. Két részből áll; egyik tanít az anyag képleteiről, vagy azon képességről, melyben van szervezve az anyag, másik ennek hajlandóságáról és mozgásáról; vagyis első elszámolja a testek tulajdonait: sűrű, ritka, súlyos, könnyű, meleg, hideg, szilárd, csöppes, száraz, nedves stb., a másik az egyszerű vagy összetett mozgásokat, melyek minden természeti művelet gyökerei, kizárván az állatok önkéntes mozgását, az érzékeket, a képzelem, akarat és ész mozgásait, melyek az embertanba valók. A fizika már emez utóbbiakat kivéve, valamennyi előbbent tárgyalni tartozik, de oly elővigyázattal, hogy ne menjen túl az anyagon és tevő okon; vagy azonnal átcsap a metafizikába, mely mikép feljebb mondatott a formai és vég okot tárgyalhatja csupán. Helyesen történik e tájatt felhozni némely természeti problémákat és a régi bölcsék nézeteit. Aristoteles, mond Baco, nagy dicséretet érdemel azért, hogy problémái által kételkedni tanított. A kételkedés lehető védelem a bölcsészet tévedései ellen. Mert a mi felől nem ítélni nyugodtan és

³¹⁾ Astronomia viva. De augm. Lib. III. c. III. 82.

tisztán, abba hagyatik, felfüggesztetik. De meg van az a kár is benne, hogy a mi egyszer felszabadul a kételkedés alól, legott lel pártfogókat jobbra és balra, mint az akademiákban és jogtudósoknál tapasztaljuk. pedig az elme okos használata, egyedül az által törvényes, hogy inkább kétségesből hozzon ki bizonyost, mint bizonyosból kétségest. Helyes továbbá ismerni a régi bölcsek nézeteit. Aristoteles a törökök módjára bár minden testvéreit megölte, hogy maga uralkodhassék: mindazáltal jó lesz átnézni valamennyi bölész társát. 'Kevés ugyan a remény, hogy ezen elméletekből tisztábban jöjön ki az igazság; de ha a gyermek eleinte minden nőt anyjának nevez, később mégis megtudja ki a valódi anya: így lesz a bölészszettel is; ki fog tűnni, melyik az igazi. E végett Baco kívánatosnak tartja Plutarch elbeszéléseiből, Plátó idézeteiből, Aristoteles czáfolataiból, más pogány és egyházi írókból egy oly munka összeírását, minő még nincs, melybe Orpheustól kezdve a legújabb időkig minden elmélet befoglaltatnék, mert a filozofia nem egy két filozof munkáiból áll, hanem valamennyiéből, és a bölészszet története ki egészítő része a bölészszetnek.³²⁾

A metafizika tárgyait, feladatát, ú. m. a formai és vég ok vizsgálatát, lehetlennék tartották. Elterjedt ugyanis az a vélemény, hogy a dolgok lényeges formáit, vagy igazi különbségeit emberi ész fel nem találhatja, holott ez a tudomány legméltóbb része. E véleményt a gyáva kutatók ama szerencsétlen utazók módjára terjeszték, kik ha eget és vizet látnak csupán, tagadják, hogy száraz lenne még azon túl. De bizonyos, miszerint Plátó e magas elmű férfiú, ki mintegy egekbe nyuló szírtról néze körül, az eszmékről való tanában a tudomány valódi tárgyának a formákat ismeri, bár igaz, hogy elvontan az anyagtól, nem az anyag által határozva, hanem szemlélődve, a miért theologiai elmélődésekbe jutván természeti bölészszetét elrontotta. Ha szorgalmasan utána járunk, nem fog nehéz lenni kitalálni: melyek azon formák, melyek ismerete az emberi tudalmat csudálatosan gazdagíthatja. Az állományok vagy a teremtmények, azaz fajok formái, átültetés, vegyülés által oly annyira bonyultak, hogy legjobb esetben föl kell hagyni kutató-

³²⁾ Remusat (Bacon, sa vie 198. l.)

sukkal az egyszerű természet formáinak fölfedezéseig. Például mit csináljunk a hangnak, melyből szó lesz alakjával, midőn a szók, betűk cseréje, átvétele által, számtalanok; igen, de már a hangnak, mely egyszerű betűt alkot, alakját vizsgálni lehetséges, sőt könnyű; mikor a betűk ismert alakjai a szók formáira vezetnek. Szintígy hasztalanság keresni, az oroszán, a cser, az arany előképét, a víz, a lég ős alakját: de a sűrű, a ritka, a meleg, a hideg alakját, a szerkezet és mozgás formáit vizsgálni, a melyek a fizikában előadandók és első rendű formák ezen fölül, mikép az alphabet betűi, nem is épen, számtalanok, mégis a dolgok lényegét s formáját teszik: ez az, mire a metafizika jelen részében törekszünk. A fizika is ezeket vizsgálja, igaz, de csak az ideiglenes okokra nézve. Például ha keressük a fehérség okát, a hóban, tajtékban: helyesen mondatik oknak, hogy lég van vízzel vegyülve bennök. De ez nem formája még a fehérségnek, mert a lég tvegyporral, kristálylyal épenúgy mint vízzel vegyülve is fehért ad: hanem csak tevő formája (causa efficiens), mely pusztá hordozója a formának. A metafizikában már nem a tevő, hanem a formai ok vizsgálendő. Két átlátszó test, ha egyenlő vegyülete van bennök a láttani részeknek, fehérséget szül; ez oly alaptétel, mely nem csak valamely testben, hanem minden testben oka a fehérségnek. A metafizikának ez a része mindeddig nem sikerült, sőt még hiányzik. Mert az emberek mindig előképet, ős alakot kerestek, vagyis a tapasztalástól és részletes dolgoktól elvonták gondolataikat, saját nézvéseikkel, okoskodásaikkal vesződvén folytonosan. Ezen leendő metafizikának már kitünő haszna, szépsége, hogy a tapasztalás kerülő útait megrövidíti, s a régi panaszt az élet rövidege és a mesterség hosszú volta ellen megszünteti, a tudományok elvtételeit legfőbb egyetemességben, hogy minden egyes dologra reá illenek, egyesítvén, összefűzvé. Mert a tudományok mint a labor. Alapjuk történelem és tapasztalás; a természet bölcsészetének is alapja a természettörténet. Az alap fölötti első réteg a fizika; a tetőhöz legközelebbi a metafizika. A legfelsőbb csúcsot elérheti-e az emberi elme, arról nem mondhatni bizonyost. Egyébiránt szépen idevág Parmenides és Plátó elmélődési tétele: a dolgok mintegy lépcsőzeten át egységbe magasodnak. Ezáltal az emberi értelem megmenekül a sokféleség súlyától, és a kevés számú első formákban minden különféleség-

get, ennek rendit s mérveit is rövid úton fölismeri. Ha már a fizika szoros és akadékos ösvényen viszi az emberi ész munkálát, járván a természet kanyargós, tekervényes útain: a metafizika mintegy szabad lábra teszi az emberi hatalmat, s a legnagyobb és szélesebb mezőre juttatja el a vizsgálódó lelket, álvétvén mindent a mi anyag, jogositván mindenre, a mi siker. A tudomány e nemére mondja bölcS Salamon: „Non arctabuntur gressus tui et currens non habebis offendiculum.“³³⁾

A metafizika fejtegeti másodsor a vég okot (causa finalis). Ez nem volt elhanyagolva, hanem rendetlenül tárgyalva a fizika és nem a metafizika feladatai közt. Ha csak a rend ellen volna kifogás, ez nem nagy dolog, mert a rend inkább az érthetőség kívánalma, mint a tudomány lényegeé. De fizikában lévén fejtegetve a vég ok, a valóban fizikai okok mellőztettek. Így történt Plátónál, ki mindig e partokra kötött ki, még inkább Aristotelesnél, Galenusnál, kik gyakorta e zátonyon akadtak fel. Ki olyat állít, hogy a pilla mintegy sáncz és sövény a szem erősítésére, hogy az állatok bőre a hideg és meleg elleni védszer, stb., mindezt helyén megállítja a fizikában. És Demokritos meg mások természeti filozófiája, kik elmozdíták istent és az észet a dolgok alkotásától, s mindezt a természet számtalan játékaiuak, a véletlenségnek, fátumnak tulajdoníták, és a dolgok okait az anyag kényszerűségében, de a vég okok bevegýtése nélkül találták, Baco szemében legalább a fizikai okokra nézve, sokkal szilárdabb mint Plátó vagy Aristotelesé. Emez utolsó még hibásabb amaz elsőnél, mert a dolgok vég okát nem istenben helyezé, hanem a természetben, mikor lábbal tapodá. És ha kiderítették is, hogy a pillák a szem erősítvényei: ezzel nem ellenkezik az, hogy a szőrösség nedves nyílásokra esik; s bebizonyítatván hogy az állatok bőre időviszontagság elleni véd: meg fog állani más részről, hogy a likaesok összehuzódása teszi a bőr erősségét, s így tovább; azaz meg fog egyezni mind a két ok, csak hogy egyik a czélt, másik az egyszerű következményt mutatja. Az isteni gondviselés fenségéből már semmit se von le a természettani ok ismérere, sőt végtelenül dicsőíti azt. Mikép a polgári ügyekben

³³⁾ Mikor járandasz, semmi sem szorítja meg a te járásodat, még ha szintén futnál is, nem ütközöl meg. Péld. IV, 12.

nagyobb a politikai eszély, ha valaki más munkáját, melyhez tanácssal nem járult, saját célja s kívánsága szerint használja fel: úgy a gondviselés is csudálatosb, ha a természet mást csinál, és a gondviselés mást eredményez; mint ha minden alkotásnak, minden mozgásnak állandó külön jelleme volna. Nem szükséges hogy a természet mindig kiáltsa a gondviselést. Aristotelesnek, megrakván vég okokkal a természetet, nem volt többé szüksége istenre. Demokritos és Epicurus parányaikkal még türettek, de midőn ezek történetes találkozásából, mint ész vagy elme nélkülít, hozták elő a dolgok alkotmányát, mindenki által nevetéssel fogadtattak, s utódaik nem láttak más menekülési módot, mint újból istenhez és a gondviseléshez folyamodni.

b) A természeti bölcsészet feldolgozó (operativa) része úgy oszlik fel, mint a vizsgáló, azaz két szakaszra; egyik a műtan, másik a mágia. Amazt szűli a fizika, mint a tevő és anyagi ok magyarázója, emezt a metafizika, mint a vég és formai ok fűrkészője. A műtan gyakorlati érdekekben használja fel a megállapított tulajdonokat. A mágia vagyis a vég okok vizsgálata mint istennek szentelt hölgy, magtalan, nem szül semmit, legfeljebb arra való, hogy legyen tudomány, mely az elrejtett formák ismeretét csudálandó művekre vigye át. Mind a vizsgáló, mind a feldolgozó természeti bölcsészetnek segéde a mathezis, habár a bevett bölcsészet szerint ama kettővel egyenlő rangba van is helyezve. A mennyiség, a mathezis tárgya, átvive az anyagra, úgy jelentkezik, mint a természet adaga (dosis naturae) s több esemény okozója, ezért a lényeges formák közé tartozik, és Pythagoras szerint, a dolgok természete szám. A mennyiség minden természeti formák közt legelvontabb, mert az anyagtól tökéletesen elszakasztható, és ez oka, hogy mélyebben vizsgáltatott, mint az anyagba elmerült formák, mert az embernek született hajlama inkább csapongani az egyetemesség szabad mezőin, mint a részletesség csaltitjai és korlátai közt útat törni. Nem csuda ha épeu azért nagy fenhéjázásukban még a fizikának is parancsolni akartak vele a matematikusok. — Eloszlik a mathezis tiszta és vegyesre. A tiszta egyes egyedül a mennyiségre szorítkozik mint szám- és tértan (arithmetica et geometria), fejtegetvén az oszlékos és folytonos (discreta és continua) mennyiséget, mely utóbbinak tudása Euklides óta semmit se haladt előre annyi

századon át; az arithmetica pedig, mely körül Pythagoras oly sokat mesterkedék, mintegy az elmék sétahelyévé lett. Mert az emberi elme, ha szilárdhoz nem juthat, fölöslegesen töri magát. — A vegyes matematikai tudomány tárgyai elvtételek és fizikai mennyik; azokat ezekre alkalmazza, mivel némely tudomány mathesis nélkül nem boldogulhat, mint a láttan, gépészet, zene, építészet, világrajz. A vegyes matematikai tudományok közül mond Baco, egyet sem nélkülözünk, de jövődre, a mint a fizikai tudományok naponként növekedni fognak, több lesz a vegyes matematikai tudományok száma is.

A bölcsészet harmadik része tanít a z e m b e r r ől; oly tudomány, melyet már a régi jósoda ajánlott, t. i. magunkról való tudomány, az emberre nézve minden tudomány czélja, de a természetnek csak egy része, szabályul tartván, hogy az osztályozás jelölje és különböztesse ugyan a tudományokat, de ne vágja, ne szaggassa el a tudományok közötti folytonosságot. A különös tudományokat e szaggatottság teszi meddővé, üressé, hibássá, midőn közös táp és kűffő által nem gyámolíttatnak. Így panaszolja Cicero Sokratesről, hogy elválasztá a bölcsészetet a szónoklattól, mely utóbbi végre ugyanazért fecsegő mesterséggé fajult. — Az emberbölcsészet kettős irányban tekinti az embert, mint egyest, vagy pedig társalomban; amaz emberi, emez polgári bölcsészet. Az embertan áll azon részekből, melyekből az ember maga, tudniillik a test és lélekre vonatkozó tudalmányokból. De a részletes fölosztás előtt gondolkodni kell egy közös tudományról, mely mindabból fog állani, a mi a lélekkel és testtel közös, magában foglalván az ember természetét és állapotját. E tudománynak szabadságba kell helyeztetni. Ekkor rájövünk az emberre először mint egyénre, aztán azon viszonyt ösmerjük fel, melyben van a lélek és test egymáshoz. Az ember mint egyén le-szen személy s benne az emberiség. — Melyek legyenek az ember nyomorúságai, előjogai vagy kitűnőségei: előbbiről derékul irtak, az utóbbiról nem; itt még hiányt jegyez fel Baco. A lélek és test frigyéről való tudomány le fogja írni hogy és mikép fődözi fel s hatja meg egyik a másikat tudat vagy jelenség vagy benyomások által. A lélek fölismerhető a test szokásaiból; a test a lélek járulékai-ból. A physiognomia már a test vonásain át ösmerteti meg a lelket; az á l m o d á s b a n pedig a lélek mozgalmaiból ösmerhetni fel a

test állapotját. A lélek és test frigyéhez tartozik a benyomások fürkészete; meddig és mimódon változtatnak a lelken a test nedvei és mérsékülései; viszont meddig és miképen módosítanak a testen a lélek szenvedélyei és érzületei. Tehát itt adatnék a szenvedélyek és betegségek befolyása.

A testet illető tudomány az orvosi. A test abból veszi gyógy-szerét, a mit a természet alkotott; de az orvoslás igen sok tévedésnek van kitéve: temérdek benne a hozzávetés. Baco nem tart Paracelsussal és az alkhimistákkal, kik szerint minden emberi test megfelel valamiben az égi testek, az ásványok természetének. Az emberi testhez hasonló szerkezetű test nincs. Növény táplálója a föld, barmoké a növény és gyümölcs, embereké magok az állatok is (madarak, halak, négylábuak,) továbbá mag, gyümölcs, nedv, folyadék. A tudományhoz tartozó az egyszerű boncztan, melylyel a leglelkisméretesebben kell bánni. Összehasonlító boncztan még nincs. Ide tartoznék a test minden nedveivel, a betegség nyomainak, terjedésének utánvizsgálata felvágott testeken, akár halottakén akár élő állatokén. Vagyis Baco már Duverney és Morgagni előtt birta eszméjét az összehasonlító anatómiának.

A lélekről szóló tudomány maga a tárházból, vagyis a lélekből vett tudomány. Egyik részben tanít az okos lélekről, mely isteni, másikban az oktalan lélekről, mely közös az állatokkal. Az első isten ihlése, a másik az elemeknek, a föld sarának parája. Még az érzéki bölcsészek is elösmerek elsőnek a másik fölötti számos előnyét. Baco ennél fogva elveti a bölcsészek zavaros beszédeit, hogy az ember lelke fok és nem faj szerint különbözik az állati lélektől, mint például a nap a csillagoktól, az arany az érczektől. Az isteni lélekről nem sokat beszélhetünk. A mit érdekes róla tudni ez: vajjon bennünk születik-e vagy belénk jő; elválasztható-e tőlünk, vagy elválaszthatlan, halandó-e vagy halhatlan; mennyiben van kötve az anyaghoz vagy ninesen; azonban mindez jobb helyen lesz a vallástudományban. Az állati vagy teremtett lélekről, már lehet nyomozásokat tenni. Hogy a lélek legutolsó tevése vagy a test alakja: ez mind logikai fecsegés.³⁴⁾ Az állati lélek anyagi állomány a melegségtől átfinomulva, mi

³⁴⁾ Actus ultimus et forma corporis et hujusmodi nugae logicae. De aug. Lib. IV. c. III. 116.

láthatlanná tette. Szellet a lég és láng természetéből; a lég adván belé puhaságot a benyomások elfogadására, a tűz erélyt a cselekvés izgalmaira; részint olajos, részint vizrészekből táplálva; felsőbb szervületű állatoknál a fejben, az idegeken végig fut, megújítva a vérerek által, mikép róla Telesius és tanítványa Donius Ágost irt.

Az okos lélek ősmert tehetségei: értelem, ész, képzelem, emle, kívánság, akarat, s mindaz mit két fő tudomány, a logika és ethika, tárgyal. Hogy e tárgyalás teljes legyen, föl kell menni azok eredetéhez, s elhatározni vajjon a lélekkel születnek-e s mintegy hozzá tapadnak. E részben alig történt valami nevezetes. Hasonlóul inkább füst mint fény a mi a lélek két lehető tehetségéről a jövendölésről és büvölésről iratott. A régiek természetes és mesterséges jövendölést mondának; emez volt az ok és következmény összevetéséből, tehát okoskodásból; amaz a lélek előérzéséből. A büvölés vagy a képzelemnek más testére hatása, szülte a természetes mágiáról való tant; mely szerint megdölvén a dolgok titkos erejét, az érzések összesugárzását, a ragálnak testből testbe átmenését, a delej erőinek közölhetését³⁵⁾, még inkább lehetséges a léleknek lélekre való hatása.

Az érző vagy alsóbb rendű lélekről tökéletlen ismereteink vannak. Itt két tudomány áll előttünk: a készakarva mozgásról egyik; az érzékről és érezhetőségről a másik. Hogyan mozgatja már a lélek a testrészeket, mindedig sincs gyökeresen vizsgálva, mert az érző lelket korántsem állománynak, hanem tevének (tevellés, entelecheia, functio) tartották: de mióta tudva van, hogy anyagi és testi állomány: szükség utána járni, mikép mozgathat oly kis szellő³⁶⁾ oly nagy és kemény testeket. Még erre nincs tudomány. Az érzék és érezhető mélyebben vizsgáltatott. Ez utolsóban fő a szenv (perceptio³⁷⁾ és az érzemés (sensatio).

³⁵⁾ Virtutum magnexicorum delaxiones. De augmen. Lib. IV. c. III. 117.

³⁶⁾ Aura tam pusilla et tenera. De augm. Lib. IV. c. III. 118.

³⁷⁾ Mi a szenv vagy perceptio, Baco így világosítja: „Videmus quasi omnibus corporibus naturalibus inesse vim manifesta percipiendi; etiam electionem quandam amica amplectendi, inimica et aliena fugiendi. Neque nos de subtilioribus perceptionibus tan-

Első dolgozik az utolsó nélkül; emez utolsó nem illet minden testet. A kettő közti különbség nemcsak az érzőnek a nem érzővel való összehasonlításában vizsgáltassék, hanem az érző testben magában is; például mi az oka, hogy sok működés, névszerint a nedvek járása, a szív verése, gyomor emésztése az érzés tudtán kívül mennek végbe. Ez igen nagy fontosságú tekintet, mond Baco, s méltó a buvárlásra. A bölcsészet története mutatja, hogy intései nem voltak hiába, sőt a tanítványok betöltötték a mester óhajátát.

Az értelem és akaratról szóló tudomány ikrek. A belátás tisztasága és az akarat szabadsága együtt kezdődnek, együtt rognak össze. Nincs is a világ egyetemben oly bensű rokonszenv, mint az igaz és jó,³⁸⁾ vagyis a logika és ethika között. A logika tanít az értelemről és észről, az ethika az akaratról, kivánságról és indulatokról. A kettő között mint jövő menő hírnök a képzelem. Mert az érzék valamennyi alakot átad a képzelemnek, miről aztán itél az ész. De az ész viszont a kiválasztott és jóváhagyott alakokat visszateszi a képzelemhez, mielőtt megvalósíttatnának. Így a képzelem mintegy közös eszköz az ész meg akarat között; az ész felé forduló arcza az igazságé,

tum loquimur, veluti cum magnes ferrum allicit; flamma ad naphtam assilit. . . . Nullum corpus ad aliud admotum illud immutat, aut ab illo immutatur, nisi operationem praecedat perceptio reciproca. Percipit corpus meatus, quibus se insinuat; percipit impetum alterius corporis, cui cedit; percipit amotionem alterius corporis, a quo definebatur, cum se recipit; percipit divulsionem sui continui, cui ad tempus resistit; ubique denique est perceptio. Aer vero calidum et frigidum tam acute percipit, ut ejus perceptio sit longe subtilier quam tactus humani. . . . Tot actiones absque sensu! Cur alimenta digerantur, egerantur; humores et succi sursum, deorsum ferantur; cor et pulsus vibrent; viscera sua quaeque opificia producant: et tamen haec omnia, et complura alia absque sensu fiant? Verum homines non satis acute, qualis sit actio sensus, viderunt; . . . Denique differentiam inter perceptionem simplicem et sensum nullo modo nosse videntur; nec quatenus fieri possit perceptio absque sensu.—De aug. lib. IV. c. III. 118—119.

³⁸⁾ Neque datur in universitate rerum tam intima sympathia, quam illa veri et boni. De aug. Lib. V. c. I. 121. Mainap hozzá tennők: pulchri.

a cselekvés felé forduló pedig a jóságé. Mert a képzelem megelőzi, mintegy serkenti az önkéntes mozgást; és nem csak pusztá hirnök pedig, hanem tekintély is, mikor uralkodik magán az okosságán, sőt uralkodik az érzelmeken vallásban, az indulatokon, szónoklatban, az alkotáson költészetben.

a) A logika sokak előtt, csak mint halló és elfogó finomság mutatkozik. Mennyei étel, melyet a pusztában tévelygő zsidók megunván, visszavágytak Egyiptom húsos fazekaihoz. Egyébiránt az észti tudományok a többi tudományok kulesai. Mint a kéz a szerszámok szerszáma, a lélek a formák formája: így ama tudományok is minden művészségek művészsége. A logikai ismekör eloszlik azon czélok szerint, a melyekre irányul. Mert czél vagy találni a mit keresünk, vagy itélni a mit találunk, vagy megtartani a mit itéltünk, vagy előadni a mit megtartottunk. Tehát az irány négyfelé megy: találás, itélés, emlékezés, előadás szerint.

A t a l á l á s n a k van két faja, egyik művészség és tudománybeli, másik érvek és beszédbeli. Az első hiányzik, pedig oly nagy fontosságú, mint ha valaki leltárában halála után ilyet olvasnánk: kész pénz semmi; mert valamint pénzen mindent szerezhetni, úgy ama művészségen minden más művészséget. Ugyanis a diadalektika semmit sem tanít róla, hanem mintegy elhalad mellette, mondván, hogy mindegyiknek a maga mesterségében hiszen az ember. Egyébiránt a legelső találók inkább állatok voltak mint emberek, a honnan semmi csudálni való, ha a régi egyiptomiak templomaiban annyi volt az állatkép; vagy ha épen a görögök hagyományaira hivatkoznánk: bizony Prometheus is elmélkedés nélkül jött a tűz feltalálására, s esetleg lopta meg Jupitert a dialektika tudtán kívül. — Az inductio formája, melyet a dialektika az elvek feltalálása körül tanít, teljesen hibás, illetéktelen s nem az hogy elővinné, hanem inkább elrontja a természetet. A lélek minden perczen kész inductiót csinálni, jobban mint a dialektika, mely mihelyt nincs ellenmondó tény, legottan következtet, a miből legföljebb csak valószínű hozzávetés ered, de ki áll jót, hogy egyszerű előszámlálása után a tényeknek nincs elmaradva

³⁹⁾ Manus instrumentum instrumentorum, anima forma formarum, ita rationales scientiae artes artium ponendae sunt. De aug. Lib. V. c. I. 122.

olyan, mely az egészet tönkre teszi? Épen mintha Sámuel megnyugodott volna Isai jelen volt fiának számán, s nem kérdezősködött volna Dávid után, ki a mezőn elmaradt. Mert a dialektikusok csak hogy elméletet állithassanak fel, sietve futottak át a részletes tényeken, melyeket poroszlók gyanánt csupán azért küldtek ki a tömeg közé, hogy tanaiknak utat csináljanak, nem pedig hogy érett elhatározásra jussanak általuk. De ha elismernők is, hogy az inductió e neme jó szolgálatot tesz a népszerű ismeretekben, minők az ethika, politika, és törvények, vagy a theologia is: de a természet taniakban, hol a természet munkával, nem pedig ellenfél módjára érvekkel legyőzendő, kicsusztatja az igazságot kezeinkből, mert nagyobb a természeti dolgok finomsága mint a szavaké, miért odább adván a syllogismuson, az igazi javított inductióhoz kell folyamodni mind az elvekre, mind az alsóbb tételekre nézve. A syllogismus tételekből áll, ezek szókból, a szók a dolog jegyei. A szók után mentek oda a bölcészek, hogy mindkét oldalra birták hánytorgatni a tárgyat, bizonyos kellemes sétára használván fel az igazságkeresés útját; vétkezvén leginkább a részben, hogy megveték az érzékek tanuságát, s gyökerestől kiirtották a tudást. Az érzékek, igaz, gyakran megcsalják vagy cserben hagyják az embert, de nagy utánjárással segítve, javítva elegendők a tudományra. Mindezt Baco nem az értelem rovására állítja, vagy a munkának félbenhagyását sürgeti vele, hanem rajta van, hogy az értelemnek mintegy alkalmas segítség nyújtassék. Szabad kézzel, folytatja, seha sem húzhatni tökéletes kört, de körző segélyével a legalkalmasabban. Tehát cél mesterségesen emelni föl a dolgokhoz az elmét.³⁶⁾ A kísérletek mint az igazságkeresés fő módjai, vagy tapogatózás, mint a ki sötétben megy; vagy kézen fogva vitetés, mikor az ember maga nem lát, hanem a ki vezeti; vagy pedig mikor az ember a kísérleteknél valamely irányt vagy rendet követ ugyan, mintha kézen fogva vezetették. Ez tudományos kísérlet; de hiányzik a fény, mi a természet magyarázásától vagy a *Novum Organum*-tól várando, melyet, mint egész saját munkát, később fogunk elővenni.

Második irány logikában az ítélés. Ez történik vagy inductio, vagy syllogismus útján. A mit az elme induktív úton fel-

³⁶⁾ Mens per artem fiat rebus par. De aug. Lib. V. c. II. 125.

talál, el is itéli, nem közvetve, hanem közvetlenül, mikor a tárgynak képehez és igazságához is hozzájut; ellenkezőleg a syllogismusban minden közvetéssel vagy közbejövő tételek segítségével jár. E közbejövő nagy térre esnek a hibák, tévedések, mert tulajdonkép fel kell találni a középtételeket, a mi az elme éles voltától függ, nem a dolog igazságától, azaz középre csalárd állítások juthatnak, jutnak is. Az érvek találása még nem dolgok találása.

A logikai harmadik irány a z e m l é k e z e t é. Az emlékezet szabatosá tétetik előisméret (praenotio) és alak által. Előismeretnek mondjuk a végetlen keresés megszakítását, például midőn valaki emlékezetébe akar visszaidézni valamit: előismeret nélkül a végetlenségbe fog kalandozni; vele pedig azonnal rendbe jő az emlékezet, mint a vadászat kerítés között. Előismeret annak tudása, hogy a mit keresünk, egyezzen a renddel. Például ha versben elhibázunk valamely szót, ott van az előisméret, mely megmondja, milyennek k e l l lenni az elfelejtett szónak. Ugyancsak ez teszi azt, hogy kevesebbe kerül könyv nélkül tanulni meg a verset mint a prózát. Az érezhető erősebben illenti az emlékezetet, mint az értelmi. Ezt az érzékhez alak kötheti biztosan. Jobban emlékünkből marad a játszó színész, a verset mondó gyermek, mint a játszás, meg a könyvnelkülözés.

Végre a logika negyedik iránya a z e l ő a d á s, mi a szóra, beszédre viszonylik. Itt nyelvészeti, szónoklati, egy szóval retorikai érdekek forognak fén. Tehát beszéd, irás, elrendezés vagy módszer és fölékítés az előadásban. Nevezetes, mit Baco a nyelvészetről mond, annyival inkább, mert nálunk még ma is kétség sőt tagadás van napi renden iránta. Neki a nyelvészet két-féle úgymint nyelv t a n i (literaria), melynek célja a nyelvet gyorsabban, jobban, szebben tanítani, hogy rajta beszélhesünk; és bölcészeti, melynek föladata nem a szók viszonyát egymáshoz, hanem a szók és dolgok hasonlatát vagy a nyelvben levő okot, ész t vizsgálni. Mert a szók az ész nyomai; annál fogva e nyomok a nyelv testéről, a szókról is tesznek bizonyosságot. Szerintünk már írja Baco, a legnemesb nyelvten lenne, ha valaki a tudós és közrendű nyelvekben jártas, azok külön tulajdonságait fejtegetné, megmutatván melyik miben kiténő vagy hiányos. Így a nyelvek is gazdagodhatnának, s ab-

ból, a mi mindegyik nyelvben szép, a beszédnek is példányképe állna elő; s nyelviükből a népek s nemzetek erkölcsére, elméjére is fontos fölfedezésekhez juthatnánk. Így különböztetendő a beszélni tanító nyelvészet a bölcsészettitől, mely még hiányzik.⁴¹⁾

A logika előadásról tanító részéhez Baco két függelékkel told az itészettről és nevelésről. — Az itészek büne, hogy ha valamit nem értenek, a könyvre fognak hibát, mint az a kritikus, ki Tacitusnak egy helyét megigazitotta, azaz elrontotta. Így bűnhődnek a kijavítás körül; az írók magyarázása, értelmezése körül pedig az a nyavalya kapott be közéjük, hogy a homályos helyekből sokat átugornak, a világosaknál meg csömörig vesztegelnek, széleskednek, czéljok levén nem az írók világosítani, hanem maguk tudákosságát fitogtatni, a magukféle olvasást mutogatni. Helyes volna pedig, hogy a mely író, homályos szép érveket fejteget, tegye oda a maga értelmét is. A kritika dolga végre az írókról röviden fogalmazott ítéletet mondani, őket rokontárgyak íróival összehasonlítani.

A nevelésben legjobb legrövidebb intés: tanulmányozd a jezsuiták iskoláit. Mi, mond Baco, az ifjuság együttes nevelését helyeseljük,⁴²⁾ nem magánházaknál, hanem kollegiumokban, hol annyi tere a versenynak, hol annyi a tekintélyes férfi, mi nagyon sokat tesz a szemérmetségre, és a gyöngé elmét korán példány szerint idomítja. A tanítás módját és rendit illetőleg: kerütsenek a kivonatok (compendia), és a tanítás kora, érettsége, melyek az elmét túlbátorra teszik, és nagy előmenetet inkább csak mutatnak, mint valósággal nyújtanak. Sőt kedvezni kell annyit a mennyit az elmeszabadságnak, hogyha valaki a rendes tantárgyon kívül másra is, a mi hajlandósága, lop időt, ne akadályoztassék. Továbbá helyes lesz mind a két útját megkíséríteni a szoktatásnak: könnyüről nehezebbre lassanként, vagy sanyarú kezdetről kellemesebb folytatásra menve át. Mert más úszni kezdeni hólyaggal, más tánczot tanulni nehéz sarkantyúval.

b Az ethikának tárgya az emberi akarat. Az akarat vezetője a tiszta ész, csábítója a látszatos jó, ösztönzője az indula-

⁴¹⁾ Grammatica philosophans. De aug. Lib. VI. c. I. 146—147.

⁴²⁾ Institutionem pueritiae et juventutis colligatam probamus. De aug. Lib. VI. c. IV. 183.

tok, szolgálai a szervek és önkéntes mozgás. Kik e tudományt eddigelé tárgyalták, úgy cselekvének, mint az író mester, ki gyönyörű iráspéldányokat tesz a tanítvány elé, de a toll vezetéséről, a betűk vetéséről semmi oktatást nem ad. Az ok itt is az, mi más tudományoknál; névszerint, hogy az emberek nem örömet forogódnak oly tárgy körül, a mely kevésbbé ragyog és kiszépitésre kevésbbé való. Hiú dús, kevély elme, mely magát szereti látatni, nem az olvasónak használni.

Az ethika vagy erkölcstan két fő tudományra oszlik. Első a jó eszményéről, leírja a jó természetét; második, a lélek műveléséről, melyet a lélek Georgikonának is nevezhetni, előadja a lélek jóra való formálásának szabályait. A jó természetéről a régiek sokat és jól irtak, gondolóra vevén a jót mint egyszerűt vagy viszonyost, azaz mint nemet és fokot. Ezen utolsó körül kifejeltt sok vitának és szemlélődésnek azonban véget vett a keresztyénség. Mint Arisztoteles szerint az ifjak is lehetnek boldogok, de csak reményben: úgy a keresztyén tan szerint álljunk mindnyájan az ifjak helyére, nem keresve boldogságot egyebütt, mint mely a reménységben helyeződik. A bölcsészek azonban sokat elmulasztottak a jónak és rosznak gyökerei és a gyökerek szálai körül feszegetni, mikor a tudományt mélyebbé teheték vala. A mit a bölcsészek elmulasztottak, Baco mintegy ki akarja pótolni, az erkölcsi dolgok kűtfejének megnyitása és tisztázása által, s úgy készíteni elő a lélek pallérozásának tudományát.

Mindnyájunkba be van oltva a jót két természete szerint kívánni, azaz úgy, mint oly dolgot, mely magában egész, vagy úgy mint a mely rész e valamely nagyobbak. Emez utolsó az elsőbb és hatalmasabb, mert a nagyobb alak megtartására ügyekszik. Az első egyéni vagy önségi jó, a második egyetemes, közös jó. A vas különösen szenved a delejjel, de ha súlya kissé nagyobb, elhagyja szenvét és mint a hazáját szervező polgár, a földhöz, rokonai országához vonzódik. A sűrű és súlyos testek is a földnek, mely a sűrű testek gyüleménye, tartanak: de inkább, hogy sem a dolgok természete megszakittassék és üresség álljon elő: az ily testek fölfelé emelkednek és lemondván a földhöz való kötelességökről, teljesítik a világ iránt való tartozásukat. Így a nagyobb vagy közös forma felmaradása rendben tartja a

kisebb körü törekvéseket. Soha sem volt bölesészet, felekezet vagy vallás, törvény vagy fegyelem, mely a közös jót annyira emelte, az egyénit annyira leverte volna, mint a keresztyén valás. Az erkölcs filozofájában vége is szakadt sok fontos kérdésnek, főleg a kötelességek összeütközése körül. Így Aristoteles ellen meg van állapítva, hogy a cselekvő élet nemesb'a szemlélődő életnél. Cselekvés az emberé; pusztá néző csak isten lehet és az angyalok. Oly magába zárt életről, mely se fényt, se sugárt, se meleget nem ad, nem tud a theologia. Vége van továbbá azon vitának, mely egy részről Zéno iskolája és Sokrates között, kik a boldogságot az erényben, más részről a cyrenaei és epikuri iskola között, melyek a gyönyörben helyezék, folyt; vége ama halvéleménynek, hogy a bölesészet nem a lélek háborúságának legyőzésére, hanem a hábor okainak kerülésére való; s végre annak, hogy a bölesnek tiszte minden polgári ügyektől elvonulva mint egy szent életet élni. A bölesészek ily nézete oda czélt, hogy ellentétes s végletes mozgalmaktól megkíméltesék az elme, egységben tartassék a lélek. Mind szép, de Baco szerint, ebben követni kellene a gyöngyárosok példáját, kik ha történetesen a gyöngyben valamely ködöt vagy foltot lelnek, mely a kö nagyságának sérelme nélkül kivehető, kiveszik; s benne hagyják: ha nem; hasonlól az elme derültségét úgy kell eszközölni, hogy ne szenvedjen miatta a lélek nagysága.

A közös jó a társaságot illeti. Kötelesség a mások iránt hajlandósággal viseltető elmében s erény a magával tisztában levő lélekben. Mint kötelesség, első szemre, a polgári erkölestudomány (scientia civilis) körébe tartozik; de tulajdonkép azt tanítja, mikép uralkodjék az ember magán és nem másokon. Tehát tanít az ember kötelességeiről a köz iránt és különös viszonyokban, hivatás, tisztség, személy, rang szerint. Ide tartozók, nevezetesen, a férj és nő, szüle és gyermek, ur és szolga közti viszony. De a közös jó tudománya tárgyalja egyúttal az ember és ember, eset és eset, köz és magán közti kötelességeket is; melyik esetben melyik kötelesség teljesítendő; tehát tárgyalja: a kötelességek összeütközését, a lelkiismeret oly nagy föladatát.

A lélek miveléséről szóló tan nélkül a morál első része csak kép, vagy szobor, melyet látni szép, de melyben nincs elevenség. E tudomány még hiányzik. Főtekintet alá jönnek a hajlamok,

indulatok, és ezek javítása. E három közül csak az utolsó esik hatalmunkba, a két első nem. A hajlamok alatt nem az erényre vagy vétetekre való hajlandóság értetik, hanem mélyebb és belsőbb dolgok; úgymint a szemlélődésre, polgári, katonai, művészi vagy más életnemre való vonzódás. Az indulatok a lélek nyavalyái. Ezekről leghelyesebben írtak a történészek és költők, kik élethíven adják elő, miképen gerjednek és csilapodnak az indulatok; miképen bonyolodnak egymásba, s tétetnek egymás ellenébe. De morálban és politikában legnagyobb hasznu annak tudása: miképen tartja rendben, miképen hódítja meg egyik indulat a másikat, vadászok és madarászok módjára, kik állattal fognak állatot. Az államban is gyakorta párt veszi korlát közé a pártot és hasonlóul leszen az elme belső kormányzatában. Hatalmunkba esik a javító szerek használata. Ide tartozik a szokás, gyakorlás, nevelés, utánzás, verseny, együttélés, barátság, dicséret, dorgálás, jó hírnév, törvények, könyvek, tanulmányok ereje és befolyása. Ezek a lélek gyógyszerei. Mind e pontokra nézve helyes és tiszta nézeteket közöl Baco, de Remusat szerint inkább csak oly tekintélylyel mint az erkölcsök figyelője és nem törvény-adója. Különbén itt is áll az, mi Baconál épen rendszerinti, hogy valamint a metafizikában, úgy a morálban is a valáshoz folyamodik utóvégre, és ha ezt nem tenné, bajos volna kivenni, mi hát az ő erkölcsről való meggyőződése, elve. De nem is csekély a zavar, melylyel Baco a moral egész tudományát tárgyalja. A közös jó társadalmi-e vagy emberi; alig lehet kitálatni. A keresztyén bölcsek közül inkább szerettek volna némelyek kivágotni az élet könyvéből, mint megtagadni nem keresztyén felebarátaiktól az üdv boldogságát. Ez a bonum communio nis ösztöne, hatalma.

A polgári erkölcsstan nem az egyéni, hanem a társadalmi emberre van alkalmazva, ki valamennyi közt legjobban el van merülve az anyagba, azaz kötelességszerű hivatalos teendőkbé. A moral nehezebb mint a politika, oly formán, hogy, Cato szerint, könnyebb nyájjuhot terelni mint egyet; és az első megkívánja a szív belső jóságát, a második elégli a külsőt⁴³⁾. A társa-

⁴³⁾ Civilis scientia nihil amplius postulat praeter bonitatem externam. De aug. Lib. VIII. c. I. 206.

dalom ezzel beéri. A polgári erkölestannak három iránya van, társalgási, ügyviteli és kormányzati; ha ugyan három jót akar venni az ember a társadalomtól, úgymint vigaszt a magányosság ellen, segílyt az ügyek vitelében és oltalmat a méltatlansági esetekben. Mind a hármat vezeti az ildom. A társalgást illetőleg Bacon, teljesen a maga elemében, tapasztalt ember módjára szól, például hogy az erkölcsök udvariassága a lélek ruhája ugyan, de azért legyen kényelmes, szokott és ne költséges; a széptulajdonokat kitüntesse, az éktelenséget pótolja és palástolja. Az ügyvitel az élet különféle elszórt alkalmában, s magunk szerencséjének előmozdításában nyilatkozik. Nincs róla még tudomány, s ez oka, hogy tanultság és ildom oly ritkán vannak együtt a tudósokban, kik megvetik a társalgási eszélyt, mint az elmélkedés akadályozóját. Baconnak ez fődolog, s magát böles Salamont is ez érdemben tanulmányozta és böngészte, ki midőn harmincznégy idevágó jeles mondatot idéz, magyaráz és old fel irataiból, p. mint kell azt érteni: hogy az engedelmes felelet elfordítja a haragnak felgerjedését⁴⁴⁾ stb. azaz a polgári erkölestan neki jobbára semmi egyéb, mint élni tudás, életeszély, s ügyesség az élet körülményeihez képest. Ime egyik nevezetes forrása sok irodalmi elmefuttatásnak, s miveltségi fitogatásnak, melyek Baco után nagyobb hírben részesültek mint valóban érdemlék, s jellemet ugyan nem formáltak, de sokat tehettek a közepes elmék s érnnyek támogatására. Tisztességes beszélgetések a bölesészet emelkedettsége nélkül; jó szándék az emberiség ügye körül, de a melyet Baconak elvégre is nem ezen a téren, hanem a természetiekben anyagiak által adatott elővinni. Magunk szerencséjének előmozdítása új tudomány, melynek könnyen akadnak mivelői. Az észszerűség emberei tudják meg, hogy a tanultság nem lebben föl magasba mint a pacsirta, ott énekelni, hanem lecsap a magasból, mint az ölyv, zsákmányt ejteni. Mégis főszabály, mi a tudományoknak is becsületére válik, hogy semmi ne találtassék az anyagi világtekén, a minek párhuzamban nem felel meg valami a kristály világtekén vagy az értelemben, azaz semmi se jöjön gyakorlatba, minek nincsen tana, elmélete.⁴⁵⁾ Az elszórt

⁴⁴⁾ Péld. XV. I.

⁴⁵⁾ Nihil inveniatur in globo materiae, quod non habeat para-

alkalmak közt legjobb utasító az emberek és magunk ismérete. A mi végre a kormányzati erkölestannról mondandó, e részben Baco egy új művészséget födözött föl: a hallgatni tudás művészségét. Mindamellet, hosszas tapasztaláson okulva, hosszas hivatali pályán magasra emelkedve, királyával tizennyolcz éven át beszélgetve, társalkodva, mi, jegyzi meg némi bizelgéssel, tuskót is politikussá bárdolt volna, és a történelmet s törvényeket sokáig tanulmányozva, én, mond magáról, a kormánytanhoz is tudnék okosan szölli. És e helyt királyához beszélvén Baco, adjuk meg neki: őszintén beszél, midön bevallja magáról, hogy tudományokra született és nem polgári pályára, hanem a tudományok róható föl magasra emelkedése. Ha mégis csendjében, hogy semmit el ne hagyott legyen; a politikáról is fog írni valamit: az idétlen, halál utáni munka lesz.

A kormánytanoknak három kötelessége van: a birodalmat megtartani, boldoggá tenni, nagyobbítani. A két elsőrl helyesen irtak, az utolsóul nem, mely hiányt kipótlandó Baco, értekezést ír a birodalom határainak terjesztéséről. Ennyi mindössze a mit politikában irt, melyet mint tudományt épen nem tárgyalt, elég ha az erkölestanhoz számított; hanem becses dolgokat foglalt össze egy másik, kilenczvenhét aphorismusból álló értekezésében az egyetemes igazságról, vagy a jog kútfejeiről, mely csak első része egy nagyobb öt szakaszból állandott jogbölcészeti munkálatnak. Mint töredék is mutatja mi lett volna az egész; a miért külön is megjelent, francziául többször, latinul kétszer Dupin gondjai alatt. Közönségesen úgy tartják, hogy bevezetése fogott lenni az angol törvények codificatiójának. Ime a törvények kívánalmái. Jó törvénynek mondathatik az, mely rendelményeiben bizonyos, szabályaiban igazságos, végrehajtásában kényelmes, alakjában a politikai élethez alkalmas, s a polgároknban erényt szülni képes. A töredék csak a törvények első méltóságát, a b i z o n y o s s á g o t meríti ki.

És itt a polgári erkölestannal be van végezve egyszersmind az emberről való s vele az egész bölcészet. Látnoki emelkedettséggel 'vet most pillantást Baco a jövőndöbe. Eddigi elmékedé-

lillum in globo crystallino sive intellectu. De aug. Lib. VIII. c. II. 223.

sei, úgymond, mint a zenészek előkészületei, mikor hangszereiket összeigazítják, kellemetlenek. A hangszerek össze vannak egyeztetve: pengessék biztosabb kezek. S valóban eltekintvén az idő felett, melyben már harmadszor jelenik meg a tudomány a világnak, roppant készlettel, rengeteg segédeszközökkel; a nyomtatás mesterségével, mely minden sorsu emberhez beviszi a könyveket; midőn a tenger szabad, a világnak minden szöglete bejárva, honnan a régiek tapasztalatot nem is meríthettek; midőn annyival gazdagodott a természet ösmérete; midőn nyugalom, a tudományokra született nagy elméknek kedvező alkalom, minden országban; midőn a vallás miatti forrongások, mintegy kidühöngték magukat, s végre miután az időnek sajátsága, mely tőle elválhatlan, hogy naponként igazsággal vajudik: mindezt egytív gondolva, lehetetlen föl nem támadni bennünk ama reménynek, hogy a tudományok ezen harmadik megújulási kora felül fogja múlni a két első kort, a görögök és rómaiak korát. A mi az én törekvéseimet illeti, mond Baco, ha valaki magának vagy másnak ohajt tetszeni abban, hogy engem dorgáljon, a régi türelem szavaival annyit kérek ki: üss, csak hallgass meg! — Tessék bírálni, de megérteni, a mi mondatik. A fölebbezés törvényes, ha az emberek első gondolatától a másodikra, a jelen időtől a jövőre történik a hivatkozás.

Ime ezeket írá Baco több mint kétszáz esztendő előtt nagy és átgondolt rajzául a tudományok öregbedésének. A művelt világ ezóta elismeréssel köti hozzá az új tudományosság történeti szálát, újjá születési folyamát, s még ma sem futott ki rajza háttáraiból az idő. Különösen hazája, Angolország, eme bámulatos nagyságra fejlett birodalom, a tudományok életkönyve gyanánt forgatja s tanulmányozza műveit. Newton óta és után is. Hanem mondjuk el ezt is, hogy a szorosabb értelemben vehető tudományosságon kívül még egy könyvet, a „De Dignitate et augmentis“ k i l e n c z e d i k könyvét szentelte Baco a theológiának, s legyen elég, hogy ez általunk pusztán csak említettessék, mint a mely, Baco szerint valamennyi tudomány közt, legáthatóbban van mivelve s csaknem hiánytalan egészszé alakítva. Végre a rajznak teljes kiegészítése végett ide függesztjük, a tudományok új világát, vagy azon ismeágak jegyzékét, melyek szerinte, még hiányzanak, a mint kívánatos szövegünkben mi is megemlítettük.

Hiányzó tudományok tehát, Baco felfödözései szerint a következők: 1) *Historia praetergenerationum*, vagy a szerves élet szabályellenes szüleményei. 2) *Historia mechanica, Vincula naturae*, műtani történet, mely azt adná elő, minő mesterséggel hódítja meg ember a természetet. 3) *Historia inductiva*, rendszerbe foglalt természettudomány, alapul a bölcsészet alkotmányához. 4) *Oculus Polyphemi*, egyetemes irodalomtörténet. 5) *Historia ad prophetias*, jövődölések szerinti egyháztörténet, azok értelméről s teljesüléséről. 6) *Philosophia secundum parabolas antiquas*, az ó kor hitregéinek bölcsészeti magyarázata. 7) *Philosophia prima*, vagy a tudományok egyetemes elvtételei. 8) *Astronomia viva*, vagy természettani csillagászat. 9) *Astrologia sana*, az égi, légi tünemények viszonyáról a földiekhez. 10) *Continuatio problematum naturalium*, Aristoteles problémáinak Baco nyelvén „*Calendarium dubitationum*,” folytatása a természettörténet rendkívüli vagy bonyult eseteiről. 11) *Placita antiquorum philosophorum*, glossák a természettanhoz. 12) *Pars metaphysicae de formis rerum*, a dolgok egyszerű vagy elsőrendű, egyetemes formáiról. Ez mai nap a phoenomenologia. 13) *Magia naturalis*, vagy a formák átvitele műveletekre, vagy oly tudomány, mely a tüneményekben föltalált törvényeket az elfogadó anyagokra, új termékek előállítása végett, alkalmazza. 14) *Juventarium opum humanorum*, leltára mindannak, mit már ismerünk és birünk, hogy tudja meg a ki újat akar, mi van, mi nincs. 15) *Catalogus polychrestorum*, vagy a hasznos dolgokra vezető kísérletek összeírása. 16) *Triumphus hominis*, előadása annak, mit bir meg az emberi természet, mint uralkodhatik a lélek a szenvedéseken, mint Anaxarchos példája mutatja, ki összetöretvén, szétharapott nyelvét a zsarnok szemei közé köpködté. 17) *Physiognomia corporis in motu a test kifejezése mozgásban*, mit Arisztoteles csak nyugalomban tárgyalt. 18) *Narrationes medicinales*, betegségek leírata. 19) *Anatomia comparata*, összehasonlító boncztan, alkalmassint első elnevezése a nagy fontosságú tudománynak. 20) *Decuratio morborum habitorum pro insanabilibus*, a gyógyíthatatlannak tartott betegségek orvoslásáról. 21)

De euthanasia exteriori, a halálnak lehető fájdalomtalaná tételéről. 22) Imitatio thermarum naturalium, mesterséges hévizekről. 23) Filum medicinale, a gyógyítás rendéről. 24) De prolongando curriculo vitae, az élet meghoszabításáról. 25) De substantia animae sensibilis, az érző vagy állati lélek állományáról. 26) De nixibus spiritus in motu voluntatio, a lélek önkénytes mozgásainak tájairól. 27) De differentia perceptionis et sensus, a szenv és érzék különbségéről. 28) Radix perspectivae sive de forma lucis, a fény alapjáról, mert eddig csak sugárvetéséről beszéltek. 29) Experientia literata sive venatio Panis vagyis tudományos kísérletezés. 30) Organum Novum, új szerv az ismeret gyűjtésben. 31) Topicae particulares, kimerítő, teljes elősorolása minden lehetőségnek a tények megállapítása, például a súlyos és könnyű testek körül. 32) Elenchi idolorum,⁴⁶⁾ az elme csalódásainak káprándjainak főokairól. 33) De analogia demonstrationum vagyis kimutatása annak: minő tárgyhoz minő megmutatás szükséges. 34) De notis rerum, jegyekről, melyek szó használata nélkül dolgot jelentenek. 35) Grammatica philosophans, bölcsészeti nyelvtan, mely a szókat dolgokkal veti egybe, azaz okfejtő nyelvészet minden nyelv sajátosságai szerint. 36) Traditio lampadis sive methodus ad filios, a tanítás művészségéről, vagy a tudományoknak fiakra való átszállításáról. 37) De prudentia sermonis privati, az avatottakra szorítókozó tanítás körüli eszély. 38) Colores boni et mali apparentis tam simplicis quam comparati, a rhétorok színe, melyet a jónak és rosznak a beszéd művésziessége kölcsönöz, p. valamely dologról ezt mondani: „ellenségeid győzelmi zajt fognak rajta ütni,“ jobban hat, mintha egyszerűen mondatnék: „károdra lesz.“ 39) Antitheta rerum, közhelyek a tárgyalt dolog mellett és ellen, pro et contra. 40) Formulae minores orationum; ezek

⁴⁶⁾ Idola. Aristotelesnél *φαντασμα*; tehát nem idea, mint Plátónál, hanem az elme csalképei, vagy helyesebben káprándjai. *Ἐἰδωλον* Plátónak is körülbelül az, mi Baconnak. Remusat. Bacon, sa vie etc. 214. l. jegyzet.

mint épületben tornác; pitvar, folyosó. előszoba, átjárási szolgálatot tesznek a beszédben. 41) *Satyra seria sive de interioribus rerum*, azaz odavetve inkább gúnynyal ostorozni, mint nagy méltósággal csapkodni a gonoszt. 42) *Georgica animi sive de cultura morum*, az erkölcsök pallérozásáról. 43) *Amanuensis vitae sive de occasionibus sparsis*, magunktartása körüli szabályok az élet sok minden alkalmában. 44) *Faber fortunae*, a jóllét munkálásáról. 45) *Idea justitiae universalis sive de fontibus juris*, a jog forrásairól. 46) *Consul paludatus sive de proferendis imperii finibus*, a birodalom határainak terjesztéséről. 47) *Sophron sive de legitimo usu rationis humanae in divinis*, az emberi ész jogos használatáról az isteniekben. 48) *Irenaeus sive de gradibus unitatis in civitate Dei*, isten országa egységének fokairól vagyis a keresztyéni közösség alappontjainak meghatározásáról. 49) *Utres coelestes sive emanationes scripturarum*, a szentkönyv közérthetőségű szövegeinek jegyzetes gyűjteménye.

Ezzel bejártuk volna a szellemi világteke (globus intellectualis) minden oldalát mívelt és művelt vidékeivel, követve hiven útjait Baconak, a bölcsészeti Columbusnak, ki, biztosan kivételöleg, mint örök vonzó előkép ragyogott az ő szemeiben munkája egész folyamatán. A rajz tisztán mutatja fel mi volt idétte, minek kellett előállani utána, hogy megújhadjék a tudományosság világa, s ezzel ki van mutatva egyelőre minő becs illeti az ő *Instauratio magna*-ját. Némely tudományoknál, a mint azok vagy fölfedezetttek, vagy térírajzba is foglaltattak általa, dicsérettel állapodtunk meg nem egyszer a rövid kivonatos elbeszélés közben; most, midőn mindent előszámláltunk, azt is bevallhatjuk, hogy némely hiányzónak mondott ismeágak mailag nem érdeklik egyformán elménket sőt kicsinyességet is látunk egyben másban, melyeket vagy mint gyermekes dolgokat még eddig nem vett figyelembe, vagy mint mellékeseket már átlépett az idő. Mindamellet a megrovás nem ér föl a dicsérettel. Hogy ez méginkább igazoltassék, ide kell foglalnunk a *Novum Organum* kivonatát, mint azon vezérszövétneket, melynek világánál s útmutatása szerint volt csak szerencsés Baco tévedés nélkül törni

utat a tudományok közös forrásához. A *Novum Organum*ra tarta maga legtöbbet: tizenkétszer dolgozta át; az meggyőző munka akar lenni; és az is, oly mértékben, a mennyi egy írótól elég. Mint a szemem keresztül a lélekbe, úgy látunk ezen által Baco szellemébe. Az igazságkeresés inductív módszere s a természet magyarázásának kulcsa neki egy jelentőségű két dolog.

III. A *Novum Organum* áll két könyvből, aphorismusokba szedve. Az első könyvben száz harmincz, a másodikban ötvenkét aphorismus. Leginkább rövid szabatos tétélek, mintegy az elme öntött művei, a világhosság ritka szerencsésében tartva adatnak itt elő, s minden szakadozottság ellenére oly tömören sorakoznak egymás mellé, mint valamely puritán sereg, mely csupa kerekfejűekből áll, minők e kerek mondatok, s nem tudja mi a megveretés.

„Non disputare sed experiri,“ mond az előszó, s ez a „*Novum Organum*“ tagadólagos és igeleges sarka, melyek közé van művészileg elhelyezve az igazságkeresés „exact“ gépezete. Az emberi elmét, mond Baco, sok előítélet szepölösíti az életből, a társalgásból, a könyvekből; ezen előítéletek az elme káprándjai. A dialektika művészége mindenről későn gondolkozván, nem állíthatá vissza igazi érvényökbe a dolgokat, a hibát növelte inkább, mint kiderítette az igazságot. Azért az elme munkálatai teljesen újra kezdendők oly formán, hogy az ész már elvileg ne hagyassék magára, hanem folyvást vezettség s eljárása mintegy gépekkel biztosíttassék. Az eröműtanban nagyon kicsi lett volna örökleg a süker eszközök segélye nélkül még akkor is, ha összetett vállal sokan egyesítik vala munkáikat. Egy nagyobb-szerű obelisztk fölállításánál mit érhetne vajjon a sok ember pusztá kézzel, ha kellő csigák, kötelek, emeltyük hiányoznának? Okosan volna-e téve, ha szaporíttatnék a munkások száma, ha megolajozott karokkal, mint a kűzdésnél fognánk a dologhoz? Hasonló észszerűtlenséggel járnak el az emberek az elme dolgai-ban; midőn az ész sokaságától, egyetértésétől, éles voltától várnak eredményt, bármit erősítik is a dialektika izmait, de — mindig csak pusztá elvével dolgoznak.

Ember a természet szolgája és tolmácsa, annyit tesz és tud, a mennyit a természet rendiről tettleg vagy észleg fölfogott. Tudomány és ember hatalma összeesnek, mert ez ok ismerete nél-

kül odalesz a süker. Mikor ember a természettel bánni akar, minden teendője összehozni vagy eltávolítani a dolgokat, a többi elvégzi a természet önmagában. Másképp hiába is avatkozik gépész, vegyész a természet műveibe; kevés lesz az eredmény. Mert esztelen dolog volna hinni, hogy a mi eddig nem volt, előállhatna más, mint ezelőtt soha nem próbált úton. Az ész, a kéz művei számosakül tünnek fel könyvekben, de valóban kevés, a mi feltalálva van, ez is nagyrészt az esetnek köszönhető inkább, mint a tudományoknak; mert kidicsérjük ugyan az emberi elmét, de segédeiről nem gondoskodunk. Okoskodásaink szépek, finomak, de nem mérközhetnek a természet finomságával; szerencse, hogy nincs a ki alkalmazza. A mostani tudomány képtelen a találás céljaira, a mai logika ügyetlen a tudományok találására. Az ezzel való élés visszaélés, s állandóvá teszi a hibát. Tudományok elveire a syllogismus nem alkalmaztathatik, középtételekre hasztalanul alkalmaztatik, mert távolról sem ér föl a természettel,⁴⁷⁾ miért a tudást szoritja meg, nem a dolgot. Alkatrészei tételek, a tételeké szók. A szók nem a dolog maga, hanem csak jegyei, a mit rájok építünk, összeroskad; egyetlen remény az igaz inductio.⁴⁸⁾ Minden ismeret legyen logikai (állomány, miség, lét), legyen fizikai (nehéz, könnyű, száraz, nedves), merő ábránd, csupa határozatlanság. Még legjobbak az alsórendű és közel eső ismetények (ember, galamb, hideg, meleg), mert nem csálnak igen nagyon; a többi tévedés, haszonvehetlen elvontság. Hasonló önkény és tévedés az elvtételek megállapítása. A mik eddig a tudományokban feltalálvák, csak közrendű ismeretek. Hogy a természet belsejéig jussunk, az értelemnek az eddiginél okosabb használatát kell kitalálni azaz magok a dolgokból kihúzni a törvényeket, ismerveket. Két út lehetséges. Egyik az érzékből s egyes tényekből veszi indulását, de röpvülve jut egyetemes szabályokig, melyeket örök igazság gyanánt nézvén, belőlök mint rendíthetlenn alapból hoz le törvényeket, elvtételeket; és ez a szokott út. A másik hasonlóul érzékből indul, de megállapodván mellette,

⁴⁷⁾ Syllogismus . . . subtilitati naturae longe impar. Nov. Org. I. XIII. aphor.

⁴⁸⁾ Spes est una in inductione vera. Nov. Org. I. XIV. a.

munkálataiból közvetlen megfigyelés után von ki elvételt (axioma) vagy oly szabályt, mely a dologban állandó, így szabályról szabályra fokozatosan emelkedve jut egyetemes főszabályig, elvételig. Ez a valódi, de próbálatlan út. Az első a dialektika útja, melyen a magára hagyott elme kedvesapongva szökken az egyetemesre, mintegy nyugágyra, megpihenni, hol igen hamar terhére lesz a tapasztalás; a másik a türelmes, higgadt elmék útja helyes út, de kevés sikerű, mert az értelem irányadó segítség nélkül nem bír meg a dolgokkal s homályukkal. Mindkét út egyezik az induló, valamint a végpontban is, mert egyesről mennek egyetemesre; de különböznek is végetlenül, mert az első csak átfut a tapasztaláson, a másik ellenkezőleg megállapodik közepette; az első mindjárt a kezdetnél állapít meg egyetemeset; de a mi elvontság és semmirevaló egyetemesség; a másik elvül szolgáló tényeket egymásfelé rakván, azon igazságra jut, melyet a természet magáénak ismer.

Nagy a különbség továbbá az emberi elme káprándjai és az isteni szellem eszméi között. Amazok türes ráfogások, ezek a teremtményekbe nyomott igaz jegyek, melyek tudása teszi csak munkásokká a tudományokat. Azért az emberi ész okoskodása a természet körül, csupán elibe dolgozik az igazságnak, azaz előre állapít meg tényeket, s így előlegezi a természet tudását⁴⁹⁾ a valódi okoskodás pedig, mely a dolgokból idézi elő az igazságot: magyarázata lett a természetnek⁵⁰⁾. Az előlegezés jó az egyetértés eszközzésére, s az emberek egyetérthetnek, ha boldoskodnak is; de könnyebben is fölfogható, mint a magyarázat, mert kevésből áll s nagyon hamar meglepi az értelmet s betölti a képzelmet. A magyarázat ellenben tömördek különféleségből van összeállítva, az értelemnek igen foglyos, visszatevő, kemény dolog, majdnem úgy mint a hit rejtelméi. Tisztelet, becsület a régi bölcsészeknek, de, ha mondjuk, hogy a tudományok mivelését gyökerestől újból kell kezdeni, nem elmét akarunk hasonlítani elméhez, hanem útat úthoz; s nem bírák vagyunk, hanem útmutatók. Borgia mondá Olaszországba bevonulásuk alkalmával a francziákról, hogy kréta volt kezökben, a

⁴⁹⁾ Anticipationes naturae. Nov. Org. I. XXVI. a.

⁵⁰⁾ Interpretatio naturae. Ibid.

szállásokat kijelölni, nem fegyver szétrontani. Ez a mi módszereink is: a részletességekhez, azok sorához és rendéhez vinni az embereket, hogy feledjék a mit a dolgokról tudnak, és kezdjenek újra ismerkedni a dolgokkal; tehát megmutatni a tudomány útját az elméhez. Ez út egy és egyszerű. De mi nem azt mondjuk, hogy tudni semmit sem lehet, mint a skeptikusok állítják vala, hanem hogy lehet tudni, de nem sokat az eddigi úton. Ők lerontják az érzék, az értelem tekintélyét, mi pedig támasztékot adunk melléjük.

A káprándók vagy csalképek megszállván az emberi elmét, elállják az igazság útját, vagy ha nem: ismét előállnak, újra születnek a tudományban, miért visszajöttök ellen sikeresen kell magunkat megerősíteni. Itt csak az inductio segít. Van pedig az elmének négyféle káprándja. Első alapszik az emberi természetben, vagyis magában az emberi nemben. Hamisan állittatikugyanis hogy az emberi érzék a dolgok mértéke, sőt ellenkezőleg mind az ész mind az érzék felfogása csak az ember másolata, nem pedig az egyetem hasonlata; és az emberi értelem a dolgok sugáraihoz egyenlőtlen tükör, melyeket nem birván való híven utánozni, saját gyöngeségét vegyíti a természetbe, ezáltal a dolgokat elcsavarja, eltorzítja. A káprándó faját, mint nemünkben gyökerezőt, nevezi Baco a nem káprándjának.⁵¹⁾ Másik alapszik az egyén sajátosságában, lévén mindenkinek mint egyének mintegy a maga ürege, köre, melyből a világot nézi, hova a természet fénye megtörve jut el, honnan ferdén láthatók a dolgok, mire befoly az egyén különös töredékessége, a nevelés, társalgás, könyvek olvasása és azok tekintélye által, kiket tisztel, esodál, végre a lélek hangulata, a mint nyugodt vagy háborodott állapotban esnek rá a benyomások. Az egyéni káprándókat nevezi Baco az üreges alképeinek.⁵²⁾ A harmadik idol az emberekkel való társalgás és találkozásból ered. Az embert szó köti és hozza össze; a szók a köznép felfogása szerint alkotvák, s a rosszul csinált szó magát a dolog helyét foglalja el az elmében, mit a tudós magyarázók sem vesznek mindenkor észre, s előáll a szóvita, a versenygő felelés. Ez lesz a

⁵¹⁾ Idola tribus. Nov. Org. I. XLI.

⁵²⁾ Idola specus. ibid. XLII.

közéleti kápránd.⁵³⁾ A negyedik rendű hamis tudomány végre a bölcsesek különböző tanaiból és a megmutatások elferdült törvényeiből mintegy színpadról költözik az emberi elmébe, mert valamennyi fölmerült bölcsészetet úgy nézünk, mint mesét és költeményt, mely a világot csalódások színpadává tette, úgy rendszere mint elvei által. És ez a színpadi kápránd.⁵⁴⁾

Követve Bacot különöz nevezékeiben, kövessük még tovább is eme káprándok kissé bővebb magyarázatában, mi nagyon megérdemli a legméltóbb figyelmet. Az első rendű vagy a nem káprándjait szüli az emberi szellem állományának egyenlősége s egyformasága, melynél fogva, maga módja szerint, a dolgokban több rendet és egyenlőséget tesz fel, mint talál; és bár sok dolog van a természetben egyetlen és páratlan: ezekhez mégis hasonlókat s párhuzamosakat költ. Ide járul az egyszer elfogadott nézetekhez való ragaszkodás, vagyis elfogultság, habár több az ellenmondó tények száma s ereje, de a melyeket számba nem vesz, s így mintegy megszenteli a tekintélyt, mert az emberi elme örök hibája hogy inkább szereti az állítólagost, mint a tagadólagost, pedig az előtételek megalapításában mindig nagyobb a tagadólagos tények ereje.⁵⁵⁾ Továbbá az elme örömet nyílik meg a hirtelen való benyomásoknak, a képzelődés játékainak, mikor minden egyebet szerintök ítél; ellenkezőleg a távolabbi különmemű tényekhez, melyek az elvtételek tűzpróbái, lassan jut el, vagy képtelen eljutni. De nyugtalan is az emberi elme, s nem tud megállapodni—tehetlenségében. Nem gondolható például a világ széle, mert mindig van tovább valami; nem gondolható az öröktől fogva valóság lefolyása mai napig; nem a vonalak végtelen oszthatósága; de még veszedelmes e tehetlenség az okok találása körül: az elme mindamellett folyvást előre tör, mikor a vég okra jut, melyek azonban nem az egyetlen, hanem az emberi természet igazságai; már pedig hitvány bölcsesség az okot egyetlenben keresni, az alárendelt másodrendűekben pedig nem ohajtani. Aztán az emberi elme ko-

⁵³⁾ *Idola fori*. *Ibid.* XLIII.

⁵⁴⁾ *Idola theatri*. XLIV.

⁵⁵⁾ *In omni axiomatico vero constituendo major est vis instantiae negative. ibid.* XLVI. aphor.

rán sem száraz fény, hanem át van lágyítva akarattal és indulatokkal; a mit jobban szeret igaznak, örömeztőbb hiszi. A nehéz nem kell, mert kitarítás kell hozzá, a józan nem, mert szűkíti a reményt, a természet magasságai nem, mert babonaság, a tapasztalás világa nem, mert a kevély elme átáll hitványságokkal s mulékonnyokkal bibelődni, a paradox nem; mert ellene van a közbit. De még nagyobb akadály az érzékek illetéktelen bámulása, esalódása, mely szerint a mi az érzéket érinti, annál, a mi távolabb esik tőle, fölebbvalónak nézetik, többre becsültetik. A vizsgálódás véget ér a bámulatban s nem jut figyelem a láthatlanokra. Az érzék magában erőtlen, téveteg, a természet igaz vizsgálata tények és kísérletek útján történik, hol az érzék csak a kísérletről szól, a kísérlet pedig a természetről és dologról. Végre az értelem szereti az elvontságot, s ezen tulajdonságánál fogva örömezt nézi állandónak a változót, folyamatost, pedig jobb a természetet vágni, mint elvonni, a mint Demokrit oskolája tön, ki mélyebben hatotta meg a természetet, minden másoknál.

Az öreg káprándjainak szülője a megszokás vagy valamely kedvencz nézetekbe való elfogultság. Aristoteles oly logikus volt, hogy a természetet is a logika rájárára vonta, s a természet bölcsészetét elrontotta. A khemikusok a kohó kísérleteiből gyártottak képzelgő bölcsészetet; Gilbert, elmélyedvén a delej tanulmányába, legott kedvencz eszméi után alakította bölcsészetét. Továbbá egyik elme alkalmasb a dolgok különbségeit, másik hasonlaltait felfogni. Egyik az ókort bámulja, másik az újat; kevés, a ki mértéket tudna tartani a kettő között, a mi fölötté nagy kár, mert az igazságot nem valamelyik idő szerencséséhez kötjük, a mi változik, hanem a természet és tapasztalás fényéhez, a mi örök. Végre a természet és testek vizsgálata a magok egyszerűségében az értelmet kijátsza, szervületek és alakulásuk összeségében pedig elálmélkodtatja; mi, a többi bölcsészekkel hasonlítva, leginkább Leucipp és Demokrit oskolájában látható, kik annyira forogtak a részletekben, hogy az alakulást csaknem feledték; míg amazok úgy el voltak foglalva ez alakulás miatt, hogy a természet egyszerűségét nem is kutatták.

Legalkalmatlanabbak a közélet káprándjai, melyek a szók és dolgok frigyéből mennek az elmébe, s az ember elhiszi, hogy az ész szóval igazgathatni. A szóból lesz szó, s az innen

eredő álképek vagy olyanok, hogy a szó neve oly dolognak a mely nincs (mert mikép van dolog, melynek nincs neve, úgy van szó, melynek nincs dolga) vagy a nevek dologéi, de homályosak, zavartak, határozatlanok. Dologtalan szók: „szerencse, az első mozgony, a tűz eleme“ s más ily ráfogásai a hamis elméletnek, melyeket azonban megszüntet az elavulás, az elméletek változása. A dolgós szók értelme bonyult, tekervényes; például vegyük e szót: nedves, mi fog belőle kijöni. Ugyanis jelent olyat, mi más testet könnyen körül fog, s olyat, a mi magában határozatlan, s össze nem állhat; olyat, a mi könnyen enged, könnyen osztható és elhímlik; olyat, a mi más testhez könnyen ragad s nedvesít; olyat, a mi könnyen lesz folyóssá, habár összeállva volt is előbb. Alkalmazva e szót, egyik értelemben a láng nedves; másiban a lég nem nedves, egyikben az apró por nedves, másiban az üveg; miből könnyen kivethetni, hogy a nedves szó csupán a víztől van elvonva — hibásan.

A színpad káprándjai nem születtek velünk, nem helyezkedtek titkon az értelemben, hanem elméletek által lassanként lopattak belé, a honnan az elmélet káprándjainak is nevezhetők. Számuk nagy, lehet nagyobb, lesz is valaha. Mint a lég tűneményeiről többféle elmélet állítható, hasonlóul és még inkább a szellem tényeiről. És valóban állott is elő több filozofiai elmélet: ugyanannyi mese. Mindamellett legyenek a régiek czáfolatlanul; ez az ő szerencséjük, mert sem elv sem érv tárgyában nem érthetni velök egyet; csak az útról van kérdés. Ők derék emberek voltak, de útjuk nem volt az. Sánta rendes úton megelőzi az úton kívül futót; sőt a ki út nélkül fut, annál inkább téved, mennél gyorsabb. A színpadi káprándok már abban is meg egyeznek a költők meséivel, hogy ráfogásaik a színpad kedvéért szebben kidolgozván a valóságos történelmi tények előadásánál. Közönségesen a bölcsészet anyagául vagy sok vétetik a kevésből, vagy kevés a sokból, s mind két esetben a tapasztalás és természetrajz igen szűk alapjára építettik a bölcsészet, s kevésből beszél, mint kellene. Ez a bölcsészek észleges (rationalista) osztálya. Vesz a tapasztalásból azt a mit, annyit a mennyit, végleges utánjárás, kipuhatólás nélkül hagyván minden egyebet az elmélkedésre. — A másik osztály a tapasztalásból vett kevés kelmét át meg át tanulmányozza s mer azonnal bölcsészetet alkot-

ni, melyből aztán mindent lehúz, kieroitet. — A harmadik végre a hittudományt és hagyományt keveri a tudatba, s bölcészetet alkotandó szellemek és nemtöktől származtatja le az ismeretet, s így áll elő a *sophistica*, *empirismus* és *babonás* (*superstitiosa*) filozofia.

Az első osztályba tartozik már Aristoteles, ki dialektikájával, midőn a kategoriákból csinált világot, megrontotta a természetbölcészetet; a másodikba, mely véleményűsrnyeket fogamzik, dolgozván szűk tapasztalati alapon és sötétben, tartoznak a khemikusok, különösen Gilbert; a harmadik, mely nagyon el van terjedve és legtöbb roszt okoz, Pythagorastól számítható, de belé tartozik még inkább Plato és iskolája, kiknek büne más iskolákban is feltalálható, valamikor csak elvont formák s végokok rántatnak elő, a középbe eső egész ismevilág pedig elhanyagoltatik. Mit nem akartak az újabbak közül némelyek: a Genesisben, Jób könyvében és más irásokban alapítani meg a természet bölcészetét! Az értelem csalódásait ekkép fölismervén, tudjuk mitől kell megtisztítani az elmét, ha ugyan ember országába, mely a tudományokon alapul, nem juthatni be máskép mint i-ten országába, t. i. csecsemő gyermek személyében.⁵⁶⁾

Mit mondjunk a hamis, a roszt érvekről! Ezek a káprándók erősségei, bástyái, a dialektikusok fegverei. A világot gondolatokká, a gondolatokat szókká teszik. A minő az érv, olyan a filozofia. A dialektikusok útja csaló, először, mert az érzék benyomásai hibásak, az érzékeket elhagyják, csalják; másodsor a benyomásokból hibásan vonatnak el az ismérvek; s az, minek határozottnak, bevégtetnek kellene lenni, marad zavartnak és esonkának; harmadsor hibás az innen eredő *inductio*, mely egyszeri előszámlálás után mindjárt elvet a kellő kizárások, megoldások nélkül; végre az a módszer, mely az egytetemes elveket állítja fel elsőben, aztán vonja rámajukra a közép elvtételeket, a tévedés anyja és a tudományok mételje.

A jelen tudományosság, mond Baco, a görögöktől ered. Rómaiak, arabok, újabbak alig lenditettek rajta valamit; de a görög nemzet gyengesége átment tudományosságára is: pártokat alkotni, népszerűséget vadászni. Jól mondá egy egyiptomi pap

⁵⁶⁾ In persona infantis. Nov. Org. L. I.-LXVIII.

róluk : örökös gyermekek. se a tudomány régiségét, se a régiség tudományát nem ösmerik. Filozófiájuk szerszavas, terméketlen. Tehát a mai bölcsészet mellett semmi érvet, semmi erősséget nem nyújt a nemzet vagy hely, a honnan eredett. Hasonlóul nem érv az idő és korszak. Azon időben nagyon szűk volt még az ismeretvilág, mi azokra legrosszabb, kik a tapasztaláson építenek. Ezred év is mult el, melynek semmi története, hanem csak meséje. Mily kevés volt ismerve a világból! Demokrit, Pythagoras, Plato utazásai úgyszólván külvárosi kirándulások valának. Hanem érv igenis a tudomány mellett annak gyümölcse. Mint a vallásban, úgy a bölcsészetben is áll ez. A melyik meddő: elvetendő. A bölcsészet és tudományok mindenike nőtt a természet alapjain, veszett vagy pangó t a természettől elszakítva. Így volt a görög tudományossággal is; két ezer év óta semmi előhaladás általa. A bölcsék saját vallomása ellene bizonyít az egésznek. Ők nagy biztosan beszélnek ugyan a dolgokról, de időközben magukhoz térve, panaszozzák a természet szálszerűségét, finomságát, a dolgok sötétvoltát s az emberi elme erőtlenségét. Nem elég mindezt megvallaniok, hanem egyúttal mindent, a mihez nem juthattak, számkivetnek a tudás határából, s mintegy a természetet rágalmazzák, állítván például, hogy a dolgok valódi különbsége feltalálhatlan s túlvan az emberen.⁵⁷⁾ Így szerintök a tűz és nap melege alában különböző, nehogy a tűz ereje által oly valami hozasék elő, mi a természetben lesz. Így továbbá szerkesztés az ember, vegyítés a természet föladata, csak hogy reménységünk se legyen valami újhoz a testek mesterséges összehozásából. Az sem felejtendő még, hogy a régi bölcsészek közt annyi volt a véleménykülönbség, annyi az iskola, miszerint ez maga elegendő lefontani azon út hiteles bizonyos voltát, mely az érzéktől az értelemhez visz nálók; s honnan és miért annyi eltérés magának a természetnek fogalma, a bölcsészetnek ezen egyik tárgya körül. Mert se bölcsészetekben, se megmutatásaikban nyoma sinez a bizonyosnak, az észinek.

De mondhatná valaki, folytatja Baco, hogy Aristoteles

⁵⁷⁾ Quod formae sive verae rerum differentiae, quae revera sunt leges actus puri, iuventu impossibiles sint et ultra hominem. Nov. Org. L. I. LXXV.

bölcsészetiében oly igen megnyugodtak az emberek, hogy melléte valamennyi más filozofia elhallgatott, később időkben sem találtak jobbat, így aztán mind az ő- mind az újkor meghódolt neki. — Erre válaszolva, bizonyos, mond Baco, hogy a régiek bölcsészete Cicero koráig, sőt korán túl is felmaradt, hanem később, midőn barbarok özönlék el a római birodalmat, minden tudományosság hajótörést szenvedett, Aristoteles és Plato bölcsészete⁵⁶⁾ pedig, könnyű portékák gyanánt, az idő hullámain fennúszva megmaradt. A megegyezést a mi illeti, ez sem áll, mert igazi megegyezéshez az ítélet szabadsága szükséges; Aristoteles bölcsészetiét pedig leginkább előítélet és tekintély fogadta tá el; de a közmegegyezés még nem valamely végső törvényszék, sőt az értelmiekben a legroszabb érv, melynek nincs is helye az istenieken kívül hanemha a politikában, hol szavazat dönt. Jól mondá Phocion: mihelyt a sokaság tapsol valaminek: legott végére kell járni, hol és miben követtetett el biba.

Mik lehetnek okai annyi roppant időn keresztül a tudományosság pangásának: mindeddig sem levén tudva: hadd maradjon fel, szól Baco önézrettel, csudálás tárgyának, hogy csak most találkozott halandó, ki ezt kitarja, mi nem ugyan valami előkelő ész dicse, hanem jóval inkább az idő szerencséje. A huszonöt századból, mennyire az emberi találság emlékezete visszamegy, alig számíthatni hat századot a tudományok művelésére; így hát egyik ok mindjárt a kedvező idő rövid volta. Ezalatt is azonban vajmi kevés gond jutott a természet buvárlásának, holott ez minden tudományosság szülője, s tőle, gyökerétől, elszakítva csinosbulhat ugyan, hasznosítható is a tudomány, de növekedni épen nem növekedhetik. A keresztényen vallás bevétele után mindjárt a legjobb elmék a theológiához fordultak; itt levén legtöbb jutalom, s gyámoltás egyetemesen. Megelőzött korszakban, t. i. a rómaiaknál polgári ügyek voltak az elmék tanulmánya; a még régibb görög időszak, melynek folytán a természet buvárlása virágzani látszott; vajmi rövid volt; magok a hét bölcsék, az egy Thalesen kívül, az erkölcsi és politikai tudományokat művelték valamennyin; Sokrates óta pedig mind jobban el-

⁵⁶⁾ Verba otiosorum senum ad imperitos juvenes. Nov. Org. I. I. LXXI.

hanyagoltaték a természet megfigyelése, kutatása; majd végre a legújabb idők szerint, e tudományra nem is vállalkozott egész ember; legfőljebb cellájában egyegy szerzetes vagy esendillájában egyegy nemes foglalkozott kísérletekkel, melyeket hídul vala használandó átmenni egyebekre. És a tudományok anyja, csodálatos méltatlansággal, szolgáló lett az orvosok és matematikusoknál, az éretlen ifjak fejét mosogatni, s elméjüket mintegy első festékekkel bevonni, hogy a kellő szín annál könnyebben reá mázolatathassék; pedig nélküle semmi emelkedettség a mélységben, hanem felületesség csupán vagy csak változatosság a tudományokban. Aztán hol nincs kellően kitűzve a cél, futhatni-e méltán a pályát? Az igazi cél új találmányokkal boldogítani az emberiséget; a nagy sokaság pedig erre nem is gondol, és elcsajátít a tudományokból legfeljebb annyit, a mennyi meg lesz fizetve, vagy elegendő a hivatalra. Nem levén bölesen kitűzve a cél, nem lehet csodálkozni a tévedésen.

De ha bölesen lett volna is kitűzve a cél, téveteg volt az út. A helyett, hogy az értelem eljárását jól rendezett tapasztalás egyengette volna, a hagyományok homályára, az érvek örvényére, a tapasztalás tapogatózásaira hagyatott minden. Ez okból ha valaki dolgok találására övezte fel derekát, először is megelémlé mindazt, a mit mások mondottak, mihez saját gondolatait toldván, sugallatokat várt önszellemtől; s megvolt a legegyszerűbb eljárás. A dialektika segítségül hívása, csak szó, mert ez úton nem elveket találhatni fel, hanem legfeljebb hasonlót az elvekhez. A puszta tapasztalás elvégre, ha keresetlen, eset; ha keresett, kísérlet, ez pedig semmi egyéb mint sötétben kobozás. jobb volna megvárni a felkelő napot s úgy indulni. A valódi tapasztalás először is szövétneket gyűjt, aztán ösvényt mutat, végre jól rendezett lépéssel halad elvekig, ezekből kísérleteket von le: hiszen az isteni ige sem rend nélkül hatotta meg s munkálta fel a dolgok tömegét.

Csodálatos egy vélemény továbbá, hogy esökken az emberi ész méltósága, ha sokáig forog az érzék alá eső részletekben. az anyagban határozódott kísérletek körül; minél fogva a tapasztalás mintegy unalmassá lett, vagy föl sem vétetett. Hasonló gyarlóság a régiség tisztelete, az idő hitelének lerontása, holott az

igazság inkább az idő leánya, mint a tekintélyé.⁵⁹⁾ Az sem mellőzendő, hogy a természeti bölesészet művelésének mindig akadnak ellenségei a babonában, a vallásos vakbuzgóságban. A görögöknél istentelenség vádja érte azokat, kik először fejtegették a vihar és villám természeti okait. A keresztyén egyház atyái sem fogadták szívesebben a föld kerek alakjának, az ellenlábásaknak hirdetőit. Sőt magok az iskolák, akademiák, kollegiumok, a tudósok és tanultság műhelyei, hasonlóul ellenségesen viselkedtek a tudományok iránt. Eltérti a régi tanoktól átok vala, holott nagy a különbség a polgári dolgok és a művészségek között, vagyis nem egyformán veszedelmes az új mozgás, az új fény mindkettőben. Polgári ügyekben a jobb részre való változtatás is mindig gyanús a rázkódtatás miatt; mivel itt közvélemény, tekintély, közegyezés dönt, nem érv; a művészségben, tudományokban pedig, valamint az érzebányákban, haladás és új munka zöreijének kell hallatszani örökleg. De ha megszűnnék is az irigykedés, félelem: a magasb igyekezeteknek semmi jutalma; mert a nép, sőt magok a fejedelmek is, kiktől várni lehetne a díjt, legtöbbnyire csak féligmeddig miveltek, holott a jutalmon kívül elismerésnek is kellene következni. Aztán az emberek nem bíznak az észben, s fölfeszik a lehetlenséget. Okos emberek is felhányják e tekintetben a természet homályát, az élet rövidségét, az érzékek esalódásait, az ítélet nehéz voltát, a tapasztalás esendőségét; mik összevéve inkább elszomorítják, mint föl-villanyozzák az elmét; de mi, mond Baco emeltebb hangon, nem esüggedünk, valamint nem esüggedett Columbus az atlanti tenger csudálatos meghajózása előtt, midőn felhordá, mely okon bízik ő új földrészek és szárazak fölfödözésében; s okai eleinte ugyan visszavetettek, azután pedig tapasztalás útján bebizonyúlva, új és nagy dolgoknak lettek forrásai, kezdeményezői.

Mi ad tehát reménységet? Legelsőbbben is, mond Baco, istenen kell kezdeni. Ő a jó szerzője, a világosság atyja. Az ő országa észrevétlenül fog eljöni, s a dolgok meglesznek, mielőtt az ember rájok gondolna. Dániel próféta mondá: „Multi pertransibunt et multiplex erit scientia,” mi egyenesen oda megy ki,

⁵⁹⁾ Recte enim veritas temporis filia dicitur, non autoritatis.
Nov. Org. I. LXXXV.

hogy a világ minden irányú bejárásával egy időre fog esni a tudományok növekedése. De nagyobb a remény a múlt idők, s követett utak hibáiból. Ha minden jól lett volna eddig, nem tudnók mi legyen a jobb ma. Ha az útban volt hiba és az emberek oly dolgokban forgódtak, melyekben nem kellett volna, világos, hogy nem a dolgoktól jő a nehézség, hanem a mi tehetségünk volt rosszul használva. Értelmünk hibája egyszersmind a gyógyszer reménye. A mennyi akadály volt a tévedésekből: annyi érv a reményre jövőben.

Kik eddigelé művelték a tudományokat vagy empirikusok voltak, vagy dogmatikusok. Amazok mint a hangyák gyűjtöttek; a racionalisták, mint a pók, magokból szöttek; a méh szorgalma pedig középen van, mely a kert virágaiból gyűjt, de saját tehetséggel is dolgozik. Hasonló a bölcsészet sorsa; mert nem elég támasz neki az ész ereje, nem is a természettörténetből, erömütaniakból vett kísérleteket balmozza fel emlékezetben, hanem újra átdolgozza az értelemben. Tehát a kísérlet és ész szorosabb és szentebb frigyéből jó reménység lehet. Fel fog továbbá tisztulni a természetbölcsészet, rendeztetni a tapasztalás, mint művészség a tudományos rend és módszer által, a mikor nem röppelve megyünk érzékből egyetemesre, hanem igazi lépcsőzetten, megszakadatlan folytonosságban oly elvekre, melyek nem elvontak, hanem közép igazságra emelkedett valóságos bölcsészeti tételek, melyekből életre való új igazságok s munkálatok eredhetnek. Annálfogva az emberi értelemre nem szárny kötendő, hanem inkább ólom és súly alkalmazandó, hogy ne repülhessen. Ez eddig még nem történt; mihelyt meglesz: lehet reménység a tudományokhoz, ide járulván az inductio úgy, mint eddig még alkalmazva nem volt, hanemha Plátónál az eszmék s értelmezések vizsgájában annyira, hogy szinte több munkát kell reá fordítani, mint a mennyit a syllogismus megemésztett. És ezek a régiek mulasztásából vett okok a reménységre, s itt végződik az *Instauratio* rontó része a magára hagyott emberi észnek, az érveknek, az elméleteknek megbirálásával.

Most következik a természet magyarázásának művészsége, szabályzata. Ebben, úgymond Baco, a legigazabb és leghasznosabb tanokat vélem adni, de azért nem követelek általános kényszerűséget vagy tökélyt számukra. Ugyanis oly hiedelemben va-

gyok, hogy a természetnek és kísérleteknek készen levő i az története összegyűjtése mellett az emberek ha bennök szorgalmasan dolgoznának és két dolgot elvállalhatnának, t. i. lemondani a régi véleményekről, és egyidőre legalább felhagyni a legeggyetemesbbel: az elme ösztönszerű vonzatása és ereje által, minden más művészség nélkül, rájöhetnének a mi magyarázási formánkra. Mert a magyarázat az elme igaz és természetes munkája, elháríttatván az, a mi akadály.

A legközelebb mondottak kimerítik a logikát vagyis a syllogismus helyére tett inductiót a logikában. Ha valaki netalán kételkednék, hogy az inductio csupán csak a természeti bölesészetben foglalná el a logika tisztét, vagy egyéb tudományokban is, legyenek bár politikaiak, erkölesiek, logikaiak, zsinórmértékül szolgálja: Baco habozás nélkül válaszolja: miképen a közönséges logika, mely syllogismus által vezet a dolgokat, nem csak a természetiekre, hanem minden tudományokra tartozik: így az övé is, mely inductioval dolgozik, valamennyit befoglalja. Épen úgy készíthetni föltalálási rajzot és táblázatot a haragról, félelemről, szeméremről, mint a polgári ügyekről; úgy az elme dolgairól, p. ítélés, elosztás s többekről, mint a meleg és hidegről, a fény és növényezésről, megjegyezvén, hogy e módszert már meg kell előzni egy jól rendezett történetnek, hol minden művészségek minden kísérletei egybeszedvék, elrendezvék, s egy ember előtt föltárhatók; mert nem az elme járása, szövívése (mint a közönséges logikában), hanem a dolgok természete is czélba veendő, mikor egyik művészségek átvivése által másokra, igen sok új dolgot lehet föltalálni; megjegyezvén továbbá, hogy nem művekből műveket, kísérletekből kísérleteket, hanem kísérletek és művekből egyszersmind akarunk kihozni okokat és elveket, mert igazán ismerni annyi — mint okokból ismerni,⁶⁰⁾ és így s csak így vonni az okokból és elvekből új műveket és kísérleteket. s ez a természetnek igazi, törvényes, új magyarázata.

Az emberi képesség munkája és törekvése: adott testet új természettel ajándékozni meg, vagy új miségeket kitalálni; az emberi tudomány munkája és találása: az adott természet formáját vagy igazi különbségét azaz a dolgok szülemelő természetét,

⁶⁰⁾ Vere scire esse per causas scire. Nov. Org. L. II. 1.

az eredmény kútfejét kitalálni. Igazi különbség a forma, de nem Aristoteles formája, mely Baco szerint csak rá van költve a természetre, s az iskolások által úgy értelmeztetik, hogy a lénynek a pusztá képességből valóságos cselekvéssé, a nemnek fájá levését vagy átmenő keletkezését jelentené. Ezen kelvi vagy keletkezési mozzanatot Baco nem vizsgálja; ez neki nagyon messzire fölmenő mozzanat, s kevésbé van fölruházva oly képességgel, hogy realizmusai alap lehessen; hanem jóval alább azon úgynevezett natura naturansban veszi támasztási és indulópontját, mely a tüneményi világnak legközelebbi gyökere, mely az atomszerű vagy-gondolati elvont létet, maga után hagyván az érzékek, a tapasztalás világa már.

A forma vagy igazi különbség fölismerése alá, mi, Baco szerint a metafizika tárgya, két másodrendű munkásság rendezendő, úgymint a konkrét testnek, a lehető határok közt, egyik állapotból másba átformálása; másodsor a mozgásban lappangó műfolyamnak és a nyugvásban levő testek szerkezetének fölitalálása. A természetben ugyan semmi más nem él, mint egyedi testek, melyek egyedi tényeket nyilvánítanak törvény szerint; de a tudományban mégis ez a törvény, s ennek vizsgálása, fölfödözése, kimagyarázása minden tudásnak és műveletnek alapja. E törvényt értjük a formák, az igazi különbség neve alatt. A forma rendszeren mint ok vétetik gondolóra; van pedig négyféle ok, úgymint: anyagi, eszközlő, formai és vég ok. A két első a fizikára, a két utolsó a metafizikára tartozik; mint feljebb már előadatott. Az okok tudása szüli a dolgok természetének tudását. A ki valamely tulajdonság (például szín, fehérség) okát csak bizonyos állapotban tudja: tudománya tökéletlen; ki a sükert csak bizonyos anyagokra viheti át: hatása tökéletlen. A ki az eszközlő és anyagi okot ismeri csak, (melyek igen bizonytalanok, s csak hordozói a fensőbb okoknak) hasonló anyagban képes valami újat találni, de a dolgok mélyebben fekvő lényegét nem érintheti. A ki a formákat (formai okokat) fölismeri, az a természet egységét a legkülönbözőbb anyagokban is megleli; ugyanazért képes lesz fölfödözni olyat, a mi még nem létezett, a minőt soha sem hozott volna elő a természet viszontagsága, a tapasztalás törekvése, az eset szerencsése; a minőt az embernek még csak elméjébe se jött volna. Ime a formák fölitalálásából hogyan következik az igaz

vizsgálódás és szabad munkálódás. Mondd ki a törvényt előáll a jelenség; vagy mint Baco magát kifejezi: valamely természetnek (miségnak) formája olyan, hogy ha tétetik, az adott miség is csalhatatlanul követi. Annálfogva jelen van mindig, midőn a miség jelen van, s róla bizonyosságot tesz egyetemesen és benne van mindegyikben. Olyan, hogy nélküle a miség is eltávozik; enyészvén egyik, enyészik a másik. Olyan végre, mely az adott miséget több dolgokkal közös lényegből mint forrásból meríti, mely lényeg ösmeretesebb a természet előtt, mint maga a forma. Innen a tudás igazi szabálya találni oly miséget, mely az adott miséggé átalakítható, mely mindamellott valamely ismertebb miségnak, mintegy nemnek, legyen határozottsága; vagy mint Rémusat értelmezi: megismerni valamely határozott tünemény előhozásának okát vagy törvényét oly módon, hogy azt más ismert tárgyban, mely általa módosítatik, előhozassuk, s azon tárgyat semleges és egyetemes állapotából különössé s olyanná tegyük, a minőnek akartuk. Legyen például adott miség vagy természet az arany. A ki ezt más tárgyban is elő akarná állítani, ösmernie kell az arany tulajdonait, aztán ösmerni a sárgaság, súly, nyújthatóság stb., előállításának formáit s módjait; tehát tudnia kell a testeket feloldani és mintegy szétszedni nem tűz által, összevetve a testeket más testekkel, s leszállítván az összetett s egymásba szövődött tulajdonokat egyszerűekké; vagyis Vulkántól Minervához fölebbezni a munkálatot. De azért sohasem kell párányokig menni le, hanem csak a valóságos részekig, melyek a természetben megtaláltnak. Nem kell semmit ráfogni vagy rágondolni a természetre, hanem kitalálni, a mi benne van, a mit tesz, a mit hoz. Mert mennél közelebb jut a vizsgálódás az egyszerű tulajdonokhoz, annál biztos és tisztább a velebánás, átvívén a munkát sokszerűtől egyszerűre, mérhetlentől mérhetőre, végnélküli bizonytalantól határozott bizonyosra, mint a betűk elemeiben, s a zene hangjaiban. Mert leginkább sikerül a természetiek körüli vizsgálódás, ha mathezisbe megy ki. A számmal járó dolgokban oly könnyű gondolni ezret, mint egyet, s az egésznek ezredrészét, mint egészet.

A forma feltalálása pedig úgy megy először: össze kell jegyezni mindazon ismert tényeket, melyek az adott miséget a legkülönfélébb tárgyokban előállítják, p. ha a melegség természete

volna keresendő: tehát meleg a napsugár, a láng, a természetes hévizek, zárt lég, oltatlan mész stb. Másodszor össze kell jegyezni azon tényeket, melyekben nincs meg a melegség, p. hold, csillagok, üstökösök. Harmadszor össze kell jegyezni azon tényeket, melyekben a keresett miség többé kevésbé megvan. Mert a dolog formája maga a dolog⁶¹⁾; s a dolog a formától nem is különbözik másképp mint tünetkező és való, külső és belső; a honnan következik, hogy valamely tulajdonság nem fogadható el igazi formának, ha nem fogy, midőn a miség fogy, ha nem növekedik, midőn a miség növekedik. Ezen összejegyzések három táblázatot állítanak elő, úgymint a lényeg és jelenlét vagy meglét⁶²⁾ hiány vagy távollét⁶³⁾ végre a fokozat⁶⁴⁾ táblázatát, melyek által a tények mintegy az értelem bírószeke elé idéztetnek⁶⁵⁾.

Most következik az inductio, mely szerint valamennyi tények alapján találtassék fel oly miség, mely az adott miséggel mindig meglegyen, távollegyen, növekedjék és fogyjon, azaz találtassék ki a természet közös törvénye⁶⁶⁾, vagyis oly egyetemes szabály, melynek minden tünemény alárendelendő; p. a melegség magában egyszerű miség; a melegség ténye adott miség; s ezen adott miségekből találandó ki amaz, mint forma, mint a melegség tényeinek alapja, lényege. Ez mint lényeg minden meleg testben azonos, a meleg testek pedig a különbözők. Adott miség a nap, láng, hévizek melegsége, keresett miség a nap, láng, hévizek melegségeinek különbélesége, megtalálendő miség a különböző melegségek egysége, mint egyszerű miség azaz törvény; mi a melegséget azzá teszi, a mi, ez a tiszta tény⁶⁷⁾. Ha itt az okoskodás állítólagos tényekre támaszkodik csupán, képzelődésekbe téved; annál fogva tiszte az inductionnak kizárásokkal dolgozni azaz elvetni mindazon tényeket, a melyek nem

⁶¹⁾ Ipsissima res. Nov. Org. L. II. XIII.

⁶²⁾ Tabulam essentiae et praesentiae. Ibid. L. II. XI.

⁶³⁾ Tabulam absentiae. Nov. Org. L. II. XII.

⁶⁴⁾ Tabulam graduum. Ibid. Lib. II. XIII.

⁶⁵⁾ Comparantia instantiarum ad intellectum Lib. II. XI.

⁶⁶⁾ Sitque limitatio naturae magis communis. Nov. Org. II. XV.

⁶⁷⁾ Actus purus. Ibid. XVII.

találtnak a kérdés alatt levő tüneménynyel vagy nélkülje jelennek meg, mert bizonyos, hogy azok nem a keresett egyszerű miség; a mikor mintegy a fenéken ott marad az állítólagos, szilárd, igaz és helyesen körülírt vagy határozott forma. Ha mondatik például, hogy a melegségtől el kell vetni a finomságot, vagy hogy a finomság nem formája a melegségnek, annyi mintha mondanók: sűrű testre át lehet vinni a melegséget, vagy ellentétesen: finom testtől el lehet vonni a melegséget.

A kizárás általi munkálatban meg van vetve az igazi r á h o z á s alapja; de mindamellett kezdetben mindjárt nem teljes még a kizárás. Az elmének reá nézve úgy kell készen tartani magát, hogy ragadja meg a bizonyosság meglevő fokát egy részről s várja a további igazoltatást másrészen a következőktől. De mivel hamarabb kiemelkedik az igazság a tévedésből mint a zavarból: ráhagyatják az értelemre, hogy magyarázatait az állítólagos tényeken építse, s az így nyert eredmény lesz az, mit Baco első szüretnek nevez; ⁶⁸⁾ s ha igaz, hogy a forma megvan minden egyes tényekben, hol a dolog megvan; mert másképp nem is lehet forma: szükség, hogy ellenmondó tény csak egy se legyen valamennyi között. A tények nem egyenlők; egyikben hamarabb kiténik a forma, mint a másikban, például — hol nincs megkötve a forma természete. Az ily magyarázó tényekből a melegre nézve már első szüretnek, azaz eredménynek vehető, hogy az a természet, mely melegségben áll, mozgásnak mutatkozik ⁶⁹⁾, névszerint ilyen minden láng, forrásban levő nedv, az eloltott tűz, melyben az elnyomott mozgás zajt csinál stb. mikből világos, hogy a melegség zavart, dülást, erős mozgást okoz a testek belső részeiben. Ez pedig nem úgy értendő, hogy a melegség mozgást vagy a mozgás melegséget szül, hanem hogy a meleg maga, a melegség misége ⁷⁰⁾ mozgás.

Minden kétértelműség eltávolítottván: a melegséget határozó igazi különbség a kiterjedő mozgás; mely nem csak egyszerűen, hanem határozottabban körbe terjed s a testet fölfelé viszi; továbbá nemcsak egészben hanem részenként terjed, azaz aka-

⁶⁸⁾ Vindemiatio prima. Ibid. XX.

⁶⁹⁾ Natura, cujus limitatio est calor, videtur esse motus. Ibid.

⁷⁰⁾ Ipsissimus calor sive quid ipsum caloris. Ibid.

dályoztatható és végre gyorsan terjed. A melegség formája tehát így értelmezendő: a melegség kiterjedő, köthető és részeken haladó mozgás, melyet módosít a körirány és fölfelé törekvés; de a részenkénti haladást is módosítja az, hogy terjedése nem lassú, hanem sürgetett s némileg rohamos.

Készen lévén a meglevő tények táblázatából, a kizárással vagy az első szürettel, még nincs vége a nyomozásnak, hanem megyünk az inductio segédeihez. Ezekről beszélvén lesz szó a tények előjogairól, az inductio támjairól, kiigazításáról, a nyomozás módjainak változtatásairól, az alaj⁷¹⁾ természetéhez képest, a miségek előjogairól, a nyomozás határaitól, a gyakorlatra vitelről, a nyomozás előkészületeiről, végre az elvtételek föl és alámenő lépcsőzetéről.

Tehát kilenczféle segédei az inductionnak! „Vastum opus,“ egyúttal be is végzetlen munka épen roppantsága miatt! A kilencz közül Baco csak a tények előjogait, tehát csak az elsőt végzé be, s ha erről még néhány rövid vonást kiemeltünk, készen leszünk nagyra vett bölcsészeti irányának ígért előadásával, a „Novum Organum“ kivonatával.

A tények előjogai⁷²⁾ azon értéktől függenek, a melylyel bírnak egymás mellett, egymás fölött. Nevezetesen ha egy tény fölér sok más ténynyel, akkor ezen sok tényt kár volna vizsgálni; amaz egymaga elegendő volna a bizonyításra. Ilyen előjoggal bírnak már a tagadó, az egyedülies tények, például egy ellentmondó vagy tagadó eset leront száz állítólagosat. Igaz, hogy minden érez villanyvezető, de csak egy érez találtassék, mely nem az: vége az állítólagosság erejének; az egyedülies tény hasonlóul maga oly tekintélylyel bír, hogy kellő világosság leszen utána, például ha kerestetik a szín misége, ilyen egyedülies tények a kristály, prisma, gyöngyök, harmatcsepp, melyek nemcsak magokban világosak, mint a virágok, érczek stb., melyekben megvan kötve a szín, hanem magukon kívül, p. falakra is, vetik a világosságot.

⁷¹⁾ Pro natura Subjecti. Nov. Org. Lib. II. XXI. Subjectum a mai filozófiai magyar nyelven a l a n y ; subjectum Baconnál am. s u b s t r a t u m , s e z t é n a l a j n a k f o r d i t á m .

⁷²⁾ Praerogativae instantiarum. Ibid. XXII.

A tények már huszonhétfélék; valamennyit megérintjük. Első az egyedüli es tények, mint említve volt, a színről, melyre egy egy tény (gyöngy prisma stb.) elegendő.

Második sorban állnak a költöző tények, mikor a keresett miség alakulás után előáll vagy elenyész. Például legyen keresett miség a fehérség. Ez az egész és porrá tört üveggel költözik, mert az egész üveg csak átlátszó, a porrá törött fehér. Így a nyugvó és turbokolt víz; amaz átlátszó, emez tajtékos, fehér.

Harmadik hely a tünetes tények, minöket az első szüretben a melegről láttunk, p. a kiterjesztő erő.

Negyedik sorban állnak a titkos vagy szürkületi tények, mintegy ellenlábasai a tünetöknek, melyek a különbségre vezetnek, míg ezek a nemre, vagy azon egyetemes természetre, mely maga a forma. Ilyen titkos tény az összeálló miségre nézve a vízbuborék, a csepp, melyek gömbölyűek, s koránsem azt bizonyítják, hogy a víz erősen összetartó, hanem hogy minden test, még a víz is, igyekszik magát óvni a feloszlástól.

Ötödik helyen leljük az összetartó vagy csomós tényeket; melyek a keresett miség kisebb, alsóbbrendű tényei; de azért összegyűjtendők, mert a mi egyesíti a természetet: útat készít a formák feltalálásához.⁷³⁾ Legyen már keresendő természet az, emle: összetartó tények lesznek hozzá a rend, beosztás, hely, körülmény. A vers könnyebben betanulható mint a próza. Mivel e tények sok részlettel járnak: részletes értelmezéseknél, elosztásoknál igen nagyon fontosak; miért jól mondá Plátó, hogy e tények ereje isten gyanánt nézendő, mert igen tudnak értelmezni, osztani.

Hatodik helyen állnak a rokon tények, melyek a dolgok hasonlatait mutatják, s legelső, legelső lépcsők a természet egységéhez.⁷⁴⁾ Nem annyira elvet alkotnak, mint a testek egyezményét jelölik, s mintegy a részek anatómiáját teszik. Rokon tények a szem és tükör, a fül szerkezete és viszhang; a növények gyökerei, galyai, négylábú állatok szőre, madarak tolla stb.

⁷³⁾ Quicquid unit naturam, licet modis imperfectis: ad inventionem formarum viam sternit. Ibid. XXVI.

⁷⁴⁾ Sunt tanquam primi et infimi gradus ad unionem naturae. Ibid. XXVII.

Hetedik helyen állnak az e g y d e d t é n y e k, (dico) ellentétben a rokon tényekkel, melyekben egyik hasonlít a másikhoz, itt pedig maga magához. Erejök, mint a titkos tényeké: nem (genus) és közös természet feltalálása. Ily tények a nap, a hold, a csillagok közt; higany az érczek közt; elefánt a négylábúak közt.

Nyolczadik helyen állnak az eltérő tények vagyis a természet tévedései, szörnyek. A ki ösmeri a természet útjait, az a tévedéseket is könnyebben megügyelheti, és ki az eltéréseket ösmeri, pontosabban írhatja le az utat. Födolog, hogy a természet esodáiról könnyű átmenni a mesterség esodáira.

Kilenczedik helyen állnak a h a t á r t é n y e k, melyeket váltényeknek is nevezhetni. Legjobban jelölik a dolgok szervületét s összerakását; és az értelmet attól, a mi van, átviszik arra, a mi lehet. Ilyenek a moh (rohadás és növény közt), denevér (madarak és négylábúak közt).

Tizedik helyen állnak a h a t a l o m t é n y e i. Ide tartoznak az emberi elme és kéz legnemesb csinálmányai, melyek összejegyzendők, hogy róluk annál könnyebb legyen az átmenetel újakra, ösmeretlenekre, s mintegy megelőztessék fölталálásban az eset, annyi derék fölfödözés mestere, azon elővigyázattal, hogy a már fölталált dolgok úgy ne tekintessenek, mint az elme és ipar netovábbjai. A ki a régi faltörő kosokat ösmeré, még azért nem következett, hogy a löpor használata falak törésére feltalálja. Hasonlóul a selyem ösmerése még nem is hagyta gyanítani a selyembogár természetét.

Tizenegyedik helyen állnak a k i s é r ő é s e l l e n s é g e s t é n y e k oly testekben, melyekkel együtt jár, vagy ellenkezőleg, nem jár a keresett miség. Például a melegség kíséző ténye a láng. De ellenséges tény a melegség irányában nem találunk, mert minden ösmert test fölveszi a melegséget. Az ilyen tény, mely nincs meg, jegyeztessék föl mint nonens, nem létező. Nem létező már a testekre nézve a romolhatatlanság, vagy örökkévalóság; mik a természetnek a lét és nemlét közé eső határait jelölik s elősegítik a formák szabatoságát, hogy túl ne csapongjanak az anyag természetén.

Tizenkettedik helyen állnak a k a p e s o l a t o s t é n y e k, melyek a véglet tényeinek is nevezhetők; például a romolhatlanhoz legközelebb áll az arany; a kiterjedő erőhöz a lö-

por. Ezek azt jelölik, meddig (quousque) vitte a természet az elvontságokat, p. látyságot a selyemben, a honnan a dolgok mértékét állítják szem elé.

Tizenharmadik helyen állnak a szövetség vagy egység tényei, melyek mintegy összetévesztik egyesítés által a miségeket, melyek különeműek gyanánt nézetnek, p. az égi testek, az állatok és a tűz melegsége természet szerint különeműeknek vehetők, mert az égi és állati meleg ápol és tenyészt, a tűz melege ront, enyész. Egységi tény lesz itt, ha például egy szőlőveszszöt szobába veszünk, melyet rendesen kályha melegít, és a szőlőfürt egy hónappal is korábban megérik mint a szabadban.

Tizennegyedik helyen állnak a kereszt tényei, véve az elnevezést, a kétfelé térő utak keresztjétől, mely az irányt mutatja. Midőn az elme nem tudja magát elhatározni, melyik a több összejövő okok közül a keresett miség oka: a kereszt tényei határoznak az elválhatlan és igazi, azután az elválható és biztalan tulajdonok között; vétetvén igaz oknak az elsőbb rendbeliek. Például keresett miség legyen a súly. A természet két útja szerint a súly vagy onnan van, mert a testek természetök szerint igyekeznek a föld köge felé; vagy mert a föld tömege, mint a testek gyűledék által vonzatnak; és ha ez az igazi ok, következik, hogy a súlyos test annál inkább vonzatik a földhöz, mennél közelebb van hozzá. Ime a kereszt tényei. Vegyünk két órát, melyek egyikét rúgó, másikat nehezék (pondus) mozgatja, s igazítsuk járásukat együvé. Az, melyet nehezék mozgat, tétessék valamely magas toronyba, a másik maradjon alant, és jegyeztessék föl, ha a magasban levő óra lassabban jár, kisebb levén benne a súly ereje. Szintén tétessék kísérlet mély aknában: nem jár e gyorsabban az ily óra oda lent a súly növekedő ereje által. Ha fent fogy, alant nő a súly ereje, így a sebesség is: vétessék okul a föld vonzó ereje.

Tizenötödik helyen állnak az elválás tényei, arra emlékeztetnek hogy egyik miség a másiktól elválasztható, p. meleg, világos, finom és mozgékony, ez a négy mintha együvé tartoznék, pedig elválaszthatók egymástól. A lég finom és mozgékony, de nem meleg, nem világos. A hold világos, de meleg nélkül stb.

Tizenhatodik helyen állnak az ajtó vagy kapu tényei, melyek segítik az érzéket, különösen a hatást; ilyenek a nagyító üvegek, melyeket ha Demokritos ösmér vala, felugrott

volna örömeben, hogy meglelendi a parányokat, mire ugyan a lát-szerek nem illetékesek.

Tizenhetedik helyen állanak az i d é z ő t é n y e k , véve az elnevezést a polgári törvénytől, mert megjelenésre készítik azt, a mi meg nem jelent ; s érzékre hozzák, a mi nem érzékellhető. Elkerülük pedig a dolgok az érzéket vagy távolság, vagy az akadályozó középbe eső testek miatt ; vagy mert a tárgy nem képes megérinteni az érzéket, talán kiesiségénél, az idő rövidségénél fogva, vagy mert az érzék nem bírja meg a tárgyat. Ezek a látásra és tapintásra tartoznak. Például a lég, a lélek nem esnek tapintás alá ; ilyenkor helye van a lehozásnak. A meleg, a hideg hőmérő által hozatnak le az érzékhez. A lassú mozgás érzékre hozatik a mozgás összelése által, p. nem vehetni észre az óramutató haladását perczenként, de igenis tizenöt, husz perczenként.

Tizennyolczadik helyen állanak az ú t t é n y e i , melyek a természet lépesőnként folytatott mozgalmait mutatják : p. vizsgálni a földbe vetett mag kikelésének műfolyamatát, a madártojás szervületét, a rohadásból keletkező állatocskák előállítását.

Tizenkilencedik helyen állanak a p ó t l ó t é n y e k ; ezek pótolják az értesítést, hol az érzék elhagyatik. Nincs oly közeg, mely akadályozná a delejt a vas vonzásában ; de hát ha lenne található közeg, mely jobban eügedné hatni a delejt mint más test ; például a delej nem vonzza a vasat oly vastag arany lemezen mint légrétegen keresztül, vagy ezüstön ha meg van tüzesítve, mint ha hideg. stb.

Huszadik helyen állanak a m e t s z ő t é n y e k , melyek vágják a természetet, a honnan Demokritos tényeinek is nevezhetők. Általuk a természet csodálatos finomságára van emlékeztetve az értelem. Lám egy kis sáfrány egész hordó vizet megszínez, egy csepp tinta annyi betűre elég, egy kis bőrférgesékében élet szelleme és a részeknek is különböző alakja van. stb.

Az eddigi tények az érzék segédei ; hasznuk az értesítés, mi az érzékkal kezdődik ; most következnek a gyakorlati tények, melyek segítik a munkálatot. Amazok a kezdet, ezek a vég. Így fognak állni a huszonegyedik helyen a v e s s z ő v a g y s u g á r t é n y e i , mert a mozgás ereje határozott téren keresztül működik, mi hogy minden miségre nézve bizonyosan tudassék, fölülte szükség a kivitelre gyakorlatóság szempontjából, p. a szemüveg köze-

lebb hozza a tért. Így hat a meleg, hideg messziről p. mikor az éjszakai tenger jéghegyei megindulnak: így a szag, illat p. narancs, ezitrom fákról. stb.

Huszonkettedik helyen állnak a pályafutás tényei, a régiek példája után, kik az időmérésre homok helyett vizet használtak, a honnan *instantia e ad aquam* névvel is illethetők. Ezek mérik a természetet az idő percezeivel, mint a vessző tényei lézag vagy tér által, mert minden mozgás időbe esik. Hamarább látjuk az ágyú lobbanását, mint halljuk dőrejét, mert gyorsabb a fény terjedése mint a hangé. stb.

Huszonharmadik helyen állnak a mennyi vagy adag tényei. Ezek azt jelentik, mit tesz a testek mennyie vagy mértéke a mozgás erejére. Nagy tömeg víz később büszhődik meg, kis tömeg hamarabb. Must és ser hamarabb forr kis edényben, mint nagyban. stb.

Huszonnegyedik helyen állnak a küzdés tényei. Az erősebb hatás meggyőzi a gyengébbet, p. az anyag nem engedi magát megsemmisíttetni. A mozgás tüneményei ugyanannyi példák. A röplés, úszás, evezés, az óra rugonya küzdő mozgás tényei. stb. Baco e cím alatt tizenkilenczféle mozgást számlál elő, mit mi csak megemlítünk.

Huszonötödik helyen állnak a boldogító tények, melyek az emberi jólétet kijelölik. Maga a képesség és tudás nem boldogítja, hanem csak nagyítja az emberi természetet; a boldogító tények tehát különösen kiválasztandók.

Huszonhatodik helyen állnak a közhasznúságtényei, melyek által hatja meg az ember a természeti testeket. Ennek van hét módja; egyik a kizárás, p., mikor a levegőt kizárjuk a testektől, p. bortól, ha mésszel vonjuk be a hordót. Így a buza-
vermek, stb.

Huszonbetedik helyen állnak végre a mágia tényei, melyekben igen kevés az anyag ahhoz képest a mit eszközölnek; s bár közrendű dolgok, mégis csodálatosaknak tetszenek, p., a de-
lej sok tűt meghat, a nélkül hogy fogyna ereje. —

Jelen egész közleményben Baco beszélt; a következőben illő, hogy mi beszéljünk -- műveiről.

ERDÉLYI JÁNOS.

ÉL-E ÁRPÁD FIÁGA?

(Les Fils d'Árpád. Par Germain-Sarrut Ancien Representant de Peuple
Paris chez Dentu Librairie 1861.)

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Páris, 1862. márcziusban.

Midőn G. Sarrut ur munkája ismertetéséhez fogok, előre bevallom hibámat, hogy az általa követett rendet nem tartám meg. Nálam a cél: hazámfiainak a tárgyról inkább, mint a könyvről értelmes fogalmat nyújtani. A részleteket tehát, nem a mint a munkában szétszórva, hanem chronologiai egymásutánban fogom elsorolni.

Négy stadiuma vagy on azon peres folyamnak, melyben a tisztelt családnak dynasticus állapota 1790-től 1861-ig vita alatt állott. Helylyel közzel keserűség, elfogultság, bal czélok jellemzik.

Az értelem árán történnék, ha közbevetett nézeteimmel a szives olvasó közönség figyelmét a recitatio befejezte előtt megzavarnám.

Első stadium az 1790-ki per, melyet a család két tagja a régóta Franciaországban szokásos nemesi igazolás útján a Dauphiné tartománynak Grenobleban székelő törvényszéke (Chambre des comptes) előtt indított. Február 25-én beadott keresetük azt tartalmazta: hogy családunk több rendü jogai és czimei az idő

viszontagságaiban elenyészvén, nemzetségtük régiségét és nemes állapotukat 1279-től kezdve lépcsőről lépcsőre bebizonyítani kívánják, mi végett hatvannál több okmányt terjesztenek elő a bíróságnak az okon először: hogy azok a törvényszék jegyzőkönyvébe igtassanak, bekebleztessenek; másodsor: bíróilag kijelentessék azoknak alapján, hogy a kérelmezők Crouy-Chanel Felix-től III. András magyar király fiától és II. András király unokájától egyenes férfi ágon származnak; harmadsor: határozza meg a törvényszék, miszerint a kérelmezők és utódaik mindazon jogokkal, címekkel, kiváltságokkal élhessenek, melyekkel a régi nemesek ország törvénye szerint, és használhassák az általok körülírt nyolcz pályás magyarországi czimert.

Meghallgattatván az államügyésznek hosszan és erősen indokolt írott nyilatkozata, melyben a követelő család keresetét alaposnak elismeri és abba egyezését adja, valamint a beperesített okiratok eredetiének összehasonlítása is a bíróság kebléből kiküldött tag és az államügyész jeleulétében megtörténvén, a törvényszék márczius 26-án végső ítéletet hozott. Felperesek keresete mindenben jóváhagyatott és végrehajtása el lön rendelve. (Lapok: 17, 18, 194—201-ig).

Azon imént említett hatvan és több mutatvány lajstromát vagy kivonatát a könyvben nem találtam, csak a későbbi peres stadiumok adataiból és a márczius 26-ki ítéletből tudhatjuk nagyobb részét. Az ítélet az általam I. cikkben ismertetett 1279-ki okmányra és még más háromra különösen hivatkozott. Feltűnő, hogy az államügyész az elsőnek, melyre mint föalapra volt az egész kereset állítva, hitelességét minden kérdésen túl lenni híven, csak a két századdal későbbi mutatványok authentiáját vette más egykoruak összehasonlítása által bírálat alá.

A nyertes kérelmezők még azon 1790-ben visszatértek a törvényszékhez. Újabb tizenhat oklevelet nyújtottak be a már bíróilag elismert királyi eredetük bővebb támogatására, ezeknek is, mikép az első perben felhozottakkal történt, bekeblezését szorgalmazván. Ekkor került a törvényszék elé azon 1282-ki oztálylevél, hol András herezeg fiai Felix és Márk nagyatyjuk István herezeg költözéseiről, jószágiról és a nyolcz pályás királyi czimerről feltűnöket beszélnek.

Az államügyész ismét beleegyezőleg nyilatkozott, az ere-

detiek összeegyeztetése megtörtént és azon évi június 12-én a kérelem ítéletileg sikeresítettett. (95—98 lap.)

Siettek, mintha sejtették volna, mi egy héttel későbben (június 19-én) történt, midőn a nemesi czimekre, czimerekre, kiténtetésekre a halálos ítéletet kimondotta a nemzet.

Az aristoeratiára szomorú napok viradtak. A család pere és győzelme meddő maradt.

A forradalom leverésével I. Napoleon a nemesi czimeket visszaállítván, e család is igénybe vette pere eredményét, ezentúl a „de Hongrie“ czimmal állandóan élt. 1809-ben a család egy tagja, kamarása a császárnak, grófi rangot kapott, szinte azon évi más nyiltlevéllel a magyarországi ezimer viselésére lön fölhatalmazva. A többi családí tagok a *marquis* ezimet széltében használták. A restauratio és a juliusi napok még kedvezőbben mutatkoztak reájok. Ferencz-Claudius-Ágost 1816-ban a szent Lajos rendet nyerte és a maltai vitézek sorába vétetett fel, mint II. András királynak, ki tagja volt e rendnek és nevezetes alapítványnyal örökíté emlékét, utóda. (lapok: 18, 85, 136—138-ig.)

Ez a Croi fényes és gazdag hercegi ház figyelmét, mely eddig nyugodni látszott, nemcsak fölébreszté, hanem az új vetélytársak iránt ellenzékre is lobbantá; mert ő századok óta a magyar királyok véréből származottnak tartá magát, császárok és királyok által olyannak neveztetett és már az irodalomban is mint ilyen ünnepeletetett.

Keserű per támadott innét a két család közt, mely a dynasticus vitáknak második stadiumához vezet bennünket.

Habár G. Sarrut ur munkája e részben világozzágot nem nyújt, de én már 1817. és 1818-ban a pernek első szálaít azon szaktudósok consultatióiban szemlélem, melyekben az akkori hirdet franczia genealogok De Pavillet, Foy-Duprat, La Croix, Don Villevieille és Saint-Allais a velök közlött 1790-ki per nyomán azon véleményy adták, hogy a Crouy-Chanel családnak a magyar régi királyoktól leszármazása kétséget nem szenvedén, teljes jogukban áll a magyarországi ezimert a Croi hercegi ház kizárásával viselni, mivel ez a magyar királyoktól származását be nem bizonyította. (Lapok: 37, 38, 45, 85.)

Nem bocsátkozhatom, habár ohajtanám azt, a per részleteibe, mert azokat G. Sarrut ur könyvében sajnosan nélkülözük,

pedig oly mértékben lennének érdekesek nálunk, hol 1790-ig csak a Croi hercegi házról volt szó, a mely érdekesek most a Crouy-Chanelek grenoblei perének részletei.

Csak annyit lehet mégis a könyvben elszórt homályos insinuatiókból kivenni, hogy már 1820-ban voltak a két család közt peres viták. Mindenik család magának igényelte a magyar királyi származást és a magyarországi czímer kizáró használatát és mindenik a másiknak váltig tagadta.

1820 ban augusztus 26-án a szajnai törvényszék ítélete oda ment ki: hogy a Croy-Chanel család keresetétől (mert ez lépett fel fölperesül) elmozdittatik, mielőtt pedig a Croi hercegek viszeresete iránt ítéletet hozzon a bíróság, a felek d' Hozier híres királyi czimerbíróhoz kölesönös vitáik tárgyalása végett utasítottak. D' Hozier család tagjai, —közben legyen szólva, — Franciaországban két századon keresztül, a családtani és czimertani peres kérdésekben, mint valami Dalai Lama ihlettel bírók határoztak.

Egy fél sem elégedett meg az ítélettel, mindenik felebbezte.

Tartok tőle, hogy azon szövevényes eljárást és többrendű egymásba lánczolt végzéseket, melyek e perben közbenjöttek és az ügy eldöntését ismételve más meg más bíró eleibe vitték, — első, második és harmadik fokú széket értve, — a röpiratban elszórt homályos nyomok után alig tudnám szives olvasóimmal értelmesen megismertetni, azért csak arra szorítkozom, a mit jól kibetűzhettem s miáltal ezen két család közti tíz éves vitáknak 1830-ban vége lett, midőn az ügy a senmisítő szék elébe másod ízben hozatván, akkép döntetett el, hogy a Croi hercegi családnak, mely a magyar királyoktól származását be nem bizonyítja és a mely eredetileg nem a magyarországi czimert, hanem a hét-pólyásat használta, tilos amazt viselni. (Lapok: 18—21-ig.) Így végződött e keserű dynasticus viták második stadiuma.

Kilencz év mulva megnyílt a harmadik peres stadium. Ugyanis 1839-ben a Crouy-Chanel nemzetség három tagja a grenoblei törvényszék előtt az őket illető keresztlevelek rectificatiójára, melyekből a Chanel név beigtatása mellett, a Crouy vagy Croy név kimaradt, pert indított. Hogyan történt, hogyan nem, elég az hozzá, hogy a felek belementek az 1790-ki tárgyalások ismétlésébe, a származási kérdés újra felébresztetett és az 1790-ki peres

okmányok újból kerültek vizsgálat alá. A megye főnöke — p r é f e t — egy öt tagból álló bizottmányt küldött ki az okmányok szigorlatára, mely az 1790-ki mutatóványokat darabról darabra bíráló alá vette és ebbeli jelentés alapján a törvényszék az 1790-ki származási táblát verificálván, a kivánt születési bejegyzés kiigazítását elrendelé. (Lapok: 46, 47, 86.) Ezzel mult el a harmadik peres stadium.

Arra következett, hogy Claudius-Ferencz Ágost a Crouy-Chanel család akkori és mostani idősbike, 1844-ki év után, az addig váltva használt m a r q u i s vagy c o m t e czím helyett a herczeg — p r i n c e — nevet vette fel. Lajos Fülöp alatt 1847 körül a tuileriákban már széltében princenek szólíták, 1848-ban pedig a szerencsétlen király által bizonyos eddig titokfödte missióban ő Szentségéhez Rómába küldetvén, magával vitte oda azon czímet és midőn ott a pápai szent Gergely-rend nagy keresztjével földiszítottetett, az adományozó bullában így szólíttatik: „Dilecto filio Francisco Claudio Augusto Hungariae Principi, Marchioni de Crouy-Chanel Parisiensi.“ III. Napoleon császárnak 1860-ki június 12-ki azon rendeletében is, mely szerint az iménti pápai rendet viselhesse, a L e P r i n c e de Crouy-Chanel nevezet olvasható. (Lapok: 64, 65, 125 -- 132 ig.)

Ámbátor eddig a három peres stadium előadásában minden fölösleges szót szándékosan kerültem, még sem hiszem, hogy G. Sarrut ur munkájában talált valami lényegeset kihagytam volna. De midőn a legérdekesebb negyedik stadiumnak képét akarom most ecsetelni, már nebezen mondhatom azt. Sok okom van ezen-től eddiginél rövidebbnek lennem, megeshetik tehát hogy, ha nem akarom is, „dum brevis esse laboro obscurus fio.“

A negyedik stadium válságosabb minden eddiginél. A hetven évi fáradalom betetőzése volt célja. 1860-ki május 11-én adta be herczeg Ágost ur mint a család legidősbike a czímertanács elébe keresetét és már 1861-ki május 27-én az elmozdító végzés ki volt mondva. A kereset oda volt irányozva, hogy a kérelmező és családja a királyi leszármazás alapján mind azon czímekbe és jogokba visszatéssék, melyek ha alusznak is, de nem időstülnek el soha, következőleg hatóságilag elismertessék, hogy őt és családját a herczegi czím örökségileg illeti.

A kérelem a hozzácsatolt irománynyalábbal három kézbe

ment. Kiadatott Langlais tanácsosnak, (kit G. Sarrut ur az államtanács egyik fényének nevez) kiadatott a general procuratornak és még Lascoux urnak is, elébb a semmisítő szék tanácsosának, most pedig igazságügyi ministeri főtitkárnak, mint a ki címertanácsnál az ellenmondó császári biztos tisztét viseli. Siettetten az ügyet a kérelmező által egyidejűleg a császárhoz beadott folyamodvány. Langlais és Lascoux urak jelentéseit G. Sarrut ur munkájában egész kiterjedésben találjuk. Amazé a 41-ik laptól kezdve harminczhat lapot tölt be, emezé a 80-ik laptól számítva kilenczet.

Langlais tanácsos dolgozatának veleje fölfogásom szerint ezekből áll: miután elsorolta volna a Crouy-Chanel családnek a grenoblei törvényszék előtt 1790-ben folytatott perét s annak eredményét, átmeny ama perpatvaros viszonyok említésére, melyek a Croi és Croy-Chanel családok közt 1820-tól 1830-ig véghez mentek, túl ezen pedig az 1839-ki eljárást elemezi. Nagy nyomatékot helyez az 1844-ki magyar dietának tárgyalására, melyben a Croy-Chanel családnek indigenatus megnyerése iránti kérvénye részesült, nagy nyomatékot a maltai vitéz rend elismerésében is, melyről fentebb szoltam.

Ő reá, így szól Langlais tanácsos ur, minden okmány, melyekből az ügyet tanulmányozta, komoly hatást gyakorolt. Fel nem teheti, hogy azok koholás szüleményei; mert annyi összehangzást, milyet azok közt létezik, oly sok ember és közhatóságok egyetértését a gonoszságnak századokon általi következetes folytatására létesíteni lehetetlen.

Nem elégelve az okmányok tüzetes taglalását, tanácsul vette a magyar történelmet is, miszerint láthassa, mennyire vágnak azzal össze a család mutatványai. Megemlíti tehát, hogy a francia Benedictinusok híres munkájára „L'art de verifier des dates“¹⁾ mely a magyar tárgyakra is kiterjeszkedik, gondos tanulást fordított. Kiemelte II. András, IV. Béla, V. István, Kún László és III. András magyar királyok kormánya idejéből azon eseményeket, miket a család viszonyai felderítésére tartozóknak hitt.

¹⁾ Azon honi könyvtárak, melyek e jeles és más ritka munkát meg akarják szerezni, rendeljék meg azt Párisban Porquet könyv-árusnál, Voltaire quai Nro 1. Ára 140 frank.

Fogadásomhoz képest e helyen se a kis hibákat, miket az előtte nyitott historikusok után elkövetett, se a nagyokat nem jegyzem ki, melyeket hazámiai előítéleteitől vontatva, megpeesélt, hanem folytatom a kezdett ismertetést egész neutralitással.

Szerinte III. Andrásnak Fenenna nejétől semmi, Ágnesből egy leány gyermeke maradt. Szerinte ezen király 1302-ben február 14-én halt meg. Szerinte e király két nevezett neje közé még harmadikat, a velencei patricius Cumanának Sybilla nevű leányát kell helyezni, ki, úgymond, Felix és Mark anyja volt, mit szerinte az Amiens-i káptalannak levéltárában őrzött hiteles alapítványok és necrologok bizonyítanak. És csakugyan alig mer szemének és fülének hinni a magyar ember, ki nemzete történelmét Pray, Katona, Engel, Fessler, Majláth, Szalay, Horvát, stb. könyveiből tanulta, midőn G. Sarrut urnál, de a nálunk található kútfőkben is ezeket olvassa: Az idézett káptalan Cartulareja 6-ik kötetében 42-ik lapon ily értelmű eredeti okmány vagyon: Én magyarországi Márk, fija András urnak Magyarország vezérének (duc de Honguerie) és a Soume fölötti Croy részének ura adom tudtára mindenknek, kik jelen levelemet látandják, hogy magyarországi Felix urnak idősb fivérének beleegyezésével. stb. (264. l.) Ugyanazon Cartulare 103. és 104. lapján pedig az Amiens Assissek 1290-ben bizonyos ítélő levélben néhai magyarországi Felix magyarországi András vezér idősb fiáról és hátramaradt özvegye Guigonne de la Chambre nem különben három kiskorú fija Antal, András és Jánosról tesznek említést. Szinte a már idézett Cartulare 34. lapján, Sicilii Margit hercegné asszony, Valosif Károly francia hercegné neje, 1292-ben alapítványt tesz magyarországi Felix lovag és vére (notre cousin) lelkiüdvösségéért, ki András urnak magyarországi hercegné és az alapító hercegné bátyjának (notre chieronde) idősb fia. Tovább nemesak azon Cartulareban, hanem a Necrologium és a Canonok könyvében s így három külön helyen olvasható ily bejegyzés: „Obitus Feliceis Hungarie militis nobilissimi quondam quondomini de Croyaco supra Somonan, filii natu majoris nobilissimi principis Andree Hungarie et domina Sibylle Cumane venetarum.“ stb. Néhány lappal alább pedig mind a három codexben ez áll bejegyezve: „Obitus Marci Hungarie militis nobilissimi condomini de Croyaco supra Somonam et filii minoris illustris principis Andree Hungarie et domine Sibylle

Cumane venetarum foundationis domine Elisabeth de Renti uxoris nobilissimi domini Guillelmi de Crouy filioli dicti domini Marci stb.“ (Lapok : 167—172-ig.) Nem tagadja ugyan Langlais tanácsos ur, hogy a magyar történelem III. András király fairól és Sibylla nevü nejeról mit sem tud, de ő a nélkül, hogy szükségesnek tartaná megtörténekteknek hinni mindazon sötét rajzokat, miket a peres irományok közé vegyített magyar kútfők III. András és az Árpádok kiirtására czélzó tervekről eleibe varázsoltak, azon nézetet osztja, hogy a magyar történelem hallgatása mellett, a beszélő francia okmányok tökéletes próbát tesznek. Eddig van a jelentvény első fele, másik fele pedig arra vonatkozó kérdéssel foglalkozik : van-e alapos igényük III. András király iménti utódának a hercegi névhez ? Mire igennel válaszol. Igen szépek a tanácsos urnak a francia törvényekből és példákból, melyek közt a Bonaparték, Savoyiak, Rohanok, Comneneké stb. merített okoskodásai, de mivel ezek magyar szempontból bennünket nem érdekeinek, mellőzhetőknek gondolom. A procureur général által azonban a kérelmező herceg vagyontalanságára vonatkozó helyes megjegyzést és a jelentvény vég szavait érdemesnek tartom a közlésre : „Crouy-Chanel ur, úgymond Langlais, nem egyedüli példája az emberi viszontagságoknak. A történelem tanúskodik, hogy a Paleologok nyomorult életök föntartására Konstantinápolyban szatócs kereskedést nyitottak és Phocas utódi a földművelésére voltak kárhoytatva. Ki tudja, mi fog történni a mostaniakkal. . . . Indítványa az : hogy a tanács ismerje el, miszerint Crouy-Chanel-Ágost a régi magyar királyoktól egyenes és törvényes leszármazását bebizonyította és adjon a tanács véleményes jelentést arról : hogy ezen királyi eredet alapján a kérelmezőnek a hercegi — prince — czim viselése megengedendő.

A procureur général ellenkező véleményéről többet annál, mit Langlais röviden megezáfol, nem tudunk ; de Lascoux császári biztosnak 1860-ki november 9-én jegyzett véleményes jelentvénye egész terjedelmében fekszik előttünk. Elsorol dolgozatában minden a tanács eleibe adott és vele közlött irományt, melyek száma 102-re megy és a kérelem elvetését véleményezi. Indokai sorában legerősb ez : hogy a fölmutatott okmányokban a hercegi czim III. András egy utódának sem adatott, hanem azok csak egyszerű nemes lovag czimben részesítették : hogy csak azon or-

szág hatósága, hol a folyamodó elei uralkodtak, határozhatja meg az ott divatos szabályok szerint azon jogokat, melyeket adhat ily származás, fenmaradván még ezután is a francia hatóság szabadsága megadni vagy meg nem adni azt; végre hogy ezen út annál inkább volna követendő, mivel a család egy ága Magyarországon lakik és ott a hercegi czímet nem élvezi.

Mielőtt az ügy a czimertanács asztalára visszakerült volna, a kérelmező Ágost herceg talán azon czélból is, hogy a szaktudósok nézete a tárgy kedvező eldöntésére hasson, két tekintélyes ügyvéd tanácsát kérte ki. Guillemin ur a semmisítő széknél egykori ügyvéd, ki harmincz év előtt azt ott győzelmesen védelmezte, oda vélekedett: hogy e tárgy mint ismételve eldöntött, többé ítélet alá nem jöhet, hanem csupán csak az lehet a kérdés: a királyi leszármazásnak törvényes megalapításánál fogva, kell e a kérelmezőnek a hercegi czim használatát megadni? Igen, volt felelete a veterannak, az 1858-ki május 28-ki és 1859-ki január 8-ki törvények helyes alkalmazásánál fogva is. Ez 1861-ki január 27-én lőn papírra téve, tíz nappal később az ünnepezt ügyvéd és szónok Jules Favre, kinek hatalmas hangja a nemzeti gyűlésben épen midőn e sorokat írom, az országot és a tuileriesket meg rázkódtatja, az előbbi helyeselő nézetet fejtett ki és ezzel megpecsételtnek látszott a biztos siker jövendője a czimertanácsnál. (Lap: 35—38.)

Csalódás! a tanács 1861-ki május 27-én a keresetet elvetette, azon indoknál fogva, hogy az előadott okmányokból nem sül ki, miszerint akár III. Andrásnak francia földön tartózkodó fiai, akár azoknak maradéki hercegeknek ismertettek volna; hogy tovább a követelt czim külföldi lévén, azt a császár engedelmével az 1859-ki márczius 5-ki törvény szerint viselni nem lehet.

Midőn Ferrand ur, a czimertanács előadója 1861-ki június 10-én e váratlan eredményről a kérelmezőt tudósította és vele Langlais meg Lescoux urak jelentvényeit és a tanács végzését közölte, el nem mulasztá a herceget figyelmeztetni arra, hogy a tanács utasítása folytán, már most a külföldi hercegi czim engedélye végett folyamodnia szükséges, mi, úgymond már csak forma kérdés, miután a császár a szent-Gergely rend viselhetés engedélyét hercegi czim alatt megadta neki. Elvárom, úgy zárja

be Ferrand, ön megbízását ily kérelemnek beadására. (Lap: 79, 89, 90.)

G. Sarrut ur a czimertanács ezen eljárásà ellen erös hangon hallatja magát. Én nem tartom magamat e téren illetékes vetélytársnak, a franczia institutiók és törvények, melyek szerint a kérdést bírálni kell, hazai tudományunk körén kívül esvén. Hanem a franczia jogászok sorában találatnak többen, kik a megtámadott tanácsvégzés törvényessége mellett szót emelnek. Az „Annuaire de la Noblesse de France“ szerzője Borel D'Hauteville az idei (1862-ik) évfolyamban a tanács által kifejtett elveket védelme alá vette. (353. lapon) Ő tőle tanultam meg a pecsét- vagy czimertanács hatóságát is ösmerni, mely valóban különös a maga nemében. Ítéleteket nem hoz, hanem csak véleményes jelentéseket ad. Végzéseit a körülmények föltételezik. Ez okon minden eset önállóan tekintetvén, megesik, hogy két egyenlőnek látszó tárgyban különböző vélemény fejlődik ki (350. l.) stb.

Közelebb férhetünk G. Sarrut urhoz, midőn kritikáját a Duna felé fordítja. Ő a magyar történelem mezején új foglalatok után terjeszté ki vágyát. Már az első cikkben feleltem némely hibás állításaira, melyekkel jeles történetírónk Horvát nehézségeit megczáfolhatni hitte. Több más tévedései is bő anyagot szolgáltatnának az általa dobott kesztyű felvételére, ha nem hinném, hogy a viadalnak azok után, miket első cikkembem feltártam, ninesen tárgya. De egyet, mit históriai tévedésnek nem lehet keresztelni, hanem nemzetünket ingerlő bizarr állításnak, szó nélkül nem hagyhatok. Bitorlással vádolja a magyar trónra jutott Anjou házat sőt az állítólagos legitim Árpádfiak irányában spoliációban meri keresni. (Lásd a származási táblákra tett jegyzeteit és a 205—208. lapokat.) Ez bántalmas a nemzetre is, mely legérdemesb két királyát vette az Anjou házból, R. Károlyt, ki a félszázados anarchia körmei közül ragadta ki az országot és nagy Lajost, ki a magyar nevét a dicsőség és hatalom legmagasb polezára emelte. Ő bennök a legitimitás minden kellékei, a pacta conventák, az utólagos ismételt elismerés, a nemzeti jogok tisztelete és mint röviden érintém már, a nemzet érdekében hasznosan és dicsőn vezetett kormányzásuk érdeme bőven megvannak. Azonban G. Sarrut urnak volna legkevésbbé szabad keresni bitorlókat, ha azóta elveit, melyeket kivált a 206. lap 13. sorában magáéinak vallott, meg

nem változtatta. A spoliatióra nézve pedig kár egy szót is vesztetni addig, míg G. Sarrut ur I. cikkemre felelettel adós marad.

Ki e bírálat eddigi két cikkét egymásmellé teszi, azonnal feltalálja azon roppant ellenkezést, mely a vitatott családi kérdés felfogásában túl a Rajnán és a Duna partjai körül létezik. Azon körben maradva, melyben e tárgy most mozog, a capacitatióhoz alig van remény.

Nézzünk kissé vissza a mult idők fejleményeire, hogy tanulságot meríthesünk belőlök. Tudva van, hogy 1486-tól midőn I. Maximilian a Croy családot, a magyar királyi házból való származására hivatkozva, birodalmi hercegi czímmel felrubázta és azon elismerést utódi is többször ismételték, általánossá vált Európában azon hit, hogy a régi magyar királyi ház a Croi családban virágzik, mi által az különös nimbus varázsát vonta magára, kivált Belgiumban. Ki ezen tartomány monumental is multját az irodalom, de még inkább a fenmaradt archeologiai és művészeti emlékek szemléléséből tanulta, mint csekély magam is, láthatta azokban ezen dynasticus elismerések még fennlévő elég jeleit, melyeken a „Stirps regia“ a magyarországi négy fehér és négy vörös pólyás czimer a család attributumai, mint például: a Notre Dame de la Chapelle brtisseli egyházban lévő három százados családi mausoleumon. Magyarországon mindez hatás és figyelem nélkül maradt. Pedig hazámiai szemeit ki nem kerülhették. Oláh Miklós esztergomi érsektől kezdve, ki 2-ik Lajos szerencsétlen királyunk özvegyét, Mária királynét mint udvari pap és titkár Belgiumba követvén, néhány évig ott tartózkodott, sok világi és egyházi hazánkfa megfordult ez országban a nélkül, hogy a hazában elterjesztett tudósításaikat, avagy az ezekre vonatkozó és onnét magokkal hozott könyveket figyelem és hatás követte volna. Ha kérditek, mi volt oka e közönyösségnek? ha kérditek, miért nem tudott az Árpád név fénye azon nemzetnél érdeket gerjeszteni, kit historiai nagy családjainak neve mindenkor felvillanyoz? nem tudok mást felelni, mint hogy azt történelmi hagyományival szemközt valót-lanságnak tartotta a nemzet. Innét volt, hogy az alatt, míg a külföldi irodalom egész özönben és lelkesedéssel a virágzó Árpádsarjakról, a Croyakról commentált, nálunk 1790-ig Szegedy és Palma száraz, álmos insinuatión kívül senki nem gondolt velek.

Ime a külföldi sajtó lármas termékei közül kijegyzem ezeket:

a.) Le Trophee d' Anthoine de Croy prince de Porcean , souverain des terres d' outre et deça la Meus. . . . pax Ubert-Phil de Villiers son secretaire. Lyon. 1557 in folio.

b.) Traiete et brief Discours de l'origine et descente dela grandeur, vaillance et splendeur des Princes, Ducs, Marquis, Comtes, Chvaliers et Seigneurs de la Maison de Croi, tant habitans en Epire parti dela Grèce, qu' en la Gaulle Belgique. Par Isaac S. de Malmédy, Paris. 1566. in fol.

c.) La Genealogie et Descente de la tres illustre Maison de Croy pax M. Jean Scohier Beaumontois. Douai. 1589. in fol.

d.) Livre contenant la genealogie et descente de ceux de la Maison de Croy. . . Dressé par Jacques de Bye. Anvers 1620. in fol.

e.) Le Mausolée ducal ou les nobles vertus exhalantes de Tombeau de son Excellence Charles Philippes de Croy duc d' Havré et Croy . . . par le Sieur Carpentier. Tournay. 1641. in 4 to.

f.) Genealogie et descendance de la Famille de Croy . . . par Jacques Chevillard (s. l.) 1715. in fol.

De ezeken fölül egész könyvtár telnék ki azon számtalan heraldicai munkákból, melyek a francia, belga, a henegau, picardi stb. nemzetségeket egyetemesen tárgyalván, a Croiak királyi leszármazásáról hosszasan értekeztek. Megszámlálhatja, kinek kedve telik, Guigard császári könyvtárnok szorgalmas munkájában „Bibliothèque Heraldique de la France. Paris. 1861.“ Őt ezernél több idevágó külön munka, csekély kivétellel, mind a milliomos párisi könyvtárban létezik. Nemde egész emberélet hossza kell annak, ki eme tömeget megolvasni és belőle az ide tartozókat kikapni akarná? De ha csak az imént külön kijegyzeteket megolvassuk és azon ellenmondásokra, tévedésekre, nevetséges állításokra és minden másra, csak nem arra, mi az igazságot szomjazó olvasót kielégítené, akadunk, nem lehet egy perczig is csodálkozni azon, hogy a külföldön felébredett Árpádok a magyar nemzet kételkedő szívében 1790-ig rokonszenvre nem találják.

Az ügyetlenség, — mondjuk meg az igazat, — melylyel 1790-ben némely hazámfiak először nyúltak e tárgyhoz, még jobban és hosszú időre depopularizálta azt. Szinte az alchymia sorsára került. Mi ha nem történik, a kellő tudomány világanál már régen megtisztult volna és most senki álmát nem háborgatná.

E tárgy sem kerülhette ki a nagy emberek születése köz sor-sát. Kik a bölcse nyomait magoknál sejtik és ez okon a dicsőségből osztályt követelnek, többnyire a legvilágosb eredetet is za-varba hozzák. Valóban 1790-től ily metamorphosisba látszik átmen-ni a külföldön felébredett Árpádok családi ügye. Már nem csak a Croyakat, kik fölött bírák törték el a pálczát, hanem a Croy-Chaneleken kívül még a Boulaivillierseket is Árpádunk terebé-lyes fáján virágoztatják. A francia és belga genealogok mítsem hajtvá a semmisítő törvényszék 1830-ki ítéletére, még folyton kétségtelennek írják a Croyak királyi eredetét és a két hasonló család közt tán csak fegyverszünet állott be. Legalább a fentebb dicsért Guigardnál jegyzett némely röpiratok erre látszanak mu-tatni, milyenek :

a.) Copie d'un Manuscrit appartenant aux archives de la Maison Croy (Signé et certifié conforme a l'original : l'associé re-gisseur de mines d'Anzin, Lebret.) Paris. 1845. in 4 to.

b.) Notice sur le Duc de Croy, prince du Saint-Empire, ma-réchal de France ; par Cornu.—Valenciennes. 1846. 8-vo.

c.) Genealogie critique et littéraire des Maison de Croy-Cha-nel et de Croy-d'Havre de Santerre : par Alex. Barginet. Paris. 1820. 8-vo.

d.) Lettre de M. le comte Croy a M. le comte de Courcelles génealogiste. Paris 1827. 4-to.

e.) Note sur les tombeaux des princes de la Maison de Croy déposés en 1845. sous le calvaire de Vieux-Condé. (Nord) par M. Bénezech. Dans le Bulletin de la commission historique du Nord tome III. p. 11.

f.) Notice généalogique sur la Maison de Croy-Chanel de Hongrie. (Par M. Marc-Henri De Croy Chanel) (Chatellerault) 1859. 8-vo. Különösen kiemeli még Guigard könyvtárnok a követ-kező kütföket is :

g.) L'Hist. généol. des Gr. Officiers de la Couronne du P. Anselme, tome V. pag. 634. és L'Hist. généol. de la Maison de Mailly, par le P. Simplicien. pag. 191.

A Boullainvilliersekre nézve pedig P. Roger ily czfmű mun-kájában „Noblesse et Chevalerie du Comté de Flandre d'Artois et de Picardie publié par P. Roger Membre de la Société des An-tiquaires de Picardi, Correspondant du Ministère de l'Instruction

Publique pour les Travaux Historiques. Amiens, 1843. gr. 8-vo a 111. és 227. lapon egyenesen és körülményesen állítja, hogy a Croyakkal (kik az Árpádoktól eredeztetik magokat) egy törzsből valók és már 1214. körül a Croy nevet a Boulainvilliers névvel fölcserélték, megtartván a közös czimert, a négy vörös és négy fehér pólyát. Különben pedig az iménti czimer Franciaországban és Belgiumban más régi családok által is használtatott. Így például az imént idézett P. Roger a 224. lapon a hires d' Hozierre hivatkozva világosan mondja, hogy a Belloy régi francia nemzetségnek több ágai, négy vörös és négy fehér pólyát hordtak czimerökön. Magam pedig a belga király nyári palotájától elhírhedt Laeken sirkertében (ez a belgák Pére-Lachaiseje) az európai hírű énekesnő, Malibran mausoleuma mögött oly czimert ábrázoló siremlékre bukkantam, melynek a négy vörös és négy fehér pólyát tartalmazó vértét két harczi, mint a Crouy-Chanel családnak 1279-ki pecsétén környezi. Szinte bizonyosnak hittem, hogy az érdeemes nemzetség valamely tagja aluszsa e helyen az örök álmod, midőn csalódásomból a következő felirat emelt ki: „Jean Baptiste Théodore de Jonghe né à Bruxelles le 23. Nov. 1801. y décédé le 20. Fevrier 1860.“

Mindezek mutatják, mennyire van összezavarva a jelen kérdés. De azért mégis erős hitem, hogy az igazság előbbtöbb napvilágra kerül.

Siettessük.

(Következik a vége.)

BOTKA TIVADAR.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

PESTMEGYEI MŰKÖDÉSE.

Midőn felszólításra ¹⁾, Széchenyi István gróf pestmegyei működéseinek megírása végett fogok tollat, némi elfogultsággal tesszem ezt; mert e pályáján sokszorosan érintkező köz és magán úton a nemes gróffal. kényteleníttem olykor személyemet is, mint parányi árnyékát a nagy férfúnak megérinteni, mi könnyen hiúság gyantáját vonhatná rám; mert hízeleg hiúságunknak mondhatunk, hogy némi viszonyban álltunk nagy férfiakkal s némi részünk volt a nagyobb eseményekben. Azonban bátorít az, hogy részint többen élnek még. kik az általam felhozott tényeknek egyikére vagy másikára emlékezhetnek; részint a grófnak hozzám írt levelei, hiteles irományok és megyei határozatok, kezeskednek adataim mellett.

Széchenyi István grófot. születés, szerencse, természet és kiképeztetés, bőven áldották meg egyesülve, mindennemű anyagi és szellemi tulajdonokkal, mik egy pályák vezetőjének és reformátornak szükségesek, vagy annak lényeges előnyeire szolgálhatnak. Fényes családjának összeköttetései, őseinek különösebben Györgynek és jeles atyjának Ferencznek érdemeik által szerzett tekintélye, öröklött nagy vagyona, egyengették előtte a pályák útjait, s módba tevék őt vállalataira nézve oly eszközöket szerezhetni meg, mikhez kisebb tekintélyű és vagyonú vállalko-

¹⁾ Ezen czikk a kiadatni szándéklott Széchenyi-album számára íratott, mely munka azonban, közbejött akadályok miatt, meg nem jelenhetett. — F. A.

zók alig, vagy csak törődéssel és idővesztéssel juthatnak. Emlékezem egy estélyére a nemes grófnak, melyen pár óra alatt, több ezer forintot íratott alá a dunaparti nemzeti színházra. Emlékezem, hogy a budapesti lánczhid és Dunaparton építendő nemzeti színház előkészítményei közt, több ezerekbe került kül- és belrajzait tárta ki előnkbe az európai és amerikai legnevezetesebb lánczhidaknak és színházaknak. S ki nem emlékezik a tudományos akademiára, lófuttatásra, casinóra tett számos előleges állzataira?

Szellemileg a természet. könnyen felfogó, elsajátító, kiszámító, erőt és eszközöket a czéllal és akadályokkal józanul összevető, az eszközök és emberei megválasztásában biztos tapintattal; jellemre nézve pedig kitartó türelemmel, lángoló bonszeretettel, s minden aristocratiai fészkelődések mellett, forró emberbaráti érzellemmel ajándékozta meg őt. Kiképeztetését, háznál és azon kívül nyert neveltetése, s katonai pályáján és nevezetes utazásaiban, mikkel Európának legtöbb tartományait, Angliát pedig több ízben utazta be, szerzett tapasztalásai oly szerencsésen eszközölték, hogy éber lelke és gondos figyelme már korán megismertették őt azon eszközökkel, mik nemzetek életére, virágoztatására vagy stülyesztésére hatással vannak, s a miveltebb nemzetek közti gyakori forgás és társalgás. megadták kedélyének és társalgásának azon símaságot, könnyüséget és biztosságot, mely a szívek megnyerésére oly hatalmas eszköz, az akadályok szirtjei közt pedig oly ügyes csajka-kormányos. Élet és tapasztalat embere lévén, olvasások által szerzett ismereteit nem szorongatták össze tudományos rendszerek; a pedantismus nem szoritotta ki helyéből a józanul számító gyakorlati eszet soha.

Ezért meg kell vallanunk, hogy bár a magyaroknak számos höszlelkű férfiai valának, kik a haza veszélyeiben erős karral és bölcs tanácsossal védték azt; mások, kik bátor lélekkel keltek ki zsarnoki önkények ellen; de oly férfúval, ki nem tévesztve kitűzött czéljait, s nem alacsonyítva le aljas hízelgésekre, önzésekre magát soha, oly biztosan birt volna lépdelni az audientiás termek sikos padozatjain mint Széchenyi Istvánunk, aligha dicsekedhetik a haza többel.

Ily tulajdonokkal jelenvén meg a nemes gróf, mint még huszár kapitány, az 1825-ki országgyűlésen, s józan tapintattal is-

merkedvén meg a diéta szerkezetével, a hon kittedőbb férfiával s a törvényhozás szövevényes retortáival, csak hamar tisztába jött a haza számos anyagi és szellemi hiányaival, a rája várakozó reformátori szereppel és teendőinek sorozatával. Gyakorlati fel-fogásai meggyőzték őt arról, hogy a hon javának legtöbb teendőit, egyelőre még gyorsabban és biztosabban eszközölhetni társadalmi és egyesületi téren, mint a törvényhozás lassú és szövevényes útján; s így a nemzetiség egyik főtényezőjének a tud. akadémia alapjának megvetése után, lelépve katonai pályájáról, mindjárt az egyesületi térre fordította figyelmét és tevékenységét, s miután első teendőjének látta azt, hogy a hon tehetősbejt, tekintélyesbejt, kik eddig nagyrészen külföldön kerestek szórakozást, a hon szívébe édesgethessék be s egyúttal alkalmat nyerjen velök s a honi intelligentiákkal lehető gyakoribb érintkezésekre, s őket kölcsönös értesülések és eszmecserélések által, a hon javának teendőire s azok eszközeinek segélyezésére nézve jó móddal nyerhesse meg, mindenek előtt a ló-futtatást — melylyel később az állattenyésztés és gazdasági egyesület ügye is köttetett össze — és a nemzeti casinót létesítette; majd a hon fővárosát kötötte állandó lánczhiddal össze, hogy az európai nagyobb városok sorába egyesülten emelt Budapestből annál inkább terjedhessen szét tudomány és műveltség. Ugyan e czélból továbbá a nemzetiség és hazai nyelv emelése, s a hazába édesgetett nagyok számára több kéjnyújtás végett, egy Pesten díszes helyen felállítandó nemzeti színház létesítésére és megalapítására is fordította gondját stb.

Az országgyűlésen szerzett tapasztalatai meggyőzők a grófot arról is, hogy azon czélba vett vállalkozásaira nézve, mik országos erőt vagy törvényi szentesítést kívánandának, nem elégséges küzdter az országgyűlés, már csak annál fogva sem, hogy azon csak a felső táblánál lévén szavazatja, indítványozási joggal nem bír, s egyébiránt is az országgyűlésen mind a két tábla már készből munkálkodik, a Rendek táblája nyert utasításokból, a felső tábla pedig a Rendek üzenetjeiből. Ennél fogva arra tökélté el magát „hogy — prosai hasonlatossággal élve — magokat a főző konyhákat keresse fel, s maga is azoknak szakácsai közé vegyüljön. Ily czélból pestmegyei táblabíróvá nevezette ki, s ugyanazon hónap utólján pestvárosi századossá választatta meg magát. — Ezen mindkét küzd-terét józan számítással választá a nemes

gróf. Úgyanis Pestmegye középponti fekvésénél, terjedelménél, főispánjának tekintélyénél, hazafias buzgalmánál és szónokainak kittinő tehetségeinél fogva, már ezen idő tájban is oly tekintéllyel kezdett bírnival a többi megyék előtt, melynél fogva mintegy vezéri szerepet vitt a hazában, s ezen szerepét később csaknem a hegemoniáig fokozta. Ehhez járult, hogy Pestmegye a maga rendes közgyűléseit, a pesti négy országos vásár alkalmával tartván, azoknak termékei mindenkor megteltek az ország minden megyéiből besereglett szülő és hallgató közönséggel; gyakran oly férfakkal is, kik egyedül a végett jöttek Pestmegye gyűlésére, hogy annak egy vagy más tárgyban vitáit és határozatait hallhassák, s megyéiknek megvithessék. E szerint Pestmegyének, gyakran kisdiétát képzett közgyűlései legalkalmasabbak valának oly indítványok átküzdésére, mikre nézve a többi megyékben is felfogás, pártolás és siker valának óhajthatók. — Szintígy Pestvárosa részint középpontisága, nagysága és gazdagsága, részint nevezetes intelligentiája tekinteténél fogva sok részben irányadója volt a többi városoknak s már maga ezen kettős megyei s városi irányadás is elegendő inger volt a nemes grófra nézve arra, hogy Budapestet mindenképen emelni törekedjék; és maga szerepléseit egy részben hatóságaira is terjeszse ki.

1831-diki őszig, Széchenyi gróf gyéren s inkábbára csak mint figyelő jelent meg a pestmegyei közgyűléseken, mint hogy az általa megindított intézetek rendezésével és a Dessewffy József gróf taglatára feleletül írt „Világ“ című munkájának megírásával volt elfoglalva; s első megjelenéseit, a megyei élet, működés és megye főnökei kiösmérésére fordította.

Első részvéte a pestmegyei működésekben 1831-ik évi őszelejére esik. Tudniillik Pestmegye azon év augusztusi közgyűlése határozatánál fogva a nemzeti nyelv terjesztése, és ezzel összekötetésben álló nemzeti színészet ügyében, egy állandó bizottmányt nevezett ki, s tagjául annak engem is.

Szerencsés lévén a grófnak részint meséim által — miket a megye közgyűlésében később bókkal is tisztelt meg — részint egy pár szónoklatom által, megnyerni némi kedvezését és bizalmát, előttem nyilatkoztatta: miként ohajtana részt venni az említett bizottmány működéseiben.

Meg kell említenem, hogy ekkor még Széchenyi gróf nem volt

oly zárkózó eszméivel és terveivel, mint később. Zárkózásának oka és alapja, egy az 1832-ik országgyűlés elején történt eseményben rejlik, melyet itt elmondanom nem lehet. E szerint alkalmas volt azon ritka szerencsében részesülnöm, hogy a nemes grófnak eszméivel sokak felett közelebről ismerkedhettem meg, s azokhoz legnagyobb részben teljes meggyőződéssel szegődhettem.

Így, mindjárt a bizottmány első ülésében, örömmel tettem indítványt a gróf meghívása iránt a bizottmányba. Ekkor történt az — mit a Phoenix második kötetében tévesztve a hid-választmányi ülésre, mely későbbre esett, hoztam fel; hogy a bizottmányban a gróf ellenében az vettetett: miként ő Pestmegyében sem birtokos, sem táblabíró, s általában a bizottmány nem maga a megye, hogy bizottmányi tagok választásairól intézkedhessék. Más nap azonban előterjesztésemre, hogy minden jót akaró testületnek érdekében fekszik meghallgatni a szakértőket; hogy ezt tevő a kereskedelmi és bányászati tárgyokban, az 1802-iki országgyűlés is; hogy mint hitelesen tudom, Széchenyi gróf foglalkozott és foglalkozik a nemzeti színház ügyeivel, sőt már nála számos rajzait is láttam az európai legnevezetesebb színházaknak, s még többeket vár, — elhatároztatott még is a gróf meghívása, de csak értesítő szavazattal. Tán ezen körülmény siettetete még azon évben kineveztetését a táblabírák sorába. A bizottmányban a színház ügyére kerülvén a sor, Széchenyi azt javasolta, hogy ez uttal csak azon egyetlen fő alap-elv mondassék ki, hogy a nemzeti színház létesítésének egyedüli sikeres módja, azt részvényes társulat által állíttatni fel; hogy e tárgy minden oldalról bővebb meghányás-vetést kívánván, rögtönözött töredékes eszmékkel ne álljon a választmány elő, hanem mellőzvéen egy ideig a tárgy lényegét, tegyen ígéretet a közgyűlésnek, egy általa kidolgozandó terv iránt. Javaslata elfogadtatott.

Ezen választmány 1831. december 8-án adván be tudósítását, ez 1832. január 12-kén tartatott közgyűlésben vétetett fel. A tudósítást, miután Széchenyi már megyei táblabíró s a választmányhoz kapcsolt tag volt, ő is alá írta. A közgyűlés a részvények útján eszközölendő építés alapelvét elfogadta.

A színházi választmány az 1832. június 15-kén tartott közgyűlésre úgy nyilatkozott, hogy a nemzeti színház ügyében, még kész tervet vagy véleményt nem nyújthat be, minthogy a választ-

mány egyik tagjának, Széchenyi István grófnak a magyar színházról írt munkája, melyet a választmány felszólítására Pestmege Rendeinek ajánlva írt meg — csak most kerülvén ki a sajtó alól, annak átvizsgálását egy albizottmányra bízta, melynek adandó véleményét bevárni kívánja.

Úgy a színházi választmány, mint a megyei közgyűlések, hajlottak ugyan a Széchenyi ezen munkájában kifejtett elvekhez; de közelgetvén s majdan beállván az 1832²/₆ országgyűlés, melyre a gróf is felment, a színház építésének ügye pangott; s a nemzeti színészet egész ügyében, több gyűlésen keresztül, egyéb nem történt, mint hogy a választmányhoz a két városból is, tagok kérettek és küldettek ki. s Dubraviczky első alispány dietára menvén fel, helyébe színház-választmányi elnökül második alispán Földváry Gábor — ki 1832. oktoberi tisztújítás alkalmával lett alispán — neveztetett ki.

Azonban 1833. év nyár végével egészen új fordulatot vett a megyében a nemzeti színészet ügye. Azon színész-társaság, mely később a pestinek magvát és derekát képezé, Kassáról Pestre jöven le, annak vezér-tagjai: Pály Elek, Megyeri Károly, Bartha János, Telepy György, és Tóth, Pestmegyéhez folyamodtak pártfogásért, s a megye ennek eszközölhetése iránt színészeti választmányát bízta meg. Ez, 1833. augusztus 30-án tartott közgyűlésre beadván tudósítását, jelenté, hogy Buda-városa kész egy évre átengedni színházát a magyar társaságnak. Azonnal valódi és eszményi páholyok béreltettek ki, ajánlások tétettek, adakozások gyűjtettek, s a társaság igazgatóiül, én és Döbrentey Gábor neveztetünk ki. Adakozás végett a többi megyék is felszólítatni rendeltettek; egy szóval: a nemzeti színészet ügye nemcsak előtérbe vonatott, hanem épen lelkesedés tárgyává vált a megye Rendeinél.

1834. február 4-én tartatott közgyűlés elfogadta a választmánynak azon javaslatát, hogy a magyar színház építésére és színészet megalapítására sorsjáték rendeztessék, s ennek előleges költségeire, többek által már mintegy 6000 ft. ajánltatott is. A czélzott sorsjátéktól később a felsőbb engedelen megtagadtatott.

A megye Rendeinek ezen hazafiúi buzgóságát csakhamar bekövetkezett két körülmény, szinte a lelkesedésig fokozta; mely Széchenyi gróf tervét egészen háttérbe szorította. Egyike volt az,

hogy a budai magyar színész társaság bérlésének vége közelgetvén, az intézetnek sorsát bizonytalan jövővel fenyegette; de különben is a téli hónapokban, míglen a Duna jege vagy zajlása a pesti közönséget elzárta tőle, a segélyzés súlyosan nehezedett a megyére; magát pedig a már szépen haladt társaságot, minél előbb biztos fedél alá hozni és létezését biztosítani szükséges volt. Másika: hogy az 1834. június 11-diki közgyűlésre a választmány bejelentette a megyének Grassalkovich Antal hercegnek a nemzeti színház számára nyújtott ajándékát, a hatvani kapun kívüli telket, javasolván, hogy a már begyűlt és megajánlott pénzekből kezdessék meg az építés. — A javaslat elfogadtatott.

A fentebbi körülményekhez járult az, hogy Dubraviczky első alispánynak dietára menete után annak elcsöki helyét a színházi választmányban Földvály Gábor foglalta el, egy ritka erélyű, szinte a fejességig szilárd jellemű férfiú, ki ha czélt tűzött ki maga elébe, nem igen volt válogató az eszközökben. Ő Széchenyi gróf iránt nem sok rokonszenvenvel viseltetett, minthogy, miként gyakran említé, azt tartá felőle, hogy a hazai vállalatokat monopolizálni kívánja, s mintegy rájuk fektvén, közülök csak azokat pártolja, miket maga indítványoz és tervez. Innen és más okokból nem volt barátja a Széchenyi által tervezett nagyobbserű színháznak, attól is tartván, hogy ez a hosszszas halasztás által, könnyen ellankasztja a jelen szép buzgalmat, s elhamvaszthatja, miként elhamvasztott már több e tárgyban hazai mozgalmat, a mostanit is.

Bekövetkezett az 1834 évi, augusztus 26-nappján tartott nevezetes közgyűlés. A gróf, érezve, hogy a nemzeti színház ügyére nézve, a válságos nap elérkezett, néhányunkkal, a casino termében előértekezést tartott. Szőnyegre kerülvén a közgyűlésben a színház ügye, a választmány javaslata és annak tagjai, építést sürgettek. Széchenyi terjedelmes, élénk, olykor csipősségekkel is megrakott beszédben adta elő, hogy a nemzet méltóságának megfelelő színházat, hevenyészve akarai építeni, túl merész gondolat; hogy még sem kifőzött terv, sem czélszerű rajz nincs, építési concursus sincs még hirdetve, s miután a sorsjáték nincs megengedve, költség sincs; és még ezeken felül a Grassalkovichféle telek, melyen az építés czéloztatik, egy díszben elmaradott külvárosban fekszik, stb. S egyszersmind említést tön a felől, hogy neki alapos remé-

nye van egy díszesebb teleknek, nemsokára leendő kieszközlése iránt.

Mi, kik tudtuk, hogy a nemes grófnak a harminczad telke, vagy ha az felsőbb helyen sokaltatnék, egy dunaparti díszes telek színházi telkül már valósággal megigérve, sőt fel is terjesztve van, s annak teljes birtokba vétele már csak a szépítő bizottmány jóváhagyásától függ, miben kétkedni sem lehetett — telhetően pártoltuk a gróf előterjesztését s hosszas és élénk vita után, csakugyan részünkre dőlt el annyiban a diadal, hogy az építés a fentebbi okok mellett azon okból is — miként a határozat szól — hogy még díszesebb telket is lehetne találni, mint az, mely a megye birtokában van, ezúttal elhalasztatott, olyformán azonban, hogy ha lehet a jövő 1835-iki tavasszal, vagy ha még ekkor sem lenne költség, legfeljebb 1836-iki tavasszal, az építés multhatlanul elkezdessék, akár akad díszesebb telek, akár nem. A vita nagy ingerültséggel folyt, és miután a gróf, szónoklatában azon szavakat ejté, hogy azok, kik a Grassalkovicsféle telken akarnak színházat építeni, a nemzet egyik legbecsesb palladiumát szemétdombra kárhoytatják, s ezen szavakat az alispán magára és egy másik főszemélyre ezéltottaknak vevé: kevésbe mult, hogy a gróf és Földvály közt az ingerültségnek — mint egy kezem közt lévő levél bizonyítja — párbaj nem lett a következménye.

Közgyűlés után Széchenyi grófnak mint biztosnak a vaskapuhoz kelle lemennie, s ottani működése és majdan dietai időzése miatt, többé a színház ügyében a megyén személyes részt nem vehetett. Ennélfogva a supaneki vesztegházból (oct. 17. 1834.) és Orsováról (oct. 29. 1834.) hozzám irt leveleiben az iránt szólított fel, hogy a nemzeti színház építését igyekezzünk telhetően függőben és bonyolításban tartani, reménye levén rövid időn kiüyerhetni a szépítő bizottmány jóváhagyását. A halasztás szerencsésen sikerült nekünk egész 1835. évi augusztusi közgyűlésig, segítettve azon körülmény által, hogy a Grassalkovics-féle telek csak 1835. oct. 22-én iratott és adatott teljesen által a megyének, és azáltal is, hogy Pestvárosa 1834. october 21-iki beadványában, egy, nem ugyan pompás, de alkalmas magyar színház építésére ajánkozott; sőt az építést, maga tulajdonosi jogához tartozónak követelte. Gyanítható, hogy ezen ajánlás nem volt ko-

moly szándoka a városnak, a minthogy azt nem is sürgette tovább; azonban az építés tárgyában némi bonyolítást okozott.

Az építés az 1835. évi augusztusi közgyűlésnél nem vala tovább tartóztatható, minthogy a díszesebb telek kinyerése iránti remény mindinkább bágyadozott; s a budai színész-társaság kétes jövődjé a beállandó tél alatt telhető sietést parancsolt. Ennélfogva a Rendek minden további halasztást mellőzve: a begyűlt pénzekből egy ideiglenes színház építésének azonnali megkezdését elrendelték, oly nyilváníttással, hogyha az ország díszesebb telken pompásabb színházat építendő, ezen ideiglenes conservatoriummá alakíttassék. Az építéssel a bizottmány s különösen annak elnöke Földváry Gábor bízott meg. A mint a közgyűlésből oszoltunk, kimenőben Földváry az ideiglenes szóra így nyilatkozott: már azt majd én látom meg: ideiglenest építék-e vagy valami mást? — Az építéshez 28. szeptemberben 1835. csakugyan hozzá fogtak.

A színház mibenléte felől, miután 1835. szeptember elején, mint Pestmegye megválasztott követe Pozsonyba mentem fel, értesítvén a némes grófot, ez búsan vonított vállat, azonban october közepé táján megérkezvén a főherczeg, mint a szépítő bizottmány elnöke, jóváhagyása a dunaparti telek iránt, épen Somsich personalis ur ebédjénél valánk, midőn ez örvendetes hírrel bennünket, Pestmegye követeit, a gróf meglepett.

Somsich Pongrácz királyi személynök ur és Pestmegye administratora, 1835. october hónapban Baranya megye főispánjává nevezetvén ki, üdvözetére, azon hó 15-ére Pestmegyéből Földváry alispán vezérlete alatt díszes küldöttség küldetett fel Pozsonyba. Széchenyi felhasználni kívánván az alkalmat, velünk pestmegyei követekkel a küldöttség szállására a zöldfához czimzett fogadóba ment, megkísérteni Földváryt és pártjának vele volt férfait, hogy a Grassalkovichféle telken megkezdett építést, miután már díszesebb telek van, az országgyűlés határozataig függeszszék fel. Az alispán hidegen fogadott bennünket, előterjesztésünkre nem felelt s végre hivatkozásainkra Pestmegye hozott végzéseire, megígérte, hogy 4 órára a főherczeghez lévén rendelve, a tárgyról ő fenségével szállani fog. Mi bevártuk viszaérkeztét. Ekkor röviden csak azt a választ adá kérésünkre, hogy a főherczeg a két telek egyesítését ohajtja, s erre országos

bizottmány kinevezését kívánja. Ez hosszú út mondá Földvály; addig sem a színészek sorsa, sem az építés megkezdett munkája függőben nem maradhatnak. Azonban majd meglátja: „mit mondanak a megye Rendei?” — Visszaérkezvén Pestre Földvály, a színházi építésnek mind mesterembereit, mind munkásait megkötöztette.

Mindazáltal a gróf jónak látta, Pestre, Ráday Gedeon grófnak megírni a dolgot, felszólította őt, hogy levelét Pestmegye Rendeivel közölje, bejelentvén egyszermind, hogy a főherczeg a két színházi telek egyesülését kívánja.

A Rendei, 1835. nov. 17-ki közgyűlésükből — már ekkor alapja megrakotván a színháznak — az építést állhatatosan folytattatni rendelték, kijelentvén, hogy a Grassalkovics-féle telek, a megyének sajátja lévén, országgyűlési rendelkezés alá nem tartozik; de egyébiránt is még a pompásabb színházra megajánlandó pénz begyűjtésére, tervre és magára az építésre, sok év kívánatik, melyek alatt a nemzeti színészetet földél nélkül hagyni nem lehet. Azonban meghagyják követeknek, hogy a pompásabb színházra javaslatba hozott 400,000 forintnak, s ha kell többnek is megajánlását telhetően pártolják. Ezen határozatokat a Rendei nyomtatásban is közzé tették.

1836. febr. 29-ki közgyűlésre leérkezett ő fensége, a nádor hivatalos levele is, a dunaparti telek iránt. Ez en levélben ohajtását jelentette ki, a történhető telek-egyesítés iránt. A Rendei az építésben négy heti felfüggesztést határoztak. Látható, hogy ezen rövid felfüggesztés csak bűvő ajtócska volt, mert hiszen négy hét alatt nem volt reménylhető, csak a két tábla megegyezése is abban, hogy a színház országos ajánlás vagy részvények útján eszközöltessék e. Ezért már 1836. márczius 17-én, azon határozattal zárta be a megye ezen bűvő ajtócskáját, hogy miután a kitűzött négyheti határidő már végefelé jár, és még sem mutatkozik a diétán színház-építésre bizonyos kilátás: a választmány a négy hét elteltével, nem várva semmi további utasítást, egész erélylyel folytassa az építést.

Folytattatott is az építés, s a nemzeti színház 1837. aug. 22-én megnyittatott. Meg kell vallani, hogy Földvály a felépítésben ritka erélyt fejtett ki, melynél fogva, mondhatni, majd minden előkészület és előleges költség nélkül eszközölte azt; azon-

ban tagadni nem lehet, hogy ez nem mehetett olykor némi erőszakoltatás nélkül.

1838. évi 13-ik novemberi közgyűlésre a főherczeg jelenté, hogy azon országos választmány, mely az 1832⁶ országgyűlés 41-ik cikkénél fogva a budapesti hid és nemzeti színház ügyében kiküldetett, azt végezte légyen, hogy a Pestmegye által épített színház addig is, míg az ország által egy nagyobb építtethetik, a nemzeti színészet és színészek tökéletesítésére szolgálván, az, a nagyobbak függőben hagyása, és a dunaparti teleknek fentartása mellett, a jövő országgyűlésnek pártfogásába ajánlások s a nemzeti színészet megalapítására 400 ezer forintnak országos megajánlása javasoltassék. Minélfogva szükséges, hogy Pestmegye a költségvetést és megalapítási tervet elkészítetvén, azt az országos bizottmánynak, fölterjesztés végett, nyújtsa be. — Ennek elkészítésére a megye színházi választmányát bízta meg.

Ezen évsorozatos és okleveleken alapuló hiteles előadásomból — melyben azért terjeszkedtem ki kissé hosszasan, mint-hogy annak egyes adatai különbféle s gyakran elferdített versiókban forognak a hazában szájokban és irodalomban — kivüláglik, mennyiben lehet igaza az „Ujabbkori Ismeretek tárában“ megjelent „Pesti nemzeti színház“ czimű cikk írójának, ki személyemet Széchenyi gróffal, mind színházi tervre, mind pártolásra nézve, ellenzékesen állítja fel. Igaz, hogy terveink annyiban különböztek, hogy a nemes gróf „Magyar színházról“ írt munkájában, részvények útján — minthogy ehhez, ismerve tán a főtáblán többeknek idegenkedését az országos megajánlástól, több bizalma volt, mint az országgyűléshez — begyűlendő 200 ezer forintot; én pedig 1834-ben megjutalmazott színházi pályamunkámban, országosan megajánlandó 400 ezer forintot javasoltam; de mindketten éreztük az általunk javasolt összegeknek a célhoz képest csekély voltát, s csak elriasztásoktól tartva javasoltunk keveset; időtől, és növekedendő buzgalomtól reményelve majdan többet. Mi azonban a pártolást illeti, e részben a nemes gróf zászlójához fogytig hű maradtam, addig a másik fél működésébe egyedül az által folyván be, hogy ideiglenes színház építhetésére a Grassalkovics-féle telek megnyerhetése iránt az első eszmét és impulsust — miként más több cikkben és munkában megérintetett — Földvárynak én adtam. A nagyobb és diszesebb színház mellett,

magán úton tudva, hogy a grófnak a telek megajánlatott; nála már e czélra több ezer forint iratott alá, s tervekkel, rajzokkal, költségvetésekkel ellátva van, — a gróf vezérlete mellett, mindaddig állhatatosan harczoltam, míg az engedély megnyerhetéséhez és országos segélyhez alapos reményem lehetett: de az engedély megadásának csak nem két éven túlra haladása és az országgyűlési megajánlás bonyolódása miatt elenyészvén reményem, miután az alatt a hatvani kapun kívüli színházat, visszatértemmel Pozsonyból, már félig felépültnek találtam, s a nemzeti színészet ügyét egyelőre ezen színházra reducálnak és fektetettnek láttam: azt mind szellemi, mind csekély tehetségem szerint anyagi tekintetben telhetően pártolni, rendezésében, emelésében munkás részt venni, hazafüti szent kötelességemnek tartottam.

Meg kell még említnem, hogy a színházi országos választmánynak 1838. novemberi ülésében, Széchenyi gróf némi keserűséggel hozta indítványba a dunaparti teleknek, mint már fölöslegesnek eladatását. Többen, kik sejtettük, hogy ez nem komoly véleménye a nemes grófnak, annak fentartása mellett nyilatkoztunk, s a gróf szívesen nem vitatta tovább annak eladatását.

Sok vitára nyújtott alkalmat, s nyújt még ma is azon kérdés: a Pestmegye által épített színház, vagy a Széchenyi által tervezettnek létesítése, árasztott vagy fogott volna-e árasztani több üdvet a nemzeti színészet ügyére? s miután a kérdés megoldása, a különféle nézetektől, rokonszenvektől s tán pártszínezetektől is függ, alkalmasint megoldatlan marad az. Mind kettő mellett számos okok és nézetek harczolnak. Valamint egyrészt bizonyos az, hogy egy, dunaparton épült díszesebb színház inkább megfelelné a nemzet méltóságának, elősegítné a budai közönség látogatásait; ha ezen színház megépülne, a nemzeti színészetnek két telke és egyiken conservatoriuma is lehetne, míg most a díszesebb telek kedvetlen bonyolódásba jutott: úgy más résztől tekintetbe kell vennünk, hogy a nemzet, a pestmegyei színházzal, a nemzetiség és nemzeti színészet ügyeire nézve legalább is 15—17 évet nyert, mely időköz, habár egy nemzet életére nézve nem tetemes is, de amaz ügyekre nézve fontos nyereség. És azt sem lehet tagadnunk, hogy a Pestmegye által épített színházat Zitterbart építő mester oly ügyes rendezéssel állította elő, misze-

rint abban a néző közönség egészen otthonosnak érzi magát, s az céljának várakozáson felül felel meg. Az a legfontosabb ellenvetés ellene: szükséges volt-e a Grassalkóvich-féle telekre, melyen a megye által — mint azt számtalan határozataiban, sőt nyomtatott hirdetményekben is kijelentette, s alispánját is e szerint bizta meg — csupán ideiglenessé csak 43,000 forintra tervezett színház szándékoltatott építtetni, oly nagyobbserű színházat építeni, mely egy nagyobb, díszesebbnek, a nemzethez méltóbbnak építtetését hosszabb időre, tán századra is meghútsa? Pedig azon aggodalomtól sem lehetünk teljesen mentek „hogy Pest és a magyar közönség növekedtével nem leendő a pestmegyei színház szűk? mely esetben szívesen elő vennők a dunaparti telket. — Azonban mind ezt vitatni, nem e lapok céljához tartozik.

Széchenyi István gróf megyei működésének második tárgya a Pest és Buda közti állandó hid ügye volt.

1832. évi február hónapban, Széchenyi gróf eszközlésére egy hid-egyesület állt össze, mely egy Pest és Buda közti állandó-hid felállítását tűzte volt ki céljául. Ezen egyesület tagjai valának: Károlyi István, Lajos és György grófok, Andrassy György, Széchenyi István és Almásy grófok, Keglevich Gábor gróf, Medjanszky Alajos báró, Stainlein Edv. gr., Wesselényi Miklós báró, Havas József, Széber Károly, Kappel Fridrik, Ulmann Mór, Tüköry József, Kolb János, Pollák Mihály. Később több tagok is vétek fel az egyesületbe.

Az egyesület 13. februárban Nádor ő fenségéhez folyamodott pártfogásért, a szükséges adatok közléseért, és ezek eszközlése végett, az építő (aedilis) bizottmány megbízatásáért s munkálkodásáért esedezván. Ő fensége megígérte mindezeket. Egyszermind az ülés az egyesület működésének folyamáról a közönséget, a Jelenkor, mint organuma által, időről időre értesíttetni rendelte.

1832. február 28-kán ismét összetült az egyesület; Stainlein grófot választá elnökének, magát pedig politikai, technikai és pénz ügyi bizottmányokká osztotta fel.

1832. ápril 6-án a Főherczegnek köszönet szavaztatott pártfogásáért és a vízmérések elősegeléséért, s jelentetett, hogy a két város segélyezésre késznek nyilatkozott.

Már június 12-én tartatott üléséből jelenté az egyesület, hogy terv, rajz van, a mérések folynak, s beadandó javaslatokra jutalmakat tűzött ki.

1832. június 12-én, a hid-egyesület, Andrássy György és Széchenyi István grófok aláírása alatt, Pestmegyéhez folyamodott pártfogásért, és azért, hogy a megye az ügyet a többi megyéknek is ajánlja; jelentvén, hogy a Duna fölmérései már megtörténtek, s ezek mint további adatok is, a megyével közölni fognak. Pestmegye elhatározta ajánlani az ügyet a többi megyéknek; a további lépéseket pedig akkorra halasztotta, mikorra a további adatok vele közölni fognak. Egyébiránt a hid tárgyával azon választmány bízott meg később, mely a rendszeres munkálatok, s azok közt a közlekedési eszközök átvizsgálása végett volt kinevezve, melynek Széchenyi is tagja volt.

Újabb adatokat és javaslatokat közölvén az egyesület a megyei választmányival, ez 1832. ősz elején — napját meghatározni nem tudom — azoknak összevetése s megye elébe terjesztendő véleményadása végett össze ült.

Ezen választmányi ülés folyamát és eredményét, a Losonczy Phoenix 11-ik kötetében megjelent: „Egy vonás a multból“ című cikkemben előadtam volt; azonban akkor a cikket csupán emlékezetemből írván meg, abban tévedtem, hogy a gróf meghívását a választmányba — mely a színházi ügyben 1831-ben történt — ezen hid-választmányi ülésre tettem. Különben hiteles előadásom szavai ezek valának:

„Hire járt már, hogy Széchenyi az új hidon mindenkit meg akar fizettetni. Ez eszme még akkoron legtöbbeknél háborzogató, némelyeknek hajmeresztő vala. E szerint a bár közobajtású pestbuda-i hid, legtöbb kiváltságosainknál azon régi dialecticai kifogással vált: *c. concedo majorem, nego minorem.* Egy előkelő tisztviselője a megyének lángba borult arczal nyilatkozatá, hogy ő inkább Paksra kerül le átkelni a Dunán, ha Budára menni leendő kénytelen, mint sem neves létére hidvámot fizessen.“

És még is Széchenyi Pestmegyébe — melynek szabadelvűsége már-már tekintélyeskedni kezd a hazában — veté legtöbb bizalmát, s ennél kívánta első ostromba venni, tervezett hidja közteher-viselését. A választmány igen különböző egyénekből állott, s köztök olyanokból is, kik a grófnak nem éppen valának barátai.“

Megjelent Széchenyi a választmányi ülésben azon ború és nyugtalanság jelenségeivel arczán, és húzott szemöldökén, melyet a bizonytalanság s annak érzete idézett elő azokra, hogy ha vállalata Pestmegyében megbukik, keveset fog annak sikerére reménylhetni a többi megyéktől is, miután amannak már központisége is nagy nyomatókkal bírt. Némi elfogultsággal ejtette első kifejtéseit, több biztossággal, szilárdsággal, a későbbieket; végre szokott lelkességével, plasticitásával és humorával az utolsó felvilágosításokat. — Szép! dicső! hangzott itt is, ott is, a választmány tagjai közt, a mint a gróf tervének üdveit, a nemzetre annak létesítéséből eredendő dicsőséget kitará — de — itt vállat vonított Széchenyi, s kesernyés és félgúnyos mosollyal folytatá s fejezé be szavait — de — ha ilyesmi üdvöst, szépet, nagyot és dicsőt kívánunk előállítani, bizony kissé szöggre kell akasztanunk kiváltóságinkat, zsebünkhez nyulnunk és — vámot fizetnünk az ujhidon.“

„Elhalgatott Széchenyi, s pauzált utána néhány perczig a választmány is. Ekkor feláll egy, inkább szavakban, mint eszmékben bővös ur, s „noha, ámbátor, ugyan, jöllehet“ concessiva szöcskák egész halmazába burkolta Göthe verneinend Geist-ját; hogy tagadása mellett udvariasnak látszassék, bugyogó áradattal magasztalja a vállalat eszméjét, tervét, dicsőséget; azonban természetesen annak létesíthetési eszközei nélkül, s ellene nyilatkozik az általános hidvám-fizetésnek, mert, ugymond, ha megkezdjük egyszer nyirbálni a nemesi szabadságot; majd folytatjuk is, s végre olyanná lesz az, mint a manchester-nadrág, mely ha egyszer szakadozni kezd, nem igen állja a varrást.“

„Másik azt állítá, inkább kikerülésül, mint kiszámítással, hogy más utak, más eszközök is vannak a híd létesítésére, s az ismeretes bűvő-ajtócska, a subsidium és só-árnak fölemelése felé sietett. — Harmadik ideiglenesen, néhány évre és nem tovább hajlandónak nyilatkozott a hidvám elvállalására. Igy többen, erősebb és gyengébb útegekkel ostromlák a tervet, magát az eszmét egy sem. Akadt azonban a választmányi tagok közt egy-kettő olyan is, ki győződésből nem alaptalan okokkal védte egész terjedelmében a gróf tervét. Különösen egyike hosszab szónoklatta! fejtegette, a még Széchenyi által nem, vagy kevésbé érintett okokat, előnyöket; kárhoztatva a kiváltóságos osztályok rögzött idegenkedését minden közteher-viseléstől,

mely a polgári állam és élet egyik elváhatlan föltétele, stb. Végezván szavait a szónok, annak a szónoklatban kissé felhevült vérét, jónak látta egy szomszédjában ült agg táblabíró, lelkes pörölye minden tisztviselő vagy más egyén kihágásának, visszaélésének s minden törvénytelenségnek, buzgó védője az alkotmányos jognak, de ezek közt a kiváltságoknak is — ezen jeges szavakkal hűteni le: „nem hittem volna, hogy öcsém uram ennyire megunta légyen azt a kis nemesi szabadságát!“ Mélyen hatottak e szavak a fiatalabb szónok lelkére „mert tisztelte, szerette az öreget, s viszont szeretették tőle, s csak e kereszt-útnál tértek el egyszer s csak kevés időre egymástól, „Majd megértjük mi uram bátyám itt is egymást!“ szóla engesztelve az öreghez. „Soha!“ felelt ez lángoló szemekkel, s a vita folyt ellen és mellett, amarra hajló többséggel.

Széchenyi féltve ügyét, és sejtve a még friss ingerültséget, elővette szokott s nem ritkán sikerült fortélyát. Aludjunk rá tisztelt urak! kiáltá a vita közé, mely mármár úgynevezett laterizálássá fajult el, s a tárgy további vitatója elhallgatott. Más- és harmad-nap más tárgyak fölvételével tétetett intermezzo. Széchenyi és elvrokonai ügyesen használták fel az időközt magán értesítésekre, s negyedik napon csekély módosítással, a hidvám általános fizetésének határozott föltételével, elfogadtatott a gróf terve, magának az öreg táblabírónak is beleegyezésével, noha nem épen foga közti mormogása s baljósolgatása nélkül. A közgyűlés, miután a választmány birta volt annak főbb szónokait, rövid vitázás után, szintén magáévá tette az utasítást.

„Tantae molis erat!“ ily nehéz vajadások közt születék meg 1832-ben az első lépés azon nagylelkű lemondáshoz, mit néhány évvel később a magyar kiváltságosok, csak nem példa nélküli nemes buzgalommal s öntudattal, magok önként, sürgették, s hoztak áldozatul hazának és igazságnak.

Egy, tüzes szabadelvűségéről ismeretes férfiú is, midőn előtte a mindenki által fizetendő vám kivivott diadalát magasztalták, egy pajkos hasonlítással nyilvánította aggodalmát.

A hid-egyesület, 1832. november 3-án kibocsájtott körlevelében tudatta, hogy Pestmegye már felszólította a többi megyéket a hid-ügynek pártolására, s arra, hogy iránta követeiknek kedvező utasításokat adjanak.

1833. év tavaszán, Széchenyi István és Andrássy György grófok, hidi adatok és tapasztalatok szerzése végett, újlag Angliába utaztak s tapasztalataikról, visszatértökkel, az egyesületet tudósították.

1833. májusban, Szegedy Ferencz, mint a hid egyesület akkori elnöke, folyamodott Pest megyéhez az iránt, hogy a hid ügyet újlag pártolni méltóztassék; folyamodásához mellékelvén Széchenyi és Andrássy grófoknak az egyesülethez beadott kimerítő tudósításait is. Ezeknek átvizsgálására a megyei hidválasztmány június 2-án össze ülven, véleményét a június 4-én tartott közgyűlésre beadta; s ez a véleményhez képest, utasításba adta követeknek, hogy a hid dolgát telhetően pártolják; oly formán, hogy azon mindenki vámot fizessen, annak építése iránt vállalkozókkal bizonyos évekre szerződés köttessék, mely évek alatt országosan megállapítandó tarifa szerint, a vállalkozók szedjék a jövedelmet, azoknak elteltével pedig a hid a nemzet tulajdonává válván, azon azontúl senki vámot ne fizessen; a két városnak pedig kárpótlás nyújtassék. Ily értelemben adatott utasítás 1834. június is; s ily értelemben szerkesztetett a hid-törvény is.

Azonban az 1840-ik országgyűlésen, már közel a célhoz, nem kis akadályra bukkant a hid ügye. Tudniillik az 183²/_c országgyűlési 26. törvényezikk által kiküldetett országos hidválasztmány, 1837. június 9-én Pesten a casino kisebb termében összeülvén és folytatva és megszagatva 1838. sept. 24-ig XIX. ülést tartván, megkötötte Szina György báróval a szerződést. Ennek szerkezeti szövegébe, mely a XVII. ülésben olvastatott fel, a választmány jegyzője ezen szavakat igtatván: „a legfelsőbb jóváhagyás kikötése mellett.“ Bács, Veszprém megyék követi és én ezen szavaknak kihagyását kívántuk, azon okból, hogy választmányunk a törvényezikk által teljes hatalommal küldetett ki, az működéséről csak egyenesen a dietát köteles tudósítani, s a Felsőség már a törvény alkotásánál megadta jóváhagyását. Azonban a többség által elűttetvén kívánatunktól, én kinyilatkoztattam, hogy e részben külön véleményt (separatum votumot) terjesztendek az országgyűlés elébe. Ötödnapra, september 23-án tartatván a következőt XVIII. ülés, a választmány összeülése előtt, Széchenyi István gróf, hozzám, ki egy ablak-

ban álltam, lépvén, tudakozta: ha áll-e még feltételem a külön vélemény iránt? Igenis! feleltem; már fogalmaztam is azt.—Úgy nem lesz hidunk, a separat votum zajt ütend, s gátot vetend a hid létesítésének! Ezen szavait a gróf oly keserű arczczal és hanggal ejté, hogy azok egészen szívemre hatottak, s elgondolván, hogy a tisztelt férfúnak, ki iránt mindenkor kegyelettel viseltettem, annyi fáradalma, oly közel a célhoz, ha nem hiúsítom is meg, de gátolom, hánytam vetettem elmémet: miként lehetne jó módal kiegyenlíteni a felmerült nehézséget. Végre a grófnak, a XVII-ik ülés jegyzőkönyvének hitelesítése alkalmával, több viták és javaslatok után, azon némi kihatolhatás jutott eszébe, hogy a választmány a maga jegyzőkönyvében nyilván tegye ki: miként a felsőbb jóváhagyást a választmány szelösebb értelemben nem vette, mint azt a törvény vette volt. Én noha kielégítőnek nem találtam ezen mentő záradékot, mindazáltal elfogadván, elálltam külön véleményemtől, melyet alkalmasint többen is fogtak volna aláírni. A jegyzőkönyvbe a mentő záradék ekként tétetett: „a küldöttség többsége ezen kifejezést a törvény értelménél bővebb kiterjedésének úgy sem vélvén.“ A „vélvén“ szó ellen többen kifogást tevén helyébe „vevén“ szót tétetni kívántunk; s a választmány beleegyezése után, jegyzője tollat fogott kiigazítandó a „vélvén“ szót. Azonban nyomtatásban, mint mondatott a szedő hibája miatt, mégis a vélvén szó jelent meg. De az országgyűlésen a nagy zajt, melytől a nemes gróf tartott, az országos választmánynak épen ezen eljárása okozta. A dieta ellenzéke az 1840. martius 17-ki ülésében, egyértelemben volt velünk a választmány separatistáival, s hozzája szegődvén azon számosak, kik vagy az általános vám fizetésével, vagy a kötött évek tetemes számával, vagy azzal, hogy az építésben nem hazai építészek és vállalkozók sőt nagy részben nem hazai anyagok is használtatni szándékoztattak, elégületlenek valának; a támadt élénk zaj, az ügyet valóban ha nem épen új veszélylyel is, de tetemes hátralelkkel fenyegette. Már a dieta megnyílásával rebesgették Pozsonyban, hogy Pestmegye is meg akarja a hid tárgyában változtatni eddigi nézeteit, megtagadni attól pártolását s az eddigiekkel ellenkező utasítást adni követéinek. Ezen hirre a gróf, 1839. november 8-án levelet bocsátott hozzám, melyben felszólított, hogy a hid dolgában, miként kifejezte magát, horatius-

cocleskedjem; majd ugyan azon év december 14-én Ráday Gedeon grófhhoz és hozzám írt e tárgyban, s az ügy védelmére szólított fel bennünket. Azonban a hír csak vaktöltés volt, Pest-megyénél sem cocleskedésre, sem más élénkebb védelemre szükség nem volt, miután a megye elsőbb utasításaihoz mind végig hí maradt. A diétán is beérték a Rendek egy kis hosszú orral, melyet az országos választmánynak adni kegyeskedtek, s a Szina báróval kötött szerződést a haza becsületének és hitelének megóvása tekintetéből jóvá hagyták. Azonban a szerződés felsőbb jóváhagyás alá történt fölterjesztésének, melyet maga a Felsőg is törvény kivülinek s csak tudomás végett történtnek kegyeskedett venni, az az anyagi haszna lett, hogy a kormány közbenjárása által Szina báró a választmány által vele kötött 97 évből tizet leengedett. Ezen leengedés egy tartalékpénztárról szóló pontal együtt, egy függelékben, pótlólag az alapszerződéshez ragasztatni rendeltetett. Így minden akadály elhárítatván, a budapesti lánczlid talpköve 1842. év augustus 22-én letétezt.

Meg kell még jegyezmem, hogy úgy a megyei, mint országos választmányi ülésekben, egyedül Széchenyi István gróf, ki a hidügyben több utat tett Angliába, ott építészekkel, erőművészekkel előlegesen értekezett, s magát értesítette, az europai és amerikai nevezetesebb lánczlidak rajzait meghozatta, s. a. t. volt tárgyavatott köztünk, kik soha egy pallót sem tettünk vagy tétettünk folyóvizen keresztül. Magamnak is csak annyi ismeretem volt a tárgyról, mennyit a gróf unszolására, Vásárhelyi Pál aedilis directiói mérnök urnak, ki a gróffal a vaskapu mellett működött, barátságos pár leczkéből elsajátíthattam. Ezért a nemes gróf volt mindenben értesítünk, és az országos választmánynál, köztünk és Clark angol építész közt, ki csak angolul beszélt és értett, a tolmács.

Hazánk disze tekintetéből nem mellőzhetem el megemlítani, hogy Zofall hazánkfia, ki a hidépítésnél működött, vas erejének, szívósságának megpróbálására — mire Angliában nagyszerű complicált gép használtatik — igen egyszerű és szintoly hatályos gépet talált fel, melynek óriási működését magam is láttam. Ugyancsak Zofall volt az, ki Heinrich János nyugalmazott kapitány urnak budai majorjában, az első sikerült artézi-kutat hazánkban, létesítette. Clark úgy nyilatkozott ezen naturalista erő-

művész felől, hogy ő Angliában is megfizethetlen becsü egyén fogna lenni. — Vásárhelyi Pálunk pedig, oda lenni a vaskapu körül — a helyre nem emlékezem — az építéshez hazai vizellenes meszet (hydraulischer Kalk) fedezett fel, melyet különben külföldről kelle vala meghozatni.

Harmadik megyei működési tárgya Széchenyi István grófnak, az országos rendszeres munkálatok átvizsgálásában történt részvéte volt. Tudniillik ezen rendszeres munkálatok (operata regnicolaria) átvizsgálására s rájuk teendő észrevételek megtételére, már 1831. ős elején küldöttség neveztetett ki a megye által. Ebben 1832. november 6-ikán Széchenyi is részt vett, s az ő indítványára fogadtatott el és adatott a dietai követeknek utasításul, hogy egyéb szükségekre is, de különösebben közlekedési eszközökre, egy négy év alatt befizetendő, három millióból álló országos pénztár alakittassék. Azonban ezen tárgy, más közbejött tárgyak miatt, a diétán ezúttal mellőztetett.

Negyedik megyei működési tárgyát a nemes grófnak, az ismeretes minimum indítványa képezé.

Pestmegye 1839. év april elején, az országgyűlési utasítások előkészítése végett, egy küldöttséget nevezett ki, melynek Széchenyi István gróf is tagja volt. A küldöttségi ülésben tevé minimumi indítványát, melynél fogva oly törvényt javaslott a legközelebbi országgyűlésen hozatni, mely által meg lenne határozva, hogy a törvény hozása után kötendő házasságokból születendő nemes gyermekek közt, semmi oly ingatlan örökség többé osztály alá ne eshessék, mely ötven holdnál csekélyebb, hanem azon esetben, ha az egész felosztandó birtok ötven, vagy kevesebb holdból áll, a többi testvéreknek becsár szerinti kielégítésök mellett, a legöregebb, vagy ha ez a többi testvérek kielégítésére elégtelen lenne, vagy erre hajlandó nem volna, a testvérek közül annak kezénél hagyassék a birtok, ki a becsár kifizetésére kész, és arra elegendő tehetséggel bír.

A gróf ezen indítványa által azt akarta elérni, hogy a kisebb nemesi rend a végelszegényedéstől és függésben tartatástól megóvassék, a földbirtokosság csábja öt ne vonja el, lelki és testi tehetségeinek kifejtésétől és felhasználásától, arra kárhoztatván öt, hogy oly birtokoskán vesztegeljen, mely neki sem elegendő foglalkozást, sem elegendő élelmet nem nyújthat. Azt akarta eszközölni, hogy a birtok

nélkül maradt nemes, tehetségeit más pályákra fordítani kénytelenítették. Eredetileg a nemes gróf csak 30 holdban állapodott meg, s a küldöttség emelte azt ötvenre. A küldöttség elfogadta az indítványt, de a pestmegyei april 10-iki közgyűlésben, különösebben azon oknál fogva bukott meg az, hogy a nemes gyermek közt csupán egynek birtokoltatása a többinek séreimével történnék, az ötven vagy kevesebb holdas kedvezményezett gyermek, kis birtokából maga is alig élhetvén meg családjával, nem lenne képes testvéreireit kielégíteni, s így sűrűek és folytonosok fognának lenni a porlekedések; továbbá: ha a kisebb nemesekre minimumi törvény hozatnék — igazságos, hogy a főbb nemességre nézve maximumi törvény hozattassék stb.

Ezen indítványa a grófnak egész polemiai sorozatot vont a hirlapokban és írőpiratokban maga után és félreértésekből sok ingerültséget szült a kisebb nemességnél.

A küldöttségi ülések folyamában tett a nemes gróf indítványt, egy Pesten országosan felállítandó műegyetemi intézet iránt is, hogy a hazai ifjuságnak, mely eddig magát inkább csak az ügyvédi és gazdasági pályákra képezheté, hazánkban mód és alkalom nyújtassék, más tudományos, művészeti, technikai és kézművesi pályákra is lehető kiképzésre. Az indítvány mind a küldöttségnél, mind a megyénél elfogadtatott.

Ugyanezen küldöttség egyik ülésében tett a gróf indítványt oly törvény alkotása iránt is, melynél fogva a fizetetlen kamatoknak kamatai is megfizetessenek az adós által; egy ily törvény igen fogná a külföld előtt emelni a magyarnak hitelét. Ezen indítvány is mind a küldöttségnél mind a megyénél elfogadtatott. Sőt az országgyűlésen is elfogadta azt mind a két tábla s fel is terjesztette; de a felség megtagadta annak törvénybe igtatását.

1841. april 2-án, én tettem volt Pestmegye közgyűlésében egy indítványt, mely akkoron a hazában „indítványok indítványa“ czim alatt volt ismeretes és a hirlapokban is megjelent. Ez abból állott, hogy a közgyűléseken tett indítványok felett, ne rögtön azon gyűlésben, melyben bejelentetett, hanem a következő gyűlésben történjenek a vitalkozások és hozassanak határozatok. Ezen indítványa, a mindinkább lábra kapott rögtönzött indítványozások s a közönségnek azok általi meglepetéseik és szintén rögtönzött határozataik, nyújtottak nekem alkalmat.

Hálásan kell elismernem, hogy a neves gróf hön pártolta indítványomat; de az Pestmegyénél, noha már több más megye által elfogadva lön, azon okból, hogy az ellenzék, legtöbb indítványainak elfogadását, épen a rögtönzésnek köszöni, s annak indítványai, a jelentés és megvitatás közt eső idő alatt, ármánykodások által könnyen meghiúsíthatnának, a szőlők többsége által megbukott.

A vasutak tárgyára nézve, Pestmegye osztotta a grófnak azon két fő nézetét, hogy a vasutak vonalai, Pestből, mint központból, sugározzanak ki, és hogy a Duna balparti vonal pártolassék a jobb parti fölött.

Ezek valának Széchenyi István grófnak Pestmegyénél tárgyilagos oly működései, mikkel a honnak anyagi jólétét czélzotta. Későbbi működései inkább eszményiek, szellemiek valának, mikkel azon törekedett a gróf, hogy az ellenzéknek azon tanácskozásait és határozatait, miket túlságosaknak s a honra nézve ártalmasaknak, vagy legalább hátráltatóknak vélt — különösbbe az országgyűlési ifjak, pestmegyei szónokok és Wesselényi pörbe fogatásaik és Kossuth elfogatása által támasztott sérelmek ügyeiben, s általában a sérelmi politice ellenében — a tüzet némiképen mérsékelje. Tudniillik az 1830-ik különösbbe pedig az 1832²/₆-ki dieták után, a megyék ellenzékeinek jelszavok és kitűzött zászlójok: minél fokozottabb szabadelvűség lett; Pestmegye mindenkor kitűnő volt ezen szabadelvűségben, szónokai mintegy vetélkedtek abban; így nem csodálhatni, ha olykor átcaptak a túlságoskodásba is. Emlékezem, hogy egy közgyűlésben pár szónok az izraeliták teljes emancipatióját s mindenbeni egyenjogúságát a hon többi lakosaival hozta indítványba. Én azt javasolám, hogy egyelőre inkább kevesebbet, de bizonyosabban elérhetőt kívánjunk, mint oly sokat, s még meg nem érleltet, miről előre tudhatjuk, hogy nem fog keresztül menni, s előli a kevesebbet is. Javaslatomra azt sügták mosolyogva fülembé: mi is tudjuk, hogy semmi sem lesz belőle; de legalább Pestmegyé legyen a dicsőség, hogy ezen szabadelvű eszmét először ő pendítette meg. E szerint a pestmegyei, sőt akkoron általában a hon többi ellenzékei is, nem mindenkor vetettek szoros számot a ki-

vihetőséggel, s engedett olykor a szabadelvűség pusztán csillogási csábjainak is, míg ellenben a gróf, alkotásnak, kivitelnek, és gyakorlatnak számító embere volt s e mellett szinte látnoki lélekkel jósolt rosztat áradozni a honra az ellenzék túlhajtásaiból. Ily állásában, szemben az ellenzékkel, melyhez elvileg maga is tartozott, csak a modorban és mértékben különbözött attól, s ily győződésében, kitartó szilárdsággal veté meg Pestmegye közgyűléseiben minden erejét az ellenzéki lángok kicsapkodásai ellenében. Sikertült neki olykor némileg csillapíthatni a tüzet; de többnyire sikeretlenül vesztegeté erejét és idejét. A nemes gróf, az 1840-ki diéta, a Pesti Hirlap keletkezése, s kivált a „Keletnépe“ megjelenése után, nem sok rokonszenvével birt a megyének, mit egy részben a színbáz fölötti tusa is okozott. Továbbá Széchenyi István gróf szónoklatai mindenkor velősök, gyakorlatiak, plasticaiak, lelkesek, sőt geniálisok valának ugyan; de nem megragadók, s épen nem dialecticai szabályszerűek, s rendszeren nem bírtak azok azon tömör kerekdedséggel, mely az ellenfél ellenében, az okokat körülbástyázza s hozzájuk férhetlenekké teszi. A gróf gyakran terjedelmes volt szónoklataiban, és nagy eszmebőségében sok incisiókkal élt, mik természetesen sok fedetlen oldalt vagy pontot hagytak nézéseiben, s ezeket az ellenzék többnyire ügyesen és sikerrel használta fel. Nem tagadhatni azt is, hogy épen ezen korszakban Pestmegyének oly kitünő szónokai valának, kik elme-élességre, tudományosságra, honi ügyek ismeretére, de főkép szónoklati erőre és dialecticára nézve, Európa bármely tanács-termének díszére fogtak volna lenni. Maga pedig a megyei közönség, kivált későbbi években, már elfogult kezdé lenni a gróf ellenében, félreértvén őt, s azt híven felőle, hogy anyagi vállalatainak sikeresítéseért, kész feláldozni minden szellemi és alkotmányos jogokat, kormány-pártinak tekintette, főkép miután szintén félreértésből a szónokok közül olyanok is szövetkeztek hozzája, kikkel épen nem értett egyet a gróf, s kikkel épen nem kívánt szövetkezni; mi miatt olykor magam sem követhetem a nemes grófot. Így sem a szónokok többsége, sem a közönség nem kedvezvén a gróf törekvéseinek, legtöbbsnyire leszavaztatott. Én, ki közelebbről ismerhettem, gyakori érintkezésemnél és naponkénti társalgásomnál fogva, a grófnak nem kedvező hangulatot a megyénél, bátor voltam őt figyelmeztetni

erre, s népszerűségének, közlegénykedései által — miként maga nevezé megyei működéseit — veszélyeztetésére, és megkérni arra, hogy ne hagyja foszlatni közlegénykedései által vezéri nimbuszát. De a nemes gróf szilárd lelkülettel ezt válaszolá: „a jó hazafinak minden résen meg kell állania.“ Vannak emberek, kik mindent csak eredmény után ítélnék meg, s nem veszik számba azon nagy lelki erőt és áldozatot, melyet sokszor csak maga a sikert vesztett törekvés és tusa is a nagy lélektől igényelt; nem gondolják meg, hogy a ki sokat fárad, fárad az olykor hiában is; de a ki ezeket tekintetbe veszi, kétszeresen fogja tisztelni azon férfit, ki már kivivott népszerűségét és nimbuszát nem átallott a kockára tenni ott, hol, bár kevés siker reményével, a hon javára működni, polgári szent kötelességének tartotta.

Azonban az igazságnak tartozom annak megjegyzésével, hogy kivéven egy-két idegen megyei vendéget, kik egypárszor némi éllel szólottak, minden pestmegyei szónokok, s köztök az is, kit leghatalmasabb ellenfelének tartottak, mindenkor azon tisztelettel és kegyelettel nyilatkoztak irányában vagy ellene, melylyel az elismert érdemek tartoztak.

Most már az események lefolyása után, kérdésfil merülhet fel az: vajjon ártottak vagy használtak-e többet a hon javára, a nemes grófnak pestmegyei működései? S megvallom, a kérdést nem merném határozottan dönteni el. Valamiut egyrésről nem tagadhatni, hogy a gróf számos üdvös indítványt vitt keresztül a megyénél s általa nem egy jó intézmény létesítését segítette elő; úgy másrésről igaz az is, hogy Pestmegyében szenvedett gyakori leszavasztásai, csata-vesztései, főkép az ifjabb nemzedék-nél mindinkább csökkentették népszerűségét, mindinkább szaggatták meg vezéri nimbuszát, melynek tekintélye nagy volt a hazában, s végre kiejtették kezéből azon vezéri zászlót, melyet a válságos időkben nem bírt felvenni s előlhordozni többé.

A MAGYAR GAZDASÁGI EGYESÜLET
EMLÉKIRATA
A MAGYARORSZÁGI VASUTAK TÁRGYÁBAN.

Az országos Magyar Gazdasági Egyesület keletkezésétől fogva nem egyszer felszólalt a magyar gazdaközönség érdekében, midőn oly tárgyak fordultak elő a közéletben, melyeknek miként elintézése hazánk anyagi s különösen földmivelési érdekeire nevezetes befolyást volt gyakorlandó.

E kötelesség érzete indítja a Gazdasági Egyesületet jelen felszólalására is.

Valamely ország anyagi fejlődésére s nemzetgazdasági felvirágzására ugyanis egyike a legfontosabb kérdéseknek a vasuti hálózat mely irányban s minő eszközökkel építése. S oly országban, mely főleg földmiveléssel foglalkozik; hol a nyers termékek értékesítése s ez által a termelés növelése az olcsó és biztos szállítás lehetőségétől függ; s a hol mindamellert még tökéletes köutak sincsenek, s több helyütt anyag hiányában nem is egykönnyen létesíthetők; hol a folyambajózás is csak az által válik kiegészített közlekedési rendszerre, csak az által nyerhet lendületet, ha vasutakkal hozatik kapcsolatba; s hol elvégre, a mondottaknál fogva, élénk belforgalom sem fejlődhetik vasutak nélkül, annál kevésbbé jöhet a termelő, az ország sajátosságos fekvése mellett, a világkereskedéssel érintkezésbe: ily országban, mondjuk, nem csupán fontos, de valódi életkérdés a földmivelés, s ezzel kapcsolatban az ipar és kereskedés kifejtésére nézve is egy czélszerű vasuti rendszer létesítése, s részint új vonalok

építése, részint a már létezők továbbvitele oly irányokban, melyeket a világkereskedés s országos érdekek kijelölnek.

A magyar országgyűlés, melynek jogai közé tartozik, mind az érintett országos érdekeknel fogva, mind közjogunk szerint, e fontos tárgyban intézkedni, mindig elismeré a vasutak ezen rendkívüli fontosságát hazánk anyagi felvirágzására nézve; elismeré szükségét, hogy a vasutvonalak bizonyos országosan megállapított rendszer szerint építtessenek, már azon időben, mikor a vasútépítés még kezdetén vala Európában. Az 183^{2/6}-diki országgyűlés XXV-ik törvényczikkében kijelölé immár azon vonalakat, melyeken a vasúti vállalatoknak nyílt tért enged vala, nevezetes előnyökkel, sőt adómentességgel buzdítván a vállalkozási kedvet. E kitűzött vonalok számát az 18³⁹₄₀-ki XL. törvényczikkely is növelé egygyel.

Tudjuk, hogy az 184^{3/4}-diki törvényhozás is élénken foglalkozott a vasutak kérdésével, s míg egyes, keletkezett társulatok ügyeit tárgyalá, a fumei vonalt kamatbiztosítással is kívánta ellátni.

Az 184^{7/8}-diki törvényhozás, belátván a fő vasúti vonalok államköltségen építése fontosságát, az előbbi törvényczikkely helyett egy új, kimerítőbb törvényczikkelyt (184^{7/8}. XXX. t. cz.) hozá, melyben a budapest-fumei fővonalnak országos költségen leendő építését határozá el, s egyszersmind rendelé, hogy a közmunkaügyi miniszterium, előleges műtani vizsgálat után, főleg országos szempontból indulva ki, de a helyi körülményekre is figyelve, Budapestről, mint a haza szívéből, a határszélekig, hat új fő vaspálya vonalt tervezzen, s ez irányokban, ha lehet, a munkát is megkezdhesse.

Mindezen intézkedéseknek, a közbejött 1848. és 49-ki események folytán, nem lett eredménye, s a magyar törvényhozás elnémulván, azóta a vasútépítés iránt sem intézkedhetett.

A közelebbi múlt évtized mindazáltal, a vasutak építését illetőleg, nem vala meddő. A kormány, mely e tárgyban önhatalmilag rendelkezett, eleinte az állam általi építés elvét állapítván meg, magához váltá a már létező vasutvonalokat; s ugyanazokat később, a pénzügyi nehézségek növekedtével, különböző társaságoknak ismét eladá.

E közben a vasutak építése, ha nem is a 48-ki törvényhozás

várakozásának megfelelő mérvben, folytonosan haladt előre hazánk földén.

Sajnosan kelle azonban tapasztalnunk, hogy a vonalok nem bizonyos öszhangzó rendszer szerint, s nem mindig oly irányban épültek, mely az ország érdekeivel leginkább megegyező lett volna.

Oly körülmény, mely azon mértékben vált mindinkább aggasztóvá minden hazafira nézve, minél inkább kelle örvidenie másfelől a mindinkább ébredező vállalkozási szellemnek. A Gazd. Egyesület ugyanis nem kevesebb fontosságot helyez egy nemzet kereskedelmi és közlekedési ügyeinek rendezésébe, mint pénzügyeinek szabályozásába: egyik, mint a másik, egyaránt felemelhet, vagy gyarmati helyzetbe süllyeszthet bármely országot. Döntő példa e részben Nagybritannia. A ki tudja, mi roppant tényező volt e sziget-ország hatalma megalapításában kereskedelmi törvényhozásának: könnyen elképzelheti, hova süllyeszthetné egy ellenkező szempontból, ellenkező érdekekben, intézkedő hatalom a büszke Albiont is; s megértheti egyszersmind, mi okból történt, hogy ez ország, mely a központositástól annyira irtózik, az öszszes közlekedési ügyet, a vasút- és csatornaépítési vállalatok engedményezését, a legkisebb részletekig, parlamentje kezében őszpontositá.

Ily fontosságot helyezvén mi is a közlekedési ügy rendezésében, lehetetlen nem fájlalnunk, hogy hazánkban, a közelebb lefolyt évtized alatt, az országos tekintetek, melyeket törvényhozásunk fölállított, megszűntek lenni irányadói e téren a vállalkozási szellemnek. Minél több vonal létesített, minél több vasúti terv hozatott szőnyegre, annál többször valánk kénytelenek tapasztalni a 48-ki országgyűlés által kitűzött irányok és elvek mellőzését. Hazánk fővárosa nem azon vonallal, melyet a nemzet áldozattal is késznek nyilatkozott létrehozni, nem a legegyszerűsebb, legrövidebb úton, nem a magyar partvidéken hozatott összeköttetésbe a tengerrel; s más fővonalok nagy kerüléssel s nem mindig azon irányban vezetettek, melyet főbb forgalmi helyeinknek a haza fővárosával legrövidebb úton egybeköttetése kijelöl. S míg az eddigi vállalatok vezetésében, helyenként, a magánérdekek túlnyomó befolyást gyakoroltak a vidéki, sőt országos érdekek fölött: közelebb immár oly vonalok tervezését kelle

megérntünk, melyek a haza fővárosát, mint közlekedési rendszerünk központját, merőben szem elől tévesztik; terveket, melyek a magyar korona egész tartománya, roppant térségei, népes városai, iparos helyei kikertülésével, oly irányban kívánják vinni egyik legfőbb, világkereskedési vonalunkat, mely a világkereskedés természetes országútjától félre eső helyekre vezet.

Látni fogjuk ez emlékirat folytán, hogy a mely hibák, vasútaink építése körül, eddig elkövették, még többnyire helyrehozhatók. Nagyobb, mert évtizedekig, sőt hosszabb időig, s viszonyaink közt talán soha helyre nem hozható veszélyvel fenyegetnek, mint szintén látni fogjuk, az utóbb érintett újabb tervek.

Az országos M. Gazd. Egyesület annyival inkább köteleességének ismeri e veszélyekre felhívni az illetők figyelmét, minél illetékesebben, minél nagyobb súlylyal véli tehetni azt, a mihez minden egyes honfinak joga van, egy oly társulat, melynek kiváló rendeltetése: örködni közgazdasági érdekeink fölött, s a mely szerencsés az ország legkitünőbb államférfiait és nemzetgazdasági tehetségeit tagjai közé sorozhatni.

Az orsz. M. Gazd. Egyesület több esetben a nemzet törvényhozása előtt is szót emelt immár egyes közgazdasági ügyekben. Annyival inkább köteleességének tartja felszólalni ugyanezen érdekek felett, midőn a nemzet törvényhozási uton nem nyilatkozhatik; s anyagi érdekünkre nézve nem lehet közömbös dolog, hogy az országos közvélemény, oly fontos tárgyban, minő a vasutrendszer, döntő körökben ismerve legyen.

De másfelől szintén tekintetet érdemlő körülmény, hogy a tervezett főbb vállalatok közül kivétel nélkül mindenik kamatbiztosítást kíván. Miután a kamatbiztosítás mellett azon öszlet, mely a vasut valódi jövedelme s a biztosított kamat közt mutatkozik, az ország pénztárának esik terhére: a vállalkozóknak is érdekekben áll, ismerni Magyarország gazdaközönsége véleményét mind a tervezett vonalokra nézve, mind általában az iránt, mely vonalak azok, melyeknek létesítése országos érdekből mindenkéül fölött ohajtandó, s a melyek ez okból, az egyesület nézetei szerint, az ország segélyezésére, a kamatbiztosítást illetőleg, minden viszonyok között számíthatnak.

E tekintetek vezérelték az orsz. Magy. Gazd. Egyesületet, hogy véleményét a magyarországi vasutrendszer főbb vonalairól

ez emlékiratba foglalja. S e munka közben közgazdasági szakosztálya, legtekintélyesebb tagjai, több országosan tisztelt férfiú, folytonos közreműködésével, a legnagyobb körültekintéssel jár vala el, vizsgálat alá vevén az ország termelési, kül- és belkereskedési, szóval összes közgazdasági érdekeit, s mindazon nagy szempontokat, melyek a közlekedési ügyet minden művelt nemzetnél szabályozzák, s meghallgatván egyes szakértő tekintélyek véleményét is.

Gróf Széchenyi István, Magyarország közmunkaügyi miniszterének előterjesztése folytán, az 1848-ki törvényhozás, mint tudva van, az ország központjából kiinduló hat főbb vasuti vonal kiépítését tartá mindenek előtt szükségesnek.

Tizennégy éve, hogy a törvény, mely e vonalok kitzítéséről szól, hozatott, s azon tekintélytől elvonatkozva is, melyet a törvény, mint a nemzeti akarat kifejezése, igényel — most sem választhatunk, országos érdekeink szempontjából emlékiratunknak helyesebb alapot, czélszerűbb kiindulási pontot, az 1848 : XXX ik törvénycikkelynél. Az ezen törvényben jelzett főbb vonalak, kapcsolatban a már létező vagy tervezett külföldi vasutakkal, oly világkereskedelmi vonalakat képeznek, melyek, hazánk szerencsés fekvésénél fogva nyugat és kelet közt, idővel országunk területén s fővárosunkon által, egy nagyszerű nemzetközi forgalom közvetítőivé válhatnak. Oly körülmény, mely egyszersmind ama vonalok jüvedelmező voltát is biztosítja.

E fővonalok, nézetünk szerint, a következők :

Először: a nyugati vagy pest-bécsi vonal, mely déli és nyugati Németországot, Belgiumot, Franciaországot s a la Manche-tengerszorost érintve, Angliát hozza Pesttel a legegyszerűbb összeköttetésbe. E vonal hazánkban legelőbb kiépült, mert még a vasutak építésének korszaka előtt a legnevezetesebb forgalmi ut vala, melyen az áru- és személyszállítás, a Dunán föl és le, könnyen eszközöltetett. Kiáltólag mutatja e vonal élénk forgalma, mi nagyszerűen fejlődik hazánkban a kereskedés, személy- és áruszállítás. Buda-Pestről ugyanis két vasút vonul jelenleg Bécs felé, melyek közül a balparti egyenes irányban teszi foly-

vást növekedő üzletét; s a mellett ugyane vonalon a nagy gőzhajó-társulat és több kisebb gőzhajózási vállalat számos hajója közvetíti a forgalmat: mindazonáltal se a két parton elvonuló vas-pálya, se a gőzösök nagy száma nem képes a szállítási igényeknek teljesen eleget tenni; az ószerű, vontató fahajók, a vízi szállítás majdnem két harmadát megtarták mindekkoráig.

Második fővonal a déli, vagyis budapest-fiumei. A legrövidebb ut, melyen az ország nyers termékei a tengerre, s így a világpiacra juthatnak. Sejtették Fiume és partvidékének fontosságát már hazánk régi nagy királyai, kiket bizonyára nem csupán hódítási vágy vezetett a tengerpart felé; előre látta II. József császár, ki ez irányban ígért legnagyobb jövőt Magyarországnak terményezikkei kivitelének. Nem esuda ez okból, hogy a mióta a tengerpartvidék törvényesen visszaesatoltatott a magyar szent koronához, folyvást történtek intézkedések, hogy azon természeti akadályok, melyek hazánk termékeny vidékeit elválasztják a tengerparttól, legyőzessenek. Ezért épült előbb a Károly-, majd a Luiza-ut; ezért törekedtek a Száva és Kulpa hajózási akadályainak elhárításán; s a vasutak építésének első korszakától fogva, mint fentebb érintők, a Fiuméba vezentendő vonal létesítése volt minden magyar országgyűlésnek egyik hön kifejezett óhajta. S tekintve azon körülményt, hogy ez igen is indokolt óhajta hagyományos nemzetgazdasági politika gyanánt szállott a jelen nemzedékre is, egyaránt lelkes viszhangra találván a magyar korona területének minden részében, Magyar-, Horvát- és Tótország összes népei közt: nem kételkedünk kimondani, hogy a vasuti vonal, mely Fiuméba vezet, a nemzet országgyűlésileg kifejezett ígéretei folytán is, bármily körülmények közt, számíthat az ország áldozatkészségére s kellő anyagi támogatására.

Annál biztosabban kimondhatni véljük ezt, a vállalkozási kedv ébresztésére, minél inkább meg vagyunk győződve, hogy a vonal, mely mellett szót emelünk, bárminő áldozatba kerüljön is, egyike lenne a legjövedelmezőbb va suti vállalatoknak.

Nem pusztá hozzávetésen, hanem immár kétségtelen, tényleg begyőzhető adaton alapszik e nézet.

A buda-fiumei vonal ugyanis már készen áll Kottoriig, honnan, a rövidebb irányt elhagyva, Pragerhofnak fordul, hogy

hosszasabb vonalon vezessen Triestbe. S a buda-pragerhofi vonal, melyen kizárólag hazai terményeink szállíttatnak, és pedig, mint mondók, tetemes kerüléssel, mindamellett, hogy csak tavasszal nyílt meg, s meglepetve a nagy eredmény által, elegendő szállítási eszközökkel s Budán és Triesztben alkalmas raktárakkal sem volt ellátva, a kezdet nehézségei mellett is, 12 százalék tiszta hasznot jövedelmezett. Oly adat, melyért a déli államvaspálya-társaságnak szakértő tekintélyül általunk szintén meghívott tisztelt elnöke kezkesedik. S ki nem ismeri a fényes perspectivát, melyet ugyancsak a déli vaspálya-társulat kereskedelmi igazgatója, Bontoux ur, ugyanez irányban, biztos számítások alapján, nyit Magyarországnak kiviteli kereskedésének?

Ily adattal, ily nagyszerű kilátásokkal szemközt, lehetetlen szép jövőt nem ígérnünk azon vállalatnak, mely sokkal rövidebb uton vezet a tengerre, s több mértföldnyi vitelbérrel teszi olcsóbbá terményeinknek a világpiacra szállítását. Közgazdasági szempontból tekintve ugyanis a dolgot, nem képzelhetők-e oly kevésbé kedvező évek, midőn a vonal érintett rövidege által eszközölt olcsóbb szállítás teszi lehetővé a világpiacon a versenyzést, az eladhatást, s így a jutalmazó termelést?

Egy újabb ok áldozatkészségre a nemzet részéről; s egy újabb biztosítéka az óhajtott vonal jövedelmező voltának.

Ez áldozatkészség, a jövő ennyi kezessége ellenében, nem birhat lenyomó súlylyal, a mit e vasut ellen, a tengerpartot az ország bensejétől elválasztó magaslatok miatt, a vállalat egy részének költséges voltára nézve, fölhoznak.

Minő nehézségeket nyujtanak az érintett magaslatok: nem sokára minden kétségen kívül ki lesz mutatva azon részletes fölvétel által, melyet a déli államvaspályatársulat igazgatósága készített. Addig is némi elégtétellel jegyezzük föl Bainville, fiumei főmérnök urnak, az Egyesület szakosztályával közlött fölmérési adatai nyomán, hogy a nehézségek nem találtattak oly rendkívülickeknek, a minőknek állítják vala.

S a mi azon kérdést illeti: fognak-e a vasúton szállított termények alkalmas kikötőre találni Fiumében, oly kikötőre, mely biztos és tágas révül szolgáljon a világkereskedésnek? — e nagyfontosságú kérdésre szintén Bainville ur tekintélyét idézhetjük, ki nek előadása szerint már is sikerült egy kisebb mérvű, de teljesen

biztos és alkalmas kikötővé alakítani át a fiumei öblöt, és pedig aránylag kevés költséggel; s nem szerfölött sok költségbe kerülne, a munkát folytatva, ugyane kikötőt a legszamosabb hajók befogadására is alkalmassá tenni, oly módon, hogy a hajók közvetlen az építendő pályaudvar raktárába mehethének be.

Igy állván a fiumei vasut körülményei, örömmel értesült az országos Magy. Gazdasági Egyesület a felől, hogy a fiumei kereskedelmi kamara folyamodására a birodalmi kereskedelmi miniszterium, egyetértőleg a hadügyminiszteriummal s a horvát slavon kormányzóval, múlt évi november 15-kén kelt rendeletében, jóváhagyáson bizottság alakulását, mely a károlyvár fiumei vasut építésére vállalkozott, s megadá az előmunkálatokra a kívánt engedélyt. Úgy tudjuk, hogy a zágráb-károlyvári vonal kiépítésére a déli állampálya-társulat van kötelezve; míg a kottori-zágrábi vonalrész létesítésén egy, Zágrábmegye f. évi január 20-án tartott gyűléséből kinevezett választmány munkálkodik.

Igyekszik-e a déli állampálya-társulat mielőbb megfelelni kötelezettségének? Fog-e sikerre vezetni a fiumei és zágrábi bizottságok működése? Oly kérdések, melyekre nem tudunk biztosan felelni. De nem hallgathatjuk el abbéli meggyőződésünk kifejezését, hogy részünkről a czélt az által vélnök legbiztosabban elérhetni, ha az egész kottori-fiumei vonalra Magyar- és Horvátország s a tengerpartvidék kitünőbb egyéniségeiből egy közös bizottság alakulna, mely mind a végleges engedmény kieszközlésén, mind a kellő tőkepénzek megszerzésén együtt működnek.

Harmadik fővonal, mely az előbbiekkel fontosság tekintetében vetekedik, a keleti, mely a pest-nagyvárad már kész vonalnak folytatása által Kolozsvár és Brassónak vezetné, Galacznál érné el végpontját. Nem csupán országos, de egyik legfőbb világkereskedelmi fontosságú vonal ez; lényeges kiegészítő része a nyugatról kelet felé vonuló európai vasúthálózatnak, s nevezetes tényező a világkereskedés fejlesztésében nemcsak egyes országok, de világrészek, Európa és Ázsia között, mint a mely vonal által az összes nyugati forgalom a Fekete tenger legnevezetesebb kikötőjébe vezetetik, honnan már is a legélénkebb hajózási közlekedés létezik a közel ázsiai partokig.

Azon országos és világkereskedelmi szempontok mellett, melyek e nagyvárad-kolozsvár-brassó galaczi vonal mellett szólanak,

alig foghatjuk meg, miként lehetett e vonallal szembeu egy másikat tervezni, mely Aradról indulva ki, s N.-Szebent érintve, a szerencsétlen számítással tervezett, s még rosszabbúl épített küsztenzsei vasúton vezetne a Fekete tengerre.

Nem kerülték el figyelmünket azon hosszas polemiák, melyek e kérdésben csak nem rég folytak a birlapokban. A nélkül, hogy e polemiába részünkről be akarnánk avatkozni, mint kiáltó tényt jegyezzük föl, hogy míg az arad-küsztenzsei vonal mellett, a tervezők érdekeinek védőin kívül, tudomásunkra, senki szót nem emelt: az összes országos közvélemény, innen és túlhan a Királyhágón, hangosan, és a legnagyobb egyértelműséggel nyilatkozott az általunk is ajánlott nagyvárad-kolozsvár-brassó-galaczi vonal mellett.

Az országos közvélemény ez egyértelmű nyilatkozata, vállalatoknál, melyek közül mindenik csak kamatbiztosítás mellett jöhet létre, már magában elhatározó befolyást gyakorolhat a pénzpiacokra.

S egy tekintet az országos érdekekre, a világkereskedelmi szempontokra, — bármi rövid párhuzam a két vonal között, a napfénynél világosabban földeríti azon vonal kétségtelen előnyeit, melyet Magyarország és Erdély közvéleménye fölkarolt, s melynek ügyében emel szót az orsz. M. Gazd. Egyesület ez emlékirata.

Míg az arad-küsztenzsei vonal csak Erdély déli részét, s annak is csak felét, s ezt is közel a határokhoz érinti, s ezen ország-rész anyagi fejlődésére alig lehet nagyobb befolyással: a nagyvárad galaczi vonal nyugatról keletre egész Erdélyen vonul keresztül, hosszában a legtermékenyebb és legnépesebb vidékeken, majd minden iparos lakhelyet megérint, a bányatermelés középpontjaihoz közelebb esik, s irányában az ország nevezetesebb völgyeinek kiszakadásaival, tehát a természetes közlekedési főutakkal találkozáván, a távolabb vidékek termékeit is könnyen fölveheti forgalmába; s midőn annál fogva a mezei gazdagság, ipar és kereskedelem országos érdekeinek egyiránt s oly nagy mértékben megfelel, koronánk ama szép országát, melyért a természet annyit, s az emberek még aránylag oly keveset tőnek, melynek még semmi vasútja nincsen, holott folyói a hajózás nevezetes kifejlődését alig engedik, bevonja a hazai, s ez által az

összes európai vasúthálózatba s részesíti mindazon előyökben, melyek a tökéletesített közlekedési eszközök létesítése által egy hátramaradt országban az anyagi jobblét fejlesztésére oly hatalmas tényezők szoktak lenni.

Elismert igazság, hogy a főbb közlekedési vonalak kijelölésében a nemzetgazdaság igényei lényegesen nem térhetnek el az államférfiú követeléseitől. A nagyvárad-galaczi vonalt sem csupán az érintett tulnyomó közgazdasági szempontok ajánlják minden más gondolható tervek fölött: azon megbecsülhetlen előnyvel is bír az, hogy midőn egész hosszában saját területünkön fekszik, s a magyar korona azon területének összes népiségeit egyaránt részesíti jótékonyágaiban, egyszersmind rögtönzött megtámadások ellen könnyű hadi kibontakozást enged a dunai torkolatok felé, s politikai és katonai szempontból oly szabad mozgathatást biztosít, mely bizonyos eshetőségekre nézve kiváló előnyökkel kinálkozik. Egyértelműleg elismerték ezt a birodalmi kormány megbizottai, kik a helyi viszonyok megtekintésére küldetvén ki, mindannyian ez általunk kijelölt vonal mellett nyilatkoztak. Ezt a vonalt hagyta helyben az erdélyi kormányzék és udvari kanczellária, e vonalt pártolta a pénztigy- s követelte a hadügyminiszterium.

Midőn ezek szerint a nagy-várad-brassó-galaczi vonal mellett szállanak mind az országos, mind a közbirodalmi érdekek, s egyaránt e vonalt sürgetik a közgazdaság, a politika és hadtudomány: méltán tehetjük azon kérdést, mi az oka, hogy e vonal ellenében mégis tervek állittatnak föl, melyek ama nagy érdekek, ama nagy szempontok mellőzésével is megnyerhetni vélik mind az engedélyt, mind a kamatbiztosítást?

Talán kivétel tekintetében nyujt a nagy-várad-galaczi vonal legyözhetlen akadályokat?

Vagy talán a világkereskedés érdeke kívánja, hogy Magyar- és Erdélyország, sőt a birodalom érdekei feláldoztassanak?

A kivitelt illetőleg eldöntő előttünk Bate angol mérnök tekintélye, ki a tervezett vonaloknak a helyszínén tett megvizsgálása után nyilvánítá, hogy épen az ellenkező, az arad-küstendzsei vonal ütkezik legnagyobb mütani nehézségekbe Erdély szorosain, míg a nagy-várad kolozsvár-brassó-galaczi pálya e tekintetben is legalkalmasabb. S Bate nézeteit minden tekintetben támogat-

ja Hegy- és osztrák miniszteri tanácsos. Annyival inkább hitelt érdemlő tekintély, mivel a helyi érdekektől távol, azókon fölülmelkedve, kormányi biztosként, teljes részrehajlatlansággal jár vala el.

Említsük-e az arad-küsztenzsei vasútra nézve, Erdély szorosain túl is, csak a Duna áthidazásának roppant költségeit?

Mind csekélység, mondhatják ellentünk, ha a világkereskedés érdekei követelik ez áldozatoikat, ama nehézségek lektüzdését!

Am vizsgáljuk tehát, minő kilátásokat nyit az egyik és a másik végpont, egy felől Küsztenzse s más részről Galacz! vizsgáljuk azon adatok alapján, melyeket Becke osztrák consul, szintén elfogulatlan és részre nem hajló tekintély, bocsátott közre.

Küsztenzse, mond Becke, alig 2—3 tengeri hajó biztos borgonyvető helye s 200,000 font sterlinget kellett beruházni, hogy csak azzá tegyék. Hogy a világkereskedés érdekeinek megfelelően: legalább 2—300 hajó befogadására alkalmas kikötővel s roppant raktárakkal kellene elláttatnia. Tömérdék milliót igénylő s annál kevesebb hasznot ígérő válalat, mivel a küsztenzsei vasút, egy felől a dunai más felől a tengeri versenyzés között, fenyegetve a várnai vasút keletkezése által is, alig van egyébre hívátva, mint főleg tournistákat s gyorsvitelt igénylő árukat szállítani, egyedül Stambulba.

Mi más, mi nagyszerű kilátás nyilik Galacson, főleg mióta a Duna torkolatai az orosz kizárólagos uralma alól fölszabadulván, e gyönyörű folyam szabaddá lett, s — a mi az orosz-angol-francia háború egyik legnagyobb eredménye — az európai bizottság a Duna torkolatainak szabályozását munkába vette. Minő eredménynyel járt el a bizottság a szabályozásban, megítélhetjük azon tényből, hogy a homokzátony fölött a szulinaí csatornában a korábbi 7 $\frac{1}{2}$ angol lábnyi mélység 16 lábnyira szállott alá. Ez által Galacz a mély járatú tengeri hajóknak is megnyílt, s szakértők véleménye szerint, a világ egyik legbiztosabb és legnagyobb kikötője lett, hol az idéztük tekintély szerint, a világ összes hajórája megfér. S valóban a szulinaí kijárás szabályozását nyomban a hajózás nagyszerű emelkedése követte. Mig ugyanis 1847—57 között a szulinaí csatornán átkelt hajók összes száma 19,096, vagyis évenként 2000 hajó sem volt: az 1860-ki forgalom-

ban már 3288 hajó van följegyezve 564,336 tonna tartalommal. Tekintve az idő rövidségét, mely alatt ez eredmény létesült, lehetetlen át nem látnunk, mi nagyszerű dolgok vannak itt készülőben, s könnyű belátnunk, hogy a Dunán s torkolatnál fejlődő forgalmi viszonyok csak egy részét képezik ama nagy forgalmi életnek, melynek egyik súlypontja saját vasút-rendszerünkben rejlik.

S míg Küssz-tendzse, alkalmas kikötő nélkül, figyelmet is alig érdemlő forgalommal, csupán a stambuli gyors szállításra nyit kilátást: Galacz mértföldekre terjedő biztos kikötője, melynek forgalma oly óriási mérvben emelkedik, három fő irányban képez már most is nevezetes kiindulási pontot, északon Odessa, keletnek Trapezunt, délkeletre Stambul felé.

E három irány közül az utolsó, a stambuli irány, hova Küssz-tendzseből nyílik legrövidebb út, kereskedelmi tekintetben, vasútainkra nézve, épen a legkevésbé fontos. Becke osztrák konzul határozottan állítja, hogy a vasúti közlekedés, mely Európa szívéből Bécsen, Pesten által, a Fekete-tengerig vonuland, nem sokat változtathat azon forgalmon, mely Nyugat-Európa és Stambul között eddig fennállott. Az európai hatalmasságok ugyanis kereskedésök érdekében már is nagy erőfeszítéseket tőnek, hogy a túlsúlyt Stambulban részökre biztosítsák. Ezenkívül a hajózás ott nagy fejlődési fokra emelkedett, s méltán kétségbe vonhatjuk, hogy a continentalis vasút ez irányban a tengeri hajózásnál olcsóbb, könnyebb és gyorsabb szállítást szolgálthasson. A tengeri úton Stambulba érkező áruk legnagyobb részét helyben fogyasztják; a többi rész e kikötőt csak közbenső, rakodási helyül érinti, s a tengeren tovább Trapezuntba vitetik, honnan karavánokon hordják Persiába.

A pontusi kereskedelmi útnak tulajdonképeni iránya ennél fogva az, mely Kis-Ázsia északi partjait érintve, tovább Persiáig elágazik. Ugyanazon irány, mely már az ó korban is ősmerve volt. S nem szenved kétséget, hogy jövőendő keleti összeköttetésünk tekintetéből, a keleti vasút forgalmának súlya is a persiai áruszállítás folyamába helyezendő. A kereskedelmi világ rég ismeri azon bő forrásokat, melyekkel a persiai kereskedés kinálkozik, Francia és schweizi kereskedők már is szerencsés üzletekbe bocsátkoztak ama vidékeken. S az orosz kormány, a

mint tudva van, mindent elkövet, hogy a persa kereskedelmi forgalmat Tiflis felé terelje. Már magában sem csekély ok, nem csupán saját forgalmunk, de az összes nyugat-európai kereskedés érdekében, egy oly vasúti közlekedés létesítésére, mely a nyugati árucikkeket a legegyszerűsebb, a legrövidebb úton vezeti a persiai kereskedés legfőbb rakhelyére, Trapezuntba. S egy tekintet Galacz fekvésére, melylyel csaknem szemközt fekszik Trapezunt, meggyőzhet mindenkit, hogy e nagy fontosságú vonal nem lehet más, mint a mely mellett emlékiratunkban szót emelünk, s a mely nyugatot a legegyszerűsebb, a legrövidebb úton köti össze a Fekete-tenger azon kikötőjével, honnan ismét a legegyszerűsebb út viszen Trapezuntba, s akár az átrakodási és vám díjakat, akár az üzerek nyerekedését, s az idő- és költségkiméltet tekintsük, sokkal előnyösebb ama nagy kerülőnél a tengeri úton Sztambul felé.

Mi élénk forgalma van e fölött Galacznak északi irányban is, Odessával? S mennyire fog emelkedni e forgalom egykor, mihelyt a Duna torkolatáig eljutott vasút folytatólag Odessáig fog vezetetni, s az orosz vasutak Moszkovával s a Don- és Volga-tartományokkal kapcsolják majd egybe a Fekete-tenger e már is oly nevezetes kikötőjét, — nyugati Európa keleti kereskedésének eme legkedvezőbb kiindulási pontját nem csupán Trapezunt és Odessa, de Poti és Tiflis, a Káspi tenger, az orosz Kaukazon túl s Persia északi részein fekvő tartományok felé, be egészen Közép-Ázsiába.

Ime a párhuzam a két kikötő, — Galacz és Küssztendzse között! Lehet-e kétkednünk csak egy perezig is, mely irányban kereszünk keleti fővonalunk végső pontját? S miután Moldva-Oláhország képezi az összekötő kapcsolatot vasúttrendszerünk és a Fekete tenger partja között: lehet-e kétkednünk, hogy az egyesült fejedelemségek kormánya is belátja azon vonalnak elsőbbségét, mely a moldvai kereskedést s a szerethi forgalmat nem csekély mértékben fogja emelni, s szintén nem fog habozni, midőn saját kikötője között, melynek virágzásához csatolja legszebb reményeit, s egy igénytelen török birodalmi kikötő között kell választania?

Láttuk ezek szerint, hogy a nagyváradi-kolozsvári-brassógalaczi vonal, valamint országos, úgy világkereskedelmi szempontból is kizár minden egyéb kombinációt. S ha kérdezzük, miért

van mégis, hogy más irányú javaslatok tervezésével tartatik a hazai közönség folyvást izgatottságban: okát — bármi sajnosan esik bevallanunk — alig vagyunk képesek másban találni, mint tisztán momentán hasznót kereső üzéri érdekekben s azon szintén üzéri nyugtalanóságban, mely két távol vasútrészt, melyek közül az egyik végpontot s a másik kapcsolatot keres, a tiszai vasút egyik ágát és a csernavoda küszteendőit, minél rövidebb, mellékútvonalon, akarja egybekötni. Annnyival sajnósbabb jelenség, mivel e mellékútvonal, ez üzéri combinatiók tervezői magok is elismerik, hogy azon nagy országos érdekek, melyek a nagyváradi-brassó-galaczi fővonalat mindenek fölött ajánlják, kielégítést követelnek, csak hogy e kielégítést távol, bizonytalan jövőbe vélik elhalasztani, saját pénzügyi érdekekkel szemben. E pénzügyi tekintet, az érintett két vonal-rész minél kevesebb költséggel egybekapcsolása előttök az egyedüli szempont, e tekintetben sem véve számításba a nemzet áldozatkészségét a másik, a galaczi vonal érdekében.

Szükségtelen mutogatnunk, hogy két vasútvonal közül nem mindig a legrövidebb, s annál fogva egészben véve kevesebb költségbe kerülő egyszersmind a legjövődelmesebb; hogy igen sok függ e részben mind a kivitel műtani nehézségeitől, mind ama vidékek népes, iparos és vagyonos voltától, melyeken a gőzmozdony átbog, mind a végpontok világkereskedelmi fontosságától. Szükségtelen, a fentebb mondottak után, az általunk ajánlott vonal előnyeit, e részben is bővebben vitatnunk, főleg oly combinatiók ellenében, melyeknek védői termékenyebbek új meg új javaslatok tervezésében, mint védokok találásában javaslataik mellett.

E javaslatok elősorolásába nem bocsátkozhatunk e rövid emlékiratban. Legyen elég jellemzésükre általában megjegyeznünk, miként egyik sem érdemli, hogy erdélyi vonalnak nevezessék, a nélkül, hogy világkereskedelmi tekintetben nyitna végpontján bármelyik fényes kilátást. Az országos érdekek nagy részben mellőzése, alkalmazkodás, majd egy majd más irányban, egyes helyi viszonyokhoz, vagy a hadügyminiszterium intéseihez, a nélkül, hogy a miniszterium ohajtásának is képes volna megfelelni, s ugyanazon jelentéktelen végpontra törekvés

jellemzi mindenik tervet, mely Aradot Kűsztendzsével lenne egybekötendő.

Valóban alig mutatja inkább valami, mint épen ez örökös tervezés, ez ingadozás a vonalirányok megválasztásában, azon vonalnak elsőbbségét, melyet az ország földrajzi fekvése után Bate angol mérnök erdélyi országos fővonalul kijelölt, s a birodalmi miniszterium biztosai kivétel nélkül helyben hagytak, s a mely mellett emelik szavukat a magyar korona területének összes népei.

Vasúttrendszerünk ez egyedül helyes, mivel természetes, fővonala ellenében, országos érdekek szempontjából, az arad-kűsztendzsei vonal tervezői maguk is érezni látszanak vonaluk tetemes hátrányait. Legalább nem vagyunk képesek másként magyarázni azon tervet, mely szerint az eddig pártolt Vöröstorony és Vaskapu közt új irányban, a vulkáni szoroson által, szándékszanak vasutat vezetni, állítólag nem egyéb célból, csupán hogy Bukarestbe kőszenet szállítson. A Zsill völgyében ugyanis kőszén-telepek vannak; s a kőszén-szállító vonalok engedélyezése, a bányászati törvények szerint, több könnyítéssel jár. Ha e vonal a Zsill-völgyből csupán Bukarestbe tervezetnék: legfőlebb sajnálni tudnók a tervezők számítását, kik oly költséges vasút jövedelmeit fedezhetni vélik a még meg sem nyílt kőszénbányák termékeinek Bukarestbe szállítása által. A tervezők azonban Piski felé is akarnak vezetni egy vonalt. Vajjon azért-e, hogy Piski vidékét is ők lássák el szénnel? Vagy azon okból, mert Piski Aradhoz jóval közelebb fekszik, mint Nagy-Várad a bodzai szoroshoz? Ime a nagy keleti vonal, mely csak nem rég a világkereskedés érdekében követelé — minő alapossággal, megmutattuk főlebb — országos érdekeink fölállozását s a pénzpiacok pártolását, — ugyane vonal most szerény kőszénvasút igénytelen álarca alatt akar föllépni, hogy az engedményt részére biztosítsa!

Ez új terv hiányait sem tartjuk szükségesnek bővebben fejtegetni. Ugyanazon ellenvetések, melyek világkereskedelmi, országos és hadtgyi tekintetben a többi arad-kűsztendzsei terv ellen fölhozattak, még inkább állanak a vulkáni vonalra nézve, azon különbséggel, hogy ez utóbbi vonal nemesak Kolozsvárt és Brassót, de Nagy-Szebent is kikerülve, Erdélynek még kisebb részét

érintené, s míg a hazai földön Hátszeg lenne a legnagyobb város, mely mellett elvonulna, az oláhországi térségeken annyi forgalomra sem számíthatna, mint a vöröstoronyi vonal.

De talán hosszabban is szóltunk immár az általunk kiemelt nagyváradi-brassó-galaczi vonal körülményeiről, mint emlékiratunk terjedelménél fogva lehet vala. Nem ok nélkül történt, hogy ennyire kiereszkedtünk vázlatunkban. A fumei vasutnál, melynek kiépítésére oly nagy súlyt helyezünk, nem csekélyebb fontosságúnak tartja a nemzet közvéleménye ama nagy keleti vonalt, mely Nagyváradról, az egész Erdélyt átszárnyalva, viszen a Fekete tenger legnagyobb forgalmú kikötőjébe. E vonalra utalnak bennünket úgy összes hazai érdekeink, mint az európai vasuthálózat legzélsebb kiegészítése. A mily esapásnak tekintenők ez okból, nemcsak országos érdekeinkre nézve, de világ kereskedési tekintetben is, ha, a mit föl sem lehet tennünk, az arad-küszteendői vonal bármely combinatiója engedélyeztetnék; s ez által a nemzetközi forgalom nyugat és kelet, Európa és Ázsia között, természetes országutjáról letereltetnék; a magyar szent korona egy szép országa pedig elláthatlan hosszas időkre megfosztatnék azon közlekedési eszköztől, mely amaz országot Európa vasúti forgalmába lenne fölveendő: úgy más felől, ismerve az ország véleményét, semmit sem kételkedtünk kijelenteni, hogy azon vállalkozók, és csakis azok, a kik az általunk is megjelölt irányt követik, számíthatnak bármily körülmények közt, nemcsak a kamatbiztosítást illetőleg, de minden egyéb tekintetben is, az egész nemzetnek mind áldozatkészségére, mind lelkes támogatására.

Azonban ideje áttérnünk a

negyedik, vagyis északi országos fővonalra, mely Széchenyi javaslata szerint Pestről Miskolcznak, Kassának vezetve, a Kárpátokon által, a gallicziai vasúttal hozná fővárosunkat összeköttetésbe.

E vonal középső része Miskolcztól Kassáig már készen áll. Kezdetének és végének kiépítésére, állami engedéllyel fogva, a tiszai vasút-társaság van kötelezve. Folytatása s teljes kiépítése Kassán túl a szomszéd közlekedési viszonyok alakulásától függ, mennyiben a galacziai vonal élénkült forgalma e költséges vonal kiterjesztését szükségessé teszi. Erre nézve a műtani vizsgálatok

már megtörténtek, s e vonalrész végpontját illetőleg nincs semmi kétség. Kassáról indulva ki, Tarnownál szakadna a Károly-Lajos-pályába. A közbenső rész vonalozására azonban a tényezők gondos számbavétele kívánatlik, hogy iránya véglegesen megállapítható legyen. Részünkről csupán azt véljük megjegyzendőnek, hogy itt országos fővonal kiegészítéséről levén szó, a kínálkozó irányok közül, ugyanazon végpontok között, hasonló kiállítási költségek és közgazdasági előnyök mellett, kétség kívül a rövidebb vonal érdemel elsőbbséget.

Ötödik országos fővonal lenne, nézetünk szerint, az északi nyugati, mely Pestről, illetőleg Esztergam-Nánáról indulva ki, a Garan völgyén, s folytatólag Selmecz, Körmöcz és Zólyom vidékein levő bányakerületet érintve, a jablonkai szoroson által, Oderbergnél köttetnék egybe Európa északi vasútvoalalaival.

Hazánk geographiai fekvésénél fogva, az északi rész szélesen elnyúló területet képez, melynek forgalmi igényeit csak egy irányban vezetett vasút nem elégítheti ki. S e fölött a hazánk és a birodalom határain túl már létre hozott európai nagy vasútak is szükségkép megkívánják, hogy a Dunával s a Pestről kiágazó világkereskedelmi fővonalokkal minél egyenesebb vonalban hozassanak kapcsolatba, közvetítvén ekkép a nagy nemzetközi forgalmat északi és délkeleti Európa, s az Északi, Adriai és a Fekete tenger közt.

E világkereskedelmi szempontok, s a hasznok, melyek e nagy forgalomból hazánkra és fővárosunkra, mint átmeneti központra, hárulnának, már magokban eléggé indokolják ez északnyugati vonal kiépítése szükségét, még az esetben is, ha helyi viszonyoknál fogva, mikre nézve előleges műtani tanulmányaink nincsenek, a kivétel némi áldozatokat igényelne.

Mindkét északi fővonal mellett, ezek fölött, egyszersmind fontos közgazdasági és országos szempontok szólnak, tisztán hazai tekintetben is.

Belforgalmunk kifejtésének érdeke is sürgeti, hogy az iparos felföld a termékeny alfölddel, olcsó és gyors közlekedési eszközök által, minél közelebb és gyakoribb érintkezésbe hozassék, főleg miután attól tarthatni, hogy nemzeti termelésünk, nyers terményeinknek megnyilván az út a tengerre, könnyen egyoldalú

fejlődésnek indulhat. Gazdagsága és szegénysége által egyaránt az északi hegyes felföld van hivatva arra, hogy hazánk iparos vidéke legyen idővel. Gümör és Szepes dus fémtermelése, a szorgalmas Szepesség kézműipara, bányavárosaink ércgazdagsága, a földtani helyzet, a tüzelő anyag bősége, a roppant vizerő, a termékeny föld szüke s az aránylag nagyobb népesség, mely főleg a Kárpát aljain most sem tud megélni: megannyi tényezőök egy nagyobb szerű iparos élet kifejtésére, mihelyt közjogi kérdéseink szerencsés megoldása folytán országos viszonyaink megszilárdulnak, az emelkedő anyagi jólét a tőkék szaporodását idézi elő, s megnyilván a hitel szükségtelenül korlátolt forrásai, a vállalkozási szellem maga fölkeresi az iparüzletnek kedvező helyeket. Minő hatással lehetnek e jövő előkészítésére az olcsó és gyors közlekedési eszközök: a vasutak történelme mutatja mind Európában, mind Amerikában. S az emelkedő ipar miként hat vissza a földművelés emelésére: mindenki tudja, a ki a fogyasztás és termelés viszonyát ismeri.

De ha szintén ily fontos anyagi érdekek nem forognának is fenn: idején látjuk, hogy hazánk felföldének jó és balsorsban mindig hű népe vasuti kapcsolat által mindennapi közel érintkezésbe hozassék s szorosabb erkölcsi kötelekekkel fűzessék fővárosunkhoz és a haza többi részeihez, melyekhez közös történelem százados emlékei csatolják; s szent koronánk területének összes térségei, valamint a közös alkotmányos szabadság, úgy az anyagi jólét áldásait is egyaránt élvezzék. Idején látjuk végre, hogy a népesebb, de szegényebb fölvidékek könnyebb és olcsóbb élelmezéséről gondoskodva legyen vasutak által is.

H a t o d i k országos fővonal a délkeleti, a már kiépült pest-baziási, mely az alföldet, a dús termő erejtű Bácskát s a Duna alsóbb részeit hozza Pesttel kapcsolatba; s melynek az aldunai fejedelemségeken által létesítendő vasutak kapcsolata adja meg majd teljes világkereskedelmi fontosságát.

Ezek azon országos fővonalok, melyek, nézetünk szerint, az 1847/8. XXX. törvénycikkely értelmében, az ország közös érdekeivel és kívánataival leginkább megegyeznek; s a melyek, mi-

dön a magyar szent korona egész területének anyagi érdekeit, nyers termékeinek kivitelét s iparos vidékeinek fölvirágzását egyaránt előmozdítják, nem csupán az ország geographiai fekvéséhez alkalmazottak, de az európai vasúthálózatba is teljesen beleillvén, hazánk területén és fővárosán keresztül, mind nyugat-keleti, mind éjszak-déli és éjszak-keleti irányban, valódi világ-kereskedelmi utakat képeznek.

Elismerjük, hogy e hat fővonalon kívül több oly vonal lehet, melyeknek létesítése nem csupán helyi, de országos érdekek szempontjából is kívánatos. Meg vagyunk győződve, hogy idővel, kivált hazánk síkságain, hol a köútak építésére szükséges anyagot nem találunk, míg a vasútépítés takarékos vezetés mellett, aránylag kevés költségbe kerül, minden nevezetes piac és népesebb város vasutak által lesz egybekapcsolva. — Senki sem óhajtana inkább, mint az országos Magyar Gazdasági Egyesület, hogy például Szathmár és a szomszéd megyék vidékeinek termékei szintén bevezetessenek nyugat-keleti fővonalunk forgalmába; s helyeslőstünkkel kétségtelenül találkozik minden oly terv, mely a haza fővárosát és a Dunát olcsó köszénnel igérkezik ellátni; vagy a dunántúli részeket, mint Soprony, Vas és Zala a mily szép, oly termékeny téreit a soprony-kanizsai vonal, convergens irányban a fiemei vasúttal hozza kapcsolatba. Ki vonná kétségbe, hogy más terveket mellőzzünk, csak a mohács-pécs-kanizsai vasút hasznos voltát, mely nemcsak azon nevezetes termelő vidéket, a mely Pécs és Kanizsa közt fekszik, nemcsak Pécs vidéke köszönét, hanem a Ferencz-csatornával kapcsolatban a Tisza és mellék folyóinak termékeny rónáit is sokkal közelebb vinné a tengerhez? A M. Gazd. Egyesület bizonyára csak örvendeni tud, ha ily tervek magán vállalkozás útján létesülnek. Mind-ezek azonban, bármily fontosak hazánk egyes vidékeinek emelésére, a fentebb érintett fővonalokhoz képest csak másodrendű vonalok, a minőknek a majdan kész fővonalokból bizonyára minden irányban ki kell ágazniok, vasúthálózatunk kiegészítése végett, — de a melyekre ez emlékiratban annál kevésbbé terjeszkedhetünk ki, minél inkább meg vagyunk győződve, hogy az általunk kiemelt fővonalok teljes kiépítése az ország vasútakra száználható pénzerejét a kamatbiztosítással egyelőre teljesen kime-

ritené, s minél biztosabban hiszszük, hogy a fővonalok létesítése a mellékutak kiépítését úgy is szükségkép maga után vonja.

Nem teljes vasúthálózat készítése, hanem csupán a hálózat főbb ereinek kijelölése, egy országos közlekedési rendszer legfőbb körvonalokban vázolója lévén czélunk, a fentebb elsorolt hat fővonal kitűzésével bevégeztnék tekintenők feladatunkat, ha egy vasuterről nem kellene még nyilatkoznunk, mely vidéki vonalképen ajánlatik ugyan, de irányainál fogva, melyeket egybekötni törekszik, szintén egy fővonal részekint tűnik föl. A tervezett székesfehérvár-eszéki vonalt értjük. Bármi jól tudjuk, hogy azon vidékre nézve, melyen átvonul, minden vasút hasznos; s bármennyire óhajtjuk is az ország minden részeinek jólétét minden eszközökkel előmozdítani: ki kell jelentenünk, hogy e fehérvári-eszéki vonalt, mely a Dunával majdnem párhuzamos vonalt képezne, a mennyiben idővel az aldunai kereskedést, az ország fővárosának elkerülésével, más irányba vezetné, az ország kereskedési érdekeire nézve károsnak lenni véljük.

Lényeges szempont ez utóbb érintett. Ha az 1848. XXX-dik törvényczikkely nem mondaná is, hogy vasúti fővonalaink kivétel nélkül hazánk fővárosából vezetessenek: Budapest fekvése s kereskedelmi nagy jövője utalna bennünket arra, hogy azt tekintsük közlekedési rendszerünk középpontjául, s szót emeljünk, valahányszor e nagy országos szempontot mellőztetni látjuk.

Visszatérvén ekkép, a honnan kiindulánk, hazai törvényhozásunk e tárgyban utolsó, irányadó rendeletéhez, s közrebocsátva mellékletül az általunk kijelölt fővonalok térképét, azon óhajttal zárjuk be ez emlékiratot, vajha ez itt kifejtett nézetek, melyeknek elmondásával kettős kötelességet hívünk teljesíthetni hazánk és a viszonyainkat nem ismerő külföldi vállalkozók irán yában, támogatva, mint hiszszük, az összes hazai közvéleménytől, birnának azon hatással, hogy az azokban érintett nagy érdekek által ajánlott vonalok létesítését elősegítenék, s az ellenkező vállalatok kivételét megakadályoznák, mindaddig, valámig a nemzet választott képviselői, törvényesen egybegyűlt országgyűlésen, a fejedelmekkel együtt intézkedhetnek ismét hazánk összes nagy érdekei fölött!

MACHIAVELLI ÉS MONTESQUIEU.

POLITIKAI TANULMÁNY.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

MONTESQUIEU.

Mint közügyek felett elmélkedő, mint politikai író, szerencse gyermek vala Montesquieu. Azon kornak vala szülöttje, mely százados politikai dermedtség után első kezdi sejteni a szabadság világát, melegét, varázsát. A közvélemény kegyence lett mint legelső előharczos. És pedig annyival nevezetesebbé vált, mert erényei és hibái épen olyan nemtek, mint a népéi, melynek fia volt, mint a francziákéi: benne önmagokat szerették, általa önmagokat dicsőítették; semmi más ily hatalmas alapja nincs a népszerűségnek. Arra pedig, hogy világhirűvé váljon, nem kellett egyéb, mint hogy a franczia közvélemény felkarolja, mint a mely politikai elmélet, valamint társadalmi viszony dolgában, irányadója lett a „civilizált continensnek.“ És büszkén hivatkozhatott valamelyik franczia író: „ha istenj azt akarja, hogy valamely eszme a földön elterjedjen, franczia szájába adja azt.“

Legelső műve már egészen magán hordozza az elbíresedett szerző képét. Már a *Persa levelek* birnak mindazon fényes vonásokkal, melyek Montesquieut kiemelik, és azon árnyoldalak nagyobb részével, melyek műveit elhomályosítják. Már ebben kitűnik a rendkívül finom felfogó erő, mely a dolgoknak rögtön reá

talál gyengéire; kitűnik a játszi képzelő tehetség, mely megtalálja azt, a mi kiesik a nagyban, nevezetesen a jelentéktelenben. — nevelés a komorban és komoly a könnyűben; kitűnik a hatalmas nyelv, melynek ereje a rövid mondatokban, csattanós tételekben rejlik; ki azon észjárás, mely nem szeret egyszerre igen sokat foglalkozni ugyanazon tárgygyal, töredékes műben leli gyönyörét; mint a pillangó röpked egyik virágról a másikra, minden felé mézet keres és igen kevéssel megelégszik, száll egyik tárgyról a másikra; kitűnik azon magas rendű felfogás, mely a divat, a közkeletűség békóiból kibontakozván, a köznapin felülálló szempontból tudja bírálni a világnak viszonyait; és ki azon túlságos vonzódság a csattanós tételek, elmés mondatok iránt, mely szerint azok gyakran nem eszköznek, hanem czélnak tűnnek ki.

A Persa levelek (lettres persanes) Európában utazó persák levelezése képeben van bemutatva. Első tekintetre át lehet látni, mily különös szempontból tett megjegyzésekkel, a miénktől idegen felfogással találkozhatunk azokban. A mit csak lát, hall és tapasztal az útas, mindaz saját fölfogásának tükrében, mely mindig különbözik a benlakókétól, saját képet alkot. Az új benyomásokat a gondolkozó ember öszveveti régibb felfogásával és ítéletek fejlődnek ki benne a megütött vidék észjárását, művészeti felfogását, tudományos képzettségét, társadalmi viszonyait, politikai fejlettségét illetőleg. — Mindezekkel találkozunk a Persa levelekben; hogy azonban ne hiányozzék belőle a kalandos, a regényes, nemcsak hogy a Persiából jövő levelekben festve vannak a keleti családélet viszonyai, rejtélyei, de némi meseféle fejleményt is lehet belőlök kiolvasni. Általában nehéznek tartom valamely levelezésben dolgok folyamát adni elő; nehézkes és bonyolult alak meseszövésre; itt meg fűtekintet az európai és ázsiai viszonyok festésére lévén fordítva, annak részei nagyon is el vannak mosódva. De jó ötlet volt viszonyaink bírálását oly ember szájába adni, kit nem köt vallásos nézet, politikai tan, társadalmi előítélet; nem kötnek a tekintélyek és nem izgatnak a mi szenvedélyeink. Lett is a Persa levelekben legkülönösebben Franciaország állását világító igen ügyes mű. És annyival ügyesebbé lön, mert szerzőnk elemében volt: Montesquieunek nézeteit töredékesen, levelek terjedelmére szaggatva, rövid fejtegetésekkel világosítva, élénkítve, kellett adni. Aztán

úgy tetszik nekem, hogy midőn a Persa leveleket írta Montesquieu, még akkor eszébe sem jutott, hogy valami különöst, valami nagyszerűt, valami heted-hétországgra szólót írjon; úgy irt, a mint jött neki, — s műve annál kitünőbb lett.

Különösen a könnyű röptű toll villám-gyors csapongásai s éles vonásokkal rajzolt, neveltető torzképei azok, mikkel bennök mindenfelé találkozunk. Már bevezetésében következőleg szól: „Nem készítek ajánló levelet e könyvhez, s nem kérek számára pártfogást: elolvassák ha jó lesz; ha meg rossz, nem sokat bánom, ha nem olvassák. — Közrebocsátom most ezen első leveleket, hogy kitanuljam izlését a közönségnek: van még tárczámban sok, melyeket azután átadhatok. De csak azon föltét alatt, hogy én ösmeretlenül maradjak: azon percztől fogva, hogy megtudják nevetem, hallgatni fogok. Ösmerek egy nőt, ki nagyon jól jár, de rögtön sántít, a mint nézik. Elég ha magának a munkának kitalalom hibáit a kritika előtt, nem csatolom azokhoz saját személyeméit is. Ha tudnák ki vagyok, azt mondanák: könyve olyan mint ő maga; jobb lenne ha hasznosabban foglalná el idejét; nem illik ez komoly emberhez. ¹⁾ A kritika soha nem mulaszt el hasonló nemű megjegyzéseket tenni, mivel az ész veszélyeztetése nélkül teheti azokat. — A persák, kik e műben irtak, velem egy szálláson voltak; együtt töltöttük időnket. S minthogy engem idegen világból való embernek tartottak, előttem semmit sem titkoltak el. Valóban oly meszire szakadt embereknek nem volt miért titkaik legyenek. Leveleik legnagyobb részét velem közölték; én lefordítám. Sőt egy pár olyanhoz is jutottam, melyeket nekem a világért sem mutattak volna meg, annyira sértették volna azok a persa hiúságot és féltékenységet. — Én tehát itt csupán a fordító szerepét viszem: minden figyelmem arra terjedt ki, hogy a dolgotat erkölcsainkhez idomítsam. Megkíméltem az olvasót az ázsai nyelvtől a mennyire képes voltam; s megmentettem a magasztos kifejezések egész seregétől, melyek halálra untatták volna. — De nem csak ennyit tettem. Megrövidítettem azon hosszú bókokat, melyekben a kele-

¹⁾ Megjegyzendő, hogy Montesquieu 1714-ben, 25 éves korában, a b o r d e a u x i parlament ülnöke lett; két év múlva pedig annak örökös elnöke (président á mortier). Ezen hivatalt Montesquieu egy nagy-bátyjáról örökölte.

tiék nem kevésbé bőkezűek mint mi magunk; s mellőztem egész sereg apróságot, melyek oly nehezen állják ki a nagy világot és a melyeknek élete csak barátok között van. — Ha nagyobb része azoknak így tett volna, a kik levelezéseket közöltek, munkájok jó formán leolvadt volna. Egy dolog van, mely engem többször meglepett; az, hogy ezen persák oly jól tudják, mint én magam, a nép erkölcsét és szokásait a legkisebb részletekig, s hogy oly dolgokat jegyeznek meg, melyek, sokba mernék fogadni, sok németnek elkerülték figyelmét, a ki Franciaországban utazott...¹⁾“

A LXXIII-ik levélben a persa Rica következő képét adja a francia akadémiának és tagjainak. „Hallottam beszélni bizonyos ítélő székéről, melyet francia akadémiának neveznek. Ennél kevesebbé tisztelt ítélő szék nem lehet; hiszen azt mondják, mihelyt nyilatkozik valamely tárgyban, a nép rögtön megsemmisíti határozatait és más törvényeket szab elébe, melyeket kénytelen követni.—Ezelőtt darab idővel, hogy megszilárdítsa tekintélyét, törvénykönyvét közölte ítéleteinek. Ezen szülöttje annyi atyának majdnem elaggott vala, midőn világra jött; és, ámbár törvényes volt, egy törvénytelen, mely előtte jelent meg, majdnem megfojtotta születésekor.—Azoknak, kik (az akadémiát) képezik nincs más foglalatosságuk, mint hogy szünetlen csevegjenek: önkéntelenül bele furja magát a dicsérés szünetlen fecsegésökbe; s a mint egyszer annak titkaiba belekapnak, meglepi őket a panegiricus roham, melytől képtelenek menekedni. — Ezen testnek negyven feje van, mindenik tele figurákkal, metaphorákkal és antithesisekkel: és annyi száj mondhatni csak felkiáltva szól; füleik mindig az ütemet és öszhangzást keresik. A szemeket a mi illeti: azok tekintetbe nem jönnek; úgy látszik azért van alkotva, hogy szóljon és nem hogy lásson. Lábain erősen nem áll; mert az idő, az ő veszedelme, minduntalan megintgatja és összerontja mindazt, a mit csinált. Régebben azt mondták, hogy kezei kapzsik; erről semmit sem szólok; hadd ítéljék el azt a kik jobban tudják mint én. . . .“

E mellé illik azon kép, melyet ugyancsak Rica nyújt (109. levélben) az universitásról. „A párisi egyetem legidősb leánya a francia királyoknak; valóban nagyon is vén, több mint kilencz-

¹⁾ Ezen bevezetés a persa levelek nem mindenik kiadása előtt olvasható.

száz éves; innen van, hogy néha néha álmodik. — Hallottam, hogy közelebről bizonyos doctorokkal nagy czivodásban volt a Q. betű miatt, — melyet ő K-nak akart kiejtetni. A vita oly hevessé vált, hogy nebányan oda vesztették javaikat; a parlamentnek kellett a veszekedést bevégezni; és az megengedte, ünnepélyes határozatban, hogy a francia királynak minden alattvalója saját tetszése szerint mondja ki ama betűt. Szép volt Európának ama két legtekintélyesebb testületét azzal elfoglalva látni, mi legyen sorsa az ábécze egyik betűjének! — Úgy látszik, hogy a legnagyobb emberek elvesztik fejüket, ha sokan öszvegyűlnek; s hogy a hol legtöbb a böles, ott legkevesebb a bölcsesség. A nagy testületek mindig akkora nyomatékot tesznek a csekélységre, az üres szokásokra, hogy a mi fontos elenyészik azok mellett.“

Furesán írja le, és ismét R i c a, azon dolgok közt, miket Párisban látott, a színházat. (XXVIII. levél) Kétfelé játszanak abban felfogása szerint. „Láttam tegnap egy csodálatos dolgot, — mondja, — jóllehet az mindennapi Párisban. — Nagy sokaság gyűl össze este felé és bizonyos előadást tartanak, melyet színelőadásnak hallottam nevezni. A nagy mozgás azon részen van, melynek neve színház. Két oldalon kis rekeszekben, melyeket páholyoknak neveznek, láthatni itt nőket és férfiakat, kik körülbelül olyan néma játékot üznek, minő szokásban van Persiában is. Itt egy szenvedő szerelmes fejezi ki epedését; ott egy élénkebb szemével éldeli kedvesét, és hasonló sorsban részesül; minden indulat látható a képeken és elcsábitólag vannak azok adva; minthogy pedig, némán, annál élénkebben. Tovább a játszó nők csak félig látszanak, és nagyobbára köntös-űj fedí, az illem kedvéért, karjaikat. Alatt egy tömeg álló ember van, kik csüfolódnak azokkal, a kik fenn vannak — De a kik legtöbbet gyötrik magokat, bizonyos emberek, kiket, épen azért, hogy a fáradalmakat kiállják, nem hajlott korból keritnek. Ezeknek kötelessége mindenütt jelen lenni; oly utakon járnak, melyeket csak ők ismernek, bámulatos ügyességgel másznak emeletről emeletre; ezek most fenn vannak, majd alatt, minden páholyban jelen: úgy szólván csak el-elmerülnek: szemünk elől elvesztjük, újra előtérbe jönnek; sokszor változtatják a jelenet helyét, elme nek játszani valamely másba: sőt vannak olyanok is, a kik valódi csodát mutatván be, pipaszárlábaikon (béquille) csak úgy járnak, mint a többiek. Végre oly

termekbe mennek, a hol külön előadást tartanak : bókokkal kezdik, öleléssel folytatják ; azt mondják, hogy a legcsekélyebb ösmeretség képesíti az embert mást a nyeregből kiütni. Ugy látszik, maga a hely szerelmet lehel. És azt mondják, hogy a hercegnők, kik ott uralkodnak, nem nagyon kegyetlenek ; és ha az ember két vagy három óráját a napnak kiveszi, mikor elég vadak, máskor lehet velök bálni, s ez oly részegség, melyből ők könnyen kijózanulnak. — Ezen dolgok, melyeket itt irok, majdnem így folynak egy más helyt, melynek neve opera : az egész különbség bennök az, hogy az egyikben beszélnek, a másokban énekelnek.“ Ricat egy ösmerőse oda is elvitte. Az eredmény az lett, hogy mindjárt más nap kapott egy levelet egy tánczosnőtől, ki ajánkozott arra, hogy elmenjen vele Persiába ; úgy hallotta ugyanis, hogy Persiában nagy becsben állanak a tánczosnők.

A nőnemről általában sok megjegyzés van ama műben ; és azok nagyon sokszor igen piquantok, gúnyorral és elmeéllal vannak tele, s csaknem mind bizonyosságául szolgálnak annak, hogy Párisban ezelőtt másfélszáz évvel, valamint most, leplezetlenebbül és képesebben szólt róluk a sajtó mint máshelyt, valamint most is ; és hogy ferde, beteges volt a családi élet már akkor, valamint most is.

A szelidebb helyek egyikén mondja (110-ik levél) : „Egy szép nőnek szerepe sokkal komolyabb, mint sokan gondolnák. Semmi sincs komolyabb azon foglalatosságnál, melyben reggelőket töltik öltöző asztaluk előtt segédjeiktől környezve ; egy hadvezér nem fordíthatna több figyelmet arra, hova helyezze jobb szárnyát, hova tartalékseregét, mint a minővel egy angol tapasz darabkát (mouche) felilleszt, mely czélt téveszthet, melytől reméli, vagy már előre látja is a győzedelmet.“ Majdnem száz ötven esztendő telt el, mióta ez mondva volt ; azóta megváltozott a világ annyira, hogy az igazsághoz híven, tán meg kellene változtatni a „reggel“ szót, és egyebet kellene tenni az angol-tapasz helyett, melynek fekete darabkáival senki sem raggatja jelenleg tele képét ; nem változott azonban annyira és soha sem is fog változni, hogy amaz élénk beszéd, melyekkel itt Montesquieu oly gúnyos képet rajzolt, való ne legyen. Úgy hagytam a mint ő mondta.

Tovább mondja ugyanazon levélben : „Mily elfoglaltatást nyújt a mulatságos vállalatok (parties de plaisir) szakadatlaná

tétele, fölélesztése és minden akadály elhárítása, melyek azokat meggátolhatnák! — És mindebben a legnagyobb gond nem arra van fordítva, hogy mulassanak, hanem hogy úgy lássék, mintha mulatnának. Lehet őket akármennyit untatni, azt megbocsátják, csak hogy azt lehessen gondolni, hogy idejüket jól töltötték.

A Persa-levelek politikai, geographiai, socialistikai stb. megjegyzéseket teszen nemcsak Franciaországról, hanem a világnak hol egyik, hol másik részében talált államokról és kormányokról Chinától Angliáig, a fagyos Muszkaországtól, Schweiz től, a forró Ázsiáig és Afrikáig.

N a r g u m, a persa követ Moszkovában, tudósít Oroszországról és Péter czárról. Mondja egyebek közt (51-ik levél): „Oly irtózatos klimája van, hogy az ember alig hihetné, hogy csapás lenne onnan elküldetni; mindamellert a kegyvesztetteket Szibériába küldik.“ Mondja, hogy az uralkodó fejedelemnek nagy háborúsága (démélé) volt alattvalóival a szakál miatt, és a papsággal, kik hatalmasan harezoltak tudatlanságuk érdekében. — Péter czárról tovább: helyét nem lelő, és nyugtot nem ismerő; mindig kóborol végetlen birodalmában, mindenfelé kegyetlenségének hagyván hátra nyomait.

Spanyolországról R i c a szól (78-ik levél) mondván, hogy lemásolja egy francia levélét, ki Spanyolországban mulat.—Irva van ama levélben, hogy a levél-író már hat hónapja hogy Spanyolországban és Portugalliában utazik olyan népek közt, melyek minden másokat megvetnek a francziákon kívül, kiket méltatnak arra, hogy gyűlöljenek. — „A komoly méltóság fő jellemvonása ama két nemzetnek; és az nálók kétféleképen nyilvánul, a szemüvegek és a bajusz által.“ A szemüvegek meggyőzőleg mutatják, hogy a ki azokat hordja, nagy tökélyre vitte a tudományos mezőn és annyira el vala merülve a mély olvasmányokba, hogy szemeit megrontotta; így minden orr, melyet szemüveg ékesít, vagy szemüveg terhel, kétségen kívül, elfogadható egy tudós orra helyett. — A mi a bajuszat illeti, az tiszteletet érdemel már önmagában, eltekintve minden következményektől; ámbár néha nagy szolgálatokat is teszen a fejedelem szolgálatában és a nemzeti becsület kérdéseiben, a mint bebizonyította egy portugal tábornok Indiákon; ez, ugyanis pénz szűkkében levén, levágta egyik bajuszát, és Goa városa lakóitól huszezer arany köl-

csönt kért bajuszát ajánlván zálogba ; a kölcsönt meg is kapta, későbbre pedig, a becsülethez híven, kiváltotta bajuszát. — Könnyen lehet gondolni, hogy ily komoly és méltóságteljes népeknek büszkéknél kell lenniök ; és csakugyan azok is. — Különösen pedig két dologra büszkék, a mint állítják : egyik az, hogy legelső keresztyének ivadékai ; a másik, midőn Indiákon vannak, hogy fejérek vére buzog ereikben. „A nagy-úr szerályában soha senki sem volt, a ki kevélyebb lehetett szépségére, mint valamely vén és ocsmány zsemb-tok arcszínének fejéres halványságára, midőn Mexicanak valamely városában keresztbe font karokkal kapuja előtt ül. Ily eldödü ember, egy oly tökélyes teremtés, a világ minden kincséért sem dolgoznék, és soha se lenne képes valamely mindeandapi kézművel, iparral lealacsonyítani bőre méltóságát. — Tudni kell ugyanis, hogy ha az embernek bizonyos érdemei vannak Spanyolországban. minők, ha a fenebb említett tulajdonokkal egyesíteni tudja egy nagy kártnak birtokát, vagy azon tökélyt, hogy atyjától eltanulta a mesterséget, valamely keserves gitart kinezni, akkor aztán többet nem dolgozik : mert becsülete megkívánja tagjai nyugalma. A ki tiz óráig nyugszik székeben, épen hét annyi tiszteletben részesül, mint az, a ki csak öt órát henyel, mivel a nemességet a nyugalom adja meg. — Mindamellott azonban, hogy a munkáuk ezen halálos ellenségei a legnagyobb bölcs nyugodtságot negélyezik, szívökben még sem bírják azt : mindig szerelmesek. Hasonlíthatlan tökélyvel tudnak érzelmeikben elolvadni kedveseik ablaka alatt ; és egy spanyolt sem lehet elfogadni jó társaságbelinek, ha nincs náthája.“ . . . „Oly nemű figyelmeik vannak, melyeket Franciaországban időnkivülieknek tartanak ; például, soha egy százados meg nem vereti közlegényét a nélkül, hogy engedelmet ne kérjen tőle. — Az inquisitio meg soha nem égett meg egy zsidót is a nélkül, hogy ne mentegődzék előtte. — Azon spanyolok, kiket meg nem égetnek, annyira látszanak ragaszkodni az inquisitiohoz, hogy sajnós dolognak látszik őket attól megfosztani.“ — . . . „Lehet a spanyoloknál józan eszet találni, de azt nem kell könyveikben keresni. Meg kell csak tekinteni valamelyik könyvtárukat : egyik felől állanak a regények, másik felől a scholasticusok ; azt lehetne gondolni, hogy azok dolgozták az egyes részeket s azok gyűjtötték össze az egészet, a kik titkos ellenségei az emberi józanságnak. — Egyetlen jó könyvtük

az, mely megmutatja a többieknek nevetséges voltát. Végtelen nagy fölfedezéseket tettek az új világban, de saját hazájokat még nem ismerik. Lehet még egyik vagy másik folyamán az országnak oly hid, mely még nincsen fölfedezve, s hegyeik közt oly nemzet, mely még eddig ismeretlen. -- Azt mondják, hogy a nap birodalmukban kel föl és megyen le; meg kell azonban vallani, hogy napi utját végezvén, nem talál egyebet, mint tönkre jutott tartományokat, vadon vidékeket. Szeretném, — teszi hozzá a persa — ha valamely levélhez juthatnék, melyet Madridba írna egy spanyol, ki Franciaországban utaznék: tudom, boszút állna hazájáért. Minő szép mező egy hidegvérű gondolkozó ember számára. Gondolom következőleg fogna Páris leírásához: Van itt egy ház, melybe a bolondokat zárják; azt lehetne gondolni, hogy az egész városban sincs annál nagyobb. De éppen nem: az orvosság csekély a betegséghez mérve. Kétségen kívül a francziák, kik nagyon rossz hírből állnak szomszédaiknál, azért zárnak be néhány bolondot, hogy elhitessék, hogy a többiek, kik künn járnak, épeszűek. “

Sokat mulattam már a P e r s a l e v e l e k n é l és pedig még igen sok időt tölthetnék vele. Hiszen még egy szót sem szóltam például azon érdekes látogatásokról, melyeket az egyik persa a könyvtárban tett; (lásd 133—137-ig a leveleket.) Lehet képzelni, hogy az éles tollu, a röpkedő Montesquieu minő és mennyiféle megjegyzést teszen, midőn a könyvtárban a tudományokat, az irodalom külön ágait tolla hegyére veszi. Éppen mivel oly nagyon sokféle tárgyra tér ki Montesquieu, melyek csak esetleges összefüggésben állanak egymással, hogy saját művem ne legyen zilált, igen hosszasan nem mulathatok azoknál. Gondolom már az eddig közlöttekben is látszik magának a műnek szelleme.

Különben hosszasan azért mulattam a persák leveleinél, mert nem csak nagyon érdekes, élces lapoknak tartom azokat, hanem egyszersmind fényt derítnek észjárására, fölfogására, szellemi életére. Látszik azokból, hogy nemcsak élces, nemcsak gúnyoros, nemcsak röpkedő, de éppen nyugtalan, mindig újat meg újat keres, bizonyos leirhatlan szorongás ösztönzi a fürkészésre, a vizsgálatra. Önmagát látszik festeni a híres író, midőn U s b e k - k e l mondatja: „A kik szeretnek okulni, soha sem tanyag. Jóllehet nekem nincsen semmi fontos kötelességem, folytonos foglalkozásban élek. Életem vizsgálatban telik; estve leírom

a mit nap-hosszat megjegyeztem, a mit láttam, a mit hallottam; engem minden érdekel, figyelmem mindent megragad: olyan vagyok mint a gyermek, melynek gyöngéd érzékeit minden hatás nagyon érdekli.“¹⁾

Természetesen, ily lelkületű embernek a kimért, az egyhangu irodai, ítélőszéki elfoglaltatás nem tetszhetett; lehető legnagyobb ellentétben van ez azon szabálytalan mindenfelé csapongó kutatásokkal, melyekre őt ösztöne vezette. 1728-nak elején, midőn a francia akadémiának tagja lett, már visszavonult volt minden hivatalos foglalkozástól; parlamenti elnökségét, hivatalát, az akkori viszonyok szerint, eladta; s hogy többet lásson, utazni ment.

Útja legelőbb Bécsbe vezette, járt Magyarországon is, aztán meg Olaszországban, Schweizban, Németországban át, Német-alföldön, Angliában pedig két évet mulatott. Végre Franciaországba visszatérve, megint két évet, jószágán, la Bréden töltött, a hol bevégezte a rómaiak nagyságáról és hanyatlásáról írt művét (*Considération sur les causes de la grandeur des Romains, et de leur décadence.*)²⁾ Ez 1734-ben jelent meg.

Már ebből is látni vélem, hogy Montesquieu semmi rendszeres, nagyobb egységet igénylő munka írására nem való. Emlékemben úgy nyomódott be ama mű, mint kevés organicus egybefüggésben levő észrevételek szakadatlan sora. Néhol valóban kitzinő finom észjárásra utaló megjegyzések tűnnek abból előmbé; de azok mellett ama kis kötetben, mely a római polgárzatot Róma városa építtetése óta tárgyalja, s végig kíséri a nyugati, valamint a keleti császárság tönkre jutásáig, mennyi esodálatos,

¹⁾ Lettres persanes. Lettre XLVIII.

²⁾ Magyarra is le van fordítva. Megtoldva azon rövid értekezéssel, melyet Montesquieu a rómaiak vallásáról adott, egy kis füzetben van a magyar közönségnek bemutatva, melynek következő a címe: *A Rómaiak nagysága és hanyatlása. Azoknak politikája a vallásban.* Irta Montesquieu. Magyarította Pados János. Pest, 1856. Kiadja Lauffer és Stolp. — Pados ur Montesquieu szövegét jegyzetekkel kíséri.

mennyi hihetetlen, ¹⁾ mennyi mesés dolog?! Nekem mindjárt úgy tetszik, mintha tételei nem annyira magára a világ-városra, nem annyira fejlődése rendében előállott hatalmára, erőtlenedésére és megsemmisülésére vetne világot, mint inkább azon olvasmányaira Montesquieu-nek, melyekből adatait meríté. Ezt történelmi munkának nem lehet elfogadni: adatai arra igen határozatlanok, bizonytalanok. Magának a fejlődés történetének még kevésbé: hiszen egyetlen egy pontnak sem adja képét, annyival kevésbé alkot ama képek organicus folyamában szakadatlan egységet. Politikai elméleti munkának pedig nem járja meg, azon gyakorlatiatlan, ábrándos szempont miatt, melylyel a dolgokat tekinti. Van érzéke az ember, a lelkület iránt, de majd semmi az államot tekintve, a nemzetet, milliókon végig vonuló fejlődést, a gyakorlatiasságot illetőleg. Nagy különbséget mutat összehasonlítása Montesquieu öme taglalatainak és Machiavelli hasonló tárgyáról írt „discorsi-inak!” ²⁾

Térjünk azonban a világhírű szerző leghíresebb munkájára, abból leginkább megláthatjuk, hogy nagyobb elnézésű rendszeres

¹⁾ Hiszi, hogy lehetett oly lovas katonaság, mely kantár nélküli volt! „Ils (les Romains) suppléèrent à la faiblesse de leur cavalerie d'abord en ôtant les brides des chevaux, pour que l'impétuosité n'en pût être arrêtée. . . . (Grandeur et décadence des Romains. Chap. II.) — Ezen helyet Pados ur következőleg fordítá: „Lovasságuk gyengeségén segítendők, először a lovak zabláit kivették.“ . . . De hiszen a bride nem zabola hanem kantár, fékkötő. Zabola lenne a mors, vagy ha tetszik mors de bride. — Annyival kevésbé kell szépíteni ama hibát, mert Pados ur Montesquieu helyett nem felélős.)

²⁾ Igen érdekesen ír Montesquieuról Villemain (Cours de la littérature française. Tableau du dix-huitième siècle. Quatorzième leçon). — Sok szépet és sok jót mond róla. Kár azonban, hogy, nézetem szerint, több szépet mint jót: a mi szép van benne nem mind jó. — Eme rómaiakról szóló művéről ámbár megadja hogy: „Son livre sur les Romains n'est pas une source d'instruction complète“ (szép szavak!); mindamellett egész bámulattal áll meg előtte: ce livre est un monument du grand art de composer et d'écrire.“

munkák dolgában mit tud lendíteni. Ez következő nagy nevet hord :
A t ö r v é n y e k s z e l l e m é r ő l (De l'esprit des lois.)

Természetes, hogy egy ily nemű munka mindenek előtt a törvénynek magának értelmét törekszik adni. És valóban mindjárt legelső könyvének tárgya általán a törvény (des lois en general). Sőt oly általánosságba megyen, hogy nem is elégszik meg az állami-törvények értelme fejtegetésével, hanem az első könyv első fejezetének legelső mondata már következő meghatározást ad: „Törvények, a legszélesebb értelemben, mindazon s z ű k s é g e s v i s z o n y o k (rapports nécessaires), melyek a dolgok természetén alapúlnak.“¹⁾

Általán véve nem nagy fontosságot tulajdonítok az elvont általánosságoknak; azok megvitatása igen sokszor nem világosítja meg magát a följefteendő tárgyat, legfőlebb magának a taglálónak eszejárását; sőt nem egyszer, visszariasztják amaz elvont fejtegetések az olvasót s neveltségessé teszik a penészes szoba-tudóst; egy-pár szót még is kell szólanom a törvény emez értelmezéséről. Hiszen oly munka előtt állok, mely 31 könyvben vizsgálja annak szellemét!

Törvények különbélek vannak. Miután végtelen sokszor megtörtént, hogy a fellőtt golyó visszaesett a földre, az eldobott kő, bizonyos görbe útat tevén, leesik, a folyó mindig alsóbb meg alsóbb helyekre foly, az érett és magától lehulló gyümölcs bizonyos növekedő sebességgel hull a földre, fél lőn állítva a t ö r v é n y : minden test a föld felé esik, ha abban nincs meggátolva. Im, itt a természetnek, vagy természet-tannak, — melyiknek a kettő közül? — egy törvényéhez jutottunk. De keressünk más-féle törvényt is. — Rendezett polgárzatban elfogják, a ki rabol, feleletre vonják és elítélik. Megbüntetik, mivel, a személy és vagyonbátorságot háborítván, megsértette az ország törvényeit. A törvényszéknél kinyitják a könyvet és reá olvassák a t ö r v é n y t, a büntetést. Ezek más nemű törvények mint az előbb felhozott:

Mi tehát a törvény? Azon szabályos rend, mely szerint bizonyos erő hat, valamely hatalom működik, vagy pedig azon mon-

¹⁾ De l'esprit des lois. Liv. I. Chap. I. — Les lois, dans la signification la plus étendue, sont les rapports nécessaires, qui dérivent de la nature des choses : et dans ce sens tous les êtres ont leur lois.

datok, melyekbe foglalva van ama szabályosság? A törvény szót mindkét értelemben használják. De azon értelemben nem használják, és nem is lehet használni a mint a törvényt Montesquieu értelmezi.

Az előttem levő asztalan könyvek vannak; nem hullanak le, mert az asztal szilárdsága ellentáll a föld vonzásának; a szükségképi viszony lesz itt a nyugalom. Elmondtam mi ezen esetben a szükségképi viszony, de kétlem, hogy már ebben törvényt is mondtam volna. — Ha a gyertya felé fordítom szememet, bele sűt világa. Ez is szükségképi viszony, de ez sem törvény. Bele sűt szemembe, mivel a világosság sugárai egyenes irányban haladnak, rendkívüli sebességgel. Ez már a törvény.

Látni való, hogy a szükségképi viszonyok a dolgok közt nem képezik magát a törvényt, hanem képesítik az embert a törvény kikutatására. A szükségképi viszonyok megadott pillanatban maga a helyzet; a törvény meg, kimondja, hogy ilyen vagy amolyan viszonyok közt épen ezen és nem más helyzet áll be. Ha annyi törvény lenne ahány a szükségképi viszony a tárgyak közt, hány törvény lenne akkor?!

Montesquieu emez állításában öszve van cserélve az ok az okozattal. Éles nyelven mondja ezt el Helvétius rögtön: nem igaz, hogy ama szükséges viszonyok lennének a törvények. Azon viszonyok csak forrásai a törvénynek.¹⁾

Mily rendkívüli nagy botlás egy ilyen heted-hét országra szóló műben, melyben rendkívüli tehetségű szerzője, egész élete gondolkozásának eredményét, ifjuságától kezdve gyűjtött, vizsgált politikai tapasztalatainak szellemét törekedett adni. Minek szelleméről fog szólni tehát ama 31 könyvben, ha a mit törvénynek nevez, nem az a törvény?

Megszoktatták bizonyos bölcselek az embereket úgy, hogy egészen maga rendén levő dolognak tűnik ki, ha az alaptétel a legegyszerűbb egyenes észszel szembeszáll, s mindemellett egyszerű és czifra tudományos épületet emelnek az íngoványon; s habár egyes részek sajnálatot, nevetséget vagy boszúságot gerjesztő hiányokat, ferdeségeket és hibákat tüntetnek fel, más részek a szellemi tökély egész pompájában ragyognak. Mindazál-

¹⁾ Cela n'est pas vrai. Ces rapports ne devraient être que le principe et la source des lois.

tal kellemetlen benyomást tett reám, midőn reá jöttem Montesquieu ezen nagy botlására; de nem bámultam annyira magán a botlásán, mások sokkal nagyobb tudományos botlásokat tettek és tesznek; sőt tudom, hogy e mellett sok minden jót mondhat, és sok mindent mondhat el szépen; de hogy a kinek első tétele így elüt a valótól, az több mind egy századig vala politikai vezérnek, politikai igazság-gyártónak, a politikai igaz kútforrásának tartva, az már mégis különös, — és különösen megalázó volt elöttem. Vezetőben, főként szellemi vezetőben, csakugyan legelső dolgok közé tartozik a logica, a helyes ítélő tehetség.

Menjünk tovább. A bírált helytől csak néhány sor távolságra következő csodálatos sorokra akadunk: „Az isten viszonyban áll a mindenséggel mint teremtő és mint fentartó; a törvények, melyek szerint teremtett, ugyanazok, mint a melyek szerint fentart. Saját törvényei szerint cselekszik, mivel azokat ösmeri; azokat ösmeri, mivel maga csinálta; azokat állítá fel, mivel azok megfelelnek bölcsességének és hatalmának.“¹⁾ Hallottam valakit boszankodva felkiáltani, midőn ezen helyre érkezett: s természetesen látom a méltatlankodó, kételkedő, kérdést. — „Az isten bizonyos viszonyban áll a mindenséggel;“ jól van. „A törvények, melyek szerint teremt, ugyanazok, mint a melyek szerint fentart.“ Honnan tudja ezt Montesquieu? Hol jutott a teremtés titkai ösmeretéhez? én ezt nagyon hajlandó volnék elfogadni, ha Montesquieu tudná: ha meg nem tudja, az oly tiszta ész, a hatalmas gondolkozó fej, nem fél-e minden világ szeme elébe állani vele? nem fél-e, hogy eme határozott, de csak félig, vagy még úgy sem, érthető és indokolható tétellel megzavarja a gyenge fejeket? hogy tévedésnek veti el magvát, mely dúsán kihajt, mint kövér földben a gyom? „Saját törvényei szerint cselekszik, mivel azokat ösmeri“; azért? lehet-e olyan, mit az isten nem ösmer, nem tud? és Montesquieu tudja, érti minő isteni elnézéssel működik a teremtő? ámit-e, vagy ámitva van? — És azt mondja, hogy ama törvényeket állította fel mivel azok találnak; (vagy mivel azok viszonyban vannak) bölcsességével és hatalmával; hogy hogy? miért vannak a természet törvényei alkotva? miért van maga a világ teremtve?? Hiában kérdem, nem felel reá Montesquieu.

¹⁾ De l'esprit des lois. Liv. I. Ch. I.

Még csak azt emelem ki az első könyvből, hogy Montesquieu nézete szerint az embernek legősibb érzelme a félelem lenne. Eből folyólag pedig a természet első törvénye a béke. Nem fogok vesződni ez elvont tételek, okoskodások taglalásával, sietek a II. és III. könyvhöz, melyekben amaz oly rendkívül híressé vált elméletét adja a különféle államok természetének, mozgató szellemének.

„Háromféle kormányzat van, — mondja Montesquieu: köztársasági, monarchiai, kényuralmi (despotique). Hogy ezeknek szellemét fölfedezzük, elég a legtudatlanabbak (?!) képzetét azokról tudni. Én három meghatározást, vagy jobban (?!) három tényt veszek fel: egyik, hogy köztársaság az, hol a nép tömegéé, vagy legalább annak valamely részéé a fő-hatalom; monarchia, melyben valaki egyes igazgat, de határozott és megállított törvények szerint; míg a despotiában egyes irányoz mindent, tetszése és szeszélye szerint.¹⁾

Ha a legtudatlanabbak ösmeretéhez folyamodott, bizonyára rossz értelmezést is adott itt Montesquieu. Legelőbb megjegyzendő: nem tudja az ember a fenebbiekben mit tiszteljen: három meghatározást, vagy inkább három tényt (trois definitions, ou plutôt trois faits)? Én magammal tisztába a szerint jöttem, hogy azokat se mint meghatározásokat, se mint osztályt jellemző tényeket el nem fogadom.

Ha a kormányzat formájáról van szó, igenis beszélhetnek, mint annak különböző alakjairól, monarchiáról és köztársaságról: de nézetem szerint, mint tudomány szentesítette kormánynevről a kényuralomról nem. Tagadhatlanul sokszor találkozunk a történelem lapjain és a valóságban zsarnoksággal, — a zsarnoki kormányzatot azonban mindig úgy tekintem, mint állambetegség ki, folyását, mint ferde kinövést, legfőlebb mint szükséges rosztat. Tehát ama kényuralomféle osztályozást csak olyannak tekintem, mintha valaki az emberi ész természetéről szólván mondaná: háromféle észjárású ember van: sebes eszű, lassu eszű és olyan, ki nek esze a forrolázban félre beszél.

Egyébaránt amaz osztályozások, meghatározások, a valónak különben sem felelnek meg. Azt kérdem, hogy azon meghatározás szerint a mostani angol-kormány, sőt már a Montesquieu idejebeli is, hova tartozik? Azon angol igazgatás, melyben min-

¹⁾ De l'esprit des lois. Liv. II. Chap. I.

denki részt vehet a közügyek megvitatásában s részt veszen a választások után a kormány iránya megszabásában, mindaz, a kiről felteszik, hogy jellemmel, önálló nézettel bírhat, mi fog e szerint lenni? köztársaság? hiszen koronás fejedelme van; hiszen se a népnél, se annak valamely kimutatható külön részénél nincs a fő hatalom; a főhatalom eloszlik az egész nemzet tömegén, legnagyobb osztályrész, mint egyesnek, a nemzet első fiának, koronás királynak, vagy királynénak, jutván. Vagy talán azon meghatározás szerint monarchia Anglia? igaz-e hogy ott egy valaki igazgat (gouverne)? hiszen nagyon ösmeretes korunkban már ama tétel: az alkotmányos fejedelem országol, uralkodik (régne) de nem kormányoz (gouverne.) Azt mondja Montesquieu, hogy a monarhiában állandó és meghatározott (fixes et établies) törvények szerint megyen az igazgatás; úgy történik azonban, hogy sehol sincsenek a törvények inkább kiteve a változtatásnak mint Angliában; — sehol sem tisztelik és követik inkább a törvények rendeletén kívül álló megelőző eseteket (precedence-fall) mint Angliában; sőt a gyakorlati élet némileg törvény kútforrásául van elősmerve. Monarchia-e tehát Montesquieu szerint Anglia? Vigyázni kell a feleletre, mert ha sem köztársaság sem monarchia a Montesquieu meghatározásai szerint, akkor az fog kisülni, hogy Anglia nem is állam. Legkevesbbé lehet ugyanis azt egy oly államnak elfogadni, a hol egyes akarata avagy szeszélye (caprice) irányozza (entraîne) a dolgok folyamát, törvény és szabály nélkül (sans loi et sans régle).

Egyébiránt, olyan állam minőt Montesquieu a zarnokságban leír, nem volt, és nem lehet soha. A polgárzatokban mindig vannak bizonyos tételek, elfogadott nézetek, szokások, és ha egyéb nem, hitzikkék, melyek a főhatalom magatartását, eljárását megszabják. És aztán, ki lehetne ama hatalmas egyéniség, ki akarata és szeszélyei szerint mindent lenne képes tenni? Hiszen mindenki, még a leghatalmasabb is nagy részben az idő korszülöttje: attól örökli hatalmát, azzal szemben megsemmisül. Különben pedig: minél hatalmasabbá képes válni valaki, kétség kívül annál nagyobb szellemmel, idő és körülmény-ösmerettel, valamint higgadt önmérsékléssel kell birnia: észszerűn fog hát cselekedni; a mi pedig észszerűn történik, soha merőben szabálytalan, szeszély szerint történő nem lehet.

Nem találnak tehát Montesquieu fennebbi osztályzatai a tudomány meghatározásai közé, de a mi ennél csodálatosabb, nem találnak, mint könnyű átlátni, a saját korabeli államokra se, pedig úgy látszik, hogy ámbár rendszert alkotni törekedett, egyenesen a szemei előtt fekvő állam szerkezeteknek akarta elméletét adni. Midőn a köztársaságról szól, mindig a kis görög államocskákra, vagy Rómára gondol; midőn monarchiáról beszél, mindig a saját korabeli európai nagyobb államok lebegtek szemei előtt, különösen hazája, Franciaország; midőn meg a zsarnokságra jön a sor, azt mindig a meszsze keleten szultán bőrbe öltözve találja meg. És ez oly határozottan kitűnik műveiből, hogy p. mikor azon rendszabályokat keresi, melyek a zsarnokság természetéből folynak, arra jön, hogy egy nagy-vezérnek léte azokban a l a p t ö r v é n y. ¹⁾ És azt mondja bevezetésében, nem azért ír, hogy bírálja a mi bármely országban alkalmazva van; minden nemzet reá fog művében találni saját nézetei kimagyarázására. ²⁾ Vagy tán jobban: saját kormányzata indokolására. Legtisztabban bebizonyítja pedig azt, hogy rendszeralkotás czíme alatt meghatározott államok viszonyait elemzi akkor, midőn azon mozgó szellemet határozza meg, mely életben tartja a saját eszméi szerint háromféle államot. Azt mondja ugyanis, hogy a köztársaság szelleme (principe) az e r é n y (vertu); a monarchiáé a becsület (l' honneur); a zsarnokságé pedig a félelem (la crainte).

Hihás tételekből indul ki Montesquieu és csak hamar minden kifejezési ügyessége és mesteri fogásai, szómagyarázásai, kifejezés-gyártásai mellett is mely irtózatossá kényszeríti, gyöttri szellemi kimpadon, hámis elméletét! Hiában való minden erőlködés: az igaz erősebb mint az ember; az egybe nem illő részek nem fognak kerek egészbe simulni össze.

Az államok a legnagyobb emberi, polgári, társaságok. Céljuk a jóllét; fentartójok a jóllétre törekvés. Teremtí az államokat érdekközösség; megsemmisíti, — rendkívüli eseteket kivéve, — az érdekközösségnek elenyészte. Annál több politikai erény van va-

¹⁾ De l' esprit des lois. L. II. Ch. V. L' établissement d' un vizir est dans cet état une loi fondamentale.

²⁾ Je n'écris point pour censurer ce qui est établi dans quelque pays que ce soit. Chaque nation trouvera ici les raisons de ses maximes.

lameley államban, és pedig csak ilyen erényről akar Montesquieu is beszélni, saját maga magyarázata szerint is ¹⁾ minél épebben van az fejlődve, legyen különben az akár monarchia, akár köztársaság. És nagyon sok Montesquieu meghatározása szerinti köztársaságot lehetne találni, melyben az kevésbbé van képviselve és kevésbbé mozgó szellem az államnak, mint más helyt. A Montesquieu köztársasága ugyanis legkevesbbé sem zárja ki az elnyomatást, a zsarnokságot, mert azt kívánja tőle csak, hogy a nép tömegénél, vagy a nép valamely osztályánál, legyen a főhatalom. E mellett a legirtózatossabb nyomás lehet, melyet valamely osztály, valamely kaszt, valamely nemzetiség, valamely vallás-felekeze stb. gyakorolhat maga az egész polgárzat felett. Ott pedig, hol elnyomtatás van, ott általán véve ferde-fejlés, ott elsatnyulás honol, ott nem kell keresni az erényt, hanem annak hiányát. Kétségen kívül tétele felállításában a régi classicus korra gondolt Montesquieu, azon korra, melynek viszonyairól a legmesésebb ábrándos képzetekkel vannak sokan.

Még erősebb vonással tünteti, ki hogy saját viszonyaikhoz készítette tételeit, midőn állítja, hogy a monarchia mozgó szellem a becsület. ²⁾

Csodálatos valami az a Montesquieu féle becsület az *esprit des lois*-ban! „A monarchiában, — mondja — a becsület (honneur), azaz minden egyesnek és minden helyzetnek (condition) előitélete, foglalja el azon politikai erény helyét, melyről szólottam (a köztársaságnál) és azt mindenütt helyettesíti.“ ³⁾ Minő furcsa lett volna, ha idézésem közben megállottom volna ennyit adván:

¹⁾ Lásd azon „tudnivalót“ (*avertissement de l'auteur*) melyet Montesquieu, úgylátszik, utólagosan ragasztott a „törvények szelleme“ élébe.

²⁾ A „becsület“ szó tulajdonképen nem fejezi ki egészen a francia „honneur-t“. A francia „honneur“-tól elválaszthatlan bizonyos hirnév, tisztesség, társadalmi állási fokozat. Jobb szót azonban nem tudok ennél.

³⁾ *L'honneur c'est-à-dire le préjugé de chaque personne et de chaque condition, prend la place de la vertu politique dont j'ai parlé, et la représente par-tout.* (De l'espr. des lois. -Liv. III. Ch. VI.) — Ezen helyre mondja Helvétius: *Quelle définition! Une fois pour toute, quand Montesquieu définit, il dit l'impression qu'il reçoit en entendant un mot; et il croit faire une définition.*

a becsület (honneur) az az minden egyesnek és minden helyzetnek (condition) előitélete, Montesquieu szerint! Csodálatos mondat! és az tetézi különösségét, miszerint, tagadni nem lehet, hogy nem csak egy parányi igaznak, de egyszersmind egy nagyon finom fel fogásnak nyomai is látszanak benne. Az egész meghatározás ros, de van benne jó; úgy el van burkolva, oly talányhoz illő köd köríti azonban az oda dobott állítást, hogy, azt hiszem, a leggyakorlottabb, legerősebb szemnek is dolgot ad az átlátás: nehéz meghatározni épen mennyi belőle jó, mit kell belőle eldobni. Nem igaz-e az, hogy a becsület minden időpontban egy saját conventionalis fogalom? Nem igaz-e, hogy azt (és még különösebben a mit a francia „honneur“-nek nevez) igen sokszor és nagy mértékben egyéni és osztályi előitéletek szerint becstülték? Minde mellett lehet-e állítani: a becsület előitélet?! Helvétius ezen helyen nem is késik felkiáltani: „Minő meghatározás! Egyszer mindenkorra: midőn Montesquieu meghatároz, mindig egy benyomást mond el, melyet érez valamely szó hallásakor; és azt hiszi, azzal meghatározott.“

Tekintsük a forrást, melyből Montesquieu állítását merítette. Korában a francia nemesség egyedüli tüdve bizonyos társadalmi fény, katonai dicsőség volt; ezekért kész volt mindent áldozni. Egy királyi kegyes szóért, egyetlen mosolyért életöket, vagyonu kat, sőt valódi becsületöket is képesek voltak koczkáztatni. Nagy büntetés volt számukra, ha a király közeléből, ha a tündér lakta Versaillesből, a nagy világból, — egyedüli világukból, eltiltattak. Szerencsétlenek valának, ha idejöket vidéken kelle tölteniök. A tudománytól hajlamuk, — a gazdaságtól, ipartól, kereskedéstől előitéleteik tartották vissza. A közügyekben résztvételt a francia nemesség kezeiből már kiszalasztotta; a köznép viszonya és munkássága nem érdekelte, az számokra idegen világ volt. A mily lovagiasak és simák voltak hasonlókka szemben, — épen oly dölyfösök és insolensek alattvalóik és a „tiers état“ irányában. Mit kereshettek ök a társadalmi, katonai, udvari dicsőségén kívül? — Ezen viszonyok teszik érthetővé Montesquieu állítását, hogy a monarchia mozgató-szellemé a becsület; a becsület fogalma pedig egyéni és osztályi előitélet.

És mit mondjak a zsarnokság Montesquieu szerinti szelleméről, a félelemről, — amaz országos félelemről? Úgy vélem, bátran

mellőzhetem. Hiszen lehetséges-e a félelmet, mint országos irányadót, mint külön szellemet, említeni? A félelemnek forrásai öngyengességünk, és a fentartási ösztön, de az nem mozgató irány, az nem lehet bennünk kifejlett szellem, erő, legfeljebb nézeteinket, céljainkat, eljárásunkat módosítani, zavarni, ferdíteni tudja. A félelem nagyon negatív fejlemény, míg minden mozgató erőnek határozottan pozitív tulajdonságokkal kell bírni. Nem lehet azonban tagadni, hogy Montesquiennek eme csodálatos állítását is egybe köttetésbe lehet tenni egy helyes észrevétellel; és a valóhoz annál közelebb állónak fog az előttünk kitérni, mentől inkább megnyugszunk abban, hogy ezen nézete is a létezőnek, a korában látható zsarnokságoknak, szultánságoknak akar képe, elmélete lenni. Ki merné ugyanis tagadni, hogy a zsarnokságban, az anyagi és szellemi elsatnyultságban, nagy mértékben előáll az anyagi és szellemi gyávaság? hogy zsarnokságokban igen nagy szerepe van a szolgálai remegésnek, igazságtalan üldöztetésnek?

Mentől pontosabb figyelemmel tekintem Montesquieu rendszerének hirdetett állításait, annyival tisztábban látom, hogy a létező, vagy a könyvben előtte fekvő adatokat akarja okadatolni; a létezőnek, vagy megvoltnak, adja elméletét. Pl. mondja: a monarchiában kevés nevelésre van szükség; ott az élet adja meg az ösmeretet. Az ösmeretnek meg, legnevezetesebb tárgya tudni a becsület szabályait. Ott, a magatartásban bizonyos előkelőségre kell szert tenni; bizonyos nyíltságot önteni a cselekedetekbe; a modorban ne hiányozzék bizonyos csinosultság. A tényeket ott úgy is nem úgy ítélik meg, mint jókat, hanem mint szépeket; nem mint igazságosakat, hanem mint fényeseket, nem úgy mint helyeseket, hanem mint rendkívülieket ¹⁾ A köztársaságban a nevelésnek bizonyos önfeláldozó hazaszeretetre kell vezetni. A fő-erény ott bizonyos lemondás önmagáról; és komolyan tudja taglalni azt is, hogy az erkölcsök megvédése miatt demokratiai igazgatásba illetik a pénzforgás, kereskedés, ipar gátlása. ²⁾ Ezekkel szemben a zsarnokságban, melynek alap-törvénye, hogy a fejedelemnek alter-egója legyen, mint a hogy fenebb is idéztem, nevét is megadván, vezére, és a melyben az igazgató szellemnek a félelemnek

¹⁾ De l'Esprit des lois-nak lásd IV. könyvében II. fejt.

²⁾ Lásd espr. d. lois Liv. IV. Chap. V.VI.

kell lenni, — a szolgálai szellem fentartása végett setét vakságnak kell uralkodni. Vagy, a mint magát Montesquieu kifejezi — : ott a nevelésnek "null"-nak kell lenni.¹⁾ Nem kitűnik-e itt a háromféle szalály alatt Franciaország, a régi apró köztársaság félénk, és Ázsia szultáni kormányainak másolata?

Miután Montesquieu hamis alaptételeket állít fel és legkülönösebben ferde magyarázatát adja magának a törvénynek; miután el akarja mondani hány természetű kormányzat létezik, — de a helyett nagyon hibás három kategóriát állít fel az államról, melyekben a fő súly a külalakra, a formára van fektetve, és a melyekben már messze tévén attól, hogy tudományos kerek elméletet adjon, egyes esetek viszonyairól beszél: neki fog és mozgató szellemét rögtönzi a háromféle igazgatásnak. Mint röviden tárgyalom, bár mennyire törekszik a valóságot megadott, nagyon is szük formáiba bele erőszakolni, sehogy sem megyen; legfeljebb tündöklő eszmesziráknak járják meg ily nemű tételei, hogy a köztársaság szelleme az erény, a monarchiáé a becsület (honneur), a zsarnokságé pedig a félelem. Vigyázni kell azonban nagyon tételei megbírálására, mert épen mivel általánosak nézetei, tételei közvetlen közelében gyakran létezik valami a létezőnek képéből; mivel első tekintetre legmélyebbnek tet sző kifejezése üres szóhalom; mivel első pillanatra érthetlen tétele alatt a legfinomabb fürkésző észnek lehet villámára találni, vigyázni kell nagyon, miként ítél az ember felőle.

Ugy látszik nagyon megtámadták a törvények szelleméről írt munkájának némely tételeit. Ekk or világosítás kedvéért (!) következő megjegyzéseket csatol ahhoz: „Munkám négy első könyve megérthetése végett meg kell jegyezni, hogy a mit én erénynek nevezek a köztársaságban, az a haza szeretete, azaz, szeretete az egyenlőségnek. Ez nem erkölcsi (moral) erény, sem keresztényen erény, ez politikai erény, és ez azon rügő, mely mozgásban tartja a köztársasági kormányt, valamint a becsület, (l'honneur) mozgásban tartja a monarchiát. Énté hát politikai erénynek neveztem a haza szeretetét és az egyenlőségét.“²⁾

¹⁾ Lásd *espr. d. lois. Liv. IV. Chap III.*

²⁾ *Avertissement de l'auteur. — Pour l'intelligence des quatre premiers livres de cet ouvrage, il faut observer que ce que j'appelle la vertu dans la république est l'amour de la patrie, c'est-à-dire*

Ime, a fennebbieken kívül még más ok is van, mely a legnagyobb ovatosságra int irányában. Midőn védnie kell magát, szót farag, kifejezést eszizol; mozgékony eszének egész élet, elmés és megdöb-bentő fordulatainak egész raját felidézi a küzdésben. Figyelmezzünk csak reá az idézett mondatok mily gonddal vannak összeillesztve; rendkívül jól hangzanak; megtelik velök az ember szája; és pedig bonczoló figyelemmel tekintve logikátlanság halmaza. — Nem ösmerem el, hogy akár a köztársaságban, akár más állam formában, a hazaszeretet = annyi mint az egyenlőség szeretete. Az én meggyőződésem szerint ezen szót „egyenlőség“ ki kellene törölni a politikai nyelv szótárából. Egyenlőség se nem volt, se nem lesz sehol e földön; a hol az leginkább meg volt közelítve, mindentűtt silány satnya államok valának; a szerfeletti mesterkedés annak létesítésére alapjaiban ingatná meg a jelen államok szerkezetét. Mindezeket azonban most mellőzve, felteszem, a Montesquieu kedvéért, hogy lehessen egy oly állam, minőt még a föld nem hordott, a hold nem látott, melyben alkalmazva legyen az egyenlőség általános törvénye. Lehetséges az, hogy egy amolyan képzeleti országnak olyan tagja legyen akár hány, ki hazáját ki mondhatlanul szereti, de az egyenlőséget magát nem. Hiszen ott az egyenlőség csak bizonyos forma lenne, mely szerint a köztgyeket igazgatják, csak bizonyos viszonyokat szabna ki, melyek saját alakot adnak a közeletnek. Bármi névvel nevezendő igazgatási forma mellett is lehetséges pedig az, hogy valaki testtel és lélekkel csüngjön hazáján, de a mellett azon alap-törvényeken, melyeken hazája igazgatása nyugszik, rendre-rendre változtatni enged, — vagy épen maga idézi elő a változást. E mellett telve lehet a legnagyobb „politikai-erényekkel“: hazáját a legüdvösebb úton vezetheti, a legnagyobb csapásoktól oltalmazhatja. — Semminémű kormányzatban nem állhatván, hogy magának a kormányzat alakjának szeretete egy legyen a hazaszeretettel, a köztársaságban sem lehet egy a két külön do-

l'amour de l'égalité. Ce n'est point une vertu morale ni une vertu chrétienne, c'est la vertu politique, et celle-ci est le ressort qui fait mouvoir le gouvernement républicain, comme l'honneur est le ressort qui fait mouvoir la monarchie. J'ai donc appelé vertu politique l'amour de la patrie et de l'égalité.

log. Azt hiszem, hogy ezen tétel annyira világos, hogy oknélküli szószaporítás lenne még tovább is foglalkozni vele, és nem szükség a fejtegetést még oda is kiterjeszteni, hogy: míg a haza helyhez kötött tárgy, melynek fogalma a mult emlékeiben, a jelen társadalmi láncolatán alapszik, addig magának az egyenlőségnek fogalma, legyen bár politikai, vagy bármi névvel nevezendő, nincs időhöz és nincs helyhez kötve. Tovább megyek tehát Montesquieu állításai bírálataiban s azt mondom: ha az egyenlőség szeretete nem az, a mi a hazaszeretet, nem lehet, hogy mindkettő különkülön épen az legyen, a mi a politikai erény, (vertu politique) ha a keztő közül bármelyik a politikai erény, akkor a másik nem az, és viszont. Ennél azonban még többet merek állítani: a politikai erény se nem annyi, mint a haza szeretet, se nem annyi mint az egyenlőség szeretete. A nélkül, hogy mély értekezésbe bocsátkoznám ez állítás megvitatására, legyen szabad egy pár szóval megemlítnem, hogy a szeretet másféle lelki fejlemény mint az erény. A szeretet alapszik a szépnek, nemesnek, tökélyesnek, jónak stb. fogalmain, míg az erényben nem csak bizonyos meghatározott fogalmak vannak a helyesről, a jóról, — és nemcsak hajlam azok iránt, de ezeken kívül bizonyos határozott önállóság az igaz útról el nem térni, — bizonyos tevőleges hajlam, mely keresi az alkalmat jót tenni.

Midőn oly tömkelegébe juttat Montesquieu a logikátlanságnak, csinos kifejezéseknek, sikamlós mondatoknak, minőt épen bírálék, hiában mentegeti akkor magát előttem, hogy új szavakat kellett teremtenie, vagy a régieknek új értelmet adni, mivel új eszméi voltak. ¹⁾ Én elitélem; — vagy én nem értem őt, vagy ő nagyon ferde észjárású politikus író.

Elszomorodom, midőn Montesquieu felett ítéletet mondok. Mennyi tehetséggel áldotta meg őt az isten: rendkívül finom felfogó észszel; fáradtságot nem ösmerő mozgékonyssággal; tündöklő elmésséggel; a kifejezéseknek bizonyos varázs könnyüdedségével; igen nagy érdeklődéssel és fürkésző hajlammal a közti-tyeket, hazája ügyeit illetőleg. Mennyi minden szépet, nagyot

¹⁾ J' ai en des idées nouvelles; il a bien fallu trouver de nouveaux mots, ou donner aux anciens de nouvelles acceptions. (Avertissement.)

és jót lett volna képes lendíteni annyi tehetséggel! Azon politikai aljasság, melybe Franciaország sülyedett, reá is hegyként nehezkedett: politikai eszméi gyámoltalan gyakorlatatlanságnak hordozzák bélyegét. Midőn pedig eszméit azon betegségtől menten bocsáthatná is szabad röptükre, a hiú hatáshajhászás jellemzi azokat. Azon kapott, a mi különös; olyat akart mondani, a mi más nem mondott és nem tud mondani; külsőségekbe, mondatokba fogódzott s míg ezt tette, szavak halmazának hálójában fogta meg önmagát. Midőn oly léha könnyelműséggel válogatta a mondatokat, melyek fényesek, csinálta a szavakat, melyek különösek, nem gondolhatta-e meg, hogy az államszerkezetet illető tételek nagy jókat szülhetnek, de végtelen rosztat is eredményezhetnek? Nem vezette e el élénk képzelő tehetsége oda, hol néhány tétel kimondása a szelid zöld asztal mellett, vad fergeget, szünni nem akaró háborút hozott országok nyakára? Nem láthatott-e ő arra példát, hogy néhány tollvonás, száz ezreknek, sőt millióknak jóllétével, egész nemzetek boldogságával játszhatik? Csak rövid mondat fejezi ki, hogy beteg az állam, eret kell rajta vágni: és patakka foly a vér. Ily nemű lélekösméreti kételyek, úgy látszik, legkevésbé sem bántották. Szomorú dolog ily nagy tehetséget a következtetések során oda jutni látni, hogy kétségen kívül jót akaró és személy szerint igen becsületes emberek közvetve részesek nagy rosztak, országos csapások eredményezésében!

Eddig lassan haladtunk az *Esprit des lois* ösmertetésében, majd sebesebben boldogulunk ezután. A nélkül ugyanis, hogy az benne kijelölve lenne, a munkának tulajdonképen két része van: az egyik, melyben az általános elméletet akarja megállapítani, melyben, midőn a régebben létezett vagy akkori államok elméletét engedi a művön átsillámlani, azokban minden lehető államoknak akarja képét vázolni; a másik rész pedig, melyben az egyes adatok vázolása, bonczolása, és sok apró megjegyzés tétele mellett, maga az eredeti elmélet egészen háttérbe vonul. Ezen második részben újra látom előtérbe lépni azon iróialakot, mely kellemes benyomást hagyott a *Persa levelekben* maga után. Újra találkozunk az oly megosztott figyelmű észlelővel; az iróval, ki hatalmas a kis mondatokban, de gyenge a csendes, higgadt, összefüggő munkában; és mindamellett, hogy

a komoly bölcselelő méltóságát negélyezi, itt ott kicsillámlik belöle a vidám élezelö könnyüsége. Csak az a baj, hogy míg a *Persa levelek* ben elemében mozgott, az ügyes élezelö a nevetséges világról kedvére rajzolhatta torzképét, úgy ebben eleméből egészen kivetve, önmagát számüzve, komoly, egy középpontra visszavihetö munkát kellett volna adnia. Oly feladat, melynek helyes megoldását Montesquientöl várni nem lehetett. A mü, mely rendkívüli-re előkészitö arczczal kezdödik, alaktalanságban foly szét, enyészik el.

Az első könyv, mint már emlitém, szöl a törvényről általán. A második arról, hogy három természetü kormányzat van. Ezen kormányrendszerek mikint kívánnak külön természetü törvényeket. A harmadik, melyről megint bővebben szölottam, meghatározza a saját fogalmai szerinti háromféle igazgatásnak, ugyan csak saját fogalmai szerinti mozgató szellemét (principe). A negyedik, hogy a nevelési törvénynek egybehangzásban kell lenni a kormányzat szellemével. Erről is szöltem. Az ötödik, hogy a törvényhozö szabályai egybehangzásban legyenek a kormányzat szellemével. Itt már zavarodik a rendszer önmagában. Nehezen lehet kivinni a megkülönböztetést a kormányok természete (nature) és szelleme (principe) közt. Az ötödik könyv nagyban hasonlít a másodikhoz.—A hatodik azt taglalja, hogy az igazságszolgáltatás szabályai egyszerüsége minö viszonyban van az igazgatások szellemével. Hogy elment már a nagy általánosságból! ? Ezen szakaszban először szöl az igazságszolgáltatásról. Rögtön kitünik benne, hogy ez oly tárgy, melylyel kora ifjúságától fogva sokat foglalkozott; kitünik, hogy az egykori parlamenti elnök szöl. A hetedik könyv a fényüzésről, a fényüzés ellen hozott törvényekről és ezekkel egy kalap alatt a nők állásáról beszél. Bizonytalan adatokra támaszkodik; esodálatos és nagyon hibás következtetéseket von. Ezen könyvnek valamelyik állítását illetöleg kiált fel Helvétius: „örökké beszélnek Chináról vaktában“¹⁾; és más helyt: „Montesquieu azt hiszi, mindent tehetni törvényekkel még a dolgok természete ellenében is“²⁾. An-

¹⁾ On parle toujours de la Chine en aveugle.

²⁾ Montesquieu suppose toujours qu' on peut tout faire avec des lois, même contre la natura des choses.

nak bizonyosságául, hogy mennyire az élet valódi gyakorlati szempontjától eltérően ábrándos, képzelgős szempontból tekinti a dolgokat, nem tehetem, hogy ne idézzem egy helyét ezen könyvnek. Fejezeti felirat: „A samnium-beliek szép szokása.—„A samnium-belieknek egy szokása volt, — mondja, — melynek egy oly kis köztársaságban, és különösen azon helyzetben, melyben valának, bámulatos eredményeket kellett szülni. Az ifju legényeket mind egybegyűjtették és megítélték. A kit legjobbnak becsültek, nőül vette azon leányt, a ki neki tetszett; azután következett a második, és rendre a többi. A szerelem, a szépség, a szíziesség, az erény, a születés, sőt maga a gazdagság is, mondhatnám mind osztlálékul jutott az erény számára. Nehezen lehetne képzelni nemesebb jutalmat, nagyobbbat és olyat, mely kevésbbé legyen terhére a kis polgárzatnak, nagyobb hatású legyen mindkét nemre.“¹⁾ Im, micsoda ábrándozással, akarja a tudományos keretet betölteni.

A nyolczadik könyv szól a kormányzat szellemének megromlásáról. Egyebek között azon csodálatos tételt állítja fel ebben, hogy szükséges, miként a köztársaság valamitől rettegjen.²⁾ A monarchia elvesz, — mondja, — midőn a fejedelem azt hiszi, hogy inkább bebizonyítja hatalmát, ha megváltoztatja a dolgok rendét, mintba azt követi. A monarchia elvesz, midőn a fejedelem mindent magában egyesítvén, országát fővárosában öszvesíti, fővárosát meg udvarában, udvarát pedig egyedül személyében.³⁾ Chináról ebben is külön fejezet szól.

A kilencedik szól a törvények viszonyáról az oltalmi képességhez. A köztársaságról kezdvén a szót, a következő nem vonzó megjegyzést teszi azokról: „Ha valamely köztársaság kicsiny, el-

¹⁾ Lásd az *Espr. des lois* VII. k. XVI. fejjét. Voltaire ezt egész határozottsággal nevezi azon mese mesketének, melyet Stobée (Stobeus) hozott forgalomba nem a samniumbeliekről (Samnites), hanem a sunok (Sunites), szerinte scytha népéről. (*Oeuvres complètes de V.* — Paris, Armand-Aubrée 1831. — Tome XXIII. p. 308.)

²⁾ *Espr. d. lois* Liv. VIII. Chap. V.

³⁾ *Espr. d. lois*. Liv. VIII. Chap. VI.

sepri azt valamely külhatalom; ha meg nagy, megsemmistül valamely belső nyavalya miatt.“¹⁾ „A monarchia szelleme (esprit), — mondja tovább, — a háború és a foglalás...“²⁾ — Ezután szól a támadó erőről (tizedik könyv.) A foglalási jogról beszél cifrán, nagyon cifrán³⁾; nem állok meg azonban ezeknél, mert, minden remélhető nagyobb haszon nélkül, hosszasan tartóztatna fel. A tizenegyedik fejezetben azon nagyon mély megjegyzésre bukkanok, hogy a nemzet inkább ragaszkodik szokásaihoz, felfogásához mint törvényeihez.⁴⁾ Ugyanezen könyvben külön fejezetek vannak Cyrusról, XII. Károly (svéd király)-ról, Nagy Sándorról, nemcsak, de Chináról is.

A következő két könyv (XI és XII) szól: az egyik azon törvényekről, melyek az alkotmány, a másik azokról, melyek a honpolgár szabadságát biztosítják. — Szól azon különböző értelmezésről, melyet a szabadságnak adtak; és miután ezen nevetséges megjegyzést, sületlen állítást teszi, hogy bizonyos nép (az orosz) hosszas időn keresztül azt tartotta szabadságnak, hogy hosszú szakált hordhasson, következő nagyon finom észrevétellel találkozunk: mindenfelé azon kormányt tekinték s z a b a d-nak, a mely megfelelt szokásaiknak vagy hajlamaiknak.⁵⁾ Hogy képes sületlent írni annak ki ilyet tud mondani!? Csakhamar azonban a fenebbi mondat után megint elesuszamodik; azt mondja, hogy a szabadság jog mindazt megtehetni, a mit a törvények megengednek⁶⁾ De hátha magok a törvények zsarnokiak? hátha a közfelfogással, a közhajlammal, a szokásokkal szembe mennek?... Ezen könyvben bírálja és ösmerteti az angol és a régi római kormányzatot. — Azt mondja tovább: nem elég a szabadságot a constitutióval szemben, de az egyes irányában is kell vizsgálni. Az államszerkezet szabadsága a három hatalom helyes elosztásában rejlik; az egyéni szabadság pedig a biztosságban, vagy legalább

¹⁾ Espr. d. lois. Liv. IX. Chap. I.

²⁾ Espr. d. lois. Liv. IX. Chap. II.

³⁾ Espr. d. lois. Liv. X. Ch. III.

⁴⁾ Espr. d. lois. Liv. X. Chap. XI. Ebben a „mocurs“ szót nem tudom magyarban kellőleg helyettesíteni.

⁵⁾ Esprit. d. lois. Liv. XI. Ch. II.

⁶⁾ Esprit. d. lois. Liv. XI. Ch. III.

annak képzetén.¹⁾ Itt már úgy beszél Montesquieu, mintha épen korunknak hallanók valamely gyakorlatiatlan politikusát szólani. A könyv legnagyobb része különben az igazságos és helyes ítélőszéki eljárásról beszél.

A XIII-ik könyv szól az adóról, a közjövödelmekről. — A többek közt azt kérdi ebben egy helyt: minő igazgatásban lehet (! ?!) nevelni az adókat? Azt mondja, hogy zsarnokságban nem; mivel (parce que) (!) a legszélső szolgaságot nem lehet nevelni!²⁾ Minő okadatolás!

Még csak az éghajlat viszonyáról a törvényekhez sem feledkezett el; sőt egészen külön könyvet (XIV.) szentel annak. Úgy látom sokkal inkább szerette a hideget, mint a meleget. Azt mondja egy helytt, hogy Európának éjszaki népei minden miveltség, sőt majd törvények nélkül, szabadságukat fel tudták tartani, bámulandó bölcseséggel, — azon józanságánál fogva durva test-szálaiknak (fibres), mely a hideggel együtt jár.³⁾ Chináról ebben is külön fejezet van. Tovább meg egészen külön könyvben (XV.) tárgyalja, hogy a rabszolgaságnak mi viszonya van az éghajlattal. — A következő tizenhatodik a család alkotását, természetét egybekötetésbe hozza az éghajlattal; sőt, a még erre következőben sem tud kibontakozni az éghajlat vizsgálatából: a tizenhetedik könyvben taglalja minő öszvefüggése van a politikai szolgaságnak az éghajlat természetével. Miután ezen nagyon gyenge alapokon és adatokon nyugvó okoskodásokat elvégzi, vizsgálja minő viszonya van a föld (terrain) természetének a törvényekkel. (XVIII) Ezen a föld tulajdonságait vizsgáló könyvben külön fejezet van a frank királyok hosszu hajáról⁴⁾ a frank királyok házasságáról; Childericről; a frank királyok nagykorúságáról; a frank királyok kegyetlenségéről; a frankok nemzeti gyűléseiről és a papi befolyásról a régi időben.⁵⁾ Mind megannyi dolgok, me-

¹⁾ Esprit. d. lois. Liv. XII. Ch. I. és Ch. II.

²⁾ Esprit. d. lois. Liv. XIII. Chap. XIII.

³⁾ Esprit. d. lois. Liv. XIV. Ch. III.

⁴⁾ Esprit. d. lois. Liv. XVIII. Chap. XXIII. De la longue hevelure des rois frances.

⁵⁾ Esprit. d. lois. Liv. XVIII. Lásd a XIV. és a következő fejezeteket.

lyek legközvetlenebb (!?) egybeköttetésben vannak a föld természetével!

A tizenkilencedik könyv vizsgálja, a törvénynek minő viszonyban kell állani a közfelfogással, valamely nemzetnek erkölcsével, szokásaival. Nemzetről beszél! Vajjon van-e képze, hogy azok bizonyos szellemi egységek, bizonyos politikai egyéniségek? Sejtí-e, hogy a polgárzatok elő-haladása, jólléte csak azok erejének kifejtése útján elérhető? Tisztában van-e a felől, hogy valamint a törvénynek mindig egybehangzásban kell lenni a közfelfogással, úgy azok mindig a nemzeti élet javítására, ép fejtésére kell hogy czélozzanak, a nélkül feneketlen kosmopolitismus örvényébe süllyednek? Tudja-e, hogy valamint az államban a törvények mindig csak arra valók, hogy a bizonytalan, hogy a nélkülök helytelen viszonyokat tisztába hozzák, a dolgok folyamát útba igazítsák, úgy minden ily nemű tárgyakra a törvénynek ki is kell terjeszkedni; és, hogy a fejlődés folyama szerint mindig változó, de a fejlődés állásával egybehangzó sorozatot kell alkotni egy ép nemzet törvényeinek? Dehogy tudja, dehogy tudja! Következő megdöbbsentő, keresett fejezettel kezd a könyvet, mely kétségen kívül visszataszító hatású minden higgadt gondolkozó főre: „Ezen tárgy igen nagy terjedelmű. Azon halom eszmében, melyek agyamba tolnak, nagyobb figyelemmel leszek a dolgok rendére, mint magokra a dolgokra. Jobbra és balra kell hárintgatnom, hogy keresztül törhessek és napvilágra jussak. ¹⁾“ Nem csodálkozom ha ezután csakhamar azon nézetre jut, hogy nagyon kell vigyázni nehogy a törvények megváltoztassák a nemzet szellemét; ²⁾ mert . . . mert: akkor saját felállított elméletét az államok szelleméről (principe), — ügyebár? — azok megsértenék! — Ezen könyvben már épen több fejezetet szán Chinának; ha azonban igazságosak akarunk lenni, meg kell adnunk, hogy Angliáról mégis többet szól benne, mint a Menyneyi-birodalomról.

Két könyv (XX. és XXI.) szól a kereskedésről. Van benne a kereskedés természetéről, a gazdagságról, a kereskedést tekintve a különféle igazgatásokban, a tengerészetről, a kereskedési szabadságról és nem felejtí el Chinát itt se. Péld. du Halde-ra hivatkozik

¹⁾ Espr. d. lois. Liv. XIX. Ch. I.

²⁾ Espr. d. lois. Liv. XIX. Ch. V.

annak bebizonyítása végett, hogy a kínaiak ezer perezentet nyerne a nád-mézen (czukron) és néha ugyanannyit vissza-útukban; és ezen nyereséget megközelítik a hollandiak is.¹⁾ Ezen tárgynál is kitűnik továbbat előszeretete a törvénykezés iránt: a kereskedelmi törvénykezéssel többet foglalkozik. Mindezek a tárgyak Montesquieu korában a fejlődésnek még csak csecsemő fokán állottak. — Legtöbb időt, gondot, fordít a kereskedés történetének előadására (XXI).

A következő könyv (XXII.) szól a pénzről.

A huszonharmadik könyv az emberi nem szaporaságáról és azon törvényekről beszél, melyek azzal egybeköttetésben vannak. — A tizedik fejezet címe: „A mi a házasságra határoz.“ Ebben a következő elmés tételt állítja fel: „Mindentűt, a hol hely van arra, hogy egy pár ember kényelmesen éljen, egy házasság esik. A természet eléggé ösztönöz arra, csak gát ne legyen benne a megélhetés nehézsége.“

A következő két könyv (XXIV.) és XXV.) a vallásról értekezik.

Szól továbbá a törvények, jogok osztályzatáról (XXVI.) Kiemeli, hogy nagyon meg kell különböztetni az isteni és emberi törvényeket; a természeti és polgári jogot; a törvényszékek ezen világ és nem a jövő élet törvényszolgái legyenek. Megkülönbözteti a köz és magán jogot; magán és család-jogot; magán- és polgári- és általános emberi-jogot; valamint minden fenebbiektől a közrendi (politikai) szabályokat.

Egy, egyetlen fejezettel bíró könyvben értekezik a római örökösölési törvényekről. (XXVII. k.)

Ezután meg átmegy Franciaországra és egy hosszú könyvben kutatja a francia jognak eredetét, elmondja annak történetét (XXVIII. könyv). Itt már megint előtérbe lép a parlamenti elnök, a francia jogász, az általánosan vizsgáló bölcselő és a politikus felett. Kijön ugyan belőle nagyon rövid időre és azt kutatja, miként kell a törvényeket szerkeszteni (XXIX. könyv). De csak hamar megint visszakerék-vágásba és a francia lübbéri szerkezet elméletét adja, tekintve a monarchia megalakulását (XXX), majd pedig ugyancsak a francia lübbér rendszer elméle-

¹⁾ Espr. d. lois. Liv. XX. Ch. IX.

tét tekintve Franciaország további történelmét (XXXI. könyv). — Ezen két legterjedelmesebb könyv ösmertetéséhez nem fogok. Helvétius mondja: „Mi az isten csudáját akar nekünk tanítani a a hűberről szolló értekezésében? Olyan tárgy-e az, melyet helyes, ép eszű embernek tisztába hozni kellene? Micsoda törvényhozás születhetik a barbar törvények azon chaosából, melyet az erőszak állított meg, a tudatlanság tisztelt, de a melyek mindig ellent fognak állani a dolgok helyes rendének? A császárságok alakulása óta, a hódoltatók nélkül, kik mindent özveromboltak, ugyan hova jutottunk volna azon zagyva institutiókkal mi? Hát, csakugyan minden tévedéseket örökölnünk kell nekünk, melyek az emberi nem teremtése óta özve halmozódtak ¹⁾!“ Így Helvétius szoll; érdekesnek tartom, de nevezetes részét helytelennek. Már azon csufolódó, mindent felforgató, újító szellemet látom ítéletében, mely érvényre a francia forradalom által jutott. Igenis nagyon érdekes mindig az országok multját ösmerni, és így bármekkora ellenszenvvel voltak is a hűbéri viszonyok irányában, azokat tisztábahozni szép feladat, sőt szükséges és nagyon hasznos munka lehetett. Nagyon szivesen alá irtam volna Helvétius nézetét, ha kérdése megállott volna abban: mit akar ily terjedelmes taglalásával a hűbér-rendszernek, sőt meghatározott állam hűbér-rendszerének, oly munkában, mely általában a törvények szelleméről szoll? Hiszen ezen értekezések szorosán semmi olynemű elmélethez sem tartoznak; ha elmaradtak volna, maga a rendszer, a munka kerekése csorbát legkevésbbé sem szenvedne általok. A mi magát Montesquieu hűbéri rendszerről vallott tanát illeti, arra nézve idézem Guizot nézetét, ki nagyon sokat foglalkozott a hűbér-rendszer titkaival: „Azt hiszem azon tant (Montesquieu tanát) egyaránt visszautasítják a történelmi bizonyítványok, valamint a dolognak természetszerű lehetősége.“ ²⁾

A fenebb elősorolt harminczegy könyv képezi az *E s p r i t d e s l o i s t*, Montesquieunek a törvények szelleméről írt munkáját. Elhíresedett szerzőjének ez főmunkája. Maga Montesquieu úgy látszik olyannak tekintette, melyben megvan tanulmányainak egész szelle-

¹⁾ Lettre d' Helvétius a Saurin.

²⁾ Guizot. Histoire de la Civilisation en France. Deuxième partie 1829—1830. Deuxième leçon.

me: egész lelkét öntötte bele. Egy helyt mondja róla, hogy hűsz évnek munkája ¹⁾; más helyt pedig, hogy valójában egész élete munkásságának eredménye. ²⁾ Irt is benne egy olyan munkát, mely világhírűvé vált s a melyet napjainkig igen sokan, mint a politikai bölcsesség ne továbbját tisztelik. Reám kedvező benyomást nem tett. Megadom én azt, hogy pompás mondatok, igen finom megjegyzések, fényes cszmeszikrák, felvilágosodott nézetek, humanus lelkület, sok ösmeret tűnnek ki annak különböző részeiből, de az egésznek emléke nem tud agyamban kikerekedni. Lehet, hogy egyes tételei világosítanak, de az egész setétben hagy. Azt mondja, hogy a törvények szelleméről szól, valójában legtöbb időt egyes állam-intézmény, egy egy történelmi jelenség, egyes politikai tény bírálatával foglal el. Nem hiszem azonban, hogy még a ki legszorgalmasabban tanulmányozza is, tiszta képzettel lehetne belőle arról, minőnek kell egy ép állam szerkezetének lenni; sem arról, minő összefüggés van a nemzetek története és állam-szerkezete, törvényei közt; sem arról, minő volt ez állam szerkezete bizonyos idő-pontban pl. Rómáé vagy Franciaországé, melyekről legtöbbet szól. — Valaki egyszer szót emelt Montesquieu ezen munkája ellen, mondván, hogy egészen más rendszert követhetett volna. ³⁾ A Montesquieu megjegyzése erre, nagyon élesen, így hangzott: célja vala saját munkáját megírni és nem a másét. Igaza van; de nem számolhat kitűnőségre, mint rendszert alkotó, ha tanának különböző részei nem sorakoznak egy egybefüggő, bevégzett egészszé; sem pedig ha mint író azt világosan elő nem adja. — Ezen utóbbi tekintetben pedig sok helyt hibázik Montesquieu, ama rendszeralkotó erő meg teljesen hiányzik benne. Látja azt, hogy az emberek különböző helyeken, különböző időben, különbözők: túlan-túl is nagy fontosságot tulajdonít az ég-

¹⁾ De l'esprit des lois. Préface.

²⁾ Lásd: Montesquieu. Lettres familières XXX. (A. M. „le Grand-prieur Solar). — Az espr. d. lois-ról szólván: . . . je puis dire que j'y ai travaillé toute ma vie. Au sortir du collège, on me mit dans les mains des livres de droit; j'en cherchai l'esprit; j'ai travaillé.

³⁾ Montesquieu. Lettres familières. A. M. l'Abbé de Guasco. (XLIV.)

hajlat és földterületi viszonyok befolyásának az ember lelkületére, a politikai intézményekre, — de a nemzetek életének törvényei titkok valának előtte. Tulságos becsben állanak előtte a törvények: majdnem azon hitre vihetné az embert, hogy helyes államviszonyokra elegendek a jó törvények; merőben hiányzik érzéke az öngazgatás becsét felfogni; nem emeli ki a rendre fejlődés, a szabály szerű szellemi alakulás kényszerítő hatalmát. Számára nem nemzetek laknak a földön, hanem sok millió ember. Elfeledi hogy az államok vidékekből, városokból, falvakból alakultak, mindennütt csak az embert tekinti; legfeljebb egypár futó pillanatot vet a családra, de azt is csak mint a polgárisult világ, csak mint a keresztyén felvilágosodottság szülöttjét tekinti, nem pedig mint az állam parányait. Mindazokat illetőleg pedig adatok feküdtek előtte, hogy mást ne említsek, Angliában. — A munka harminczegy könyvében oly kevés rend, oly kevés összefüggés van, hogy nem tudom, ha egy véletlen rendjét össze zavarná, miként lehetne azt eredeti sorozatába rakni; s nem tudom, ha egy pár a könyvek közül elpusztulna, észrevehető lenne e, sértene-e a hiány. Hát ha már is vészett el belőlök? . . . Azt lehetne gondolni, hogy miután annyi minden van benne, alaktalanul összevhalmozva, legalább pompás tanulmányul szolgálhatnak mint nagy gondolkozó fejeknek, nagy művészeknek hasonló hibában szenvedő és hasonló előnnyel bíró műveik, mint pl. Göthe Fausztja, mint Michel-Angelo utolsó ítélete. Csak az a baj van vele, hogy az általános tételek, melyeket inkább a munka elején kapunk, mesterkéltek, gyanúsak, vagy egyenesen hibásak, nagyobb részint; a munka közepét elfoglaló sok és nagyon sokféle értekezések nem eléggé bevégeztek, kikerekített taglatok arra, hogy külön egészeknek megjárnak; ebben már a rövidség is gátolná; — a munka végén levő hosszabb értekezések a római, meg a franczia örökösödésről, a hűbérrendszer keletkezéséről és történetéről Franciaországban, igen elvontak arra, hogy kielégítsék azt, ki politikai általános munkát, elméletet vár. — A munka egész olyan embernek, ki önmagával tisztában van, keveset érhet, — olyannak meg, a kinek határozott megállapodott nézetei nincsenek, veszedelmes lehet: mert nézeteit még inkább összezavarja; mert, fényes de hibás tételei elcsábítják. — Montesquieu egyénileg kétségen kívül igen szelid jellemű, felvilágosodott, gondolkozó fő, jó indulatú ember, párat-

lan társalgó lehetett; képes volt azonban a tudomány zománczával és némi jóváhagyásával övezni mindent, a mi létezett, mind azt, a mi megvala. Számára külön kormányrendszer volt a zsarnokság, ő elvül tüzi ki, hogy a zsarnokságban a nevelés „semmi” legyen. Meggondolni való pedig, hogy a tudomány bűne a hibázás. Mindenki téved bizonyosan a tudománynak egy vagy más részében; már csak a tudományos téren is mindnyájan bűnösök vagyunk; ritkaság azonban, hogy valaki oly könnyelmű meg gondolatlansággal, a helyes mellett a fényes hamis után kapkodva, rohanjon a tévedésekbe, mint ő. A nevelésről, a hivatalok eladhatásáról stb. nyilvánított nézeteivel majdnem erkölcsi hibát is követett el. Montesquieut mégis égis magasztalják! Valóban igaz van Macaulay-nak midőn őt szerencse gyermekének nevezi.

Vagy t.án én szemcimet önkénytelenül becsukom ama műnek tökélyei előtt, mely a legnagyobb szellemi teremtmények közé tartozik? Talán ellenszenves felfogásom Montesquieuban, — vagy tán egész nemzete szellemében is? — oly hibákra utal, minők senkinek eszébe nem jutottak, eszébe sem juthattak, mert én csak kákán bogot keresnék? . . . Nézzük, mit mondanak mások.

Mellőzöm Macaulayt. Hiszen ő angol. Ő is ellenszenvvel ítélhetne a francia politicus felett. Állapodjunk meg Voltaire-nál. Ez ugyan nem volt tüzetesen politikus, de az is volt egy kissé, azon kívül eszes, rendkívül elmés és korának, mely Montesquieu-éval részben összeesett, legbatalmasabb tola. Aztán, habár nem is volt előtte tárgy, melylyel ő ne csüfolódott, ne gúnyolódott volna, és része Montesquieu-nek is kijárt, mindamellet a törvények szelleme hires vizsgálója iránt bizonyos tiszteletet, respectust érzett, nagyobbbat minőt Montesquieu irányában.¹⁾ Hiszen azt mondja: „tisztelem Montesquieut boflásai mellett is, mert újra kiegyenesedik, hogy égis emelkedjék.”²⁾ Sőt tulajdonítanak Voltaire-nak egy mondatot, melyet Montesquieuról mondott volna, olyat, mely, tán, nagyobb magasztalás, mint a mek-

¹⁾ Vessd össze: *Lettres familières XLVII., LI, LXXIII.* (Decker à Basle, 1799).

²⁾ Je respecte Montesquieu jusque dans ses chutes, parce qu'il se lève pour monter au ciel. — (Voltaire *Commentaire sur l'esprit des lois*).

korát embernek ember-társáról mondani illik: „Az emberi nem elvesztette alap-törvényeit, Montesquieu megtalálta és visszaadta azokat.“¹⁾ Ezt idéztem volna előbb, és ezt idéztem volna mindennek felett, ha nem gyanitnám, hogy ezen magasztalást Voltaire nem annyira Montesquieu-ért, mint önmagáért mondta: tetszelgett ama kongó, réz-tányéros, nagy-dobos mondatban. Voltaire, tehát, nemcsak egyes nézetei és tételei ellen száll sikra, mint pl. azon osztályozás ellen, melybe a kormányokat sorozta, az ellen, a mit a hivatalok eladhatóságáról mond, azon elmélet ellen, melyet az éghajlatról alkot, azon nézet ellen, melylyel a régi világot az újjal összev hasonlítva tekinti stb. hanem általánosabb szempontból is teszen róla hibáztató megjegyzéseket. Miután sokszor, nagyon sokszor látja Montesquieut a homályos távolság még félig sem ösmert világából meritni adatokat, állításai támogatására megjegyzi: „Nem kellene beszélni az indus és japán törvényekről és szokásokról, melyeket oly kevéssé ösmernünk, midőn annyi minden mondani való van a miénkekről, melyeket ösmerni kell.“²⁾ Más helyt egész méltatlankodva szólal fel: „Mégis nagy dolog az, hogy egy higgadt ember annyiszor beszéljen nekünk a bantami, macassarai, borneoi, achemi törvényekről; annyi utazónak vagy jobban mondva kóborlónak idézze beszédét, a kik annyi mesével állottak elő, a kik annyi visszaélést képzeltek törvénynek, és a kik, a nélkül hogy kiléptek volna valamely hollandi kereskedő irodájából, Ázsia annyi fejedelmének palotáiba hatolhattak be.“³⁾ Még sokkal fontosabb vád a következő mondat: „Az is nagyon visszataszító csak kevéssé mivel olvasó előtt is, hogy csaknem minden idézése hibás (presque partout les citations sont fausses); csaknem mindig elfogadja (Montesquieu) képzelőtehetségét enlékező tehetsége helyett.“⁴⁾ „Montesquieu többet ugrándozik mint halad (marche); többet csillámlik mint világol; néha többet esufolódik, mint ítél; és kívánatossá teszi, bár

¹⁾ Voltaire. Commentaire sur l'esprit des lois.

²⁾ „Le genre humain avait perdu ses titres; Montesquieu les a retrouvés, et les lui a rendus.“

³⁾ Voltaire. — Commentaire sur l'esprit des lois.

⁴⁾ Voltaire. — Premier dialogue. Sur Hobbes, Grotius et Montesquieu.

csak ama kintinő lángész hajlandóbb lett volna miudig inkább oktatni mint meglepni;“ mondja máshelyt. ¹⁾ Azon beszélgetésben, melyet Voltaire Hobbes, Grotius és Montesquieu felett tart, egyhelyt azon kérdést találjuk: mit tart az „Espr. des lois“-ról? Következő feleletet nyerünk: „Azon lángelmű munkák közé sorozandó, melyek sóvárogatnak a tökély után. Egy hibás alapon nyugvó rendetlen épületnek tetszik nekem, de a melyben sok szép aranyozott és kiesizolt terem van.“ ²⁾ És még ezek, habár nagyok is, de mind kisebb rangu hibák, mint épen azok, melyeket legátalánosabb, legmagasabb szempontra emelkedve mond az *Esprit des lois*-ról. Azt mondja, sajnálja, hogy azon könyv egy vég nélküli (fonal nélküli) tömkeleg, és hogy nincs benne semmi rendszer (méthode) ³⁾. „Miután elolvastuk, nem tudjuk, mit olvastunk.“ ⁴⁾ „Azt mondják, a betű megöl, a lélek az a mi elevenít: de, Montesquieu művében a lélek az, mely tévütra vezet (égare), és a betű semmit sem tanít.“ ⁵⁾ — Mindezeket,—kérem, jól megjegyezni,—nem én mondtam: Voltaire-ből idéztem. És ezek mellé még csak egy megjegyzést csatolok; egy megjegyzést, mely ha hasonlólág nem az én agyam szüleménye, és nem valamely francziagyűlölő gyártmánya, hanem egy szellemdús francia hölgy szójátékos élceze, melyet Voltaire több ízben idéz: az *Esprit des lois*-t de l'*esprit sur les lois*-nak kellene nevezni.⁶⁾

Tehát már saját korában és helyben Franciaországban is ösmeretesek voltak Montesquieunek és művének ferdeségei, hibái, mondhatnám tudományos és alkotási bünei. Nem csak a már-már

¹⁾ Ugyanott.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Je suis fâché que ce livre soit un labyrinthe sans fil, et qu'il n'y ait aucune methode... (Premier dialogue. Sur Hobbes, Grotius et Montesquieu.)

⁴⁾ Voltaire Dictionnaire philosophique. Lois (esprit des).

⁵⁾ An a dit que la lettre tuait, et que l'esprit vivifiait: mais dans le livre de Montesquieu l'esprit égare, et la lettre n'apprend rien. — (Voltaire Dictionnaire phil. Lois (l'espr. d.))

⁶⁾ Ezen szójátékot nem tudom tökéletesen adni magyarban. Éle a dolognak abban rejlik, hogy ezen szó *esprit* jelent szellemet, lelket épen úgy mint élcezet elmésséget.

feledésbe mertülő Helvétiusnak volt ellenében szava, hanem maga Voltaire is megszóllalt irodalmi trónusáról. A hibák, melyeket Montesquieure reá sütöttek nemesak alakiak, nemesak alkotásiaiak voltak de tisztán tudományosok is; és nem is csekély részletek hanem magát az alapot megingatók, sőt megsemmisítőek; magát az egészet tekintve: légvár, — a bel-szerkezet: tömkeleg, — csak egyes részek szépek, jók; mindemellett a hatás roppant nagy. Az első másfélév alatt az *Espr. des lois* huszonnégy kiadást ért! S hát még azóta hányat!?!

És most is minő tekintélyben áll, mekkora elősmerésben részesül?! Nem is említem *Villemain*t, ki kétségen kívül részrehajló irányában; — s a ki, habár maga mondja, hogy: „régebben, őszintén megvallom, Montesquieu munkáját egy tudós műnek tartottam, mely minden részeiben tökélyes, és megkísértettem azt tanulmányozni. Abban minden világosnak és rendszeresnek tetszett nekem: többet vizsgálva, kevésbé értettem. Ellentmondásokat gondoltam benne észrevenni, valamint hiányokat, és nem egy problémát, melyre hiányzott a felelet.“¹⁾ Mellőzöm mondom, *Villemain*t, ki ezen nyilatkozata daczára is bizonyosan elfogult Montesquieu mellett, lássuk a higgadt, a gondolkozó és meggondoló német nemzet egy nagyon tudós tanárának, *Mohl*-nak, ítéletét.

Szerinte, Montesquieu volt az, ki a törvények szelleméről irt nagy munkájában (a XI. k. 6. fejezetben) magasabb szempontból tárgyalta az angol államjogot. És ezzel, egyetlen csapással, megteremtette elméletét az általános alkotmányos államjognak. Egy rövid fejezet egy főként más czélokért irt munkában alapján a tudomány egy egészen új irányának, és kiszámíthatlan hatású lett az élet számára, akár a jót, akár a roszt tekintjük. Ily óriási hatalma a géniusznak, még akkor is, ha eltévedt. Montesquieu pedig tanában eltévedt.

„Két különböző tant, mondja továbbá *Mohl*, használt fel Montesquieu elmélete megalapítására: az államhatalom megosztását a törvényhozó-, végrehajtó- és igazságszolgáltató-hatalomra, és e tant a három különféle kormányzat, ú m a királyság, osztály-

¹⁾ *Villemain*. *Cours de la littérature française*. *Tableau du dix-huitième siècle*.

kormányzat, és népies igazgatás vegyítéséről. Egyik sem saját találmánya. Nem nagyon éles elme, vagy sok ösmertet kell arra, folytatja, hogy az ember kimutassa, hogy Montesquieunek új elmélete minden főpontjában részint határozottan hibás, részint legalább is nagyon kétséges.¹⁾ Mindemellett semmit sem kétkedik Mohl Montesquieut nemcsak az újkor leghíresebb politikusának nevezni, hanem valójában minden későbbiek tanítójának.²⁾

Ha valaki mondja: tisztelni kell Montesquieut mint úttörőt: vélekedésem: helyes, az úttörők megérdemlik a tiszteletet. Érdeme Montesquieunek, hogy első terjesztette ki figyelmét az államszerkezet, a társadalmi viszony oly sok oldalára; s ez kétségkívül tiszteletet érdemelne! Ha azt mondják, hogy az újkor leghíresebb politikusa, elhiszem, látom, bámulok rajta; vagy . . . nemis bámulok, de rendkívüli, természetelleni viszonyok eredményének tartom. Ha pedig valaki azt mondja, hogy minden későbbi politikus az ő tanítványa, azt már tagadnom kell.

Az angol és a magyar alkotmányos királyságok constitutiói Montesquieu segítsége nélkül állottak elő és fejlettek. Egy ilyenmő államszerkezetnek akarta elméletét, képét adni Montesquieu amaz új elméletet rögtönző fejezetben. Az előadás egy szellemű emberé, de maga a kép hibás,—megbocsát nekem Villemain. A XVIII. században, valamint most is, az angol államélet sokkal fejlettebb, épebb volt, mint a francia. A francziák épen akkor egy százados dermedtség álmából ocsúttak ki. Mi volt természetesebb, hogy szemeiket a büszke Albion szabadsága magára vonta. Ha nem lett volna Montesquieu, kétségen kívül igen hamar lett volna más, ki állam szerkezeti viszonyait ösmertesse. Montesquieu ösmertetésének, mint elsőnek, érdemei elvitázhatlanok, de azért nem tartom mindazok tanítójának, a kik utána hasonló kérdésekkel és tán sokkal mélyebb belátással, mint maga az első kísérő, foglalkoztak. A mi állandólag az emberek előtt fekszik, mindenki figyelmét magára vonja.

Mindenesetre érdekes észrevétel, sajátos jelenség, hogy

¹⁾ R. von Mohl. Die Geschichte und Litteratur der Staatswissenschaften. — Montesquieu's Lehre.

²⁾ Ugyanabban. (III. k. 386 l.) Erlangen. Verlag von F. Enke. 1858).

magok az angolok saját államszerkezetök elméletét legelsőben idegen kézből, Montesquieu-től kapták. Némileg jellemzi ez a két nemzet lelkületét, mely szerint az egyik inkább a gyakorlati élet embere, másik inkább az elméletéé; — az egyik inkább teszen, a másik inkább beszél.

Ha az írónak az célja, hogy népszerűsége tegyen szert, hogy hasson, akkor, valóban, Montesquieu ama célzt nagyszerűen elérte. A dolog kissé más világban fog feltűnni, ha czélnak nem az egyszerű népszerűséget, nem a pusztá hatást, hanem a hatást jó irányban, a javítást tarjuk.

Lehetlen volna az utolsó szórszálig kimutatni Montesquieu hatásának egész öszvegét, de bizonyosnak tartom, hogy a nagy hatásban a sok jó mellett sok rosz is van. Első terjeszkedett ő ki az állami és társadalmi viszony annyi ágának birálatára, annyi jelenségének fejtegetésére; és, mennyi elmével, mennyi élczzel! De egyszersmind első volt, a ki könnyelmű beszéddel, tűzön vízen rendszert törekedett öszve-erőszakolni; vele kezdődik sora az újkori állam-elméletek gyártóinak; vele ama későbbi törvényhozóláz, melyben az emberek elfeledik, hogy a törvény a nemzeti jollétért van és nem a törvényért a nemzet.

Machiavelliről azt mondtam volt, hogy nemesebb, jobb mint kora; Montesquieuról ezt nem merem föltétlenül mondani. Egy-egy helyt oly könnyelmű észjárás tűnik ki belőle, mely mellett Voltaire solid fej. Előadása, stylusa sok helyt kitűnő, de úgy hiszem, francia kortársai közt sem páratlan. Kicsiben az igaz nagy de nagyban kicsi. Mintha setétben mozogna az ember, midőn műveit olvassa, melyeken villámszikrák czikáznak át. Egycs kifejezések rendkívül bájosok, mások nagyon affectáltak, vagy igen nehezen érthetők.

Azonban távol legyen tőlem, hogy az ujabbkor államtanának összes tévedéseit Montesquieunek tulajdonítsam. Ha a francia politika ébredező korának viszonyait s a francia jellemet vizsgáljuk; belátjuk, hogy sok tévedésnek kelle ott előállani; s épen oly neműeknek, melyek Montesquieu nélkül is megteremtek volna. Hogy a légben már már készen volt ama hibás szellem, mutatja az, mekkora elterjedésnek, hatásnak örvendhetett Montesquieu munkája rögtön megjelenése után. Hogy pedig az államtudományok alakulása mennyire lett volna épebb, helyesebb,

hány mindenható, általán boldogító centralisatiói kísérlet maradt volna el, ha Montesquieu teljességgel nem lépett volna fel? meddig kellett volna várni az általános államszerkezeti elméletek megjelenésére? s mi roszt szült volna azoknak késése? nem tudom.

Mindent összevéve: nem bámulok rajta, ha Montesquieut ferde politikusnak látom: könnyen kimagyarázza azt korának, és még inkább Franciaországnak, politikai fejletlensége és saját lelkületének egypár gyengéje; de mit mondjak azon közvéleményről, mely őt politikai apostolnak kiáltotta ki egész Európában? mit azon száz évről, mely meg nem szünt benne a felfogás mélységét, nemességét, helyességét bámulni?... Montesquieu szerencse gyermeke volt; és a század, — ezen száz év, mely csak most telt be!...

Megemlítem még Montesquieunak némely kisebb munkáit.

„A törvények szellemének védelme“ (défense de l'esprit des lois) úgy van írva mintha harmadik személy védné amaz a megtámadások ellen. A sületlen támadásokat valóban ügyesen sok elme-éllel látjuk benne visszaverve, nevetségessé téve. Voltaire írja; „Azon három újj, mely az esprit des lois-t írta, megalázta magát arra, hogy eltíporja okok hatalmával és epigrammeok csapásával azon dongó legyeket, melyek megmarák...“

Van Montesquieunek néhány értekezése és beszéde. Ezeket részint maga mondotta, részint felolvasták a bordeauxi vagy a párisi akadémiák gyűlésében, s a parlamenti ülészek megnyitásánál. Ámbar csak mint mükedvellő, foglalkozott természettudományi kérdésekkel is.

Szépirodalmi dolgozatai is vannak: két elbeszélés (Le temple de Guide, — Arsace et Isménie histoire orientale) — és néhány verse.

Montesquieu nagyon becsmérőleg nyilatkozik a lyricusokról a Persa levelekben. Midőn a könyvtárban sorra ösmereti a tudományokat és írókat, következőleg mutatja be a lyricusokat: „Itt vannak a lyrai költők, kiket én annyira megvetek, meny nyire tisztelem a többit és a kik művészetökből egy harmonicus kicsapongást csinálnak.“¹⁾ Nekem pedig úgy tetszik, hogy a Knidosi templom szépségei épen lyrai szépségek; sőt úgy

¹⁾ Lettres persanes. CXXXVII). levél.

rémlik, hogy magában Montesquieuban egy nagy verselő veszett el. Nemcsak, hogy előszeretettel eszményesített, nemcsak, hogy majd egészen eszményei világában élt, de eszményeinek sokszor nagyon is kevés találkozási pontja vala a mindennapi étellel. A knidosi templomnak igen kevésből áll meséje, és hogy ahhoz annál kevesebb tapadjon a mindennapi élet porából, hogy le ne szálljon a köznapiság annyit tapasztott, oly göröngyös, fáradalmas és untató útjára, mesét ahhoz a régi görög világból fon; a történet helye az Olympus vidéke; fellépő alakjai közt isteneket és istennőket mutat be. Az előadást majd mindenütt általános tételekből és képes beszédből szövi. A leírásoknál kedvvel mulat és szeret néhány vonással képet alkotni. Mindezekben nagyon segítette a röpkedő, az élénk képzelőtehetség, mely nem engedte egy tárgyra beleveszni, egy tárgynál az unalomig sokat mulatni; az érzelemnek bizonyos bensősége, mely meleget önt el előadásán; nyelvének hatalma, mely a rövid okoskodásokban fénylett, a szakadozottságra birt hajlammal. — A knidosi templom, úgy hiszem, inkább megérdemi így is a költői-beszély nevezetet mint sok más, mely versszakokra van osztva, rimekbe van foglalva és a vers-mérték számára köves útján döcög odább-odább.

Ha sejtelmem csakugyan nem csal, — ha Montesquieuban csakugyan nagy verselő veszett volna el, azt kérdeném: miért nem lett Montesquieu inkább költő, mint politikus? ¹⁾

BÁRÓ KEMÉNY GÁBOR.

¹⁾ Részünkről igen is sötétnek s nem egészen igazságosnak tartjuk ugyan a képet, melyet tisztelt barátunk és nagyrabecsült munkatársunk a fenebbi sorokban ad Montesquieuról: mindazáltal jónak látuk közölni e tanulmányt, mely kétségkívül éles észszel taglalja az „Esprit des lois“ híres szerzőjének tévedéseit. Nem árt sőt nagyon is szükséges némi scepticismus a politikában. Hasonló cikkek, ha talán nem nyújtanak is mindenben helyes szempontokat ama nagy nevű író megítélésére, legalább gondolkodóvá, ovatossá teszik az olvasót a politikai nézetek elfogadásában, mire, főleg oly mű olvasása közben, melyet több öltő nemzetdek csaknem a politika bibliájának tekintett, szerfölött szükség van.

Szerk.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

1862. April — Junius

April 14-kén a philos. törvény- és történettudományi osztályok ülése. Egyszersmind összes ülés.

Az előadások sorát PURGSTALLER JÓZSEF rendes tag nyitá meg, értekezvén Kant észbirálatának érvényességéről.

Ime az érdekes előadás rövid kivonata.

Mínthogy a bölcsészet terén legujabb korban történt eszmei mozgalmat Kant inditá meg s annak nyomdokain indultak e folyó század bölcsészei: úgy hiszi értekező, hogy Kant észbirálatának taglalása és érvényességének megítélése mind azok előtt becses, kik a bölcsészetnek legujabb kori fejlődésével meg akarnak ismerkedni.

A bölcsészet terén Kant föllépése előtt két egymással szemközt álló felekezet küzdött: az egyiknek jelszava észtekintély, a másiké független tapasztalás volt. E két ellenhad közé Kant békebiroul lépven, előbbök terjeszté a helyes középtartást, mely mind a két perlekedő félnek, az észnek úgy, mint a tapasztalásnak, jogait sértetlenül tartja es igényeiket kielégíti. Mindenekelőtt a tapasztalást erősíté meg tisztében, kijelentvén neki a megismerő tehetség nevében, hogy az emberi tudás teremében kezdeményezési joggal bír, mindazáltal a tanácskozásban és végzeshozásban kell hogy kezét fogjon az észszel. Kimondja nyíltan az észnek, hogy ha valóságos tudásra akar szert tenni, a tapasztalás közremunkálását el nem mellőzheti, azonban törvényhozói és igazgatói hatalma eldönthetlenül főnáll, mert eszméi az egység, törvényszerűség és rend-létesítésében nélkülözhetlenek, minélfogva az emberi ösmeretek élén állanak. Mindezekről a megismerő tehetségnek eredeti alkotása kezeskedik. Erre nézve Kant a megismerő tehetséget szigorú bírálat alá vette, melynek eredményét főleg e két munka terjeszti elő: „Kritik der reinen Vernunft. Riga 1781.“ és „Kritik der praktischen Vernunft. Riga, 1788.“

A tiszta ész bírálata oda célzott, hogy Hume kételkedőségét legyőzve, egyszersmind Cartes egyoldalú racionalismusát, valamint Locke ingó állású empirismusát kiegészítse s ezen szélsőségeket lehetőleg közvetítse. Kant feladatát annyiban teljesítette, a mennyiben Locke és Hume ellen kétségbevonhatlanul megmutatta, hogy vannak egyetemileg érvényes észigazságok, noha nincsenek velünk született eszmék; Cartes és Leibnitz ellen pedig a puszta gondolkodás elégtelenségét láttatta. Minden tárgyilagós ismeret Kant szerint az érzéknek és a gondolkodó tehetségnek közremunkálásával létesül: az érzék a kültárgyak benyomásait közli, a gondolkodó tehetség eredeti megismerés módjai, azaz törvényei szerint egyetemileg érvényes módon meghatározza, és ezen törvények képezik az észigazságokat. Az észbírálát azon eredményre vezet, hogy az ismeret részint a jelentkező tárgytól s részint a megismerő alanytól veszi eredetét: a jelenkező tárgyak elménknek anyagot nyújtanak, melyet emez eredeti megismerés módjaihoz, azaz törvényeihez képest alakít és rendez. Ezen értelmezés szerint, az ismeret tartalma egyedül a tárgytól, alakja egyedül az alanytól veszi eredetét. Ezt Kant tapasztalás fölötti lehozással törekszik igazolni, így nyilatkozván: az érzék pusztán szenvedőleges tehetség, mely a kültárgyak hatását és az ebből keletkező érzéki szemléletek különféleségét közli; az egyetemes és szükséges ösztetevés vagy mint Kant nevezi, a synthetikai egység az értelemnek műve, mely a térben és időben jelentkező különféleséget az előleges fogalmak által meghatározza; minden ismeret tehát az előleges fogalmak használása által létesül, melyek a tapasztalás lehetőségének szükséges föltételei. Világos, hogy Kant az egyoldalú empiristákat szándékozott megzáforni, kik az érzéket egyedüli ösmeretküffőnek tartották. Az előleges fogalmak használatát Kant a tapasztalás tárgyaira szorítja azon be nem bizonyított föltevésből, hogy az ismeretnek egyedül az érzék szolgáltat anyagot. E föltevéssel szorosan egybefügg Kant azon nyilatkozata, hogy a lényt önmagában nem ismerjük. A racionalisták a lényeknek két nemét különböztették meg, az érzékieleg jelentkezőket és a tisztán gondolhatókat, erre nézve két különböző ismeretküffőt jelöltek ki és azt állították, hogy valamint a jelenetek az érzéknek tárgyai, úgy a létezőknek valóságos lényegét, a lényt önmagában, az észismeri meg, akár közvetlenül a vele született eszmék által, akár közvetve az okoskodás útján. Az empiristák az ész ezen előjogát tagadván, minden ismeretet az érzéki felfogásra vezetének vissza, minnek következtében Hume azt vitatta, hogy az alanyi képzeleteken kívül a létező tárgyakról mitsem tudunk. Kant megkülönböztetvén az ismeret tartalmát és alakját, az előbbit az érzéki benyomásból, az utóbbit a megismerő tehetség eredeti alkotásából származtatá. E szerint az ismeret némi alanyit és tárgyilagost foglal magában; azonban nem ismerjük a lényt önmagában vagyis a tárgyaknak valóságos lényegét, hanem azoknak hatását és jelenésmódját. Kant nem tagadja a lényt önmagában: e fogalom előtte csak nemleges, azaz olyan, mely a ta-

pasztalati ismeretnek határt szab ; a tiszta ész bírálata azon nemleges eredményre vezet, hogy ismeretünk a jelenetekeken túl nem terjed. De ellenvetésül azt lehet kérdeni : ha az emberi ész előleges, tehát tapasztalás fölötti megismerés módokkal bír, miért nem vonatkoznak a tapasztalás fölötti tárgyakra, az önmagában való lényre ? Kant azon válasza, hogy az előleges megismerési módok pusztá alakjai az érzéki jeleneteknek, a fölvetett kérdést nem fejtí meg, sőt oly következményt von maga után, mely az előleges fogalmak tekintélyét lerontja. Vagy igazán előlegesek e fogalmak és ez esetben nem szorítkoznak az érzéki tárgyakra, nem lehetnek pusztán alakiak ; vagy ha valóban meddő alakjai az érzéki jeleneteknek, úgy az érzéki jelenetektől vannak elvonva, tehát tapasztalati fogalmak, nem pedig előlegesek.

Minekutána Kant a lényt önmagában ismeretlennek nyilatkoztatta, a föltétlent vevé bírálat alá. E vitatkozásban két tételből indult ki : először az észnek lényeges működése a következtetés ; másodsor csak azon eszme bír valósággal, melynek a tapasztalás körében tárgy felel meg. E két tételből azt eredményeztette Kant : hogy az ész a föltétlennek eszméjéhez emelkedik ugyan, de nem képes annak tárgyilagossá érvényét biztosítani. Kérdés : helyes-e Kant nézete az észről ? Kant az ész az értelemmel cseréli föl, mert pusztá következtető tehetségnek tartja, holott a következtetés működése lényegileg ugyanaz, mely az ítélesé, t. i. a különösnek fölvevése némi általános alá. Kant az elméleti észet nem tartja felbatalmazottnak arra, hogy az érzék fölötti létől határozott ítéletet hozzon. Könnyű átlátni, hogy Kant közvetítől lép föl a rationalistikus theisták és az empirikus naturalisták közt : a tapasztalatilag jelentkező világot önállóan nyilatkoztatja a nélkül, hogy a természet fölötti lényt a világból számúzné, sőt ezen lényt a világ föltétes létének és észszerűségének alapjául tüzi ki. Azonban a föltétes állásba helyezi ; mert ha a végső ok határozatlan eszmény, pusztá szabályozó fogalom, úgy valósága nincsen biztosítva. Kant tiszta észbírálatában nincs a szemlélődésnek igazi végpontja ; de kezdő pontja sincs, mert az alanyi tevékenység, mely az öntudatot és vele együtt az ismeretet lehetővé teszi, valamely ismeretlen kültárgynak (= \times) behatásától függ. Ha már az ismeretet két tényező eszközli, melyek közül a tárgyilagossá ismeretlen, az alanyi függő, a föltétlen lény pedig pusztá eszme, melynek valósága nincsen biztosítva : úgy az ismeretnek nincs ingatlan alapja. E hiány betöltésére Kant a gyakorlati észhez folyamodik és ennek elsőséget tulajdonít az elméleti fölött. Kant a gyakorlati észhez helyesen folyamodik, mert ezen úton szilárd álláspontra, t. i. az ész öntörvényhozására jut. Lássuk tehát a gyakorlati ész bírálatát.

A gyakorlati ész hatáskörében, az erkölcsi törvényhozás terén, nem csekély nehézségekkel találkozott Kant : egyfelől a minden magasabb eszmét lerontó scepticismus, másfelől az erkölcsi elveket pusztán érzéki érdekekre visszavezető empirismus állotta útját. Mind a két ellenféllel már Kantnak kora előtt a skót felekezet küzdött, de

az erkölcsi érzelmet, melyre hivatkozott, nem fektette szilárd alapra. E küzdésben a hittudósok is vettek részt, de kevés sikerrel, minthogy az ellenfél külső tekintélyt nem ismert el. Ily körülmények közt szükségesnek látta Kant, valamint a bölcsezet elméleti részében, úgy a gyakorlatiban is, teljes újítást vinni véghez: ennek eszközzésére az emberi ész öntörvényhozását állította fel, ezt egyetlen útnak tartván arra, hogy az emberi akaratot minden közvetlen külbefolyástól, nem csak valamely külső tekintélytől, hanem az érzéki érdekek hatalmától is megszabadítsa és ekkép szabadságát biztosítsa.

A tiszta ész, mond Kant, a természetet, a gyakorlati az akaratot határozza meg előleges törvényeivel. A gyakorlati ész bírálata két feladatot tűz ki magának, t. i. közvetlenül az erkölcsi észtörvényt, közvetve azon főeszméket megalapítani, melyeknek valóságát a tiszta ész nem képes igazolni. Az erkölcsiség és szabadság csak úgy van biztosítva — mond Kant — ha függetlenül minden külső indoktól egyedül azon eszme vezérli elhatározásunkat, hogy így és nem máskép tartozunk cselekedni. — Az erkölcsiség fűlvét ekkép lehet kifejezni: úgy cselekedjél, hogy akaratodnak egyéni szabálya mindenkor egyetemleges törvényhozás elvéül szolgáljon, azaz egyetemileg érvényes legyen. Ezen elv igazán feltétlenparancs, melyet az ész önmaga elszánásából szab az akaratnak, mi által öntörvényhozói tisztet, erkölcsi önhatóságot gyakorol.

Megalapítván az erkölcsi törvényt, ennek segédelmével Kant az elméleti észnek fő-eszméit, az akarat szabadságát, az emberi lélek halhatatlanságát és az isten létét támogatá. Az akarat szabadságát Kant az észnek öntörvényhozásából következteti, állítván, hogy ez utóbbi amazt szükségkép fölteszi. Ezen állítást nem lehet kétségbe vonni; mert bizonyos, hogy az akaratnak tetteges önelhatározása önelhatározó tehetségre, azaz szabadságra mutat. De következik-e abból, hogy a szabadság pusztá követelése a gyakorlati észnek? Nem kell-e inkább azt szállítunk, hogy ha az erkölcsiség szoros egybefüggésben van az akarat szabadsággal, úgy kell, hogy e szabadság lélektani tényeken alapujon? Vagy egyedül az érzéki szemlézés szolgáltat tényeket? Bizony az akarat szabadságról, mint az indokok feletti hatalomról nem az érzéki szemlézés és értelmi elvonás, hanem az észnek és akaratnak nyilatkozata, szóval, a szellemi tevékenység értesít és biztosít minket.

Az isten léte és a lélek halhatatlansága felőli meggyőződés Kant szerint erkölcsi hitet képez, melyet a legfőbb jó tekintetéből követel azt ész. Kant a vallási eszméket egyedül az erkölcsiségre alapítja, azon balhídelemben levén, hogy az elméleti ész nem képes azoknak valóságát igazolni. Ha a dolgot elfogulatlanul tekintjük, oda kell nyilatkoznunk: hogy vagy az elméleti eszmék szintúgy bírnak valósággal, mint az erkölestaniak, vagy ezen utóbbiak is pusztán szabályozó fogalmak.

A tiszta és gyakorlati ész bírálata Kant az itélő tehetség bírál-

latával egészíté ki, melyben a természeti kénytelenséget és az akarat szabadságot a czélszerűség eszméje által egészíti ki: e jelentékeny munka taglalását értekező máskorra halasztja.

— Purgstaller r. t. előadása után, Rómer Flóris lev. tag be-mutatá Czinár Mór pannonhalmi benzés s m. akad. lev. tag: „Index Codicis Diplomatici Hungariae ecclesiastici et civilis alphabeticus“ czimű munkáját s indítványt tön egy magyar irodalmi általános tárgymutató készítése iránt.

Értekező mindenekelőtt kiemelé, mi végtelenül megnehezíti az író munkáját gyakran tárgymutatók hiánya, új irodalmunkban, hol azt sem tudja gyakran a ki valamiben dolgozott, mi jelent már meg azon tárgyról, melylyel foglalkozik. Előadja továbbá, miként születt agyában a „Codex diplomaticus“ indexének készítettése iránti javaslat, s miként szólítottatott föl e nagy munkára Czinár Mór. „E férfi mellett — mondá folytatólag Rómer ur — átlengé a világhírű Maurinusok a történelem iránti ős lelkesedése s a 74 éves aggastyán ifju lélekkel és férfias elszántsággal maga fog azon munkához, melynek egyedüli eszméjétől nála sokkal fiatalabbak már százszor visszaretentek. Csakhamar készültek a vonalzott ívek százai, s midőn az első köteteknek egyes hely, személy, hivatal, határ neveit a kitűzött főkök közé írná, meglepetett a könyvek miatt nála gyakran megforduló növendékektől. A kíváncsiaknak mintegy enyelegve mondá: „Nektek gyerekeknek szánta az akademia e munkát, és most nekem, kinek az ég alig enged még egypár évet, kell azt végezniem.“ Nem kellett több a derék ifjaknak, tisztelt vezetőjüket nem hagyhatták magában a rögs pályán haladni, s néhány nap mulva mintegy tizenketten vittek egyegy kötetet, és pedig ismételve, míg a többit Czinár ur magának fentartá, sorról sorra, szóról szóra átbetűzvé és kivonván az egész codexet, hogy így ne csak a munkában, de az érte nyerendő dicsőségben is részesüljenek. A százezer czédulán egyegy adat vala a 40 kötetnyi okmánytárból, és tudósunk másfél évig naponkint 10 óra hosszat ült íróasztalához szegezve, hogy ezen hal-mazba rendet hozzon és újlag átnézze. A módszert, melyben dolgozott, az ítézet szabályait mily lelkiismeretesen használta föl tagtársunk, mindazt bővebben magyarázza a száz ivre tömönten írott Index elé tűzött remek előszó. A ki tudja, mily áldozat tudós embernek ily száraz, egyforma, fárasztó, éveket igénylő munkával foglalkozni, a ki ennek csak felületesen lapozgatja hasábjait, méltányolni fogja Czinár Mór páratlan béketűrését.“ Indítványozá ez okból értekező:

1) hogy az akademia köszönetet szavazzon nevezett tagjának, valamint azon panonhalmi növendékeknek, kik e munka létrehozásához oly szívesen segédkezett nyújtottak;

2) adassék a mű mielőbb bírálat alá, megengedtetvén Czinár, Mór urnak, hogy maga adhasson a szedőknek utasítást.

A mi a magyar irodalmi általános tárgymutató készítését illeti

csak annyit kér értekező az akademiától: méltóztassék ez eszmét pártolni s tekintélye által gyámolítani.

A kivített az ifjabb nemzedéktől várja értekező.

„A mi egyeseknek kivihetlennek tetszik — mond Rómer ur, — a tömeg kezében játékká válhatik. Ha nyilvánosságban akarjuk tartani a mink van, ha örökké nem akarjuk magunkat kigúnyoltatni azért, hogy semmink sincs, szedjük rendbe, a mit őseink irtak, a mit feldolgozott a jelenkor. Még a nagy könyvtárak is csak akkor czélszerű segédek a tanulmányozásban, ha jól szerkesztett tárgymutatók vannak, ezeknek hiányával annyival használhatatlanabbak, mennyivel gazdagabbak; és hasonlók oly nagy közhalmazokhoz, melyek építőmester nélkül elszórva hevervén, semmi valódi hasznót nem hoznak. Mi egyes könyvtárakról igaz, annál inkább áll valamely nemzet irodalmáról is.“

Elég fiatal ember van hazánkban, ki kellő vezetés mellett idejét, tudományát a közjónak szívesen szentelné, ki bár még önállóság teremteni nem képes vagy erre még túlságig szerény, örömmel közremunkálkodnék az anyag összehordásában, rendezésében, hogy a mesterek folyton és akadály nélkül annál többet alkothassanak. A hány semináriumi vagy collegiumi, egyetemi vagy akadémiai hallgatóval közöltem eszmémet, mindenki önként ajánlkozott résztvenni a közmunkában, csak azt várják, hogy készítsessék terv, csak indítványozná az akadémia a munka kezdetét.

A terv életbeléptetéséhez nem rendkívüli tudomány vagy irói képzettség, hanem inkább őszinte jóakarát és kitartás kívántatik. Az annyira szükséges ellenőrzés mindig kezében lesz a lajstromozónak.

A részvétre való fölhívást megelőzné egy erre kinevezendő bizottság által kidolgozott utasítás. E bizottsághoz pedig oly akadémiai tagokat kér indítványozó kineveztetni, a kik szaktudományukon kívül ez ügy iránt rokonszenvvel viseltetnek. S e bizottság főteendői közé tartoznék:

a) Kitűzni azon kútforrásokat és azok kiadásait, melyek, valamint a Codex diplomaticus, egész terjedelmükben, tüzetesen lennének kivonandók;

b) azon érdekesb honi vagy külföldi munkákat, melyek magyar tárgyakkal foglalkoznak:

c) a gyűjteményes és tármunkákat, folyóiratokat és ujságlapokat, melyekből idővel, és folytonosan tárgyilagos mutatók készítenődök.

Továbbá meg kellene határozni, mond indítványozó, a modort és kiterjedést, melyekben a kivonatok történjenek, apapir alakját, a kivonat rendbeszedését, végre az összes mutató szerkesztését és közhasznúvá tételét.

Ezen terv aztán közzétételnek minden hazai lapban, s az összes mívelt, tudományos haza felszólíttatnék a részvétre.

A jelentkező munkatársak közt a központi igazgató osztáná ki a munkát.

Ez eszme se nem új, se nem eredeti: monda továbbá értekező; megpendítette azt már 1791-ben Kováchich Márton. Megpendítettett közelebb a „Győri Közlöny“ f. é. 19. számában.

Az akadémia közhelyesséssel fogadta ez előterjesztést, a bizottság tagjaiul, mely az általános irodalmi tárgymutató készítése iránt tervet készítsen, Érdy János, Hunfalvy Pál, Toldy Ferencz és Wenzel Gusztáv rendes, s Rómer Flóris és Nagy Iván lev. tagokat nevezte ki.

Az akadémia oklevél- és éremtára örének előadása után még NAGY IVÁN lev. tag vevé igénybe rövid ideig a történelmi osztály figyelmét. Az egyetemi könyvtár érdemes öre néhány oklevelet mutatott be eredetiben az Irinyi család levéltárából; ngymint V. István király adományleveleit 1264. és 1270. évről és IV. László 1279-ben Iriny helységéről kelt adományát, Vyd fiai, Venczel és László részére, melyben az Ottokár cseh király elleni részvételük említettik. Hogy azonban az Irinyiek ősei ölték-e meg Ottokárt — nem tudhatni az oklevelekből s Szirmaynak azokra alapított előadásaiából, melyeket jelesebb történetíróink, igen helyesen, nem tudtak megegyeztetni, s nem csuda ez okból ha magának az oklevélnek hitelességében is kételkedtek. Nagy Iván ur előadásának célja volt főleg megmutatni az eredetiben benyújtott okirat hitelességét. Szalay szintén kijelenté, hogy előtte is régebben ismeretes már ez oklevél s annak folytán valódinak ismeri el ő is azon oklevelet, melynek hitelességében, míg csupán Szirmayból ismeri vala, kételkedett.

Ez osztályi tárgyalások után összes ülés tartatott.

A statistikai bizottság jelentése folytán szóba jött az a k a d e m i a k ö n y v k i a d á s i ü g y e k e z e l é s é n e k r e n d e z é s e, s ezzel kapcsolatban L ó n y a y M e n y h é r t tisz. tag javaslatot terjesztte elő, miként lehetne minden kiadandó munkánál a költséget, bevételt, a példányok számát a legegyszerűbb módon folyvást evidentiában tartani. Az akadémia ez egész ügy rendezése iránt azon bizottságot bízta meg, mely az akadémia külföldi csereviszonyainak rendezésével és újból megindításával foglalkozott, s melynek tagjai: Lukács Móricz t. tag, Balogh Pál, Csengery Antal, Hunfalvy Pál, Szalay László rendes tagok és Hunfalvy János lev. tag.

Ugyanez ülésben fordult elő az igazgató-tanács határozata, Deák Ferencz indítványa folytán, egy akadémiai nyomda állítása iránt. E tárgyban véleményt adni, báró Kemény Zsigmond elnöklete alatt, L ó n y a y M e n y h é r t tisz. tag, Balogh Pál, Ballagi Mór, Csengery Antal, Hollán Ernő, Sztoczek József rendes s Hunfalvy János és Konek Sándor lev. tagok bizattak meg.

—April 28-án a mathem. és természettudományi osztályok ülése s egyszersmind összes ülés.

Az osztályülésben egy matematikai és egy természetrajzi előadást hallottunk.

MARTIN LAJOS lev. tag a madárszárny erőszete cím alatt egy nagyobb terjedelmű, érdekes értekezés egy részét olvasá föl, ez alapos, tiszta, világos előadással foglalván el székét az akadémiában.

Utána DORNER JÓZSEF az élő dinövényekről folytatá már régebben megkezdett értekezését, s miután rendre szóla mind a cryptogama, mind a phanorogama élő dinövényekről általában, a hazánkban eddig talált cryptogama élő diek ismertetésére tért által. Ha nem családokunk, teljes monographia lesz ez értekezés, melyből ez úttal csak a moszatokról szóló részt olvasá föl szerző. Oly tér, melyen eddig a növénytanban nálunk legkevesebb történt. S Dorner értekezésének becsét növeli a vonzó előadás, melynél fogva a nagyobb közönségnek is nem csak hasznos, de egyszerűsmind kellemes olvasmányul kínálkozik.

Az összes ülés főbb tárgyai közül kiemeljük a következőket:

A helytartótanács tudatá az akadémiával ö Felsege abbeli legfelsőbb határozatát, hogy a Nagy-Károly-féle bicskei csillagászati intézet épületeivel s a hozzátartozó telekkel Magyarország tudományos intézetei és növeléinek adassék által e részbeni szükségleteik fedezése tekintetéből, s hogy a kérdéses intézetben feltalált csillagászati és műtani összes eszközök is, a Magyarországi különféle képző intézetek hiányainak figyelembe vétele mellett, ugyanazon célra fordíttassanak. Az intézet gyűjteményeinek a hazai tudományos intézetek közti felosztását illetőleg, kötelességévé tétetett a helytartótanácsnak, hogy a különféle intézetek hiányait fontolóra vevén, s ez irányban a magyar tudományos akadémiát is meghallgatván, legfelsőbb helyre kimerítő jelentést tegyen. Ennek alapján a nevezet kormányssék Somossy Lajos helytartótanácsi titkáron kívül a m. tud. egyetem, a m. tud. akadémia s a kir. József műegyetem egy-egy tagjából álló bizottságnak a hely színére leendő kiküldetését elrendelte. E bizottság május 12-én megvizsgálja a bicskei csillagászati intézett vagyoni állapotát, s jelentést teend arról, hogy az ottani műszerek, könyvek s más tudományos készletek, mely intézeteknek adassanak. Ehhez képezt az akadémia is felszöllittatik egy bizottsági tag kiküldésére.

Ez egyetem Petzval Ottó, a József műegyetem Sztoczek József urakat küldte ki. Az akadémia részéről Jedlik Ányos rendes tag biztatott meg, — utasítás mellett, melyet a mathem. és természettudományi bizottság fog készíteni.

Ugyancsak a helyt. tanács előrebocsátva, hogy a történeti régiségek fentartására és megörzésére ügyelő bizottságnak Magyarországon leendő felállítása iránt megkezdett tárgyalások végleges befejezése és a kérdéses intézet megalakítását célzó szándék tetteges valósitása hosszabb időt igényel, a dolog egyszerűsitése s az ohajtott siker könnyebb elérhetése tekintetéből, egyelőre felszöllitja az akadémiát, nyilvánítsa véleményét az iránt, nem lehetne-e egy külön társulat felállitásának mellözésével, a múlt évi junius 10 én tartott aka-

démiai ülés határozata folytán e helyre terjesztett alapszabálytervezetben foglalt teendők lényegét csak a m. akadémia kebelében létező archaeologiai osztályra ruházni? továbbá, hogy az alapszabály-tervezetben érintett költségek minő összeggel és minő alapból volnának fedezendők. Megjegyeztetik egyébiránt, hogy a kérdéses intézet felállítására iránti tárgyalások közben meghallgatott bécsi központi bizottmány oda nyilatkozott, hogy a tudomány érdekében s az általános áttekintés végett, kutatásait Magyarországon az e célra létező szakértő levelezők által jövőre is folytatni s e kutatások eredményét közrebocsátani kívánja, mi, a honfiak önálló működése mellett, előnyösnek látszik.

Az akadémia archaeologiai bizottsága hajlandónak nyilatkozott a helyt. tanács érintett megbizását magára vállalni, ha a tervezett alapszabályok teljesen megtartatnak, s az akadémiai bizottság a történeti és műemlékekre ügyelő bécsi központi intézethez hasonló országos hatósági tekintéllyel ruháztatik föl Magyarországra nézve. S mivel az archaeologiai bizottság teendői és kiadásai ez által tetemesen szaporodni fognak: 2500 ftnyi évi költséget kíván a bizottság az államtól, mely össet a tanulmányi, sőt részben a vallási alapból is fedeztetetnének, miután az által egy részt épen a műtanulmányok kiűnőleg előmozdítatnak, más felől pedig a legtöbb műemlék, melynek fentartása és javítása gondjaival a bizottság foglalkoznék, egyházi és cultus-tárgy.

E jelentés hosszas eszmecserére adott alkalmat. A bizottság előterjesztését csak a bizottság elnöke és egy rendes tag pártolta. Ellenükben sokan emeltek szót, elismerve a helyt. tanács jó szándokát, de egyszersmind előadván, hogy a magyar akadémia, mint ilyen, más akadémiaikétől eltérő szervezeténél s az eredeti alapítók szándokánál fogva, se maga se a kebelében működő bizottságok, se mo-t, se bárminő más viszonyok közt, nem lehetnek kormányi organumokká, már pedig ilyené válnék némileg az archaeologiai bizottság, ha egy országos központi arch. bizottmány hatáskörével és tekintéllyével ruháztatnék föl s állami segélyezéssel láttatnék el, minek folytán több betekintést igényelhetne az állam az akadémia legalább egyik bizottságának kezelésébe, mint a mennyit az alapszabályok értelmében eddig gyakorolt. Ez okból az archaeologiai bizottság javaslata elvetetett s a tárgy maga — az országos központi archaeologiai bizottság ügye, bővebb megvitatás s a teendők kijelölése végett az összes történelmi osztály elé utasított.

Ezekután olvastatott, többek közt, Fábry Ignác kassai püspök ő méltóságának az archaeologiai bizottság elnökéhez intézett, s f. évi april 9-én kelt levele, melyben a kassai nagy templom kijavítása ügyének mibenlétét adja elő. A társulat, mely az építést vezeti, a legnagyobb köszönettel elismeri Gerster Károly pesti építész azon érdemét, hogy kezdettől fogva nemcsak elfogadhatta a társulattal azon elvet, hogy e nagyszerű épületet csak úgy lehet és kell

helyrehozni, ha eredeti állapotába minél hivebben és pontosabban visszaállíttatik, hanem ezen cél elérését leghelyesebb javaslataival és tetteivel elő is segítette. Egy pontban mindazáltal nem egyezett, de nem is egyezhetett a t. építész ural a társulat. Ő ugyanis azt kívánta, hogy a keresztalakú templom négy szögletében lévő alfedelek közt a két napkeleti fedél nem úgy, mint a két napnyugati laposan hagyassék, hanem hogy azokon a karzat mögött két egyszerű csúcs állíttassék föl. E csúcsok ellen több alapos kifogása van a társulatnak; azonban a társulat nézete nemleges lévén, a régi formákat semmi esetben nem sértheti, s ha csakugyan hibás lenne, könnyen ki lehet pótolni. Kell-e pedig, hogy kipótolassék s az építész ur terve szerint az éktelen s a templom három diszes ablakát eltakaró, minden eredeti nyom és alap nélkül nagyobb részint a levegőben függő s a hófúvásokat felfogó csúcsok felállíttassanak? más több szakértő egyének által idővel is el lehet határozni s könnyen kiigazíthatni. E végett fölkéri a mélt. püspök ur Ipolyi Árnold akadémiai tagot, hogy május hó végével ránduljon a püspök ur költségén Kassára, s a társulat eddigi működését megbíralván, czélszerű javaslataival és észrevételeivel jó irányba igazítani szíveskedjék. — Miután az archaeologiai bizottság elnöke eladá, hogy a fenebbi levélben foglalt fölhívás Ipolyi Árnold rendes taggal már közöltetett, s ő a fölhívásnak megfelelően késznek nyilatkozott: a mélt. püspök ur levele örvendetes tudomásul vétetett.

Eléterjesztetett Hámori Pál kincstári bányászati tanácsosnak Nagy Bányán f. évi márczius 25-én kelt levele, melyben írja: hogy Hámori Nándor orvostudor s bányaigazgató, feledhetetlen kedves öcse, s tavaly dec. 8-án váratlan halálakor irt utolsó levelének szavai szerint: „A magyar akadémiának fél bibliothekám adassék“ e végohajtása közben: „Éljen a haza és viruljon“ könyvtára felét az akadémiának hagyományozta. Jelenté egyszersmind a titoknok, hogy e könyvek Pestre már meg is érkeztek. Az akadémia köszönettel vette a küldeményt, s áldást mond a nemeslelkű hagyományozó emlékére!

Balogh Pál r. tag jelenté, hogy végre sikerült a női díj alapítóinak számát ötvenre kiegészíteni. Gróf Cziráky Jánosné és gróf Batthyány Arthurné asszonyságok az új alapítók. Azonban az első alapítók sorában egy hézag is történt a jelentésttevő rendestag kedves leánya halálával. Helyette gróf Szapáry Ráday Borbála asszony lön alapítól megnyerve. Az akadémia újlag kifejezé hazafiui köszönét a tisztelt rendes tag buzgó fáradozásáért.

Szintén Balogh Pál rendes tag az akadémia által kiadott könyvek terjesztése érdekében, indítványozá: 1) hogy e könyvek lehető legolcsóbb áron árultassanak; 2) minél többször hirdettessenek; s 3) a hirdetményben a jutalmazott vagy kiadásra ajánlott munkák ajánló bírálati is nyomassanak ki. Ez indítványok hővebb megvitalás s annak folytán véleményadás végett azon bizottsághoz tétetnek

által, mely az akadémia könyvkiadásainak kezelése és kelendőségének nyilvántartása iránt javaslatkészítésével van megbízva.

— Május 5-én philos., törv.- és történettud. osztály-ülése. — KNAUZ NÁNDOR lev. tag Balbi Jeromos, II. Lajos király tanárának viszontagságos életét ismerteté.

Született Balbi Velenczében s 1489-ben hívták meg tanárnak a párisi egyetemhez. Azonban kötekedő természete számos keserű polemikába, sok kellemetlenségbe bonyolítja. 1494-ben Bécsbe hivatik meg tanáru, mielőtt Magyarországon is jár vala, Vitéz János veszprémi püspök vendége. Az ez évi telet is Magyarországon tölti, sőt a törökök ellen is részt vesz egy hadjáratban. Bécsben mint tanárnak nem volt sokáig maradása. Az új irány, a humanismus híve, azonnal összeütközésbe jött a scolasticismus híveivel. mihelyt a jogon kívül a széptudományokat is tanítani kezdé. Végre Balbit az osztály tanácskozásaiából is kirekesztették. 1498-ban már Prágában találjuk. Előbb azonban ismét meglátogató Magyarországot, hol a vértesi erdőben kirabolták és megkínózták. Bécsben gyógyittatván magát, megismerkedett Ulászló király cseh titoknokával, s 1499-ben Prágába hívták meg tanárnak. Itt eleinte nagy volt hírneve, azonban csakhamar ellenségei támadtak. Értekező érdekesen adja elő, miként jó most ismét Magyarországra Balbi, hol Lajos királyfi tanítója lett. 1513-ban már váci prépost és királyi titkár, miután Magyarországon fölvétetett az egyházi rendbe. 1514-ben egri örkanonok, majd pozsonyi prépost. II. Lajos utóbb Miksának bécsi prépostul ajánlja, miből azt következtethetni, hogy a kalandor természetű férfi már ráunt hazánkra is, hol pedig ritka becsülésben részesült. Itt egyszersmind fényes közpálya nyílt előtte. Nevezetes küldetésekben jár vala. Jelen volt az augsburgi gyűlésen, V. Károly koronáztatásán stb. mint a magyar király követe stb.

Az érdekes életírás korrajzzá szélesül ki némely helyein.

A jelen ülésben még egy felolvasást hallánk. GREGUSS ÁGOST lev. tag folytatá nagyérdékű értekezését: A pantheismus és a személyes isten.

Ime belőle némi mutatványul azon rész kivonata, mely Spinoza rendszerét ismerteti.

Spinoza összes bölcselete egyetlen eszmét, a végtelen, a tökéletes, vagy — a mint ő mondja — az állag, substantia eszméjét fejtegeti. Ennek ismerete mind az élet, mind a tudomány főcélja.

Az állag végtelen, s végtelen lényegét csak végtelen tulajdonságok fejezhetik ki. Ezeknek végtelensége azonban már csak viszonyos. Az állag egyik tulajdonsága a gondolat, másik a terjedelem. Mindakettő a lét nyilvánulata, és végtelen, de csak viszonylag, mert egyáltalában végtelen csak az állag. Ennek egyáltalános végtelenségét, nem elég, ha mindenik tulajdonsága, viszonyos végtelensége által fejezi ki; az igazán egyáltalános végtelenség kifejezésére nemcsak végtelen tulajdonságok, hanem végtelen tulajdonságoknak végtelensége is kívántatik. A végtelen tulajdonságnak kell hogy módjai le-

gyenek : mert mi volna a gondolat az eszmék nélkül, melyek lényegét kifejezik és kifejtik? mi volna a terjedelem az alakok nélkül, melyek meghatározzák, s a mozgások nélkül, melyek változatossá teszik?

Az állagból születik a tulajdonságok végtelensége, mindenik tulajdonságból pedig a módok végtelensége. A tulajdonságok nem válnak el az állagtól, sem a módok a tulajdonságoktól. A tulajdonság épen úgy viszonylik az állaghoz, mint a mód a tulajdonsághoz. Mind összefügg, de össze nem zavarodik; mind megkülönbözik, de szét nem válik egymástól. Közös törvény, állandó arány örökké megkülönböztetik s örökké egyesítik az állagot, a tulajdonságot, s a módot: ez a lét, a minden, a valóság, isten.

Tudományunk az istenről e két tételre szorítkozik: az isten az egyáltalános terjedelem, az isten az egyáltalános gondolat.

Az isten oszthatatlan, úgy tulajdonságaira, mint lényegére nézve; miből következik, hogy testetlen. De, ha testi korlátot nem tűr, nem tűrhet értelmet se. A ki az istenben értelmet s akaratot tenne föl, bár végtelent, ép oly képtelenséget állítana, mint a ki mozgást tenne fel benne; mindkét esetben egyaránt leszállítaná az isteni természet fölségét. Értelem és akarat, bár végtelenek, csak a gondolat módjai, valamint mozgás és alak a terjedelem módjai. Az istennek magában tehát se teste, se értelme, se akarata.

Ime a következő: az isten kiterjedt, mégis testetlen, — az isten gondol, de nincs értelme; működik és szabad, de nincs akarata.

Az értelem eszmék meghatározott sora; a sor fejlődést tesz föl: a mit az istenben nem lehet föltenni. Az értelem a tökéletlen lény tökéletességre törekvése: a mi az istenről nem mondható. Ha végtelennek vennék is az értelmet, csak a gondolat módjainak végtelen sora volna, nem maga a gondolat, az egyáltalános gondolat, mely örök és változatlan.

A szabad kény ábránd, s hogy a szabadság a meg nem határozott akaratban áll, előítélet. Csak akkor vagyunk szabadok, midőn valami világosat állítunk, péld. hogy kétszer kettő négy: mert ekkor a gondolat működését nem határozza meg valami kül ok, de maga azon gondolat természete. Legnagyobb szabadság tehát ott van, hol az akarat merőben megszűnt. Az istennek tehát nem lehet akarata.

Szóval: az isteni terjedelem, tökéletes levén, oszthatatlan; az isteni gondolat, tökéletes levén, ment az értelem korlátaitól; az isteni szabadság, tökéletes levén, nincs kötve az akarat föltételeihez.

Spinoza világ- és istentana röviden így foglalható össze:

A terjedelem eszméje a testi világ lelke; benne van világegyetemünk; de ő maga az isten eszméjében van benne, mely minden lehető világegyetemet magában foglal; az isten gondolatában benne van a világegyetek végtelensége; állagában pedig benne van maga az ő gondolata: ezen állag foglal tehát mindent magában.

Lássuk most az embert. Az ember testtel egyesült lélek: lélek létére az isten gondolatának, test létére terjedelmének módja. Terje-

delem és gondolat nem két állag, hanem azon egy állag kétféle szempontból. Szintígy azonos az emberi test és lélek is. Az emberi test csak tárgya az emberi léleknek, az emberi lélek pedig csak eszméje az emberi testnek: a kettő ugyanegy lény, kétféle oldalról tekintve; az isteni világosságnak egyetlen sugara, mely — az eszmélet tükrében — magát fölbontja és megkétszerezi.

A test parányok, a lélek eszmék szerkezete. A lélek: több eszméből szerkesztett eszme. Tehetségei nem lehetnek, mert a tehetség bizonyos önt föltételez, a melyben van; de a lélek voltakép nem is lény, csak merő mód, eszmék gyűjteménye; gyűjtemény valóságáig pedig a benne található elemekre viendő vissza: a lélekben tehát csak eszméket találunk, de nem tehetségeket, nem erőket. Spinoza lélektana e szerint ez egyetlen mondatban foglalható össze: az emberi lélek szellemi gép.

Hát az erkölcsstan? Ennek föladata megfejteni, hogyan rendezze az ember életét, hogy a jónak megfeleljen. E föladat fölteszi először, hogy az ember rendezheti életét, azaz hogy szabad; másodsor, hogy van jó, azaz erkölcsi rend, melyhez alkalmazkodnia kell. De Spinoza mind az ember szabadságát, mind az erkölcsi rendet tagadja, csak az örök kényszerítést ismeri el: mit akar tehát mégis erkölcsstanával? Neki jó az, a mi hasznos; hasznos, a mi örömet okoz; az öröm a tökéletesb állapot; az erkölcsstan pedig azt tanítja, mi a legtökéleteseb élet. Az, ugymond Spinoza, a mely legészszerűbb. S melyik a legészszerűbb? A melyben a léleknek legtöbb tiszta eszméje van, azaz a melyben magát és a tárgyakat legjobban ismeri. Ennek pedig az a módja, hogy az eszméket össze kell fűzni, úgy, hogy végső láncszemek az isten eszméje legyen, hogy minduntalan az istenre kell gondolni, az istenben kell látni mindent. Az önszeretet, isten szeretete, felebarátink szeretete mind egymásból következik.

Erkölcsi felelősség nem lévén, s a lélek, mint csak a test eszméje, a testtel együtt maga is elenyészvén, a jövő élet se nem szükséges, se nem lehetséges. Spinoza mégis — némi következetlenséggel — mind az erkölcsi, mind a metaphisikai halhatatlanságot megengedi. De jól értsük meg. Az ő halhatatlansága szintoly személytelen mint istene. Az egyéniség, melyet egyébiránt már a jelen életben sem ismer el igazán létezőnek, nem részesül benne. Hogyan is részesülhetne, holott Spinoza tisztán kimondja, hogy a test fölbomlásával az emlékezet, a képzelődés, így tehát az eszmélet elvész? — Az élet, ha nem tud róla, nem élet az emberre nézve; és azon élet, melyet Spinoza nekünk meghagy, csakugyan mindenben a halálhoz hasonlít. Midőn azt mondja, hogy érezzük örökkévalóságunkat, ezzel csak azt akarja mondani, hogy a lélek örökkévaló elv mulékony alakja, s megmegújuló létünk gyors folyam gyanánt fut el az egyetlen élet tengerén, miglen bele nem olvad, bele nem enyészik.

Az egységet Spinoza az emberi lélekben általában el nem ismeri s így létét már mostani léte közben is tagadja. A lélek: több eszme együtt.

Ugyiszólván darabokból van összeállítva, de melyeket az én nem tart össze: nem egy, nem valami egész, csak halmozatos töredék.

Spinoza erkölcesztanát illetőleg, ez merőben a jó fogalmának félreértésére van építve. Kétféle jó van: a természeti, meg az akarat. Amaz nem függ akaratunktól, mint péld. az egészség, erő, szépség, sat.; az utóbbit csak az akarat szüli, s ez az erkölcsi jó, az erkölcesztan tárgya. Spinoza azonban, ki az akaratot tagadja, erkölcesztanában a természeti jót tárgyalja, mely nem az erkölcesztanba való.

A mi istenét illeti, ezt saját rendszeréből meg lehet czáfolni. E rendszer alapján az isten háromféleképen értelmezhető: első értelmezés, hogy az isten az állag; második, hogy az állag, meg két végtelen tulajdonsága (a gondolat és terjedelem); harmadik, hogy az állag, meg két tulajdonsága, meg e tulajdonságok módjainak végtelen sora. Ha már az isten az állag, tulajdonságok nélkül: úgy merőben határozatlan lény, üres elvonás, miből semmi sem eredhet. Ha az isten az állag, meg két tulajdonsága (a gondolat és terjedelem), ha tehát a gondolkodó és terjeszkedő állag: kérdés, miképen gondolkodik? valósággal gondolkodik-e, vannak-e tehát eszméi, eszmél-e, s gondolata minden egyes tárgyat magába foglal-e? vagy csak a határozatlan gondolat-e, eszmék és eszmélet nélkül, általában gondolkodó és semmi különökre nem gondoló? Spinoza az utóbbi mellett nyilatkozik, s így az isten ismét szintoly lénytelen árnyékká semmisül, mint az első értelmezés szerint. Ha a harmadik értelmezés áll, ha t. i. az isten az állag, meg két tulajdonsága, meg e két tulajdonság módjainak végtelen sora: úgy minden csak ő, és kivülről semmi sincs, tehát Spinoza sem, a ki pedig maga is csak úgy állítja az isten létét, hogy magát, mint gondolkodó s élő egyént, tőle megkülönbözteti.

Ezután következik még Spinoza módszerének czáfolata.

Spinoza pantheismusának ismertetését az értekező következő szavakkal fejezi be:

Ime, mily nagy hiányok e nagy rendszerben, mely annyi szép igazságot foglal magában s melynek csak az a baja, hogy maga nem igaz. A fölmutatott hiányok azonban nem is annyira Spinozának, mint inkább a tannak rovandók föl, melyet hirdetett: a tan hibáit ő nem orvosolhatta, s mindenesetre megilleti őt a dicsőség, hogy a hibás tant ő adta elő leghibátlanabbul, és nem lehet tagadni, hogy rendszere kitűnőleg következetes, nyílt és tágas, megható és nagyszerű, — de, hozzá kell tennem, oly nyílt és tágas, oly megható és nagyszerű, mint a sivatag, utak és szállás nélkül, élettelen, kopár és szomorú!

— Május 12-kén a nyelv- és széptudományi osztálynak volt ülése az akadémiában.

Ballagi Mór r. tag olvasá TORKOS SÁNDOR lev. tag székfoglaló értekezését: „A magyar személyszók viszonyítás a.” Az érdekes értekezés az akadémiái Értesítő közelebbi füzetében fog megjelenni. Akkor visszatérünk ismertetésére. Addig csupán értekezőt figyelmeztetjük egy sémi nyelvészünk azon észrevételére,

hogy az arab így beszél: az én h o g y - a m, e helyett h o g y - é n, n e k - e m és soha sem é n - n e k - e m stb.

A magyar nagy szótárból kimaradt szóknak már harmadik gyűjteményét mutatá be ezuttal a titoknak idősb Má nd y Pé t e r urtól. F o g a r a s i r. tag köszönettel elismeré, hogy e szógyűjteményben van néhány oly szó, mely csakugyan fölveendő, megjegyzé azonban, hogy a Má nd y ur által följegyzett szók egy része (mint alligator) idegen, egy része pedig oly összetett szó, mely külön-külön fordul elő a nagy szótárban.

Ugyancsak FOGARASI JÁNOS r. tag feleletet olvasa föl azon bírálatra, melyet a „Korunk“ f. é. 48., 49. és 50. számaiban a magyar nyelv szótára első füzetéről Finály Henrik ur írt. Ballagi Mór s különösen Toldy Feréncz rendes tagok Fogarasi ur válaszát az Értesítőben kinyomatni kívánták, a mi határozatba is ment.

Olvasatott továbbá a nyelvtudományi bizottság május 8 án tartott ülése jegyzőkönyvének több pontja. Megértők többek közt, hogy a bizottság K e n e s s e y A l b e r t ur hajózási műszótárát, némi észrevételek mellett, dícséretre méltónak találták. Az észrevételek Kenesey urral közöltetni fognak.

REGNER TIVADAR ur ily czimű értekezését: „A magyar nyelv kiejtése“ Hunfalvy Pál és Fogarasi János r. tagok kiadásra ajánlották. A derék szerzőnek, ki nyelvünket csak a múlt évtizedben tevő sajátjává, már ez második értekezése, mely az akadémia dícséretével találkozik.

— Május 19-én philos.-, törv.- és történettudományi osztály. KNAUZ NÁNDOR lev. tag folytatá és bevégezé értekezését Balbi Jeromos életiratáról. A nagyterjedelmű értekezésből, mely 8—10 ivnyi monographiává nötte ki magát, ezúttal, némi ismertetésül, csak töredékeket olvasa föl értekező. Nem akarván a töredékekből töredékeket közölni, az Értesítő történelmi osztályára utasítjuk az olvasót, hol a fölolvassott értekezés meg fog jelenni.

Következett RÁTH KÁROLY lev. tag előadása, ily czim alatt: „Török-magyar viszonyok.“ Értekezőnek székfoglaló előadása, mint tudjuk, a györmegyei hódoltságról szólt. Most ugyan e tárgyról, de sokkal szélesebb értelemben feldolgozva terjeszti elő eddig gyűjtött heces adatait. Értekezése, melyből csak egy részt olvashata föl, több apró részre oszlik, s rendre szól az ország elfoglalásáról, a hódoltság kiterjedéséről s többféle nemciről, a birtokviszonyokról és adóról, az adományozás- és igazságszolgáltatásról, végre a foglyok állapotáról, a pribékekről és a hajvivásról. Állításai bizonyítása végett egyszersmind több okmányt csatol értekezéséhez, azokkal szaporítván a török-magyar viszonyok okirattárát.

A török foglalások részletes történeti vázlata után, az értekezés második részében a hódoltság és foglalások könnyebb átpillantása végett, a várak elestét időrendben állítja össze értekező, úgy, hogy

a lap bal felén a török foglalásokat, jobb oldalán pedig a ritkábban történt visszavételeket terjeszti elő. A harmadik fejezetben a magyar hódoltság osztályozását adja szerző, eddigi buvárlatai alapján. Ez osztályozás következő:

1) Királyi hódoltságnak nevezi értekező hazánk azon részeit, melyek polgári és törvénykezési ügyekben egészen, adó-, közmunka ügyében pedig félig voltak csak a koronás magyar királynak alávetve. Ide tartozott XVII. század elején Horvátország délkeleti része, Verőczemegye, az egyesült Somogy és Szalamegye, egész Veszprém, Győr sokoró-aljai és pusztai járása, Komárom, a csallóközi részt kivéve, Fehér felső része, Esztergam, Pest, Pilis, Solt, Nógrád, Heves, Borsod, Csongrádmegye, Nyitra, Bars, Hont, Gömör, Szathmár és Abauj déli fele.

2) Fejedelmi hódoltság, vagyis az erdélyi fejedelem által a Tiszán túl birt részek területének hódoltsági vidékei. Ide tartozott egész Csanád, Arad, Békés, Krassó, a karansebesi bánsággal, Szabolcs déli és Bihar nyugoti és déli részei, úgy Bethlen Gábor és I. Rákóczy György alatt több Tiszán inneni már említett megyék részei, ha békekötés által a fejedelem birtokába jutottak.

3) Tökéletes hódoltsági részek, melyek minden tekintetben a török zsarnokság alatt nyögtek. Ide tartoztak hazánkban az említett megyéktől délre fekvő részei, u. m. Pozsega, Szerém, Baranya, Tolna, Bács, Bodrog, Torontál és Temesmegyék. — Azonban az itteni falvak és puszták mégis a magyar királyok által adományoztattak, hanem a szerzők hasznukat nem igen vehették.

4) Behódolt koronaországok, mint Bosnia, Szerbia, Bulgária.

5) Saját fejedelmökkel bíró behódolt országok, mint Havasalföld, Moldva és Erdély; de ez utóbbi az előbbieknél jóval nagyobb tekintetben részesült a porta előtt.

A magyar királynak következő, tisztán hatalma alatt álló megyei voltak: Varasd, Zágráb, Vas, Sopron, Mosony, Pozsony, Trencsin, Turócz, Árva, Zólyom, Liptó, Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, általában a nyugoti és északi megyék. Ily vékony szalaghoz hasonló lett Magyarország, mely a nemzeti és — nemzeti politikát követő — vegyes házakból származott királyok alatt oly hatalmas volt. Ha az utóbb említett szabad megyék közül némelyiket békekötés alapján az erdélyi fejedelem birt, azt, mint önálló fejedelem kormányozta.

A birtokviszonyok, a török hódítás folytán, a haza legnagyobb részében nagyon megváltoztak. A birtokos várát, faluit és földjeit kizárólag sajátjának nem mondhatta. Országgyűlési végzések, királyi, tábornoki, püspöki parancsok s a török basák önkénye határoztak a tulajdon fölött. Gyakran egész megyék birtokossága csonkított meg tulajdonában, többször fele jövedelmétől fosztatott meg, — majd később a török egészen elnyelte, úgy hogy csak jogirományai ma-

radtak meg, — ha megmenthette a birtokos vagy vele elfuthatott. Hány család van, ki hebizonyíthatja, hogy a föld vagy helység, melyen lakik, már ezelőtt 200 évvel táplálta őseit? A felső hódolatlan megyékben igen is gyakran találunk, de a hódoltsági részekben vagy ezek szomszédságában délre bizony keveset lehet. Az elfoglalt jószágok visszaadásáról telvék a mohácsi csata után kelt törvényeink, s azoknak minduntalan megújítása oda mutat, hogy e részben nem sok teljesített. I. Ferdinánd sikertelen hadjáratai s az ország pusztulása oda juttaták a kormányt, hogy határvárai ellátása végett, a javaikról elfutott szerzetesek, káptalanok, püspökök jószágait elidegenítette. S ez mindjárt a mohácsi csata után, mikor a királyságért versengők kénytelenek voltak elnézni, hogy a csatában elesett püspökök jószágait lefoglalják egyes hatalmasak, s maga Ferdinánd és utódai papi javakkal jutalmazták a várkapitányokat és egyéb híveiket. Minderre számos adatot idéz értekező. S az is megtörtént, hogy I. Ferdinánd egyik híve fölkérvén bizonyos javakat, azokat tulajdonosítól elvette, s ezeknek kárpótlásul oly javakat adott, melyek adományozása alá nem tartoztak.

Az országos végvárok felállítása is a magán tulajdon kárára történt; valamint azontúl is a török ellen épített s a XVII-dik század elején félkör alakban húzódó Károlyvár, Varasd, Keszthely, Pápa, Győr, Érsekújvár, Léva, Fülek, Diósgyőr, Ónod, Jenő, Déva, végvárok parancsnokai közül számosan sérték meg a tulajdon-jogot, miből és a fogoly-váltásból nagyobbára meg is gazdagodtak. Ezeket, ha valamely jószág birtokába behelyezkedtek, még királyi parancs által sem volt könnyű kivetni. A birtokba jutás pedig könnyű vala nekik, midőn a török csatározása miatt a járás-kelés, jószágkormányzás életveszélyes lévén, kevés összegért maguk a tulajdonosok bérbe adták javaikat, melyeket a várparancsnok könnyebben védhetett a török ellen.

S ha már a földes ur is kevés hasznát veheté hódoltsági vagy tőle messzebb eső birtokának, mint vehette volna hasznát a kisebb nemesség s a szegény földész. Hódolatlan birtokosokon gyakran megtörtént az az eset is, hogy józágaik, szőlőik kezelése közben portyázó törökre bukkantak s ezek által elfogatván jókora összegért kellett magukat kiváltaniok. Nem csoda, ha sokan eladták birtokaikat. Ily eladásoktól telvék a káptalanok jegyzőkönyvei. S a kik szereztek maguknak ily birtokokat, azok sem mivelték, hanem hódoltsági lakosoknak adták bérbe, vagy azok által kezeltették.

A birtokviszonyok változásának egyik nevezetes oka volt a zálogba adás is. Gyakori eset azon korban, midőn az országgyűlés vagy a király fölkélt rendelt s a nemesség tartozott magát fölfegyverezni és saját erszényéből élni. Hát még ha a család valamelyik tagját kellett nagy összegben a török fogságból kiváltani?

Említi továbbá értekező, hogy a török portyázás miatt a vadászat sem volt biztos a hódoltsági földön, hogy maguk a vár-

nagyok sem igen merték elhagyni váraikat, s volt, a ki midőn a várnagyságot elvállalá, végrendeletet tőn; s hogy a káptalani kiküldött, király embere és a felek a jószágba iktatásakor is többször nem mertek a hely színére menni, ha bár arra is idéz esetet értekező, hogy a végvárhoz közel fekvő birtokba a hely színén történt a beiktatás.

Az értekezést, melynek tartalmát itt röviden megérintők, érdekes okiratok gyűjteménye követi 20 db okmánynyal.

— A török uralom eme gyászos korszaka vázlatának némileg kiegészítéséhez tartozott azon kép, melyet PAUER JÁNOS kanonok és lev. tag, a Székes-Fehérvárott ujabbán tett ásatások alkalmával a sz. István által épített nagyszerű basilika elpusztításáról adott. Értesítők már olvasóinkat, hogy f. év máj. 13-án egyház alapjának ásatásakor, e nagyszerű basilika némi ködarabjaira és mozaiktöredékeire találtak.

Azon időben, monda többek közt értekező, midőn a mostani velencei szent Márk temploma éppen épülőben volt, de mikor még Selvi és Contarini vezérek azt mozaik művekkel föl nem ékesítették, azon időben első királyunk, sz. István Székesfehérvárott a Boldog asszony tiszteletére egy roppant basilikát kezdett építeni s építé azt élete végső napjáig, 1038-dikig. A kik e basilikát a XI. századtól fogva egész a XVI-ik század hanyatlásaig látták, bel és külföldiek úgy irják azt le, mint álmélkodásra ragadó nagy épületet, melybe minden művészet összpontosítva volt. Emlékeznek márvány falakról, kockázatos és színes kövezetről, drága oszlopokról, arany- és ezüst szobrászati képekről, egyéb jelvényekről és ékesítvényekről, melyek drága kövekkel és gyöngyökkel valának kirakva; emlékeznek csücsíves boltzatokról, bámulatos mozaik-művekről, onyx, porphix és alabástrom faragványokról. Emlékeznek továbbá királyaink sírjairól mint megannyi mauzoleumokról. Említik, hogy a templomot a nemzeti dicsőség és győzelmek jelei is ékesítették. Itt voltak letéve ama zászlók és fegyverek, melyeket Kun László király az Ottokárral vívott győzelemben elfoglalt. Ebben koronáztattak királyaink öt századon által egész Zápolya Jánosig és I. Ferdinándig. Itt temettetett el e basilika magas lelkű építője s fia Imre herczeg, Kálmán király; ide hozattott Macedoniából Álmos vezér vak Béla atyja, ide vak Béla király, ide az Istvánok, Lászlók, Gézák, az Árpádok unokái. Nagy Lajos önmagának és családjának külön mauzoleumot épített, hol életnagyságban márványból vala szobra kifaragva. Mátyás király is negyszerű sírboltot épített önmaga és családja számára; ide hozatta anyjának, Szilágyi Erzsébetnek tetemeit is, ő maga is itt választván nyughelyet. Vége az utolsó, ki a királyok közül e nevezetes sírboltba tétetett, Zápolya János volt.

E basilikát, mint tudjuk, a török vetteté föl löporral 1601-ben. Közelebb a házalap ásása alkalmával mozaikműveinek töredékeiből sokat találtak. Még most is oly ékesek, mond értekező, oly fénylők, oly tisztán aranyozottak, oly vegyületes és élénk színűek, mintha csak

imént kerültek volna ki a művész kezéből. A helyiség, hol e mozaikok napfényre kerültek, azon ponttól, hol 1848-ban királyi tetemek fedeztettek föl, 327 lábnyi távolságra van, az ugynevezett fazekasutczában. Egy régi ház udvarán, midőn a munkások egy ölnyi mélységre jutottak, égett földrétegekre, majd düledék faragott kövekre, síkált márvány-táblázatokra, márvány és homokkő-oszlopdarabokra, itt ott mázos téglafüredékekre, olvadt rézhulladéokra, ágyugolyókra, két ölnyi mélységben pedig messzeterjedő hófehér gypsz-rétegekre akadtak. Két és félölnyi mélységben hat, sőt néhol 9 lábnyi széles és párhuzamos irányban tovább terjedő erős falakra jutottak, melyek pilótákra vannak rakva. Az érintett gypsz rétegek tovább fejtetvén, azokból töredék mozaik műdarabok, nagyobb mennyiségben pedig ennek alkatrészei, aranyozott s különféle színvegyületű kocskás kövecskék, üveg alaku kis koczkázatok tüntek föl. A basilika eme töredékei az egy korban épült velencei sz. Márk templomának mozaik műveivel egészen azonosak, mint ha egy gyárból kerültek volna ki.

Az építőmester ur, ki az ásásokat intézte, fölvevé rajzban mindezen mind az 1839- és 1848-ban történt ásások helyiségeit, le-rajzolja a talált oszloptöredékeket. E rajzokat szintén bemutatá értekező, valamint a muzeum számára gyűjtött mozaik darabokat.

Az akadémia meghagyá régiség-tani bizottságának, hogy e tárgyat kísérje tovább is figyelemmel, külön albizottságot küldve a helyszínére, mely feladatául tűzze, a mennyre lehet, legalább a nagy király által épített basilika helyiségének tovább nyomozását az 1839, 1848-iki és legújabb ásások ujjmutatása után.

Értekező, Pauer János ur is igérte az eddigi ásások és lelemények összeállítását, a mi kétségkívül hasznos elődolgozat lesz az archeologiai bizottság kiküldötteinek.

Ugyanez ülésben folytatá GREGUSS ÁGOST lev. tag értekezését, melynek czíme: „P a n t h e i s m u s és s z e m é l y e s i s t e n .“

Ime némi rövid vázlat.

Az értekezés második része Descartes, Malebranche, Spinoza, Newton és Clarke, Leibnitz, Kant, Fichte, Schelling és Hegel rendszereit ismerteti.

A harmadik rész Saisset vallásbölcseletét.

Saisset az isten létét az által állapítja meg, hogy a tökéletlen lény múlhatlanul föltételezi a tökéletes lényt s mihelyt a tökéletes lényt tagadjuk, képtelenségre jutunk. Ha ugyanis azt mondjuk, hogy csak a tökéletlen lény létezik, ezáltal két ellenkezőt teszünk föl: t. i. azt is, hogy más lényt föltételez (mert tökéletlennek mondjuk), meg azt is, hogy nem tételez fel mást (mert azt mondjuk, hogy csak ő létezik).

Az isten lényege közölhetlen s az istent csak maga az isten foghatja föl. De van benne olyas is, a mit közöl, s e tekintetben fölfogható. A világegyetemben kinyilatkoztatta magát; s annyit mindenesetre tudok róla, hogy tökéletes, értelmes, munkás, jó.

Különösen kiemelendő e fejtegetésben Spinoza híres mondatának: „omnis determinatio negatio est,” czáfolata. Ez elv alapján, mint tudjuk, állítja a pantheismus, hogy az isten meg nem határozható s ennél fogva egy valami sem lehet. Saisset helyesen megjegyzi, hogy ez elvben lényegesen különböző két dolog van összezarva, t. i. valamely lény korlátai, megalkotó s meghatározó jellemzékei. Én értelmes lény vagyok s értelmiségem korlátolt: maga az értelmiség, ez lényem alkotó jellemzéke, mely a lelketlen lénytől megkülönböztet; értelmiségem korlátoltsága, ez lényem korlátja, mely az egyáltalános lénytől, a tökéletes értelmiségtől különböztet meg. Tökéletlenségem koránsem értelmiségemben van, sőt ez inkább tökélyem; gyarlóságom, hiányom az, hogy értelmiségem korlátolt. A meghatározás és tagadás tehát nem hogy egyek volnának, sőt inkább úgy különböznek egymástól, mint a lét és nem lét. Minél meghatározottabb valamely lény, azaz minél több sajátos jellemzéke van, annál magasb foku; minél kevésbé meghatározható, annál alsóbb, s így szállunk le az állattól a növényhez, a növénytől az élettelen tárgyhöz. Ha azt mondom valamiről, hogy van, lehető legkevésbé határozom meg, lehető legkevésbé mondok róla, csak azt mondom, hogy lény, lehet kö, viz, stb. Ha azt mondom róla hogy él, már inkább meghatározom — s nem állítom-e egyszersmind tökéletesebbnek mindazon lényeknél, melyekről nem mondhatom, hogy élő lények? Ha még azt is hozzá teszem, hogy azon élő lény gondolkodik, még inkább meghatározom, — s nem mondom-e épen ezáltal még tökéletesebbnek? . . . Ha az embernek nem volna értelme, egy meghatározással kevesebbe volna — s tökéletesebb volna-e? Azt mondhatjuk, hogy az isten az egyetlen lény, mely tökéletesen, teljesen meg van határozva; minden más lényben több kevesebb hiány mutatkozik. A meghatározások nem korlátozzák lényét — az nincs korlátozva — csak jellemzik és alkotják.

Következik a világnak az istentől külön valósága, aztán a teremtés megállapítása, a világ tér- és időbeli végtelenségének, a gondviselés működésének megmutatása, a fájdalom rejtélyének vizsgálata, végül a vallás fogalmának kifejtése. Túlmennénk a tárcza határin, ha minden egyes szakaszt, bár csak kivonatossan is, meg akarnánk ismertetni. Legyen itt elég e rövid tartalommutató.

Az értekezés negyedik része a befejezést s a fájdalom és boldogság kérdésének tárgyalását foglalja magában.

Saisset vizsgálatainak végeredménye: a vallás az emberi személy egyesülése az isteni személylyel. Ugyanazon gondolat — mond értekező — melyet elmélkedésünk elején általánosságban úgy fejeztünk ki, hogy a vallás az emberi meg az isteni személy közötti viszony. A vallás istene, mondtuk ugyanott, személyes isten: s íme, a különféle bölcséleti rendszerek bírálata és Saisset fejtegetései meggyőznek a felől, hogy a vallás ezen felfogását az ész igazolja s csak a személyes isten lehet az igaz isten.

-- Május 26-án, a mathem. és természettudományi osztályok ülése. — HOLLAN ERNŐ, a mathem. osztálynak a közelebbi nagygyűlés alkalmával választott jeles tagja, tartá székfoglaló előadását, oly tárgyról szólván, melylyel a gyakorlati téren is foglalkozik s melyet épen szőnyegre hozza a magyar Gazdasági Egyesület. Az értekezés czíme: „A vasutak keletkezése és általános elterjedése“ Kiemelvén a vasutak fontosságát; mint a melyeknek föltalálásával korunk legfontosabb industriális föladata lön megoldva, megérintvén a vasutak keletkezése történetét; jellemzi értekező mindenik ország vasútrendszerét. Sok tanulság velős rövidséggel előadva. Mi a vasutak hosszúságát és szaporodását illeti: rendkívül meglepők Hübner idézett adatai, melyek szerint 1830-ban csak 70 német mfdnyi vasút volt, s már 1840-ben 1030 n. mfd, 1856-ban pedig 11,004. Jelenleg összesen közel 70,000 ang. mfdnyi vasutat számlálunk, 1,170,000,000 font sterling kiállítási költséggel. Megjegyzésre méltó, hogy a jelentékenyebb nemzetek vasútaikkal ugyanazon sorozatban következnek egymásután, mint kereskedelmi hajórajajaikkal. Legelől állanak az északamerikaiak, mi mellett nem téveszthetjük szem elől a könnyű módot, melyel pályáik készülni szoktak. Utánok következnek az angolok és németek; állami egységük és kormányuk nagy erőfeszítéseinek daczára aránylag még hátra vannak a francziák.

A mi az államok viszonyát a vasutak építéséhez illeti: e fontos tárgyra szintén kiterjeszkedik értesítő. Szerinte valamint az ipar, kereskedés, hajózás, országutak, szintűgy a vasutak is közzgazdasági intézményekül tekintendők, miknek elrendezésében se egyesek, se az állam-jövedelmének szaporítása irányadó nem lehet, egyedül általános oly érdekek határozhatván e részben, melyek a nemzet jólétével s anyagi fölvirágzásával elválaszthatlan kapcsolatban állának. Nem lehetett ennél fogva a vasutak építését tisztán a magánvállalkozásra bízni. Hisz maga az állam sem foszthatta meg magát fontos czélok követésében leghatályosabb eszközeinek gyakorlatától. Ellenkezett ez sok helyütt a fenálló intézményekkel is, hol az államkormány a nagy hadi és kereskedelmi útakat, valamint a pósta-ügyet közintézetekül kezelte. A kifejtett állami élet változhatlan kívánata gyanánt tűnik föl ennél fogva szerte az egész száraz földünkön, a vasút-ügyet az állami szervezettel elválaszthatlan tagjává tenni, mit az államok vagy maguk kezelnek, vagy mások által úgy kezeltenek, hogy hivatásában a közforgalom szükségeinek tökéletesen megfeleljen. Legelőbb a szabadelvű belga kormány gondoskodott arról, hogy alattvalóinak érdekeit összefüggő országos vasút-rendszer kiépítésével biztosítsa. Követte ezt utóbb s nevezetes kiterjedésben a franczia kormány. De mivel ez időszerint az államok pénzállapota általán, valamint a divatozó közigazgatási formák alkalmatlanoknak bizonyultak be arra nézve, hogy az államok maguk építsék s kezeljék az országos vasutakat, elterjedt egész szárazföldünkön az államengedélyezési

s kamatbiztosítási rendszer, minélfogva a vasutak az állam hozzájárulása s fölügyelete alatt vállalkozók által épülnek. E részben egyedül Anglia képez kivételt, mely elvont fekvésénél s kedvező belállapotánál fogva egészen más állást foglal el fejlődő vasútrendszerének ellenében. Bizton átengedhette vasútainak építését a magánvállalkozásnak, hisz a választandó irányokra nézve kétség ott nem lehetett (s e részben az engedményezés különben is a parlamenttől függött) s a bőséges anyagi erő egyesek s egyes vidékek károsítása nélkül, egyenlő elterjedést biztosított. Angliában ugyanis a vasutak már meglévő roppant forgalmak elősegítésére szolgáltak s kielégítettésükre nézve elégséges tőkeerőre támaszkodtak. Nem kellett itt egyebet tenni, mint a kész kereskedelmi főutakat vasutakká átalakítani, mik a hatalmas tőkének segédelmével annyira elterjedtek, hogy Anglia vasútai készítésében már csaknem elérte végső fejlődési fokát. Mind más-kép szárazföldünkön, hol a még csirájában rejlő ipart és kereskedelmet kellett vasutak építésével felvirágoztatni, s azért a vonalok irányait a nemzeti termelés csoportosulása s alkalmas piacok elhelyezése szerint kellett elrendezni. Itt a vasútépítés az állam szabályozó engedménye és kamatbiztosítása mellett vön lendületet.

Ilyes nézetek megállapítása után, érdekes dolgokat mond még értekező a vitelbér megállapításáról s a vasúti törvényhozást illető egyéb fontos kérdésekről. Ezek után előadását a következő sorokkal fejezé be:

„Az előrebocsátottak után a hazában haladó vasútépítések rendszerére kellene fordítanunk figyelmünket.

„Láttuk inint, hogy a nagy forgalmi utaknak megállapítását se az önkényre, se a véletlenre bízni nem lehet, miknek irányait rendezett állami viszonyok mellett, a termelés s fogyasztás földtani elhelyezése szerint törvényhozás útján szokták meghatározni. Szükséges azért főképp nagyobb államokban, hogy a vasúti törvényhozás mindjárt kezdetben az építés és kezelési rendszabályok általános elvei mellett azonnal a főközlekedésnek olyatén rendszerét állapítsa meg, mely lényegesen az ország érdekein alapszik.

„Hazánkban erről az 1836-ki, 1840-ki s 1848-ki törvényhozás gondoskodott. — Bármi különböző szempontokból indultak legyen utóbb országos vasutjaink építésében, hazánk földtani fekvése s alakzata olyan, hogy abban a főforgalmi ereket mintegy a természet maga kijelölte, mitől alig képzelhető erőszakos eltérés. — Pestről, mint középpontból a négy égtájak felé vonuló alapirányok kétségtelenül kiütnetik a magyar vasút-rendszernek egyszerű, de felséges vázát, melynek közgazdasági s mivelődéstörténelmi szempontból kedvező fekvését alig találjuk fel a szárazföld egyéb pontjain. Nyugotra hazai nagy folyónk iránya utalt azon közlekedésre, mely ma már Párisig s a Manche-csatornáig terjed, s a nyugot nagyszerű iparforgalmával érintkezik. — Keletre jövő összeköttetésünknek az a hivatása, hogy túl a

magyar rónán áttörve az erdélyi határhegység övéin, végével a Feketetengerig hatoljon, hol három irányban északra Odessa, keletre Trapezunt s délre Stambul felé megoszlik. — Északra jövő vasutjaink a szarmáciai síkságig s az Északi tengerig terjeszkednek. — Déli vonalunk végre behat a tengeri kereskedés területére, egyik vonalában a gibraltári szoroson át, másikkban a görög s török vizekbe, miglen Sueznél az indiai kereskedéssel találkozik, más részt az olasz területtel s ennek önálló vasút-rendszerével érintkezik.

„Szükségtelen kiemelnünk messzeható fontosságát ama kereszt-pontnak, melyben két hatalmas közlekedési út egymást átszeli, vagy bővebben fejtegetnünk ama helynek kiváló előnyeit, melyen a nyugoti iparüzletnek összesége, a keleti főtermelésnek területével érintkezik. — A nyugoti iparos, valamint a keleti s északkeleti kereskedő, csak fél utat kénytelenek megtenni, hogy a világ legellenkezőbb termelési vidékeiből Pesten, mint középponton találkozzanak. — Vasutjaink első és legnagyobb hatásai ennél fogva, mihelyt az említett irányokban kiépülnek, a forgalom és termelés gyökeres átalakításában fognak nyilatkozni. Csekély példa erre Lipese, s mi volt az, mi a lipesei vásárokat oly nevezetessékké tévé? s mily természetűek voltak ezen előnyök, melyekben Birmingham fekvésénél fogva részesült, minthogy ama két nagy vonalok keresztpontjává lőn, melyek Liverpool s Manchesterből Londonba, valamint Newcastle s Hullból Bristolba vonulnak.

„Ha majd elkészülnek ama vonalok, melyek fenérintett irányokban végpontjaikkal a Feketetengert és a keleti forgalmat érintik, s Bécsen túl Párisig s Havreig nyulnak, más részt az Adriai partoktól az orosz síkságig terjednek, úgy ama pont, melyben szükségkép találkozni s egymást átmetszeni fogják, hazánk fővárosában fekszik, az egyetlen nevezetes kereskedelmi piacon 400 mértföldnyi kiterjedésben a Duna mellett, oly alappal s terjedelemmel, minőben nagyszerű hatásaiknál fogva működni hivatvák.

„S ez be fog következni, nem önkéntesen felállított kombináció folytán, de a természetes fejlődés meg nem akasztható erejénél fogva, minthogy változhatatlan földtani viszonyokon alapult, mik a nemzet közgazdasági hatalmának föltételét s kútforrását képezik.

„Jelen előadásunk szűk korlátain messze túl vezetne, az érintett viszonyok bővebb fejtegetésébe bocsátkozni. Nem lehetett e helyütt egyéb célunk, mint kijelölni a szempontot, melyből hazánkban a vasút-rendszer jövője fölött itélünk, ohajtván, hogy utólagos fejtegetések szerény adalékul szolgáljanak azok számára, kik állásuknál fogva e fontos tárgyra behatni hivatvák.“

E köztetszéssel fogadott előadás után KISS KÁROLY r. tag a rigó mezei ütközet hadtani leírását közlé. Olynemű előadás, melynek főérdeme épen a részletekben, a hadtanilag fontos momentumok kiemelésében s bírálataiban áll, melyből ez oknál fogva kivonatot nem közölhetünk.

— Junius 2-kán A philos., törv. és történettudományi osztályok ülése. — SALAMON FERENCZ lev. tag, a magyar-török viszonyok egyik uttörő nyomozója, Pest megye gazdag levéltárából némely eddig merőben használatlanul hevert adatot ismertette meg, melyek újabb fényt vetnek a török uralkodásra a XVII. században. A következő füzetben közöljük az egész értekezést, mint a mely épen e folyóirat számára iratott.

E nagyérdékü előadás után PEREGRINY ELEK lev. tag ülvén a szószékre, s megérintve irodalmunkban egy nagyobb neveléstani mű hiányát, előadá, hogy annak megírására vállalkozott. S vázolván röviden a neveléstani irodalom állását a hazai és külföldi literatúrában, mutatványokat olvasa föl készülő munkájából. Mutatják e részletek is szerző tájékozottságát azon tárgy világirodalmában, melylyel foglalkozik. S az előadás mindenütt szabatos, olykor emelkedett is. Megannyi körülmény, melynélfogva ohajtjuk a nagy hézagot pótló mű mielőbb megjelenését!

— Junius 16-án nyelv- és széptudományi osztály ülése. KUBINYI FERENCZ, IPOLYI ARNOLD és Henszlmann Imre az akadémia megbizásából tett konstanézinápoly-áthenei tudományos útkjáról a következő jelentést terjeszték az akadémia elé:

„Tiszt. akadémia! Midőn az akadémianak f. é. márczius 17-én tartott ülésében szerencsénk volt az akadémia elébe azon ajánlatot terjesztenünk, hogy elhatároztuk magunk közt a nemzeti tudomány s az akadémia érdekében Törökországba s nevezetesen Konstantinápolyba útazni; ez iránt az akadémia megbizását kikérve és megnyerve, csak egész általánosságban jelenthettük ki útunk czélját azon szavakkal: hogy szándékunk hazai történeti emlékeink iránt vizsgáldni, azokat a mennyire lehet összegyűjteni és megszerezni. Útunk és vizsgálataink sajátlagi főczélját, mely nem volt sem egyéb, sem kisebb, mint dicső fejedelmünk I. Mátyás király könyvtárának, a világhírű Corvinának nyomozása, fontos okoknál fogva szükségesnek véltük az által leplezni. Mit ha eleve nyíltan bevallunk, nemcsak nehezítjük talán az illető helyen több felől fölbresztett féltékenység miatt lép-teinket; de lehet még gúny tárgyává is teszszük vala kevés sikerrel kecsgetető hazafui vállalkozásunkat s áldozatkészségünket. Mert jól tudtuk, hogy a vizsgálatunkul kitűzött tárgyat, melynek keresésére, tekintve a siker kétes voltát, nagyobb hazafui elzántsággal, mintsem reménnyel vállalkoztunk, majdnem három század óta nálunknál nemcsak hasonlíthatlanul kitünőbb tekintélyű, tehetségesebb s a helybeli körülményekkel ismeretesebb férfiak és tudósok, de a legáltalmasabb uralkodók követségei is folytonos sürgetések daczára, mind-éddig sikeretlenül nyomozták.

„Nem csoda azért, ha a körülményeket megfontoló külföldi és hazai higgadtabb tudósok, rég kétségben látszottak lenni az iránt, hogy akár a bizánczi császárok régi könyvtárának, akár Corvinánk-

nak nyomai a szultánok serájában még valaha feltalálhatók volnának. Ámbár más részről másoknál épen úgy élt még a szilárd hit, melynélfogva időről időre folyvást új meg új kísérletek tétettek nyomozására. Ezen hit, mely annyiszor meghiúsult, ma elmondhatjuk már a sikernek nem csekély eredményével, tisztelt akadémia, hogy végre valósult!

„A tényállásnak azonban nem annyira megalapítására, mint alapos ismeretére nézve nélkülözhetlenül szükséges volna az említett nyomozások háromszázados történetét elmondanunk egy részt, mint azt vizsgálataink későbbi kimerítő leírásában a közönség elébe terjeszteni szándékunk; de mely az akadémiának hazaérkezünk másodnapján mielőbb benyújtandó ezen előleges jelentésünk tárgya nem lehet. Valamint más részt, csak egy részletes, nem a közönség elébe való titkos jelentés tárgya lehet mindazon lépések megismertetése, melyek a felfedezést eredményezték, s még bővebb eredményekre vezethetnek, ha erre az akadémia jutni óhajt.

Jelentésünkben ennél fogva jelenleg egyszerűen felfedezésünk közvetlen tényei elmondására szorítkozunk.

„Szerénytelenség nélkül elmondhatjuk ugyan talán, hogy nemcsak az említett előbbi nyomozási kísérletek régibb s újabb történetét, mind itthon, mind a helyszínen tanulmányozva, s a legújabb kísérletekről személyes értesülést szerezve, más irányban sem mulasztottunk el semmit, a körülményeknek és személyek ildomos számbavételével, sőt tetemes anyagi áldozattal is, megkísértve mindent, a mi tehetségünkben állott, a célnak elérésére. De nem kisebb hálával tartozunk szinte más részt azon kitünő s befolyásos állású férfiaknak, kik állásuknál fogva igyekezetünket hathatósan előmozdították; valamint Konstantinápolyban tartózkodó egyes hazánkfiainak, kiket annak helyén s idején hálásan megnevezni el nem mulasztunk, mint a kik a helybeli körülményekbeni tájékozás által, sőt tényleges eljárásukkal is legnagyobb segítségünkre voltak.

„Hálával tartozunk nevezetesen gr. Forgách magy. főkan-czellár ő excjának, az osztrák internuntiushoz adott ajánlataért, melyben tudományos célunk előmozdítását figyelmébe ajánlotta; és valóban teljes köszönettel vagyunk lekötelve a tudományossága, régészeti s irodalmi érdemeiről dícséretesen ismeretes báró Prokesch-Osten internuntius ő excellentiája fogadásaért. Kinek részünkről az általunk irt és kiadott munkákkal, mint az akadémia archaeologiai közleményei átnyújtásával s tudományos ügyünk és céljaink pártfogolását megnyerni igyekeztünk. Ámbár az eszélyesség, az említett okoknál fogva, itt is eleve nagymérvű szándékunknak ovatos előadását kívánta, mely eleinte csak arra terjeszkedett, hogy a seraj kérdéses titkos könyvtárának láthatását kérte kieszközölni, miszerint a netalán benne lévő magyar történeti kútfők iránt tájékozhatnók magunkat.

„Daczára azonban a követség általi hathatós pártfogolásunknak is, mindjárt első kísérletünk merőben eredménytelen volt. A kieszkö-

zölt költséges fermán mellett, melynek, mint reméltük, a padisah titkos könyvtárának ajtóit kellett volna előttünk feltárni, az eski vagy is ó serajnak csupán azon helyiségeibe s könyvtáraiba juthattunk, melyek európai látogatóknak fermán mellett közönségesen mutogattnak. Ezen könyvtárak egyike egy kisebb sultáni köskben a padisah kézi könyvtárának részletét teszi, és arab és török nyelven irt, irodalmi, költői, s történeti nagyobbára csinos kötésű könyveket foglal magában. A másik könyvtár, hasonlóan egy császári köskben elhelyezve, az előbbinél már jóval tetemesebb ugyan. de sajátlag csak az ugynevezett növendékek, t. i. azon előbbkelő házából való mintegy 140 ifju növendékek, kik a császár költségén a serajban neveltetnek, könyvtára. Ezen könyvtár szakok szerint rendezve, mint a feliratok mutatják: orvosi, számtani, történelmi, irodalmi munkákat, koráni szövegeket, azok értelmezéseit stb. foglalja magában. Szorgalmazásunkra, hogy más, t. i. frank vagy is európai nyelven írott könyveket keresünk, azon elutasító választ kaptuk, hogy ily könyvtár az eski serajban jelenleg nem létezik, miután több év előtt a frank nyelven irt könyvek a szultán új palotájába Dolmabagesiba vitettek által bizonyos alkalommal.

„Ezen merőben sikertelen eljárás után kétségbe nem esve, újra a követség pártfogolását vettük igénybe, hogy személyesen egyenesen a legfőbb hatóságokhoz folyamodhassunk. A követség által a külügyminiszternél, ő magassága Ali musirnál, és a nagy vezér ő magassága Fuad basánál bemutatva, miután az utóbbinál, nemcsak mint a birodalom mostani legfőbb hivatalnokánál, de jelenleg egyszersmind egyik legkitünőbb török tudós-és költőnél tisztelkedtünk, saját munkáinkat s az akadémia által kiadott archaeologiai közlemények képes példányát, fényes kötésben felajánlottuk; a legnagyobb leereszkedéssel, sőt nyílt előzékenységgel fogadva, előterjesztésünkre azon választ kaptuk: „hogy ámbár, úgymond ő magassága a fővezér, emlékszik, miszerint a seraj titkos könyvtárában az arab, török s egyéb keleti nyelven írott könyvek mellett egyes latin és görög classikusok találattnak, mint emliti, nevezetesen egy Plutarch is, mégis alig hiszi, hogy régibb, nevezeteseb codexeknek nyomára lehetne jutni, miután a régibb könyvtárak azt ismételt tüzvészek közt, melyek köztudomásra a serajt többször pusztították, nagyobbára elvesztek. Mindamellett ismételve késznek nyilatkozott mindenben szívesen szolgálni, és tudományos céljainkat előmozdítani, megígérván, hogy a követség után kiszolgáltatni fogja az engedélyt az illető könyvtárnak megvizsgálhatására.

„Mellékesen megjegyezzük, hogy hasonló értelemben nyilatkozott Söphibeji excellentiája is, előbb a vakuvok (vallás-alapítványi javak) minisztere, most az állami főlevéltár, a defterkhán főigazgatója, s a mostani legnevesebb török történetirók és tudósok egyike, kiről még alább azon szivességénél fogva, melyet az akadémia iránt is tanusított, meg kell emlékeznünk.

„Hosszasb idő eltelte után végre megnyerve a fővezér által ígért engedélyt, május 21. volt a nap, melyen dobogó kebelrel léptük át újra a seraj kapuját. Ez alkalommal a főkincs- és könyvtárnok Salihibej által fogadva, ki a fővezér rendelete következtében az eleve meghatározott órában ránk várt. Hosszabb időzés és a szokásos fogadási szertartások után, azonban ekkor is meglepetésünkre a könyvtár helyett a császári kincstárba vezettettünk sajátlag.

„Mely szerencsében ámbár csak ritka és kitünő állásu idegenek részesülhetnek rendesen, s ámbár maga a kincstár páratlan értékű dús kincse által inkább, mint sem mübecsénél fogva a megtekintésre érdemes, mind a mellett látása által annál kevésbé lehattunk kielégítve, miután megtekintése után a könyvtár iránt kérdezősködve, ismét csak a már előbb látott, fentebb leirt seraji könyvtárakba vezettettünk be.

„Csak midőn a szokásos bucsulátogatás szertartására ismét a főkincstárnokhoz bevezettettünk, használhattuk fel az alkalmat, hogy előtte kinyilatkoztassuk, miszerint mi a fővezér ő magassága engedélyét sajátlag a kincstárral összekötött titkos császári könyvtár európai nyelveken írott könyvei megtekintésére kértük és birjuk. Ennek következtében megint hosszabb időzés után végre is csak annyit értünk utol, hogy a kincstárnok mintegy egész órai távollét után, szolgálata kisérével előbb mintegy hat utóbb ismételt hálálkodásunk és kérésünk következtében mintegy három, összesen tehát kilencz könyvet hozatott elő teremibe a könyvtárból. Ezen könyvek közül kettő nyomtatott, az egyik például Calepinus szótárának régibb kiadása, a többi nagyobbára érdekes görög és latin pergámen-codex volt; még pedig kettő közülük Mátyás király könyvtárának félreismerhetlen jellegével, vörös és violaszínű bársonyba kötve; a kapcsolon s a szöveg első lapján zománczban és miniaturben, Magyar és Csehországnak egyesített, valamint a Hunyadiház hollós czimerével, s Mátyás M. A. (Mathias) monogrammjával, folio alakban, díszes írással, csinos arabesk lapkeretekkel s festett kezdő betűkkel. Tartalmukra classicusok és sz. atyák, melyeknek miután bibliographiai hűséggel signaturáját feljegyeztük, s a cimerek rajzát vettük, kérésünket az iránt újra ismételtük, hogy ha még többet lehetne a könyvek közül látnunk, s nevezetesen hogy a könyvtárba bebocsáttatnánk, vagy csak a könyvtárnak netalán létező jegyzékét megnyerhetnők; kéréseinkre azonban csak azon ígéretet nyerhettük, hogy más alkalommal, mely kérdezősködésünkre tudtul fog adatni, talán még többet is lehet majd előmutatni.

„Csak ismételt többszöri sikeretlen kérdezősködések s egyéb lépések, valamint a fővezér ő magasságánál újabb kihallgattatásunk után, lehetett annyit elérnünk, hogy május 26-án a kincstárőr által meghíva, most a seraji köskök egyikében hosszú asztalon volt megtekintésünkre mintegy 50 könyv kiállítva. Közöttük ismét néhány nyomtatott könyv volt, mint például Banduriusnak a bizancci régisé-

gekről irt hires munkája stb. Legnagyobb részt azonban régibb és becses XIV—XV-ik századi latin és görög, sőt kiril pergamen kézirati codexek voltak. Ezek közül nevezetesen 9 darab, ismét Mátyás király codexei előbb leirt ismeretes jellegével birt. Biborba és violaszínű bársonyba kötve, a leszakított kapesok és köldökök nyomával, a király és Hunyadi-ház czimerével, szép arabesk s initialis miniaturekkel, valamint egyéb alakzatokkal. Egyik nevezetesen Mátyás királyt felismerhetőleg ábrázolja, a mint karszékből ül s olvas. Tartalomra mindannyi classikusok és egyházi atyák, későbbi latin s görög, valamint egyházi írók szövegei. Nevezetesen Tacitus, Plautus, Svetonius, Polibius, Theophrastus, Cornelius Nepos (v. Probus Aemilius), Cicerói részletek, Augustinus, Eusebius, Clemens. Mások, melyek közül kétségtelenül a legtöbb szinte Mátyás könyvtárából való lehet, habár ennek jellegével nem bír is, (miután a király által íratott fényes s költséges codexek könyvtárának kétségtelenül csak kisebb részét teheték, s a nagyobb rész a leírások szerint is, máshonnan nevezetesen a szétszórt bizanci könyvtárakból is összevásárlott görög, sőt keleti könyvekből és részben már nyomtatott munkákból is állott)—nem kisebb érdekű bibliai görög szövegek, Aristoteles, Plinius, Euklides, alexandriai Heron, historiographusok, Glossariumok, Dante, Albertus Magnus kézirati, részint s nagyobbára pergamen, részint papiros codexei voltak. Mindnyájának pontos bibliographiai feljegyzése után, mely nem csekély időt vett igénybe, s melyet ezen vizsgálataink részletes előadásában teljes kritikai és bibliographiai apparatussal fogunk a közönség elébe terjeszteni — a kifárasztott tisztviselőktől hiábánkértük ismét akár a további könyveknek, akár a könyvjegyzék és a könyvtárnak különféle ürügyek alatt előmutatását: például, hogy azt, a mit sajátlag keresünk, magyar történeti és magyar szövegű könyveket, melyeknek okvetlenül szinte itt kell lenni, az előmutattak közt nem találjuk. A válasz most majd egyszerűen a „nincs“ volt, majd ismét, hogy a közelgő ünnepek miatt a Padisah fogadására készülvén, másra nem érkeznek.

„Sem a sikerre szükséges bővebb eszközökkel, sem a hosszabb maradásra idővel nem rendelkezhetvén, tisztelt akadémia, bővebb eredményre sem juthattunk ez alkalommal. Mint juthattunk sajátlag csak ennyire is, és mint juthatni kétségtelenül nagyobb eredményre, az, mint mondók, csak titkos és nem a közönség elébe való jelentés tárgya lehet. De úgy hiszszük, hogy ez által is eléggé constatirozva bírjuk, miszerint Mátyás király budai könyvtára vagy csak annak tetemes része, Konstantinápolyba a serajba jutott, és hogy annak jelentékeny maradványai, ha nem legnagyobb része, még folyvást mai napig ott léteznek. Ötven s egynéhány közül, melyek, mint láttuk, csak mintegy véletlenül felmarkolva a könyvtárból számunkra mutatványul kihozattak, 11 darab még a Corvinának teljes és félreismeretlen jellegével bír, míg 30-nál több kézirati latin és görög codex XIV. és XV-dik századi jelleménél fogva, nyilván szinte csak ezen és

nem a régi bizancei könyvtárból származtatható. Mindez tehát nyilván arra mutat, hogy egy nagyobb, talán rendezetlen titkos könyvtár, melyből ezek számunkra mutatványul előhozattak, csakugyan léteztek még a serajban, melynek nagy részét Mátyás király könyvtárának maradványai képezik.¹⁾

„Tökéletesen meggyőzhet azonban erről azon nevezetes körülmény, mely épen vizsgálataink következtében merült fel és jutott tudomásunkra. Ismeretes ugyanis, hogy mindazon kísérletek, melyek eddig a seraj titkos könyvtárába való bejuthatásra tettek, merőben meghiúsultak. Még legujabban is egy nagy hatalmasság követségi főszemélye — kit itt közelebről megnevezni nincs helyén — Konstantinápolyban hosszabb lakása, elismert keleti nyelvtanulmányai, az illető helyiséggel teljes ismerete és a főbb személyekkel benső viszonya s napontai érintkezése daczára sem érhetett el csak annyit sem, hogy orientalista tanulmányai érdekében, ismételt igyekezetei daczára a könyvtárba valaha bejuthatott, de sőt, hogy annak csak egyes könyveit annyira is láthatta volna, mint azokat mi láttuk, valamint hogy már Hammer-Purgstals előtte a francia abbé Sevin, az olasz abbaté Toderini, s az angol főesperes Carlisle előtt is, illető követségeik szorgalmazása daczára, nemcsak a könyvtár zárva maradt, de általában az iránt semmi eredményre sem juthattak. Csupán az ősrégi bibliai görög szövegeknek a keleteni gyűjtéséről és kiadásáról híres Tischendorfnak sikerült volt az akkorában hatalmas orosz befolyás következtében, Miklós czárnak személyes ohajtására, az orosz követség által annyit utólrni, mint épen nekünk: hogy t: i: a seralj említett titkos könyvtárból hasonlóan, mint nekünk, egyes könyvek mutatoul és megtekintésül számára kihozattak. Ezen alkalommal magának az orosz nagykövetnek és Tischendorfnak kíséretében jelen volt a Hansa városok akkori portai követe, dr. Mor dtm ann, ki irodalmilag is, mint orientalista s a bizancei történeti régiségek egyik legalaposabb ismerője, a tudományos világban előnyösen ismeretes; s ki jelenleg is, megszünvén követségi állása, Konstantinápolyban a török kereskedelmi miniszteriumban előkelő hivatali alkalmazásban áll. Dr. Mor dtmann az említett alkalommal mindazon könyveknek, melyek a könyvtárból előhozva megmutattattak, czímét feljegyeztette. Sőt ennek következtében s előnyös állásánál fogva, sikerült neki kieszközölni, hogy még két más alkalommal egyes könyveket megtekintésül az említett könyvtárból megnyerhetett. Mind ezen alkalommal, valamint hogy a könyvtárba ő sem juthatott be, úgy más és más helyen, nagyobbára más és más könyvek mutattattak

¹⁾ Melynek azonban nagy része nemesak, mint mondók, rendezetlenül lappang, de szomorú elhagyottságban romlásnak indulva teng; miután nevezetesen egyes görög codexeken szomorú nyomai mutatkoznak a nedvesség általi rothadásnak; míg ettől a Mátyási codexeket eddig jobb kötésük megóvta, ámbár ezek egyike is már nyirkos s szétmálló állapotban mutatkozott.

neki elő. Azon kitünő előzékenységnél fogva, melyel a konstantinápolyi előbbkelő tudományos férfiak irántunk és vállalatunk iránt viseltettek, nevezetesen a bizancei történeti régiségek buvárlásával s kiadásával foglalkozó dr. Mordtmann és társa dr. Dethier iskolaigazgató; az előbbi azonnal kész volt kölcsönösség fejében velünk azon könyveknek, melyeket látott, czimlajstromát megismertetni. Ezen könyvlajstromokból, — melyek közül egyet Lepsius, másikat pedig maga dr. Mordtmann a göttingai „Philologus“ czimű folyóiratban röviden közlött, valamint egy harmadik kiadatlant, melyet Konstantinápolyban létünk alkalmával írásai közt meg nem találhattott, de mint ígérete tartá, utánunk Pestre küldött, hol az megérkezünk alkalmával már ránk várakozott, — kitűnik, hogy a dr. Mordtmann által látott mintegy 70—80 kézirati codex között nagyobb részt olyanok találhatunk, melyeket ismét mi nem láttunk, míg viszont a mieink és nevezetesen a Corvina általunk látott codexei közül Mordtmann többet nem látott. Nem is említve, hogy azokban is, melyeket látott, nem ismerte fel a Corvina példányait, nem lévén sem a corvinaí codekek jellege előtté ismeretes, sem czélja egyéb, mint a régi bizancei könyvtárak maradványainak nyomozása; de melyeket, valamint öszinte vallomása szerint az illető könyvekben fel nem talált, úgy alig lehet kételkedni, hogy az általa látott azon könyvek között, melyeket mi nem láttunk, ismét a legtöbb bizonyára Mátyás könyvtárából való, és nem egy talán, mit ő észre nem vett, egyenesen Matyás codexei jellegével is bír. A sorozat részletes közlését és saját lajstromukkaal való egybevetését szinte részletes előadásunkban fogjuk közölni. Elég legyen ismételve figyelmeztetnünk, hogy mind ezen nyomok nyilván arra mutatnak, miszerint a Corvinának nagy részemég a seraj könyvtárában feltalálható!

„Egyéb hazai történeti kútfőink iránti vizsgálataink sem voltak minden siker nélkül. Az előbb dicsért Süphi bej ő excellenciája, jelenleg az állami levéltár igazgatója, kitünő török történetíró és régész szivessége által tudomásunkra jutott, hogy az állami levéltárban Magyarország földállapotának a XVII-ik századbeli török uralom alatti idejéből teljes leírása, egy neme a katasternek foglaltatik. Ennek, valamint Magyarországra vonatkozó egyéb iratoknak idővel a mint a gondjai alatt lévő állami levéltár rendezve lesz, közlését tudományos liberalitással megígérte. Megismertetett nevezetesen érmekben dúts régészeti gyűjteményével is, mely az előbb említett tekintetben nevezetesen a parth s az arscida érmek sorára és teljességére nézve méltán páratlannak mondható, valamint b. Prokesch internuntius ő excellenciája gyűjteménye a görög érmekre nézve minden muzeumával e részben vetélkedik. Ezen felül a fentisztelt bej megajándékozta az akadémiát általunk megküldött s itt bemutatott egyik jeles munkálattal Ibn Kholdan Mohamed előtti arab történetének törökre áttételével.

„Szives ígéretét bírjuk, hogy legujabban kiadás alatt lévő török érem-közleményeit, valamint a parthok készülöben lévő történetét is megküldendi.

Történeti nyomozásaink ezen főtárgya mellett, alkalmunk volt közelebbi múltunk törökországi emlékei iránt is honfui kegyelettel vizsgálódnunk. Épen midőn hazulról távozandók valánk, a napi sajtó álhírek s helytelen tudósítások következtében élénkebben foglalkozott, mint valaha, a törökországi régibb s újabb emigratio síremlékei állapotával: Tököli és Rákóczi sirjával, a nikodemiai, rodostói és perai magyar emlékekkel. Mindezeket kirándulásaink közben alkalmunk volt alaposan megvizsgálni, s az emlékek hű rajzait tárczánkba összegyűjteni. Nevezetesen érdekes nyomokra akadunk még Rodostón, hol internuncius ö exellentiaja hathatós ajánlata következtében a consul részéről minden rendelkezésünkre állott vizsgálataink előmozdítására. Igaz ugyan, hogy azon 20—30 magyar sirkőnek, melynek feliratát az internuntius b. Prokeseh mintegy 40 év előtt még tárczájába feljegyezhetette, már csak hült helyét találtuk a régi örmény temetőben, hol azok állottak, az utolsóig szétromboltatván; és még csak B e r c s é n y i, E s z t e r h á z i és S z a r v a s k e n d i S i b r i k sirkövei láthatók a görög egyházban, valamint K ő s z e g i é az úgynevezett magyar sirkertben. D e á l l m é g a s z e r e n c s é t l e n f e j e d e l e m e g y k o r i s e r a j a s u d v a r i k á p o l n á j a. Feltaláltuk és lemásoltuk az emigratio egyházi, születési és halotti anyakönyveit érdekes adataival; benne van például M i k e s halálának eddig ismeretlen s vitatott éve; belőlük látni, hogy majdnem legújabb korig ért még le a magyar emigratio itteni ivadéka, s maig is a város legelőbbkelő családai, a franczia s osztrák consul, büszkén emlegetik magyar származásukat anyai ágon, de már csak egy nő „Kathinkai“ asszonyság viseli a kivándorolt magyar családok nevét. Úgy hisszük, hogy egyiránt a történetnek, valamint a nemzeti kegyeletnek tartozunk vele, hogy mindezen emlékeket is összes érdekes és számos rajzaik kíséretében, részletesen, kimerítő leírásban a közönség elébe terjesszük.

„Tudományos vizsgálataink egy más, t. i. arhaeologiai oldalát képezte az érdekes bizanci építészeti emlékek tanulmányozása Konstantinápolyban s a páratlan classicaí műmaradványoké Athenében. Ezen tekintetben is szándékunk vizsgálatainkat rajzokkal ellátott részletes leírásban a közönség elébe terjeszteni; nevezetesen annyiban, a mennyire ezen emlékek a bizanci emlékeket tárgyaló főmunkákban, mint például Salzenberg bizanci basilikai leírásában hiányoznak; részint mivel azok rá nézve még hozzá férhetlenek voltak, vagy figyelmét elkerülték, részint általában a műtani irodalomban eddig majdnem teljesen ismeretlenek. Nevezetesen érdekes volt ránk nézve ezen későbbi bizanci izlés emlékeiben, melyekkel eddig, mint mondók, a műtörténet csak mostohán vagy épen nem foglalkozott, a román építészeti izlés nevezetes idomait nyomonznunk. Mig szinte Athene classicaí emlékei ismeretében csupán arra kívánunk szorítkozni, a mi épen eddig a legújabb vizsgálatok és ásatások által napfényre jutott s az irodalom s tudomány előtt eddig nagyobbára még ismeretlen. Mint például, hogy csak egyet említsünk a Straks által legújában kiásott Dionysiosi thea-

trum, mely jól tartott s feliratos karszékei sorára nézve e nemben páratlan és legújabb épen csak utra indultunk előtt történt nevezetes felfedezés

Vége egyikünk természettani geologiai szaktanulmányainál fogva nem mulasztotta el az érdekes Bosporus konstantinápolyi és mármorai, valamint Görögország athenei terület rétegei és képleteinek ismételt kirándulásai alkalmával szorgos vizsgálatát. Mily sikerrel, mutatja az, hogy az érdekes képletekből, mint a fero-bakosi s marmara-szigeti penehkoni, párosi, tinói, majnai, hime-tosi márvány-telepekből, palakő és kvarcz képletekből, a herzeg-szigeti vaskőtelepekből, a pikerni területen felfedezett őslénytani tárgyakból, hypoterium, őss majom és giraff maradványból, közel mintegy 300 példányt hozott, a helyszínén törve és idomítva, részben a nemesebb márványokat csiszoltatva a nemzeti muzeum és más hazai intézetek számára. Ezen vizsgálatok részletes leírását is azonban úti tanulmányaink bővebb előadásában szándékunk közölni.

„Rövid jelentésünkben is meg kell még emlékeznünk eleve azon tudományos férfiakról, kiknek nemcsak szíves fogadásában utunkban részesültünk s kik igyekezeteinket nem egyszer még személyes áldozattal is előmozdították, de ezen felül még általunk tudományos intézeteinket s az akademiát becses ajándékaikkal megtisztelték. Ilyenek buzgó hazánkfia V e l i e s Károly, ki hosszabb idő óta konstantinápolyi lakása alatt folytonos gonddal gyűjti a rovarokat s egyéb természeti tárgyakat, nevezetesen hazája, Erdély muzeumának számára. Becses azon küldemény is, melylyel A b d u l l a h b e j az akadémia iránt kívánta kegyeletét kifejezni. Maga báró P r o k e s c h internuntius ő excellentiája irántunk kegyességét még azzal tetézte, hogy nagyszerű régészeti gyűjteményéből Hallban felfedezett kelta bronzok egész gyűjteményét küldötte meg általunk ajándékban a nemzeti muzeumnak. — Egy becses török könyvgyűjteményt is, mintegy 50 darabon felül van itt szerencsénk az akademiának bemutatni, mint a keleti nyelvekben kitűnő jártasságu kedves hazáukfiának S z i l á g y i Dániel, jelenleg Konstantinápolyban könyvkereskedőnek ajándékát, melyet az akademiának, szem előtt tartva nevezetesen a török nyelvet tanulmányozóinkat, küld: nagyobbára iskolai és nyelvtani kézi könyveket, újabb szépirodalmi munkákat és népiratokat, valamint egyes becsesebb költői és történeti munkákat, melyek vizsgálásánál hasonlóan az akademiától nyelvészeti munkálatai s kiadásai megküldését kéri csupán. Jövőre is igérvén, hogy hazai történelmünket érdeklő összes keleti kútfőket igyekezni fog időnkint az akadémia számára megszerezni. Mely irányban, ha valaki, úgy Szilágyi leginkább képes az akademiának jó szolgálatot tenni nemcsak kitűnő keleti nyelv s helybeli viszonyok ismereténél, tudományos képzettségénél, de virágzó könyvkereskedésénél fogva, mely a keleti könyvszakban egyetlen európai könyvkereskedés.

„Még Atheneből is szerencsénk van néhány új hellen munkála-

tot az akadémiának átszolgáltattunk. Küldőjök Kumanides tanár, az athenei egyetem régiségi muzeumának igazgatója s a görög régészeti társulat titkárja. E könyvek épen az archaeologiai társulat újabb munkálatai s évkönyvei; mi által egyszersmind e társulat az akadémia archaeologiai bizottságával is munkálataira nézve csereviszonyba kíván lépni. S ennyiből áll tisztelt akadémia rövid keleti utunk tanulmányai eredményének rögtönzött vázlatos jelentése.“

Sztambulban járt tudósaink jelentése mellett, a június 16-án tartott ülés másik főtárgya vala ORMÓS ZSIGMOND lev. tag székfoglaló értekezése. „Cornelius Péter“ német képíró életét és műveit ismerteté, vagyis inkább részleteket olvasa föl e nagyobb kiterjedésű értekezésből.

A festészet virágzó korszaka — monda többek közt bevezetésében — a XV. század végére s a következőnek elejére esik, melyet a történelem nálunk a mohácsi vészszel jelöl meg. Oly korszakok következtek erre nálunk, melyek nem kedvezők a Muzsáknak. A képzőművészet másutt is a hatalomtartók ösztönzése folytán virágzott fel. Rafaelt Gyula és Leo pápák, Michael Angelót a Mediciek és Gyula pápa tették nagygyá s újabb időben a német művészet fölvirágzását Lajos bajor királynak köszönheti. Nálunk ily ösztönzés hiányzott. Egy példát tud szerző csupán a XVII. századból Németalföldön, hol a festészet alulról lön felkarolva s a nép pártfogásából virágzott fel s ez esetben is a pártfogás a művészet valódi céljával ellenkezőleg, nem mindig a szépnak előállításával történt.

A művészeti munkásság, mond továbbá értekező, szintúgy a civilisatio kellékeihez tartozik, mint az irodalom virágzása. „Az irodalom és művészet — mint a francia senatus ez évi válaszfólrata megjegyzi — örömet társul a dicső uralkodásokkal: minden nagyság kapcsolatban van egymással.“ A képzőművészet leginkább azon kapocs, mely a nemzeteket egymás becsülésére kényszeríti, míg az irodalom idegenek tömegeire nem hat.

Úgy hiszi értekező, hogy mi, magyarokul, kifejlett nemzeti öntudatunknál fogva a művészet terén sem válhatunk más nemzetek utánzóivá. Innen van, hogy nálunk a művészet azon ágai vertek gyökeret és fejlődtek, melyek nemzeti alapra fektetvék: mint táncz, ezne, színészet. Széchenyi kelet népéneknevez vala bennünket Azon különbség tehát, mely a keleti és nyugati népek közt fenáll, arra útal bennünket, hogy képzőművészetünk csiráját ne nyugaton, hanem keleten keressük. Szakértő férfiak sajnálkozásukat jelentették ki a fölött, hogy a keleti faj fővárosában a szem keleti idomu építményekkel nem találkozik. Nyelvünk, zenénk, viseletünk és életmódunk a formagazdagságtól annyira át van hatva, lelkesedésre kész elragadtatásunk a történelemben annyiszor bebizonyult, eszményies irányunkat a közélet terén ellenünk oly gyakran szemünkre hányják, a valódi szép és nemes iránti vonzalmunk annyira erős gyökeret vert: hogy a combináló ész keleti származásunk és nemzeti sajátságaink alapján, nyugati szomszéd

daink tapasztalásait hasznosítva, a művészet magyar styljét csak úgy megalapíthatja, mint péld. a németek hajdan, a művészetben nálunknál fejlettebb Olaszország és Németalföld közti közép helyzetüknél fogva az észak természeties s a dél eszményies irányából saját műdomukat megalapítottak s azt a XV. század végén s a következőknek elején, (a magyar eredetű — Szerk.) Dürer személyében a nemzet geniusával összhangzatban akkori körülmények szerint, a tökély legmagasb polczára emelték.

A keleti styl életrevalósága és fejlődési képessége a múltban eléggé bebizonyult, hisz az európai műidomuk a műveltségben régibb keleti népektől származtak. Az olasz festészet maga a görögből keletkezett. A gót idom francia eredetű, de a német előszeretet németté avatta. Ugy hiszi értekező Velence palotái közül azok, melyek arab-bizánczi s csüsesives idomokban épültek, hasznos tanulmányt nyújtanak egy önálló magyar építészeti idom kifejtésére. Kelet és nyugat közti közép helyzetünk azonban kötelességünké teszi a szomszédságunkban kifejlett munkásságot is hasznunkra fordítanunk.

E bevezetéssel, melynek itt kivonatát adtuk, általmegy értekező Cornelius élet- és jellemrajzára.

Nem vizsgáljuk, mi benne nézetünk szerint alapos, mi szép ábránd; mennyiben lehetséges egy magyar építészeti és festészeti styl megalapítása, mennyiben nem. Kétségtelen, hogy hasonló műtörténeti tanulmányok, minőkkel a derék értekező koronkint megajándékozta irodalmunkat, nemcsak az ismereteket terjesztik, hanem az izlést is fejtik, s előmozdítják hazánkban a művészetek becsülését, öntudatos művelését és meghonosulását.

Mi az értekezést illeti, mely ez uttal előttünk fekszik, sovány kivonat helyett, hadd álljon itt belőle ismertetésül egy fejezet:

A hetedik fejezett így szól:

„A képzőművészetek monumentális ága, melyhez a festészetben a fresko tartozik, természeténél fogva a népesség minden rétegeibe be nem hat, vagy is közönségesse nem válik. Nemesb faját képezi az a festészetnek, és valamint a pártoló közönségben a műszeret magasb fokát föltételezi, szintúgy a gyakorlatára térő művészen nagyobb képzettség kívántatik.

„Ezekből következik: hogy a monumentális festészet nem igen válik kisszerű előállítások eszközévé, s hogy virágzása a vallástörténelem terén kiváló szeretettel foglalkozó olasz festészetben hasonlítlanul nagyobb és tökéletesb, mint kezdettől fogva a népies köznapi életjelenetekkel rokonult németalföldiben. A német festészet a naturalistikus németalföldi, s az eszményies olasz közt középhelyzeténél fogva a régi monumentális festészet terén közép uton áll.

„A kölni sz. Gereon kápolna, a halberstadti s más egyházak falfestményei mutatják: hogy régtől fogva szokásban volt; de ifjabb Holbein János Luczernben vadász-jeleneteket, Baselben pedig humorteljes haláltánczokat festett, Dürer a legnagyobb német festész, Cra-

nach és más hirneves festészek pedig a monumentalis festészettel nem foglalkoztak; még Olaszországban Giottótól s a firenzei régi festészekről kezdve, a festészetnek legvirágzóbb szakáig, a leghirnevesb művészek: Rafael, Michel Angelo, Lionardo da Vinci, Correggio, Tician a monumentalis festészet történelmi terén örök becsű műveket alkottak.

„Schadow Vilmos szerint freskó által a legmagasb lön elérve a festészetben. Michel Angelo a freskot a legférfiasb, legelhatározottabb és legtartósb festészetnek nevezé. Festészet az, mely a felhányt fris vakolatra történik. Aláfestés, javítás, vagy változtatás lehetetlen. A freskot nem minden alap nélkül a mozaikhoz hasonlítják; mert szintűgy mint ez darabonkinti hozzátétel által létesül. A megkezdett részt egy nap tökéletesen be kell végezni, s az alakok körvonalain olykor észlelhető szélemelkedések onnan származnak, mivel a nap közben be nem festhető vakolat a falról levágotik, hogy fris mázolásnak helyt adjon. A munkához ércz festékek használatnak, mik az új felhányásu falon vegytani átalakuláson és színváltozáson átesve, a vakolatot átháták, s azzal együtt megszáradnak.

„Forster Ernő a fresko-kezelést leírva, mondja: hogy a falnak nedves felhányására, melyre a kép festendő, két részben folyó víz homokkal, s egy részben kövér mészből annyi vakolat kenetik fel, mennyi a nap közben elkészítendő festmény alapjául szükséges. Az egyetlen összekötő eszköz a víz. A festékek az alapon áthatnak, s a mész jegesztése által tartóságukat megnyerik. A be nem festett alap az elkészült rész megkimélésével ovatosan leszuratik, az új vakolat mindig a szélekhez illesztetik, s a munka ily módon darabról darabra mint a rakmú készítettik.

„Németországban Dürer halála után a művészet német jellege csakhamar elenyészett, s a művészet iránya a mult században a meszterkéltség kicsapongásaiba sülyedt. A szép igaz fogalma iránt fogékony férfiak, az elméleti téren leginkább Winkelmann, a gyakorlatin pedig Carstens a nemes irány behozatalában a mult században nagy buzgalommal fáradoztak; de a megrögzött balvélemény kiirtása nem könnyű feladat, és nem is rövid idő alatt történik, azért a művészet újraalkotásának nagy műve más elmékben fogamzott meg, és más kezek által lön végrehajtvá.

„A lefolyó század elején Rómában, a San Isidoro kolostor elhagyott czelláiban egyesült vállalkozó szellemű ifju német művészek, a nemzeti művészet s vele együtt a megtisztult nemesb műidom megalapítóivá lettek.

„Ezen művészek közül Overbeck Frigyes három évvel fiatalabb, mint a düsseldorú képtárfelügyelő fia Cornelius. Amaz protestans, ez pedig katholikus szülöktől származik.

„Overbeck a tizenötödik századbéli német festész Memmling Jánosnak Krisztus kinszenvedése, mely szülő városa domjában tartatik, gyermekkorban döntő hatást tön, míg Cornelius gyermekkori ábrándképei a biblia, s Rubens hatalmas végitélete után keletkeztek.

„És a gyermekkori ábrándképek az észlelő elme megszokott első alkotásai, mind a kettőnél annyira állandókká lőnek: hogy a művészek felfogását, az előállítás s alakképezés módját az egész fényes pályára kiszabták. Overbeck a szelid, a bensőleg buzgó s gyöngéd; Cornelius ellenben a hatalmas, nagyszerű, s a megragadó elemet képviseli a művészetben.

„Törekvéseik a művészeti pályán addig maradtak csak azonosak, míg a San Isidoro kolostor czelláiban együtt voltak. Itt szoros szellemi frigyben egyesültek, nézeteiket egymással kicserélték, egymás műveit bírálgták ugyan; de egyéni benső sugallásaik szerint egymástól eltérő irányt követtek.

„Overbeck, kiben Schlegel tanai viszhangra találtak, 1813-ik évben katholikussá lőn. Ő Krisztus bevonulását Jeruzsálembe festette; míg Cornelius Göthe Faustján, Bálint halálán, Márta s Mephisto alakjain törte elméjét. Az a katholikus nazarenus, ez pedig a romantikus festészet képviselőjévé lőn.

„Overbeck s elvtársai szorosan azon elvhez ragaszkodnak: hogy egyéni sajátágaikat alkotásaikon ne állítsák az előtérbe, hogy azokat feltűnőkké ne tegyék. Az alakok gyöngéd, áltató kikerekítésére annyira kevésbé ügyelnek, hogy a rajz keménynek és száraznak látszik, s a festékeket csak arra használják: hogy a tárgyak érthető elkülönítésére s a szükséges hangulat előidőzésére eszközül szolgáljanak, nem pedig arra: hogy a valóság látszatát öntsék műveikre. Ezért sokan vádkint fölemlítik: hogy a mintázásban és festésben járatlanok. A jelenet alapja azonban másutt rejlik.

„Mindenki tudja: hogy az, mi a természet hű utánzása gyanánt állittatik elő, leginkább feltűnik, s az előállítás jósága szerint a szemlélő figyelmét kisebb vagy nagyobb mértékben leköti. Az áltatást, természet utánzását, világítás és színezés hatását, rajz kikerekítést a festmény lényegtelen külsőségei közé számítják, mik legjobb esetben jeleskedésre, s innen a tömjénezéssel jólakás után érzékiessen kéjvadász, vagy rémületes előállításokra vezényelnek. Overbeck követőinek állítása szerint a festészet lényegét a felfogás, jellemzés, kifejezés, előállítás, az idom és alak szépsége, vagyis a szellemi alap képezi. Mindenben kitüntetik azt: hogy a Rafael előtti korszakot utánózzák, s ezen törekvésükben az alkotás önállóságáról lemondanak, csakhogy előpéldányaikhoz hűljenek ne legyenek.

„Cornelius ellenben nem kisebb költő, mint festész. Alakító képessége eredeti, nagyszerű s független. Hatalmasan szervezett személysége mindig a kiindulási pontot képezi. Eszmeforrásai mindenkör egyéni képzelgéseibe vihetők vissza, s ez ellen nem érvényesíthető az: hogy Cornelius a hagyományt követve, például Jónást a feltámadás, Mózes vízvarázslatát a keresztelés, s a manna szedést az utolsó-kenet előképe gyanánt használja, a mint ezt az ó-keresztény hagyomány kívánja; mert másutt, például a szeretet s alázatosság

jelképe gyanánt festett frigyláda táncza Dávidnak, a keresztyén vértanúk halálával ellentétül felhozott Sodoma szétdulása, s az üdvözültek és elkárhozottak személyesítéseül felhasznált eszes és balgatag szüzek, az utolsó vonásig eredeti feltámadási kép, és más művei a hagyományos jelképezéstől merően eltérnek, s egészen önálló új képlegeket mutatnak. Az ő evangelistái, Krisztusa s keresztelő Jánosa, az ő angyalai szintűgy, mint a Niebelungen-dal alakjai, s a hellen hősök nem hagyományos minták után készültek, hanem a nagy művész képzeményének új s önálló szülöttei.

„Fő ereje a bámulatos öszhangzással rajzolt kartonokban, és terjedelmes képkörök föltalálásában áll. Mély gondolatoknak eleven szoló alakok által kifejezése, s terjedelmes felületeken éles elmével kimagyarázása, szóval, a költészet magas röpteinek rajzban érzékítése legfénylőbb és más által felül nem mult sajátságai közé tartozik, azért képköreinek magyarázó programjai magukban is élvezetes olvasmányt nyújtanak. Eszményi alapjához következetesen Rafaelt ez újabb művészet legfénylőbb csillagának tekintti, mit a pinakotheka loggiáiban az által kimagyarázott: hogy a különböző irányú festészetek tetőpontjára állítá. Éles elme, alapos ismeret, emelkedett képzelgés, költői találékonyág nagymértékben sajátságai közé tartoznak.

„Overbeck főelve: hogy a művészet a vallás szolgálatáért lön feltalálva, s ezért előtte nem széptani, hanem dogmatikai szabályok döntenek. A vallásos érzület mélysége, s az alak egyszerűsége a romantikus irány kitünő sajátságait teszik, s ezeknek teljes birtokában van. Overbeck benső fejlődése a romantikus vallásos téren mindig beljebb és mélyebbre haladt. Cornelius ellenkező irányban a szépészetet az előállítás szabályozójául elfogadja s a vallástárgyakat szintűgy, mint a világiakat ennek alárendeli; szelleme a romantikus irány nyüge alól mindinkább felszabadult, s a Casa Bartholdi freskóinál már elég ereje volt arra, hogy a romantikus iskolát elhagyja, s az antik és természet tanulmányozásához szegődjék.

„Igy azután Overbeck és Cornelius két külön vált irány képviselőivé váltak.

„Lajos király egy izben azon elmés észrevételt tette; hogy Overbeckben János, Corneliusban pedig Pál apostol tűnik fel előtte s ezen hasonlításnál Dürernek festményére emlékezett, melyben a szelid János, a haragos tekintetű s kardjára támaszkodó Pállal együtt van festve. Cornelius fesztes, Thorwaldson szobrász és Klenze építész a Lajos király által kitünően kegyelt művész háromságot képezi.

„A két festész-reformátor [eltérő irányja két különböző festészet nem művelését eredményezé. Overbeck nézdeléseinek a szerényebb olajfestészet jobban megfelel! míg Cornelius nagyszerű merész gondolatai a freskóban illőbb kifejezésre találnek.

„Cornelius az irány nemesítésére törekvésében a legháladatosb ösvényre lépett akkor, midőn a freskót felkarolta, a művészet romlott

iránya ugyanis a festőinek túluralmából származott, és minthogy a freskó a látszatost mellőzi, a ferde gondolatot csak úgy, mint a hibás alakot lepezetlentül láthatóvá teszi, s így a plastikai idomhoz leginkább közeledik, a szerkezmény szigorúságát, s az előállítás nemes egyszerűségét szükségkép eredményezi, a fölöslegesnek s a parókáskor kicsapongásainak mellőzésére a leghatalmasb gyógszert képezi. A freskó fölébresztése nélkül a bekövetkezett eredmény nehezen lett volna elérve: azért a montepinicioi Casa Bartholdi, s a Lateraimal szemközt, a Villa Massini freskoi a modern fesztészet legnevezeteseb eseményeinek tekinthetők.

„Valamint a szaktudós buvárlatait rendszeren új meg új eredmények jutalmazták: szintúgy Cornelius lángeszű előállításai új meg új fénypontokat tüntetnek fel, s a művészet ugyanannyi szerencsés szerzeményeinek tekinthetők. Ha a Casa Bartholdi ó-testamentomi festményein a megragadó drámai hatás, a nagyszerű idom, az élénk kifejezés, s a keresetlen művészi elrendezés bámulásra ragadnak, a glyptotheka hellen-monda képei, Cornelius első nagyobb művei Münchenben, szorosan vett festői szempontból bámulásunkat méginkább megérdemlik; mert ezen művekben a költész, s a bölcsész még nem győzte le a festészt, a szem igénye, mely követeli: hogy a festmény mindenek előtt hozzá szóljon, az elme észlelő fáradozásai által nincs háttérbe szorítva, s egyes darabok, mint a Patroklos holttesteme miatti harc és Trója szétdulása a szenvedélyek hatalmas tusája, s a jellemzés megrendítő hűsége miatt, mik azonban a szépség határain túl soha nem hágnak, az antik köréből vett előállítások nemes nagyságára emlékeztetnek.

„Mig a pinakotheka képkörében, melynek csak rajzait készítette, a művészet történetét bölcsészeti éleselműséggel eseteli, addig a szent Lajos egyházban keresztyén epost alkotott. A végítéleti kép, melynek minden vonása a mester kezétől származik, mégis hiányosb, mint más festményei, miket rajzai után tanítványai készítettek. A színezés egyforma, a csoportozatok világosság s árny által nincsenek kellően elkülönítve; de az előállítás mély egybeillesztésen alapul, egyetlen csoportozat, sőt alak sem fölösleges, létezése mindegyiknek jogosult. Cornelius nagyságát nem a technikai ügyesség teszi; ha ezzel is bírna, úgy a világ első művészeit túlszárnyalná. A szent Lajos templom képköre mostani alajában is a remekkor maradványai mellé állítható; s az egyházatyák s evangelisták kifejezésteljes és nagyszerű szépség jellegével bírnak.

„A campo santo-rajzokban végre a költő a festészt messze túlszárnyalta. — A monumentalis festészet ezen óriás szülőtteinél a főnyomaték az eszmemenet terjedelmére s benső bonyolodottságára helyezendő. Midőn ezen kartonok a párisi egyetemes kiállításon a világ bámulását magukra vonták, a műértők véleménye abban megegyezett: hogy azok nemesek a német, hanem átáljában a modern alkotások közt az elsők s a legjelesebbek (?)

„Mint Overbecket Rafaelhez, úgy Corneliuszt Michel Angelohoz szeretik hasonlítani, s habár a hasonlatosságok sántításáról fenálló mondat ez esetben is alkalmazható, egyes vonások még is nem hiányoznak, mik a két művész szellemrokonságát kitüntetik.

„Iránya mind a kettőnek eszményi.

„Cornelius habár a romantika, hitrege, s biblia köréből sok jeles alkotást tőn, Michel Angelloval együtt az ó testamentom eseményeit az evangéliuméinak elébe helyzi.

„A magasztos és szobrászati vonás mind a kettőnél feltalálható. Ez Michel Angelonál, ki önmaga szobrász is volt, könnyen megfejtethető; Corneliusnál ellenben a festészeti irány nemesítésére törekvéseiből, s a kiszabott korláton túl emelkedő szellemből származott.

„A monumentalis festészet iránti előszeretet egyenlően feltalálható mind kettőnél; de míg Michel Angelo nemesak a szerkezményre s rajzra, hanem a festészeti kivitelre is sokat adott; s azért a Sixtina-kápolna remek fölepfreskói festésekor csak a festész-dörzsölő segélyét használta, s a többi munkát önmaga végezé: addig Cornelius freskói kivitelét többnyire másokra bizza.

„Annyi fényoldalai mellett Corneliusnak árnyoldalai szintén nem hiányoznak. Technikai kezelése sok kívánnivalót hagy hátra. Olaj-festményei gyöngék. A ki a szem gyönyörét keresi a festészetben, az Cornelius nagy nevét nem képes felfogni. Az ő művészete s idoma a költői, bölcsészti és festési tulajdonok sajátosságos vegyületén alapszik, mi rendszerint kárhozzatandó; mert ez a festészet hatásos eszközeit túlhaladja, s a költészeti részt a festőinek rovására kiemeli. Cornelius festett művei kevésbbé tetszősek, mint kartonjai, s ezek kevésbbé, mint vázolatrajzai.

„Ha ezen árnyoldalai nem volnának, úgy Cornelius minden korfestészeit felülmulná. Hiányai daczára az első német festész, a szabad-elveű festészet képviselője, s a német festészet újra alkotója.“

CS. A.

IRODALMI SZEMLE.

HISTORY OF CIVILISATION IN ENGLAND.

(A polgárisodás történelme Angolországban.) — Buckle Henrik Tamástól.
London, 1857. ¹⁾

Az „Edinburgh Review“ e munkát ismertetvén, megjegyzi, hogy az szinte az első nagyobbserű értekezési kísérlet Angolországban a történelemtudományról; a mennyiben a történet tudományának föladata abban állana, hogy kimutassa, miért történt minden emberi dolog úgy a mint történt s nem másképp; továbbá hogy minden emberi eszme és cselekvés kellő helyét s viszonyát a többiek öszszegéhez világosan kijelölje. — Már Buckle először is azon kérdést tárgyalván, ha vajjon a történelem tudománya lehetséges-e, — alaptalannak s be nem bizonyíthatónak tartja azon közönséges fogalmat, mintha „az emberi ügyekben valami oly rejtélyes s gondviselészerű lenne, a mi azokat nyomozásainkra nézve hozzáférhetlenekké tenné, s azok folyamát a jövőben mindig elrejténé előttünk.“ — Szerinte tényleges bizonyítvánnyal ki lehet mutatni, hogy az emberi cselekvések „megszabott törvények által kormányoztatnak.“ — Ezen tényleges bizonyítvány a statistikából vétetik, s Buckle ama bizonyítvány jellemének föltüntetésére több, a statistika útján megállapított tényt hoz föl. Az első tény abban áll, hogy „a gyilkosság szintoly szabályszerűséggel követtetik el s szintoly egyforma viszonyban áll bizonyos ismeretes körülményekhez, mint az ár-apály mozgalmai s az évszakok viszonyai.“ — A többi fölhozott tények hasonló következtetéseket állítanak föl a bűntények miatti bevádásokra, az öngyilkosságok, házasságok, sőt még a postán eltévedt levelek számára vonatkozólag is. Hogy teljesen megczáfolhassa az övével ellenkező nézetet, — Buckle megkísérti egyrészt a szabad akarat, s másrészt a

¹⁾ Egy nagy tehetséggel írt bevezető mű. Írója keleten nemrég halt meg. Szerk.

praedestinatio tanának eredetét kifejteni; — mindkét tant saját rendszerével össze nem férő theologiai tannak tekintvén. Szerinte az események természetéről legrégebb tan a véletlen tana; mely eredetileg halászkok- és vadászkokból álló nomád népfajok közt uralkodott. Fokkonkint a földmivelés az embereket arra tanítá, hogy a természetben különböző egyformaságokat lássanak; a honnan azok lépcsőnkint az események szükséges egybefüggésének fogalmára emelkedtek föl; s ezen két elmélet sugallá a legrégebb hittudoroknak egyrészt a szabad akarat, s másrészt a praedestinatio tanát. A praedestinatiót ő a legjobb esetben is „meddő hypothesis“nek tekinti; a mennyiben az ismeretünk körén túl esik; — továbbá azon ellenvetést is teszi az ellen, hogy párthívei Istennek igaztalanságot tulajdonítanak. Másrészt a szabad akarat, szerinte, az emberi öntudat felsőbbségének metaphysikai hitágazatán alszik; már pedig az öntudat csupán lelkiállapot, nem pedig tehetség, s minden esetre csalatkozhatnak. E szerint az e kérdést illető hittani nézetek egyenlően helytelenek levén, — Buckle azon következtetésre jut, — „hogy midőn mi valamit cselekszünk, azt valamely indokok következtében teszszük; — hogy ezen indokok valamely előzmények következményei; — s hogy annál fogva, ha az előzmények egyetemét s mozgalmak összes törvényeit ismernök, teljes bizonyossággal meg tudnók jósolni összes közvetlen eredményeiket.“ Az előzményeknek két osztálya van, a szerint a mint azok vagy a szellemben, vagy pedig azon kívül léteznek; s ha kitalálhatnók, miként hat az egyik osztály a másikra, az emberi nemnek minden viszontagságát értenök. — A nagy külső ható eszközök: az éghajlat, táplálék, föld s a természet általános kinézése, s bizonyos körülmények közt ezek hatása, a szellemet egészen meghódíthatja s rabszolgává teheti. Más körülmények közt ellenben ez utóbbi hódíthatja meg azokat; s akkép a polgárisodásnak két jellege, az ázsiai és az európai áll elő; melyek közül az előbbiben a természet fontosabb az embernél; míg az utóbbiban az ember fontosabb a természetnél.

Azonban a Buckle által ez állításainak támogatására fölhozott tények nagy részben alaptalanok, vagy helytelenül vannak alkalmazva. Így p. o. midőn az éghajlatnak s földnek valamely nép jellemére gyakorolt befolyásáról szól, megjegyzi, hogy noha egyrészt Spanyolország és Portugál, s másrészt Svédország s Norvégia kormányformáikra, törvényeikre és vallásukra nézve lényegesen különböző tartományok, mégis ezen négy tartományban a földmivelés egyenlően akadályozva van, részint a hőség s szárazság, részint a hideg és a napok rövidege által; s ennek következtében ezen, más tekintetekben annyira különböző négy nemzet egyenlően a jellem bizonyos állhatatlansága és gyöngesége által tűnik ki; meglepő ellentétben ama tartományok lakosainak szabályszerűbb s megállapodottabb jellemével, melyekben az éghajlat a munkás osztályok működését kevesebb félbeszakasztások alá veti. Világos, hogy a

fölhozott tény szintoly alaptalan, mint a következtetés képtelen. A nemzeti jellemre ható okok közé számítja B. a földrengéseket is; mivel azokat mindig oly légköri változások előzik meg, melyek az idegrendszert megrendítik s annál fogva az értelmi tehetséget csökkentik; s igen különös tényül említi meg, hogy Peruban minden egymásra következő földrengés növeli az általános rémülést. Még tovább menvén azt állítja, hogy a földrengések gyakoribbak s pusztítóbbak Olaszországban s a pyrenéi félszigeten, mint bármely más nagyobb országban; a honnan sajtószzerű okoskodással azt következteti, hogy ott a babona kifejtettebb s a papság hatalmasabb; hogy a szépművészetek virágzanak s a tudományok elhanyagolják; mely állítások szinte mind alaptalanok.

De térjünk vissza a munka alapelveire. — B. megjegyzi, hogy a polgárisodás mérve: „a szellem diadala a külső ható-erők fölött;“ s mivel Európában ezen diadal nagyon teljes volt, az európai történelem tanulmányozójára nézve legfontosabb tárgy lesz a szellemi előzmények törvényeinek tanulmányozása. Szerinte azon föladatot rendszeren a metaphysica segélyével próbálják megoldani, az által, hogy valaki saját szellemének működéseit tanulmányozza; ő azonban ezen rendszert terméketlennek tekinti; mivel lehetlen ekkép a szellemi tünetek egyetemét áttekinteni. Szerinte ezen tárgyak iránt egyedül az által lehet tudományos ismeretre jutni, ha „a szellemi tüneteket nem egyszerűen úgy tanulmányozzuk, a mint az egyéni észlelő szellemében, hanem a mint az egész emberi nem tetteiben tünnek föl.“ — Épen így a physiologok sokáig hiában igyekeztek egyéni kísérletek által felföldözni a fi- és leány-gyermekek születése közti arányt; míg nem a statistika segélyével fölföldötetett azon arány, hogy 21 gyermek születik addig, míg 20 leány gyermek. Továbbá azt állítja, hogy kettős, t. i. értelmi s erkölcsi mozgalom képezi a polgárisodás eszméje lényegét s foglalja magában az emberi haladás egész elemétét; mely két mozgalom közül ő az értelmet tartja fontosabbnak, azon okból, mivel mindaz, a mi az erkölestanban bizonyos, már régóta tudva van; s ennél fogva az erkölcsiség ereje veszteglő természetű. Szerinte az erkölcsi elvek legkisebb hatást sem gyakorolnak az egyetemes emberi nemre; sőt még csak igen nagy embertömegekre sem. Ez tán azt igyekszik bebizonyítani, hogy a vallás és irodalom a polgárisodásnak nem okai, hanem hatásai; s hogy a kormányok azt nem hogy előmozdították volna, hanem inkább késeltették; ha csak a személy és tulajdon számára általuk nyújtott biztosságot nem vesszük tekintetbe. Következőleg a polgárisodás főképp az értelmi mozgalomtól függ; s haladásának törvényeit csupán az ismeret működésének tanulmányozása által lehet kitudni. Ezen elvek föllálitása után B. azok alkalmazása végett, az általa úgynevezett protectiv szellem s scepticismusnak a francia és angol történelemre, a XVI-ik század közepétől a XVIII-ik század végeig gyakorolt befolyását nyomozza; s azon következtetésre jut, hogy a polgárisodás haladása a

scepticismusával egyenes, s a protectiv szellemével megfordított arányban áll; az előbbi alatt t. i. a nyomozásrai hajlamot, az utóbbi alatt pedig bármely megállapított hitforma nyomozás nélkül föntartására irányzó hajlamot értvén.

Miután az „Edinb. Review“ ekkép rövid vázlatát adá B. könyve általános tanának s kiemelé annak rendkívüli elmésségét s világos s vonzó előadását, — a munka bírálatára tér által. Először is azt hisszük, úgymond, hogy B. nem bizonyítá be azon alaptételt, melyen egész elmélete nyugszik; t. i. azt, hogy az emberi cselekvés tudománya lehetséges. Továbbá úgy hisszük, hogy ha ily tudomány lehetséges lenne, azon tény se az erkölcsiségre, se a hittanra nézve nem lenne végzeteljes, mint B. vélni látszik. Ezenkívül B. fogalmát a polgárisodásról hamisnak tartjuk, különösen azon módra vonatkozólag, melyen ő annak viszonyát az erkölcsiséghez tekinti; — s végre úgy látszik nekünk, hogy az ő rendszerében ezen hiányok több fontos tekintetben igen káros hatással vannak nézeteire a coneret történelmet illetőleg.

B. egész elmélete azon tételen alapszik, hogy „az emberi cselekmények megszabott törvények által kormányoztatnak; s mivel ő a metaphysicát visszaütasítja, az azon állítás melletti bizonyítékok egészen a statistikából származtatja, mint a mely által be van bizonyítva, hogy az egyes országokban hosszasabb időszakok alatt történő különféle cselekmények egyetemes száma évről évre csaknem folyvást egyenlő. Ezen eredményt ő a szabad akarral összeférhetlennek tekint. Azonban B. előzményeit megengedve, következtetését egyáltalában tagadnunk kell. Ugyanis az általános eredmény megjósolásának tehetsége összefér azzal, hogy egyáltalában nem vagyunk képesek megjósolni valamely egyes személynek bizonyos körülmények közti magaviseletét, s ennél fogva a szabad akarat létezésével, még ha a szabad akarat cselekvési szabálytalanságot foglalna is magában. Az emberi cselekvés egyetemét előre megmondhatjuk de nem annak egyéni eredményeit. Az emélet s a tény lényegesen különböznek egymástól; s a legnagyobb tévedés lenne azt tenni föl, hogy az emélet bárminemű befolyást gyakorolna a tényre. Semmiféle statistikai nyomozások sem bizonyítottak valaha többet annál, hogy az egyetemes eredmények nem változnak; — s ez illetetlenül hagyja azon állítást, hogy a különös eredmény előre meg nem mondható.

Buckle a szabadakarat tana ellen azon ellenvetést hozza föl, hogy az „az emberi öntudat felsőbbségének metaphysicai dogmáján alapul; már pedig az öntudat hihetőleg pusztán lelki állapot s bizonyosan rendkívül csalatkozhatik, a mint ezt a kísérteties tünemények esete tanúsítja. Ezen védők azonban azt bizonyítaná, hogy általában semmiféle emberi tanúbizonytságban sem lehet bizni bármely tárgy iránt; mivel semmiféle bizonyíték sem általában csalhatatlan. Valóban a szabadakarat létezése melletti roppant számú tanúskodások egyesült bizonyítványát nem lehet az öntudat csalatkozhatósága iránti

általános tekintetekből félretenni; — épen úgy mint sz.-Pál templomának létezése iránt nem lehetne józan észszel kételkedni, az érzékek csalatkozhatóságának általános alapján.

Noha e szerint B. okoskodását a munkájának alapját képező kérdések iránt helytelennek tartjuk, nem akarjuk tagadni egy oly tudomány lehetőségét, minőt ő megalapítani óhajt; azonban azt hiszszük, hogy ha az általában lehetséges, tanulmányozóinak hihetőleg igen homályos eredményekkel kellend megelégedniök, s bizonyosan a B. által választottól nagyon különböző pontból kell kiindulniok. A történelem nem egyéb, mint különböző emberi cselekmények följegyzése; mely cselekmények igen nagy mértékben az azokat véghezvivők jellemétől függenek; s azért míg csak képesek nem leszünk előre megmondani, minő leend egyes emberek jelleme, hiában kísértjük meg cselekményeiket megjósolni. — B. ugyan azt látszik hinni, hogy az végre sikerülhet nekünk, ha az ügyek általános folyamát figyelemmel kísérrjük; ez azonban azon föltevésen alapszik, hogy az emberek mindnyájan ugyanazon jellemmel jönnek a világra, s hogy egyedül a körülmények idézik elő a köztük levő különbségeket. Azon ellenvetésre, hogy az emberi cselekményekre irányzott nyomozás folyama egészen különbözik a physikai tünetények nyomozásának folyamatától; s hogy az emberség erkölcsi viszonyai s a bizonyos cselekményeket meghatározó szellemi mozgalmak természetüknél fogva végtelenek s bonyúltak, — B. azzal válaszol, hogy tagadja az erkölcsi s érzelmi szenvedélyek befolyását az emberi ügyek egyetemére, hogy ezen cselekvési elvek helyébe oly bizonyos physikai tüneteket próbál állítani, melyek épen nem alkalmasak a földadat megoldására. Egy ily tannak a polgárisodás történelmére alkalmazása magától szembetűnik.

Mint főnebb láttuk, B. az értelmi elemet a polgárisodásnak sokkal fontosabb eleméül tekinti, mint az erkölcsi elemet; mivel az értelmi elem előhaladó; míg az erkölcsi elem állandóan ugyanaz marad; s mivel az erkölcsi érzelmek s szenvedélyek hatása az emberi ügyek nagy egyetemére sehohsem látható; s az emberi nem összes cselekményei egészbenvéve az emberi nem birtokában levő összes ismeret által szabályoztatnak. — Már ezen tétel épen nem hangzik össze a tényekkel, az okossággal s a tapasztalással. Valóban képtelenség lenne azt állítani, hogy a nagy erkölcsi elveknek, melyek az élet biztosságát, a házasság szentségét, a tulajdon birtokát oltalmazzák, hatása az emberi ügyek nagy egyetemére sehohsem látható; azért mivel vannak a világon némely gyilkosok, házasságtörök s tolvajok; vagy hogy minden polgárisodásnak föntartása nem az erkölcsiség változhatlan törvényeitől, hanem az emberi nem birtokában levő összes ismerettől függ; holott az emberi nem birtokában levő legmagasb ismeret épen az egyének erkölcsi érzelmeit szabályzó s fékező életszabályok ismeretében áll.

Azonban B. még tovább menván, azt állítja, hogy mindazon

erkölcsi elvek, melyek most a legmiveltebb európai előtt ismeretesek, szintügy ismeretesek voltak a hajdankorban is; s hogy a keresztyénség semmi, addig ismeretlen erkölcsi igazságot sem közölt az emberekkel. Valóban úgy látszik, hogy ő itt egészen megfelekedett azon alapelvekről, melyeken nyugszik főleg az emberi nem újkori polgárisodása; mint: az emberek egyenlősége isten előtt, az alázatosság méltósága, a házasság szentsége, a sértések megbocsátása, az egész emberi nemet átölelő szeretet törvénye, az élet tisztasága; s a keresztyénség által különösen azoknak megadott jogok, kiknek semmi más oltalmuk sem volt.

Általában B. a vallás és erkölcsiség elveit nem tárgyilagossággal, hanem az emberi gondolat vagy vélemény bizonyos módjainak tekinteti, melyeknek kútfeje s székhelye egyedül az emberi szellemben van. Egy vallás — úgy mond lehet „jó vagy rossz:“ — de úgy látszik azt nem nyomozza, vajjon az igaz-e vagy hamis. Innen azon következtetésre jut, hogy a vallás, erkölcsiség s kormány a polgárisodásnak nem okai, hanem eredményeik s hogy annak okát egyedül az értelmi haladásban kell keresni. — Mi ellenben azt véljük, hogy az erkölcsiség nem úgy van hatással a polgárisodásra, mint haladásának valamely fontosság nélküli alkatrészei, hanem mint oly föltétel, mely — noha többnyire igen húzamos időn át állandóan megmarad, az illető nemzetnek egész jellemét meghatározza; valamint azt is véljük, hogy az emberi boldogság legfontosabb elemei nem a haladó, hanem a veszteglő elemek.

Ezen állítás föltüntetése végett először is vegyük tekintetbe a polgárisodás különböző jellemét s haladását Európában, Indiában s Chinában; melyet B. egészen a föld, éghajlat s táplálék különbözőségének, vagy legalább azok illető értelmi haladásának tulajdonít. Az európaiak a legrégebb időktől fogva hittek a lélek halhatatlanságának s a világ isten általi kormányoztatásának tanában; s szabály gyanánt azt hitték s azon hit szerint cselekedtek, hogy a tevékeny életmód legkedvesebb isten előtt. Másrésről Indiában azok, kik ezen kérdésekről legmélyebben gondolkodtak s a kik a nép tiszteletének tárgyai voltak, nem egy élő, hanem — túlzás nélkül mondhatni egy holt istenben hittek; s u m m u m b o n u m u k örök halál, s a jövőbeli büntetésről fogalmuk az élet meghosszabbítása volt. Végre Chinában, — míg buzó buddhisták s a mysticusok mindig csak csekély kisebbséget képeztek, az általános hit a confucianismus; — mely tan semmi tekintetbe sem veszi a jelen életen túl létező dolgokat, noha annak határain belül igen szigorú erkölcsiséget szab ki. Már ezen három különböző erkölcsi állapot folytonos hatást gyakorolt húzamos időn át a nagy embertömegekre. Az európai ember még mindig teremtőjét és saját le két tartja szem előtt s a halált az élet kapujának tekinteti; a hindu még mindig megsemmisülésre vágyik; s a chinai még mindig a szertartásoknak megfelelőleg ügyekszik élni s a legkövetesebb közönnyel hal meg. Midőn úgy találjuk, hogy Euró-

pában tényleg folytonos haladás történt az ismeretek minden nemében; hogy Chinában szünetlen tevékenység létezett igen kevés haladással; s hogy Indiában a kényuralom emlékjelén kívül szinte semmi haladás és semmi tevékenység sem létezett: — lehetetlen azon következtetésére nem jutnunk, hogy az embereknek az erkölcsi cél s az élet természete iránti nézetei szükségkép igen hatalmas befolyást gyakorolnak a szorgalomra az ismeretek megszerzésében. Más szavakkal az emberi életet nem lehet megérteni, ha egyedül a tudományt vesszük tekintetbe; mivel az az által szolgáltatott legmélyebb föladatokat a tudományos nyomozás körén túl esnek.

Véleményünk további kifejtése végett vegyünk most tekintetbe egy oly kérdést, mely minden esetre igen fontos szerepet játszott az újkori Európa történelmében; az erény valódi eszményének természetére vonatkozó híres föladatot értjük. Már ezen tárgy iránt régóta két oly nézet uralkodik a világon, melyek közül mindegyik összefér a tudomány és miveltség bármily magas fokával; t. i. egyrészl az asceticus, s másrészl — hogy úgy szóljunk — a társadalmi nézet. Az egyik vélemény abban áll, hogy a gyönyör bűn természetével bir, hogy az emberiség ösztöneiben és szenvedélyeiben van valami gonoszság és romlottság; hogy az a legjobb ember, a ki legteljesebben elkülönözi magát másoktól. Ellenben a másik vélemény abban áll, hogy az élet közös érzelmeit a legmagasabb s legszentebb érzelmek gyanánt kell táplálni és becsülni; s hogy minden egyén csak azzal teljesítheti saját valódi kötelességét, ha más egyénekkel egyesül s ha azok irányában minél nagyobb rokonszenvvel viseltetik. Semmisen lehet bizonyosabb annál, hogy valamely nemzetnek egész társadalmi s politikai éltére mély hatással van azon tény, melyiket fogadta el azon két nézet közül, s még hajlama is az ismeretek gyűjtésére ettől függ. Az egyik Olasz-, vagy Spanyol-, s a másik Angolország erkölcsisége. Angolország jelenleg az ismereteknek nagyobb halmazával bir, mint Olaszország; noha a XV. és XVI-ik századokban Olasz- és Spanyolország hihetőleg sokkal tanultabbak voltak mint Angolország; erkölcsi nézeteik pedig azóta úgy látszik nem változtak. Ez világos például szolgálhat arra, hogy az erkölcsi állapot, noha az magában véve nem halad előbbre, mily roppant sokat tesz az ismeretek gyűjtésében az erély kifejtésére.

Azonban B. nem csak elméletre, hanem tényekre is hivatkozáván azt állítja, hogy az ismeret növekedése tényleg kevesbité ama két legnagyobb bajt, melyekben az emberiség szenved, t. i. a háborút és a vallásos üldözést; mely célra nézve az erkölcsiségnek semmi ereje sem volt. Annak bebizonyítása végett, hogy különösen a háború kevesbitésére az erkölcsiség csak keveset tett, B. kimutatja, hogy a tudatlan korszakokban a háború Európában közönséges volt, s hogy miveltebb korszakban lényegesen ugyanazon erkölcsi állapot mellett kevésbé gyakorivá lön; a miből azt következteti, hogy az ismeret, nem pedig az erkölcsiség okozá annak gyérülését. Ez azonban

épen nem áll. Ugyanis számos védvekkel be lehet bizonyítani, hogy az európai társadalom erkölcsi és vallási állapotja igen fontos elemet képezett, a békes hajlam előidézésében. A quakerizmus és a béke-társulatok csupán túlzott kifejezései azon általános erkölcsi érzetnek, hogy a szükségtelen háború nagy bűn, s minden háború nagy szerencsétlenség. Hogy ezen erkölcsi érzet nem pusztán értelmi műveltség eredménye, mutatja azon tény, hogy az nem a legműveltebb osztályok közt bír legnagyobb erővel. Továbbá úgy találjuk, hogy ott nem áll elő ezen eredmény, a hol az erkölcsi elem vagy gyöngye, vagy hiányzik; így p. o. Amerikában az e tárgyban gyakorlati ismeret hiánya s a nemzeti vérmérséklet rendkívüli merészsége és nyugtalansága csökkentik ezen érzelmeket; s noha Amerikában az ismereteknek nagy bősége látszik, az egész világon nincs harciasabb nemzet. Így a hajdani Rómában több századon által folytonos haladás létezett az ismeretekben; azonban mégis a rómaiak nem kárhoztatván erkölcsileg a háborút, folyvást hódítottak, míg csak volt valami meghódítani való.

A vallásos üldözést illetőleg B. megjegyzése még kevésbé alapos. Az üldözési hajlam ugyan kétségkívül csökkent, bizonyos körülmények közt, az ismeret növekedése által; azonban ezen föltételek egészen lényegesek s kizárólag az erkölcsiségtől s vallástól függenek. Az ismeret növekedése az újkori Európában a vallásfelekezeteket arra oktató, hogy részükről legbölcsebb eljárás, istenre bízni viszályaik végelintzését. Ellenben a hajdani Rómában az ismeretek növekedése a császárokat a keresztyének üldözésére indítá. A valódi haladás nem csupán az üldözés hasztalanságának ismeretében, hanem a lelkiismereti jogoknak szabadelvű s emberibb fölfogásában is áll.

Az erkölcsi okokat kicsinylő hajlamnak szükségkép komoly befolyást kell gyakorolnia B. nézeteire a konkrét történelmet illetőleg. Így p. o. a rokonszenv hiánya a hősiesség s büszke jelleg elemi irányában, akkor midőn azok történetesen nincsenek magas értelmi tehetségekkel párosulva, B-t egészen képtelenné teszi a középkor szelleme méltánylására; a mely kornak évkönyveit ő gyermekes képtelenségek szövedékéül tünteti föl; holott pedig ott s nem máshol található föl ama nagy intézmények gyökere s alapja, melyekből erednek az újkori Európa törvényei, szabadsága és kormányzata. Buckelmunkájából azt lehetne következtetni, hogy fajunk történelme csak a XVII. századdal kezdődik; mivel ő csak akkor alkalmazza először annak magyarázata iránti módszerét.

Ezenkívül B. elmélete a haladásról ellenkezik a történelem egyik legföltünőbb alapvonalával; a mennyiben ő minden egyéni erőfeszítést jelentéktelennek tart, az emberi ügyek nagy tömegében. Szerinte kétségkívül vannak ugyan nagy férfiak; de azok pusztán saját koruk teremtményei; s így ő ignorálni látszik azon tényt, hogy a történelemben vannak oly válságos korszakok, melyekben egyetlen ember akarata vagy erélye a legállandóbb eredményeket idézheti elő. A történelemben szinte minden válság alkalmával a győzelem csak nagy baj-

jal vivatott ki s a megvert párt legalább is erős kisebbségben volt. A történelem tele ily példákkal. Mi történt volna, ha Hasdrubal megnyeri a metaurusi csatát s Hanibal meghódítja Rómát? ha I. Károly nem tartja vissza Cromwellt Angolországban, vagy London felé nyomul, a helyett, hogy Gloucestert ostromolja? A történelem nem olyan, mint a sakkjáték, melyben a legjobb játékosnak kell nyernie; hanem inkább olyan, mint a whist játék, melyben a kártyáknak igen csekély különbsége egy ügyes játékosnak döntő előnyt adhat egy ügyesebb, de kevésbé szerencsés játékos fölött. Nem tagadjuk ugyan, hogy számos esetben a kor iránya oly erős, hogy bármi történnék is valamely egyes emberrel, az legfőlebb is csak csekély mértékben állítná meg vagy siettetné annak folyamát; de ha valamely válságos történelmi korszakot választunk ki, — elképzelhetjük, mennyire módosította volna néhány kevés egyéni változás a világ történelmét. Valóban ily nemű példákat nem szükség B. saját nyomozásainak terén túl keresnünk. Ugyanis könyvének utóbbi fejezeteiben, Angol- és Franciaország tényleges történelmének elemeit tárgyalván, a helyett hogy saját elveit alkalmazná s kimutatni próbálná, hogy ez országokban az események folyama megszabott okok által kormányoztatott, ellenkezőleg egész erejét Richelieu bibornok és Burke, XIV. Lajos és III. György személyes jellemének kifejtésére fordítja; s épen ugy ismeri ezen egyének személyes érzelmeinek hatását a világra mint bármelyik ó-iskolabeli történetíró. Valósággal mihelyt B. történelmileg híres emberek és események iránt kezd ítéletet hozni, — sokkal inkább erkölcsi érzelem és szenvedély gyermekéül tűnik föl mint gondoltuk volna.

B. elméletéből szükségkép foly az is, hogy ő rendszeresen tagadja minden activ életpálya fontosságát s csupán az írókat és tudósokat tekinti valódi polgárosítóknak; míg az államférfiak és törvényhozók, mint a kik nem igényelnek maguknak haladást, hanem csupán régi föladatokat oldanak meg új alakban, — ellenszenvének, sőt — mondhatni megvetésének tárgyai. Ő azon véleményben látszik lenni, hogy az összes európai kormányok húzamos időn át csupán akadályozó s ártalmas testületek voltak; s a világ számos részében még most is azok. Szerinte a kormányok büntények megelőzésén kívül semmi szolgálatot sem tettek a polgárisodásnak; s lehetőleg ezen és hasonló működésekre óhajtja azokat szorítani.

Már az activ életpálya fontosságának általános kérdésére vonatkozólag, B.-el ellenkezőleg, azt méltóság s fontosság tekintetében, bármely más emberi hivatással legalább is egyenlőnek kell tartanunk. Valóban az írók és tudósok nem egészen oly függetlenek az államférfiaktól és katonáktól, mint B. akarná velünk elhittetni; s az ismeretek gyűjtéseiben kifejtett gyorsaság nagyrészt attól függ, hogy a politikusok, politikai tapasztalás minő mértékben tanítá meg az embereket, szabad emberekül gondolkodni és cselekedni. —

Nem illik oly értelmes emberhez, mint B., komolyan állítani, hogy a kormányok a bűntények megelőzésén vagy megbüntetésén kívül, szinte semmi szolgálatot sem tettek a polgárisodásnak. Ama nagy intézmények fontossága, melyek együttesen képezik azt, a mit a kormány általános neve alatt értünk, valósággal megmérhetlen s igen sokféle. A kormányok egyik legfontosabb működése a nemzeti egység előállításában áll. Ez nem tartozik ama dolgokhoz, a miket az emberek maguktól is megtennének; mivel tudva van, hogy az emberi nem tömegénél a kisszerű helyi előítéletek és rokonszenvek hatalmasabbak nem csak a bölcsészethnél, hanem még az önérdek legvilágosabb sugallatainál is. Ha a népérület rendesen nem kedvez a nemzeti egység előidézésének, a pusztá ismeret összehalmozása szintoly keveset tehet ezen célra. Csupán egyetlen erő képes megfelelni e föladatnak; s ez egy központi kormány hatalma. Így II. Frigyes valósággal létesíté Németország egy részére nézve azt, a mit a frankfurti tanár parlament egész Németországra nézve hiában igyekezett létesíteni. Így Hódító Vilmos, I. Ede, XI. Lajos s XIV. Lajos voltak a leghatalmasabb újkori nemzetek fő megszilárdítói; kiknek vállalatai kétségkívül igen sokat tettek a nemzeti jellem megalakulására.

Azonban B. nézetei egyenesen erkölestelen jellemű következményekre is vezetnek; a mennyiben ő nem csak hogy elméletileg kicsinyli az erkölességet, hanem gyakorlatilag is félreérti. Tagadhatlan, hogy még eddig se az erkölesség, se a hittan nem emeltett föl tudomány rangjára; azaz nem tétetett teljes tudományos bebizonyítás tárgyává. Az ezen tárgyakra vonatkozó összes elmélkedések alapjait képező nagy igazságok igen tökéletlenül vannak fölfogva; s számos bonyolult s még eddig meg nem oldott föladatokat nyújtanak. Már B. azt állítja, hogy semmi egyébnek sem kell megengedni, hogy magunk viseletére befolyást gyakoroljon, mint a mi tudományosan be van bizonyítva. E szerint a politikára vonatkozólag, szerinte az államférfinak nem saját elveihez, hanem ama nép óhajtásaihoz kell alkalmazni eljárását, melynek számára törvényeket hoz s a melynek engedelmeskedni tartozik. Ekkép a politikai életből minden általános erkölcsi vagy hittani elvre hivatkozást gondosan ki kellene küszöbölni; s társadalmi intézményeinket mindattól meg kellene tisztítani, a mi bármely mérvben ily elvek elismerésén alapul. Valóban ez lenne B. elméletének eredménye, ha gyakorlatba vétetnék. Mi ellenkezőleg azt tartjuk, hogy mind a politikai, mind a magán erkölességben s a hittanban, a tökéletlenül létesített, rendezett s fölfogott érzelmek, elvek s tárgyaknak igen mély befolyást kell gyakorolniok eljárásunkra. Így a csillagászat és boncztan is sokáig igen kifejletlen állapotban voltak; de ezért nem lett volna eszélyes eljárás, a kevésbé tudományos modorban készített naptárakat megégetni s azon tapasztalati orvosi szabályokat elhanyagolni, melyek akkor divatoztak, midőn ezen tárgyak iránti ismeretünk még nem jutott jelen fokára. Valóban ha tetteinkben sohasem lennénk tekintettel hiányosan fölfogott elvekre,

ez egyenlően káros lenne a köz- és magán erkölcsiségre nézve. Ha a politikus köteles lenne a többség akaratát létesíteni, minden egyének saját szenvedélyeit kellene törvényekül tekintenie. Ha minden politikus ezen iskolához tartozik — a politika a legutálatosabb s legvérengzőbb ténye kkel volna telve. Ugyanis szinte minden hódítási háború népszerű volt mindaddig, míg sikerrel folytattatott; s a dühös vakbuzgóság, Európán és Éjszakamerikán kívül, szinte egyetlen tartományban sem szűnt meg mind e mai napig. — Előttünk kétségbevonhatlanul világosnak látszik, hogy az általánosan elfogadott hittani és erkölcsiségi elvek, — noha valósággal nem alapulnak tudományos észleleten, mégis elég nagy mennyiségű igazságokat foglalnak magukban s igen nagy fontosságú szabályokat szolgáltatnak az életbeli köz és magán ügyek szabályzására nézve; s oly elveket, melyek az emberi nemre nézve igen jótékony intézmények alapjául szolgálhatnak.

Ebben áll nézetünk, így végzi bírálatát az „Edinburgh — Review“ — B. nevezetes könyvének általános tana iránt. Egyrésről nem hiszszük, hogy sikerült volna neki, az emberi cselekvés tudományának lehetőségét bebizonyítani; másrésről nem hiszszük, hogy ha egy ily tudomány lehetősége ki lenne mutatva, ezen tény bármiképp gyöngyözné az erkölcsiség vagy vallás alapjait; azonban ama modorból, melyben B. a tárgyat kezeli, úgy látszik, hogy ő ellenkező véleményben van; — továbbá noha imodorának erélye s bátorsága teljes dicséretet érdemel, szükségesnek tartjuk kiemelni, hogy a történelemnek egy egész gyanánt tekintése iránti szenvedélye őt nagy mérvben gátolja a történelem erkölcsi jellem-vonásainak kellő figyelembe vételében. Azonban noha nem helyeseljük B. — nak fő elméletét, mind az által ha tervét csupán arra szorítná, hogy a polgárisodás természetét, azt az ismeret és gazdagság megszerzése, s alkalmazásának módjául tekintve, s annak az emberi ügyek más ágaira tett hatását adja elő: készséggel elismernök nem csak azt, hogy igen fontos föladathoz fogott, hanem azt is, hogy annak teljesítése felé fontos lépést tett. Megengedjük, hogy bámulatos tehetséggel tünteti föl a legutóbbi század tudományos és politikai történelme közti benső összeköttetést, mind Angol, mind Franciaországban. Ha B.-nek még sikerülne, tetemes részét végbevenni annak a mihez hozzá fogott, úgy hiszszük ő nem fogott ugyan oly formulákat szolgáltatni számunkra, melyek képe-sekké tennének bennünket előre megjósolni a történelem jövőbeli folyamát, de némileg értelmi térképét fogta lerajzolni az emberi tevékenység számos széles s fontos tartományainak; miknek kölcsönös viszonyai jelenleg még, csak nagyon homályosan ismertetnek; segélyforrásainknak, oly le árát fogta számunkra adni, melynek értékét sok tekintetben alig lehet tulbecsülni. Ezek kétségkívül nagy eredmények; s a ki azok megnyerését remélhette, nem mindennapi ember.

HISTORY OF THE UNITED NETHERLANDS from the death of William the Silent, to the Synod of Dort. By J. L. Motley 2 vol. London, Murray.

Az egyetemes történelmi irodalom ez igen érdekes jelenségéről írja az angol Athenaeum:

Motley „Németalföld története“ eredeti tanulmányokat állít elénk, nevezetes jellemek és események fölött; hűven vázol messze földeken tett utazásokat, csatákat és ostromokat, szorgalmasan föl kutatva számos kiadatlan levelet és okiratot. A történetíró ismeretes a pártok műveivel, járatos a St. James-park állampapirai közt, otthonos Brüsszel, Ilága és Páris levéltáraiban. Azon földnek, melynek tartalmas és bonyolult történeteit írja meg, lakott városaiban, bejárta térségeit, többször evezett föl és alá tavain, folyóin és csatornáin. Eredményei némileg nagyszerűek. Magasztos cselekvényt kelle csuetelnie, nagy férfiakat elevenítenie meg szeméink előtt, s a gyakorlati politika terén hasznos leczkéket adni. S a kik irodalmi szempontból bírálják is e művet, vagy nem helyeslik Erzsébet és Anglia irányában nyilvánított kicsinyő véleményét, azok is kénytelenek elismerni szerző kitünő szorgalmát, tehetségét és irálya komoly méltóságát.

E szép tulajdonok mellett a legjobb akaratu bíráló sem hallgathatja el e mű hibáit. Első helyen áll (hogy az olvasó közönség panaszával kezdjük) a munka szertelen hosszadalmassága. Öt év eseményei 1100 sűrűn nyomott lapot töltenek be, majdnem annyit, mint Hallam munkája három évszázadról vagy Rotteek „Világtörténete“ Ádántól korunkig. Bizonyára nem mérhetni ki röffel a határokat, melyekre az író figyelni köteles, valamint a könyvnek becsét se. Az Odyseea nem válik unalmassá bármi hosszús. De az anyag és ékítményei közt kell arálynak lenni. A vászon ne legyen igen nagy a festmény tárgyához képest.

Továbbá (s itt már a bíráló ellenvetése következik, mert a ki csak időtöltésből olvas, nem fog velünk egyet érteni) a történelmi mű terve aligha megfelel az irodalom magasabb törvényei követelésének. Egyaránt hiányzik benne a hely és idő egysége. Szerzőnk majd hátra tekiut, majd előre megy, egyik államból a másikra, egyik évről a másikra s nem eseményszerűleg, hanem tervének természete hozza így magával, elejétől végig. Így történelmének részei között e hiányzik az összefüggés és folytonosság. Bármi vonzó és eredeti legyen is, egy egy fejezet olykor helyenkivülinek, a történet menetét nehezítőnek fog tetszeni. Jól tudjuk, hogy a historia másnemű jelenségek közt fejlődik, mint az Aeneis avagy az Elveszett paradicsom. A költő hatalma föltétlenebb az idő és tér mesterséges egységei felett, a miket Shakspearrel merészen megtagadhat vagy Racineként szorosan szem előtt tarthat. A tárgy nagyszerűségével és tartalmasságával e tekintetben csak a történetírás mesterei küzdhetnek meg. Kétségkívül több tudományt, gondot, drámai erőt igényel a történelmi elbeszélés szét-

folyó anyagait egy nagy pompás, élő folyammá ünteni, s azt hullámzásban tartani, mint az emberiség valamely nagyobb korszakát különálló epizodként feldolgozni. De a legjobb történelmekben nincs heag avagy megszakítás. A pelloponézusi háboru szintoly tökéletes mű, mint az Iliás: Sallust csak annyi művészettel kezeli prózáját mint Ovid költeményeit. Clarendon a forradalom történetét szakadatlan láncolatban írta le. A történelmi irodalom legalsóbb foka az, mely az egészet külön tanulmányokra osztja — részenként szólván az irodalom történetéről, a viselt dolgokról, erkölcsökről, vallásról stb. Az oly töredékekből épült munka semmi igényt sem tarthat magasabb becser s ha vannak is irodalmi érdemei, az olvasó közönség tömegére nem teszen állandó hatást. Az elbeszélés, ha tetszeni akar, élénk legyen, személyei előttiünk járjanak, mozogjanak. A mi az életet megszünteti, az előadás folyamat zavarja, akár tehetség, akár — mint Motleynál — terv hiányából származzék, — akadályozza a sikert: hasztalan ekkor a természet legfényesebb adománya, hasztalan minden fáradság, mely a kidolgozásra fordítatik.

Szerző Erzsébet, Fülöp és Pármai Sándor száraz és eredménytelen levelezésénél igen is hosszadalmas részletezésbe bocsátkozott. Meg vagyunk győződve, hogy e nagy emberek iratainak föllelése sok időbe és munkába került, de, hasonlatosan Gratiano élczeihez, ámbár hónapokig törte felettök elméjét, nem érdemlették a keresést. Egy elemés megjegyzés, egy elejtett érdekes szó vagy pont, az egész nyereség. Parma és Erzsébet alkudozásai az angol invasio előtt, melyeket oly álnokúl és csalárdan folytatott a férfi, s oly őszintén az nő — kelölög ismervék mindenki előtt. Egy pár lap elegendő adalék lett volna a győzelem és mámor eme napjai történetéhez. Motley azonban örömeben és büszkeségében a fölfedezett új anyagok fölött, sokáig időzik e terméketlen és cselszövényes udvariasságok előadásával. E fölösleges részletek képezik a könyv fő hibáját, okozák az egyöntetűség s összhangzat hiányát. Az Antwerp ostromát s a győzhetlen armádát tárgyazó fejezeteket senki sem fogja hosszasaknak találni. E fejezetek valóban élénkek, festőiek, a legnagyobb mértékben. Ha szerző még jelenleg is elhagyná a diplomatikai levelezések felét, munkája, egy pár apróság kivételével, minden tekintetben kitünő lenne.

„Németalföld történetét“, úgy véve, a mint van, igen becses adománynak tekinthetjük. A lerajzolt öt év 1585-től 89-ig tart. E korszak fő alakjai: Erzsébet, Fülöp és Sándor; Antwerp ostroma, s az armáda megsemmisítése a fő események. Sydney Fülöp halála, Stanley Wilmos árulása a legérdekeseb epizodok. A jellemek oly hüvek és találók, mint ha egykorú által lennének vázolva Vegyük például Fülöpöt az Escorial titkos termében, — hol ez „alacsony, öreges, komor, kiképzetlen rideg férfiú, ősz hajjal, elörenyúló áll-kapczával, zord vonásokkal ült napról napra, keveset szöllva, a mosolyt nem is ösmerve, hét nyolez óráig minden nap írva asztala mellett, számtalan iratesomag között, távol a tenger hajjaitól, zöld hegy sorok között, Spanyolország

közepén. Az ajtó nesztelenül tárul föl és záródik be, irnokok hoznak és visznek iratokat, mind magas államhivatalnokok dolgozatait, ellátva jegyzetekkel e szorgalmas ősz kezétől, egy iskolás gyermek írásával és stýljével — ha ugyan a tizenhatodik században találkozott gyerkőcz, a ki oly rosszul irt és fogalmazott volna. Az udvart futárok lepik el, sietve az ősmert világ minden részeibe, vagy onnan érkezve, tovaszállítni e véget nem érő sürgönyöket, e férfiu ellenzést nem tűrő parancsait, határozókat milliók léte fölött. Ilyen volt azon kormányrendszer, mely ellen Németalföld fölkelt. E rendszer alatt Holland dús vetésekkel elborított térei kietlen avarrá változtak, a városokat tűz pusztította el, a férfiakra hóhér pallosa vagy orgyilkos töre várt, asszonyaikat fertőzettel illették. E járom lerázásáért egy nemzedék vére és vagyona hozattak áldozatul. Láthatatlanul, mint Tibet Dalai Lámája, fölruházva oly föltétlen hatalommal minővel a Caesarok nem bírtak, Fülöp a mint évei öregbültével szelleme és testi ereje gyöngült, mindinkább telhetetlenebb vágy lepte meg kiterjeszteni hatalmát országok és emberek fölött, kiket nem remélt látni soha, agyát csak a protestantismus megsemmisítése foglalkoztatta, kész kiirtani fejedelmet és pórt egyaránt, ha eretnek vagy viláгурalmi ábrándjaival ellenzésbe jött.“

A könyv lapjain sokszor találkozunk e rideg ősz férfúval, ülve munkája mellett, olvashatlan írásával halálitéleteket jegyezve alá emberek fölött, kiket nem ősmert soha, kiknek beszédét nem értette, érzelmeiket fel nem tudta fogni. Mert ez ember, ki ellenvéleményt nem tűrt, értelmileg a legeggyűbbek, s erkölcsileg a legaljasabbak egyike volt. S így is csak eszköze vala tehetségesebb szolgáltnak. Az a sok levél, melyet a legszentebb ügy nevében írva, a világ négy szélei felé küldözött, árulást, gonoszságot terjesztve mindenütt, ezen iratok sem saját művei voltak. Mindössze, már letisztázottan elolvagatta azokat, s jegyzetekkel látta el. A királyi toll eme gyakorlata maiglan fenmaradt, szerző ismertetésül közöl nehányat. Olasz és Spanyolországban ez idétt csinos kézírás divatozott, mely ellen a mai izlésnek sem lehet kifogása. Azonban Fülöp írása semmiben sem különbözött a paraszt sihederétől, a ki alig lépte át az iskola küszöbét; s megjegyzései is a legfontosabb tartalmú okiratok szélére írva, ha ugyan értelmők zilált, olvashatlan soraiból kivehető, egypár semmit jelentő dőre kifejezésre szorítottak. Így egy fontos sürgöny — mely az armádát illetőleg Mendozához küldött rendeleteket tartalmazott s Guise magatartását a torlaszok emlékezetes napjaiban szabályozta, — csak egyetlen mondatot foglalt magában, mint okunk van hinni a király saját kezétől. „Az armáda egy hónapig Lissabon alatt vesztegelt — *quasi un mes*“ írva a titoknak. „*A quasi egy s-sel iratik:*“ ennyiből állott Fülöp észrevétele. Mendozának egy másik levele tudatá Fülöppel Erzsébet királynőnek St. James kastélyában tartózkodását. A király közellevőnek vélvén a pillanatot, melyben Anglia uralkodója lehet, megragadá ez alkalmat, a britt föld feletti ősmert-

reteit fitogtatni, s így szól: „St. James mulató hely, hajdan monostor. A kastélyt, Huitalt, mely elnevezésnek eredetét nem tudom, a várostól park választja el.“ Az angol nyelv körében tett búvárlatai nem képesíték, a fő és mellék név által eszközölt összetételt — White Hall, Huytal — megösmerni. Más alkalommal érdekes tudósítás érkezett Londonból, az angol hadsereg létszámát s a többi védelmi eszközök mennyiségét illetőleg. Nem kevésbé fontos jegyzetre nyújtott ez Fülöpnek alkalmat. „A királynő szobájának egyik ablakában férgeket fedeztek fel.“ Ez adat nem kerülheté ki a szorgos király figyelmét. Mellőzi az ágyukat és harczosokat, s a levélnek csak is ez utolsó pontja hívja föl commentáló hajlamát. „Talán bolhák voltak!“ — jegyzi vala meg. Számos hasonló példa kellően körvonalozza e férfiú jellemét, kin annyi feladat terhe feküdt, s a kit kortársainak bálványimádása a felhőkig emelt.

A mosoly és megvetés közepett, melyet éreznünk kell, ne feledjük el, hogy ez ember Albion fejedelme akart lenni. Sixtus pápa ünnepeles bullája elősmeré Anglia fölötti uralkodási jogát, mit isten után Parma phalanxai segélyével lett volna elfoglalandó. A történet sok bohózatról emlékezik, de hőbortosabb eselekményről valójában nem, mint e hűle király Anglia elleni vállalata, — s törekvése uralma alá vetni s kormányozni Bacon, Shakspeare és Raleigh kortársait.

Farnese Sándor alakja a legszorgalmasabban kidolgozottak közé tartozik e műben. Az író egész szeretettel rajzolta ezt. Nem elégzik meg egyszer kétszer eléállítani, újra megújra föltünteteti, mint-ha a művész önmunkája tökélyeivel nem győzne eltelni. Nem hiszszük azonban, hogy e gyönyöréret az olvasó lelkét is elragadja. Sándor egy a képtár sötét festménye marad mindenkor, s bárminő tökélyvel egy esetelve, csak festett kép s nem élő alak. Motley vázlata mindenütt azonos:

„Sándor nagy zavarok közt volt igazán hősies. Fáradatlan, el nem csüggedő; csupa gondoskodás mások iránt, nem igen törődő önmagával, nemes lelkű, szerény, bátor, minden alkalommal; s bármennyire átérté kötelességeit s eljár vala tisztében, mégis inkább volt jogos és igazságos, mint a zsarnokság eszköze. Így állott körülugározva erények és dicsőség fényével a zordon sötét időben a férfúság teljes diszében, edzett aczél-jellem, kitünő sok csodás viselt dolga és nem mindennapi tehetségei által. Délszaki nap barnított, arcz, élénk sas orr, jellemzetes fő, göndör sürtű fekete haj, ragyogó, világos szemek; mindig kész a tette, paripája hátán, sisakkal a fején, ritkán pihenő, szive és esze egyaránt helyén, nyájas és jó indulatu.“ — Ilyen volt szerző szerint a pármái herczeg.

A kifogások jelleme ellen nem Anglia ellenét illetik. Tromp és Washington szintén ezek közzé tartoztak. Az ellenségeskedés nem zárja ki az igazságot. A mily őszinte tisztelettel viseltetünk a kifogástalan egyéniségek iránt, oly határozottan megvetjük a fondorkodókat. Se Napoleon, se Miklós czár nem találtak bennünk (angolokul)

roszakarókra. Harczoltunk velök, s azzal vége az ellenszenvnek. Anglia ezredéves történetében halálosabb összeütközések voltak, mint a pármái herczeggel, de nálánál alacsonyabb lelkűt nem ösmerünk.

Nem akarunk időzni a kijátszási és ámitási kísérletek leírásánál, melylyel e két képmutató, Fülöp és a pármái herczeg, mialatt az armáda kiállításának készülétei folytak, Erzsébetet el akarák altatni. Az amerikai tudós szerző csalódik, ha az alkudozások meg nem szakításából, ezen áltatások sikerét következteti. Semmi hitelre nem találtak azok, s ha valaki csalódott, csak Sándorról és királyi nagybátyjáról mondhatni azt. Az angol állampapírok között számtalan van, mely a hadi szemlékről és fegyverkezési rendeletekről szól s melyek a bizalom nem létét tanusítják. S minden készülét meg volt téve a védelemre, szárazon és vizen, midőn a spanyol zászlók Plymouth előtt a tenger látkörén föltűntek. A meggondolatlanság, vigyázatlanság, feledékenység hibái a másik részen követték el. Fülöp és Sándor éveken át folytatott nagy mérvű kémkedési rendszertől körülvéve, roszt végett ért csalképzetekben ringatták egymást, azon reményben, hogy harsonáik első hangjaira lábaik előtt látják Angliát. Spanyolország tengeri hadába került a kiábrándulás.

Szerző, ki több találó észrevétellel emeli ki, az angol részen történt botlásokat, egy sort sem szentel Fülöp azon esztelen dőre eljárása megrovására, miszerint hajóhada tengerészeit nagy részt angol foglyokból állítja ki, hogy hazájok ellen harczoljanak. Mint fel forr a vér most is három hosszú évszázad után a fogoly Gwynne daliás merényletén.

„Mint nehézkes alkatoktól várni lehetett az armáda gályai három hó alatt tévők meg az utat Lissabon s a szomszéd Finisterre közt. A biscayai öböl viharos hullámain tengeri vész szórta szét egymástól a hajókat játékaúl a szeleknek és haboknak. Többekre a hajóssereg között ez esemény áldást hozólag gyümölcsözött. Gwynn Dávid walesi tengerész tizenegy évig lakott bilincsek között, e gályák egyikén mindennap imádkozva szabadulásáért. A vihar ideje alatt Vasana nagy hajóján mint evezős alkalmaztatott. E tömör nehézkes építmény elül és hátul tornyokkal, alacsony nyitott fedezetével, a legjobban megviseltek közül való volt. A madonnák, kápolnák, ereklyék nem tudák gátolni a háborgó tenger pusztítását. Vasana gályája súlyedezni kezdett. A parancsnok a már tapasztalt s a tengerészet minden fogásában otthonos walesi gályarabhoz fordult tanácsért. Gwynnek ütött a szabadulás órája. Sietett megragadni az alkalmat. Az armadához csatlakozni veszély nélkül nem lehet — mondá — legcélyszerűbb fölhúzott vitorlákkal valamelyik közel kikötőbe sietni. De az evezők csakugy működhetnek sikeresen, ha a fegyveresek a hajó fedezetét elhagyják. Csak így volt méntségre kilátás. A parancsnok életéért remegve, beegyezett. A katonák egyrésze a hajó alsó részébe távozott, a többi a gályarabok közt foglalt helyet. Több nap óta már titkos egyetértés volt e szerencsétlenek között, némelyik kardot is rejtegetett. Szokás-

ban volt nálok tört kardvas és aczél darabokkal fogvájókat készíteni áruczikkékként. Nem volt, a ki törrel nem birt volna. Gwynn első gondja lön a kedvező szelet felhasználni. Midőn ez megtörtént, fellöké fővegét. Ez vala az előre tervezett jel. Egy két percz alatt a parancsnok és katonák a fedezeten leszúrattak. Ekkor a Medrano commodore által vezérelt s a király nevét viselő gálya felé közeledett Gwynn kémszemlét tartani. Mindezen mozdulatok gyanút ébresztenek a „Király“ parancsnokában. Minden ágyújával a másik hajóra lövetett. Gwynn bajtársaiból kilenczen hullottak el. „Barátim“ — kiáltá Gwynn — isten csodálatos jósága szabadokká tett, vitézségünk érdemesítsen kegyelmére. Merészen a „király“ mellé evezett, a hajók erős ropogástól ütődtek egymásba. S most a fedélzeten ádáz harc támadt, a spanyol harcosok önbajójuk rabszolgáitól is megtámadtatva, egymásután hullottak el.

Mindkét hajó foglyai, kik a börtön sötéte helyett ujjongva fogadták a megváltás elérkeztét, térdre borulának Gwynn előtt, hűséget esküdni. A vész elesendesüle s a megpróbált tengerész biztosan kormányzá dús martalékát a francia partok felé. Bayonneba kötöttek ki, s a két hajó közös osztály tárgya lön.

A fölszabadult rabok, számszerint 460-an, francziák, spanyolok, angolok, törökök, maurok és olaszok, szárazon La Rochelle felé vevék útukat, onnan honukba visszatérendők. Gwynn IV. Henriket keresé föl, kitől dusan megajándékozott. Majd Angliába ment, hol Erzsébet királynőtől sok kitüntetésben részesült. Ez volt az ármáda első kalandja. Hajói közül egy a habok zsákmánya lett, kettőt gályarabjai foglaltak el.

A kezdethez hasonló volt a vég. Nem részletezzük a dolyfős hajóraj fogadtatását, midőn Devonshire szélein megjelent, nem az angol tengerészlet merész diadalait, a portlandi csatát, a szétvert s üzöbe vett spanyol had vég csatáját a svéd és dán partok mellett. Könyv nélkül tudja minden angol e dicsó elbeszélést. S minő hős tetteket vittek véghez az angolok, — maga szerző igen érdekesen adja elő. Mindazonáltal egész fejezetben mutogatja Motley ur, hogy ha ez meg ez nem történt volna, mint foglalták volna el a spanyolok Londont, miként tünt volna el a föld színéről Anglia. Azt hisszük e részben fölösleges szerzővel minden vita.

BEÖTHY ÁKOS.

HAZAI KÖNYVÉSZET.

ERDÉLYI TÖRTÉNELMI ADATOK. Negyedik kötet. (Új folyam első kötet.) Kiadja az erdélyi muzeumegyesület. Szerkeszti Szabó Károly, Kolozsvárt, Stein J. muzeumegyleti könyvtáros bizománya, 1862. — Ára 2 frt.

E nagy becsű történelmi forrásgyűjteményt, mint tudjuk, gróf Mikó Imre alapította, — az erdélyi muzeum-egylet nagy nevű alapítója. Most ugyancsak a nemes gróf vállalat folytatásának dícsőségét az erdélyi muzeumra ruházta által, magának csak a terhet — az anyagi kiállítás pénzbeli fedezését tartva fen. Így értesülünk a Kol. Közlönyből, melyből egyszersmind — miután a pesti könyvkereskedésbe e sorok írásakor még nem érkezett meg e mű — az Erd-Történelmi adatok negyedik kötete tartalmát is közöljük.

Ezen kötetet Haller Gábor naplója nyitja meg (1630-tól 1644.) A szerkesztői előismertetésben a naplóíró s a vele egykoru főbb események rövid és szabatos rajza van előadva. Haller Gábor, Haller István külkülmegyei főispán és Kendi Judith fia született 1614. szept. 26-án; 15 éves korában mint apród lépett Brandenburgi Katalin udvarába; egy év múlva a reformatus hitre tért át, a miért atyja haragját vonta magára; később atyját, mint a fejedelemlő követét kísérte Németországba, s egy évig Frankfurthban, csak nem négy évig a leydai egyetemen tanult. Mint 20 éves ifju tapasztalatokkal gazdagon tért vissza honába; 1635-ben, I. Rákóczy György udvarában mint bejáró szolgál, s a fejedelem kegyében áll; 1636-ban követi a fejedelmet táborával Várad, Jenő és Lippa tájain. Birtokait átvevén, egy évre visszavonult; de ekkor ujra az udvar szolgálatába állott, melytől 1639. vett végkép búcsút. Udvari szolgálata alatt, mint a matematikai tudományokban jártas, Fogaras-, Patak-, Gyula-, Székelyhid- és Görgény erődein tetemes javításokat tétetett. Ez idő után kibékülvén atyjával, mint országgyűlési regalista, jeles szónok s Rákóczy György hű harczosa a felső magyarországi táborozásokban tünt ki.

Eddig terjed a napló, s minthogy annak írója még ezután vitte kitünőbb szerepét, későbbi életét a szerkesztő történelmi adataink nyomán állítja elő. Ezen ismertetés szerint Haller Zarándmegye főispánjává s a jenői végvár kapitányjává neveztetik ki II. Rákóczi György által. Baresai Ákos alatt (1659-ben) országgyűlésileg Nagy-Várad kapitányjává küldetik ki; Rákóczi elfoglalja a várat, később Baresai az Erdélyre rótt hadisarcz elengedése végett Haller Gábort küldvén

Ali pasához, ez követelte a váradi erőd átadását; Haller hasztalan menté magát, hogy az Rákóczi kezén lévén, nem áll hatalmukban, Ali pasa fogságba vetteté őt, 63 fontos vasat veretve lábára. Miután a sarczot megadták a töröknek, Haller is megszabadult. Ezalatt Kemény János kezd Barscai ellen küzdeni a fejedelemségért, Hallert ezután mellette látjuk. A török által Apaí erőszakoltatván a fejedelemségre, Haller is meghódolt végre neki, több társaival együtt, kik Kemény Jánost haláláig védelmezték.

1662-ben az országgyűlés által kiküldetett Temesvárra Ali pasához, hogy a felemelt török adó régi állására leszállítását eszközölje. Ezen követtségében előbb a törökök által jól fogadtatván, Apaí féltékenységét gerjeszté fel, ez állását mindig féltő fejedelem a török vezérnél kieszközlé, hogy félelmes ellenfelét eltegyék láb alól. Alsó-Németiben a törökök álmából felvervén, a vezér elébe hurczolták s azon ürügy alatt, hogy hir nélkül távozott el a törököktől, 1663. nov. 15-én a török vezér kivégeztette őt. Ez röviden Haller Gábor tragikus kimenetelű életrajza.

H a l l e r G á b o r naplója szép terjedelmű s 110 nagy lapra terjed ki.

Ezt követi „Bánfi György naplója“ 1644-ről, melyet szintén a szakavatott szerkesztő előismertetése előz meg.

Bánfi György, Bánfi Mihály kolozsmegyei főispánnak Kapi Judithtól született fia, s így a tragikus sorsu Bánfi Dénes testvére. Dobokamegye főispánságát viselte, s Mikola Kövári s Nagy Iván- valamint Kemény József geneologiai táblája szerint magtalanul halt volna el; azonban ezen naplójából úgy látszik, hogy nős volt s a mint Szabó kombinálja, Gyerőfi leány lehetett neje.

Benkőnek e naplóhoz írott előszavából úgy látszik, hogy Bánfi Györgynek több irata is volt, a miket a Bánfi nemzetség levelei közül jó volna előkeríteni.

A mostan közreadott napló becse azon adatok kétségtelen pontosságában áll, melyeket I. Rákóczi György 1644-ki hadjáratának folyamáról a szemtanú naplóíró egykorú jegyzetei nyujtanak. E napló kezdődik a 119-dik s végződik a 132-dik lapon.

Következik Kálnoki István naplója 1645-ről. E naplót szintén Benkő József fedezte fel, s előbeszédjében íróját s családját valamint a naplójegyzetek felfedezésének történetét ismerteti. E naplójegyzetek 1645. Május 8-tól szept. 8-ig terjednek azon időközre, midőn I. Rákóczi György felső-magyarországi hadjáratára kiindult s onnan visszatért. A fenebbi jegyzetek a 141-dik laptól, a 156-ig terjednek.

Következik Segesvári Bálint kronikája 1606—1654. ismertette s jegyzetekkel világosítva közli Jakab Elek. Érdekes és meglehetősen terjedelmű kronika (165. laptól 181-ig), mely az unit. főtanoda könyvtárába Kozma Gergely könyveivel küldetett be, s nem önálló mű, hanem egy 50—60 negyedrért ivből álló történelmi mű al-

katrésze, melyet közlő bővebben vizsgálván, azon meggyőződést nyerte, hogy azt tordai unitárius rector Kénosi Tözsér János a 18. század első felében, a 16-ik századbéli irodalmi ritkasságokban egykor gazdag kolozsvári vagy tordai unit. tanodák gyűjteményéből, vagy a Segesvári család levéltárából másolta s másoltatta le. E gyűjteményben XIX. darab részint hazai köz, részint unitarius egyház-történelmi adat foglaltatik, s az itt ismertetett számszerint XIV-iknek czímét Kénosi saját kezével így írta be: „Ex MS. Valentini Segesvári, civis claudio-politani sunt haec scripta.“

A kronikairó kolozsvári szász eredetű polgár és unitarius volt; s előadásának legfőbb érdeke az, hogy az egész általa tárgyalt korszakról, mint egykoru és szemtanu ír.

Következik Enyedi István II. Rákóczi György veszedelméről 1656—1660.

Enyedi István Nagybánya város jegyzője volt s 1698-ban még életben vala. E munka nem napló, hanem Erdély fenirt korszakbani történelmének leírása, mely úgy látszik, hogy az események után évek mulva szerkesztett. Szabó Károly e munka szerkesztése idejét 1662. utánra teszi, minthogy Enyedi sok helyütt követi Szalárdi „siralmas kronika“-ját; de érdekét adja az, hogy Enyedi több történelmi okmányt vett fel, mit Szalárdinál nem találhatni; azonfelül a Nagybánya körül történt események leírásában részletesebb. E történelmi irat a 223-ik laptól a 316-ig terjed ki.

Ezen IV-dik kötet többi részét a 319. laptól a 371. lapig különböző okmányok foglalják el, melyek három csoportra osztvák u. m. a) törvényezikkek, b) székely adatok, c) eredeti okiratok. A könyvhez van mellékelve a Haller Gábor naplójában találtató titkos írásmód kulcsa.

MAGYAR TUDOMÁNYOS ÉRTEKEZŐ. Szerkesztik és kiadják Knauz Nándor és Nagy Iván. Első kötet ötödik füzet.

Tartalma: id. Bartal György nyílt levele barátjához Knauz Nándorhoz, Toldy Ferencz „Valamijére sz. Istvánról;“ a földközi tenger leírása természettani tekintetben, Böttger nyomán Majer Károlytól (folytatás a szöveg közé nyomott fametszetekkel); Gizella királyné sírjáról-Csete Antaltól (vége); Zsigmond király fogságának ideje, Pesty Frigyes-től; Drégely várának emlékezete, Rakovszky Istvántól; Schlosser mint-történetíró, s az újabb történetirodalmi irány, tanulmánytörédék Kerney-től; Tököly Imre és Zrinyi Ilona levelei, közli Veszely Károly (második közlés); régi magyar levelek (1596—1614), közli Kisfaludy Zsigmond; válasz Szilágyi Sándor ur nyilatkozatára és kérdéseire, Gyárfás Istvántól, a tárczában; a tudományos és irodalmi intézetek szemléje; irodalmi napló; régiségek; krónikai jegyzetek; halálözások; végre az 1861-diki magyar könyvészet rovata alatt az országgyűlési beszédek, gyógyászati, természet-tudományi, bölcséleti, neveléstani, iskolai, ifjusági könyvek. — A jelen ötödik füzettel a „M. T. Értekező“ első kötete s egyszersmind első félévi folyamába van fejezve; a következő kötet első füzetével a „M. T. Értekező“

rendes havi folyóirattá változik át, melyből juliustól kezdve havonként egy-egy füzet, félevenként tehát nem mint eddig öt, hanem hat füzet fog megjelenni. Az előfizetés marad a mint volt, t. i. egész évre 8, félévre 4 frt. mely akár Knauz Nándorhoz Esztergomba, akár Nagy Ivánhoz Pestre utasítandó. A folyóirat tárgyazata és iránya nem változik.

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK. A hazai állapotok ismeretének előmozdítására kiadja a M. T. Akadémia statisztikai bizottsága. Szerkeszti Hunfalvy János. Harmadik kötet. I. füzet. Ára 1 frt. osztr. ért.

Tartalma: A pesti egyetemi nyomda alapjának költségvetése az 1862. évre. Dr. Konek S. — A kegyes tanítórend statisztikája Nagy Mártontól. — Magyarország gabonaforgalma az 1861. évben Jellinek K. — A magyar birodalom népesedési mozgalmi Dr. Konek S. — Függelék az egyetem alapját tárgyzó czikkhez. — Egyveleg.

ÚJ TELJES NÉMET ÉS MAGYAR SZÓTÁR tekintettel az egyes szók helyes kiejtésére, rokonságára, valamint azoknak hajlítására, füzete s különböző értelmeinek körülírás által meghatározott szabatos előadására, különös figyelemmel levén a természettudományokban, az új törvényhozásban, a kereskedelemben stb. szokásos szak- és műszókra. Irta Dr. Ballagi Móricz, tanár. Német-magyar rész. Második egészen újból átdolgozott kiadás. Pest, 1862. Heckenast G. kiadásában. Ára 4 frt.

A legteljesebbnek mondható német-magyar szótár, mely az eddig megjelent szak-műszótárakat is fölöslegessé teszi. Ugy hisszük fölösleges minden bővebb ajánlat.

BOD PETER ÉLETE ÉS MUNKÁI.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A társadalmi osztálykülönbségnek élet-irányunk meghatározására azon lényeges befolyása van, hogy a míg a magasb rangfoku és vagyonosb maga választhatja pályáját, czélt tűzhet maga elé, bírja, vagy könnyen szerezheti meg eszközeit, s akadálytalanul mehet arra felé, és a mikor tetszik ismét pályát cserélhet, új czélt tűzhet ki s tovább haladhat szabad akarata s ohajtása szerint; addig a kevésbbé vagyonost a legtöbb esetben, úgyszólván a pálya választja el a maga számára, vagy mások nyitják fel előtte az élet-utat s alkalmazzák a viszonyok és szükség szerint; van-e kedve, érez-e hivatást arra, a merre sodorják, a mire menetik, nem sovárog-e valami magasabbra, valami tehetségeihez illőbbre? nem kérdezik; néha élete czélját kiszabják, de eszközökről nem gondolkoznak; kötelességeket tesznek vállaira, de a teljesítést lehetővé tenni elfelejtik; követelnek tőle, sokat kérnek számon, pedig csekélyet adtak, keveset bíztak rá; szigorúan bírálják meg, de méltánylatban ritkán részesítik. S hát a „nincs“, a „nem lehet“, ez annyi lángész sorvasztója, annyi nagy eszme megölője, annyi nemes élet feldúlója, hányszor nem gördül eléjük, mint egy láthatatlan hatalom visszariasztó intése, mint legyőzhetlen akadály!

És ez nem elmélet, ez az életből, a világ és emberiség történetéből vett tény. Lévi nemzetségének sarjadéka a frigyládanak lesz örizőjévé; a helotának helota maradéka, míg az Istenek utódi legalább is herosok sőt fél-istenek; Róma patriciusait consulság illeti, mint a későbbi s mai korban a dogek és paírek szülöttit

senatorság. Így volt ez minden európai társadalomban, saját hazánkat sem véve ki.

Azonban az újabb idő mindinkább tágitja az egyén szabad munkásságát akadályozó korlátokat, a mi pedig a múltat illeti, az ellen el nem fogult elme kifogást nem tehet, rajta meg nem botránkozhatik. Az emberiség fejlődése fonkonként halad előre; haladását se haladás becsét a századok és évezredek különböző felfogás módjai, eszméi, politikai és vallásos intézményei jelölik s határozzák meg. Egyik kor mértéke nem illik a másikra, a mi izlésünk és intézményeink nem adnak jogot letűnt századok és népeikéit feltétlenül elítélni. Feladata van az időknak, czél van kitűzve a teremtés urától a népeknek, az emberiség családainak: teljesítették feladatukat? elérték czéljokat? — a magukét megtették, a számukra kimért munkatért betöltötték. Azt mondhatjuk, hogy a hajdaniaknak nem voltak oly jeles intézményeik, mint talán nekünk, de hogy nekik s viszonyainkhoz képest rosszak voltak — nem. Hihetjük, hogy a mi polgárisodásunk magasabb fokú mint az övék, de hogy az övék koruknak s igényeiknek meg nem felelt — sehogy sem. Legkevésbbé helyes pedig az emberek hibáit az időkre tolni, az embereket, a kik merőben szabad léttel bírnak térben és időben s önálló külön pályakört foglalnak el az erkölcsi és szellemi világ rendében.

Bármilyenek legyenek az idők, a századok erkölcsi, az embernek saját erkölcsi értéke mindig megvan; és ezt csak az ő cselekedeteiből vett mérték szerint lehet igazán megmérni. Nagy korszakok, szabad államélet, a szerenese dús adományai mind jók és szépek; ha jól használjuk; de még is legszebb és legdícsőbb az, a mi kizárólag a mi művünk! Korunk két nagy igazság feltétlen és általános elismerését sürgeti:

Kiki annyit ér, a mennyi a jó és szép életében.

Az érdem foka annál magasabb, minél alantibb a sors, melybe a gondviselés az érdemest helyezé. Ez elvek teljes diadala még távol jövőben van, de előkészíteni az igazság és civilizatio minden barátja tartozik, valamint azt is hinni, hogy e jövő okvetlen el fog jöni.

Részemről meg vagyok győződve, hogy midőn akár politikai, akár tudományos vagy más pályán kitént egyén életét és

munkásságát bírálólág vizsgáljuk, a végre, hogy érdemeinek fokát, életének erkölcsi értékét helyesen határozhassuk meg, mulhatlan szükséges, hogy a világi sors és szerencse fenérintett különbségét tekintetbe vegyük. Mert, hogy egyenlő lelki képesség, de a szerencse kevés ajándéka mellett, nagyobb érdeme van annak, a ki a jöttehetés eszközeit maga szerzette meg, mint annak, a ki azokhoz fáradság nélkül jut: ez kérdésen kívül, kétségen felül áll.

A kinek e sorok az idő árnyában elmosódott emlékét újítják meg, a testestől lelkestől magyar és protestáns lelkész és író, az utolsó osztályba tartozott, érdemei tehát s általán véve az ő nemesen folytatott élete ezen tekintet alá jönnek. Ő szegénynek született, de lelkében nagyratörő hajlamok gazdag csiráit bírta; mint árva csaknem nyomorban növekedett fel, de már jókor fényessé tették szegénysége homályát feje és szive nemes tulajdonai; egykét nemes lélektől kapta élete fentartására az eszközöket, ő meg magasb becsü szellemi műveinek gyönyöreit adta cserébe érette százaknak és ezereknek; a hazája nagyjaitól vett anyagi segélyt erkölcsi kamatokban hazája fiainak fizette vissza. A mult század azon részében élt, melyben a magyar nyelv, magyar tudomány és szellem s legfőképen a magyar nemzeti jellem addig soha nem ismert mértékben volt megpróbáltatásnak kitéve: ő mindezekben ragyogó példaként tűnt fel, a nemzetiségnek, magyar tudományosságának, s az egyszer megismert igazság mellett élni-halni kész ősi jellemnek egyik legjelesb típusa, példánya volt.

Ez az egyik, a mit Bod Péterről eleve megjegyezni jónak láttam.

A másik: a hajlamnak és szellemi iránynak a tehetséggel azon csodás arányban léte, mely okvetlen szükséges arra, hogy rövidre mért földi munkásságunknak feltűnő nyomai legyenek, a mely arány és öszhang nála már gyermekkorában erős vonásokban fejeződött ki. Egy része az embereknek hajlamot érez egyre vagy másra, de tehetsége hozzá nincs: ezek olyanok, mint a szárnyaszegett madár; a másik a tehetséget bírja, de a munkásság áldott ösztönét nem; ezek olyanok, mint a hajtó kerék nélküli gép; a harmadiknál mindkettő megvan, de irányt másoktól nem kap, maga későn találja fel, a mikor az életnek munkabíró s munkára rendelt szaka már-már eltölt: ezek olyanok, mint a késői vetés,

melyről a legjobb időjárás mellett sem lehet érett búza aratás; a negyediknél mindez meg van, de ebbeli ösztönhiány miatt forrásokhoz, eszközökhez nem bír jutni — ám mert ehhez is szerencse és adomány kell! — helyzete a közkönyvtáraktól és a szellemi közelmek központjától távol tartja: ezek a szerszám és anyag nélküli építőhöz hasonlóak; az ötödiket s hatodikot szeszély, körülmények, a haszon tekintetei viszik ez vagy amaz életpályára: az idők és viszonyok, a szokás és érdekek szelének változó fuvalma szerént változtatják életirányukat, hajolnak erre-arra, mindenfelé, pályát pályával cserélnek, csekély akadály visszarettenti, félreismertetés vagy mellőzés meglankasztja, az életcsapások leverik, ma nyugton haladnak az erény rögs ösvényén, holnap már a bűn vert útain látjuk őket ragadtatni. Az ily lélekben nincs meg a szép és jó eszméje, s ha meg van is, nem él, ily kedélyben és szívben nem lakik az erény velünk született szeretete, az emberek ez osztályánál a tanulás nem ama felséges ösztön műve, mely égbe emeli a lelket, dicsőségre viszi a halandót, a tudomány dicsekedés, a haza szeretete a tettetés, a jöttevés valamint a rosznak eltávoztatása puszta esetlegesség.

Bod Péter korának s osztályának kiváló egyénisége. Benne a hivatás érzetével kitűnő képességek, a bő ismerettel megtörhetlen munkássági ösztön, szép iránti erős hajlamával azon nemes becsvágy — ambitio — volt párosulva, mely az egyszer dicsőség pályájára indult lelket onnan letántorodni soha sem engedi, sőt mindig tovább, folyvást felebbemelkedésre sarkalja. Ez titka az ő bámulatos credményű munkásságának; ez en ritka lelki tulajdonok szerencsés egyesülése, egyiknek a másikra gyámolítón ható befolyása, s egy öntudatos végcélra egész életén át következetesen s visszatartatlanul való törekvés úgy tűnik ki az ő hosszú cselekvése pályáján, mint a fenyves bérczek a föld lapályai felett, mint a régiebb századok bibliáiban az aranyozott színes nagy betűk, mint a esatasikon a bátor harcziak fennlobogó tollai!

Azonban hadd szóljon maga, életének egyszerű története. Ezt előre kell bocsátnom, mielőtt mint embert és írójt jellemezném. Ha részletezéseimet az olvasó figyelemmel kíséri: míg lelke benne már mint gyermekben és ifjában a leendő nagy tehetséget és nagyra hivatottságot kétségen kívül megismeri, addig szíve nemes

egyéniségétől az együtt érzést és rokonszenvet megvonni bizonyosan nem fogja.

Bod Péter ¹⁾ született 1712. februárhó 22-én kézdi székben Felső-Csernátonban; atyja Bod Márton, anyja Solyom Eufrozina, fel-torjai Solyom István és albisi Bod Anna leánya, kivel az mint a Rákóczi-mozgalomban cselekvő részt vett székely katona 1711. a szathmári béke megkötése után nőtült, s kinek ő első szülötte volt. Származására nézve lovas székely (primipilus:) de dédösét (abavus) felső-csernátoni Bod Pált I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1640-ben, december 10-én Kolozsvárt a maga és Szalárdi János altitkár aláírása alatt költ czimeres levéllel nemesítette meg, mely 1641-ben, január 3-án Sepsi, Kézdi és Orbai székek közgyűlésén kihirdettetett, a mint ez Bod Péter folyamodására a k.-fehérvári káptalantól 1750-ben Pünkösöd utáni tizedik vasárnap előtt ötöd nappal készített hiteles párból (Transsumtum) kitűnik. ²⁾

¹⁾ Bod Péterről és munkáiról oly számosan s oly különbözőleg és némelyek zülaltan irtak, hogy szükségesnek látom az őt illető — előttem ismeretes — összes tudósításokról e sorok folytán külön és tüzetesen megemlékezni. Itt csak annyit említek meg, hogy én az ő saját kezével irtt, s ma az Erdélyi Muzeum birtokában levő eredeti őn éle t i r á s i n a p l ó j á t használtam. Áll ez 94. 4-cdrétű számlapozott oldalból és négy nem számozott levélből, az 1-től az 52 ik oldal közepéig latinúl, azon tul végig magyarúl kemény író papirra írva; kemény táblába kötve børsarokkal; sarkára a ranyos betűkkel e szók vannak benyomtatva: P. B O D V I T A. al á b b e z á l l M. S. A czimlap előtti levél első oldalán az író saját kezével írva e szám áll: 13. mi hihetőleg kézirati műveinek számát teszi. A czimlapon e van: „Narratio de vita P E T R I B O D, ab ipsomet instituta“ a szöveg előtt közvetlenül pedig ez: „P E T R I B O D de Felső-Csernaton vitae propriae Descriptio.“

²⁾ Említett őn éle t i r á t á b a n nemzetségéről még ez adatok vannak feljegyezve: A nemességet nyerő Pál fiai György és István, az utósónak Ferencz és Miklós, leánya Anna; Ferencz háznépéstől — Anna, Sámuel nevű egyetlen törvényküvüli születésű gyermekét hagyva hátra — az 1819-ki pestiskor meghaltak.

Atyját szülői nem taníttatták, miért ez magát fia előtt sokszor szerencsétlennel panaszolta. 1718-ban küldötték őt előbbben a helybeli falusi iskolába, de a következő nagy éhség mindjárt kezdetben félbeszakasztotta tanulását; mert azon évben oly gyenge termés volt Erdélyben, kivált pedig a székely földön — írja élet iratában ön maga — hogy a népnek szinte semmi aratása nem volt. A székelység nagy része a szomszéd Oláh- és Moldvaországba költözött, a kik otthon maradtak, a legnagyobb éhséggel küzdve éltek: ételt készítettek az élőfák héjából, melynek megtört porát liszttel vegyítették, mogyaróból két részt téve egy rész liszthez, összezúzott szalmából, melyet pogácsává gyúrtak, fűmagból, melyhez ismét egy kevés liszt járt; szertelen fekete volt a kenyér — írja Bod Péter — de azért jóízűn ették, néhány napig ő maga is ilyenlél. A galagonya (rhamnus) és más erdei vadfák gyümöleseit mind emberek ették meg. Sokan árnyak, félhalottak ként jártak szét; többen örökös szolgálú adták el magukat, csak hogy élteket megtarthassák. A nagy éhség és szokatlan eledelék annyira megrontották az emberekben a nedvet, hogy az 1719-ik év folytán Székelyföldön pestisben 100,000 embernél több halt meg. Ez ragadta el Bod Péter atyját is, két testvérével: Kriskával és Mózzessel együtt; őt magát is megkörnyékezte volt a pestis, de az isteni gondviselés őt

Miklósnak több fia lett, kik közül Mihály, Miklós és Elek ma is élnek — t. i. Bod Péter korában, 1767 körül — Pálnak György nevű legnagyobb fia nevével Szaniszló Annával két fiát nemzett: Tamást és Danielt; ő maga II. Rákóczi Györgyöt 1657-ben a szerencsétlen lengyel hadjáratba kísérvén, ott veszett el, s gyerkei gyámjok gondatlansága miatt vagyonukból kiforgatva, szegénységben növekedtek fel. Dánielnek csak leányai voltak: Zsofi, Kati, Ilon és Biri, kik mind idejében férjhez mentek. György nagyobb fiának Tamásnak alsó-csernátoni Tsipő Zsuzsánától 3 fi és 3 leány gyermeke volt: Zsuzsa, Márton, György, Endre, Ilon, és Klára. Zsuzsa és Klára maradék nélkül haltak el; Györgynek több gyermekei maradtak, kik közül a Bod Péter jegyzeti irásakor élt: Bálint és Anna Ilon Csiki Lászlóhoz ment férjhez, Klára nyujtói Csüdör Mihályhoz s több magzatokat hagytak maguk után.

Zsófi és Judith árva testvéreivel együtt özvegy anyjának megtartotta. Azonban itt is nemsokára betölt, hogy a hol legnagyobb az inség, ott az isteni segítség. Más évben e nagy szűkség után oly bőv termés következett, hogy az emberek nem voltak képesek a mező terméseit betakarítani. A hol nem is vetettek, bővön arattak; mert a törpeség és silány voltuk miatt az előtti évben le nem arathatott, és vadak s barmok által földbe taposott magból a legdúsabb gabona lett. Az erre következett évben özvegy anyja Vég János nevű nemes emberhez ment férjhez, a kitől két gyermeke lett: János és István; az első csakhamar meghalt, az utolsó férfikort ért. „Ekkor kezdtem ismét iskolába járni“ — írja önélet-iratában — „de csak lassan haladtam előre; másfél télen által alig tudtam Szathmári Gábor nevű tanítóm vezetése alatt első elemi tanulmányaimat a felső-csernátoni iskolában elvégezni, mert tavasszal és nyáron át marhát kellett őriznem, vagy más mezei munkát dolgoznom. Égve égtem a tudományért, de nem volt jó alkalom rá.“

Végre 1724-ben a nagy-enyedi collegiumba ment, s ott Ördögh Gábor nevű tanuló mellett kedvező alkalma nyilván, szorgalmasan tanult s gyorsabban haladott, de ennek fősvénysége miatt itt is gyakran kellett éheznie, mit ő még sem igen érzett; „mert“ — saját szavai szerint — „tudomány iránti forró szomja nyomoruságait elbirhatókká tette,“ míg nem őt, mint szegény ifjat, különös isteni gondviselésből özvegy Horváth Istvánné, Bán Sára gazdag enyedi polgárnőnek ajánlották, a kinek gyámolításából végezhetette el aztán 1726—28-ban alsóbb osztályi tanulmányait.

1729-ben tanítónak Felső-Bányára hivatván, ápril 25-én az ottani iskola tagjai közé magát beirta s gyermektanítással ott három évet töltött el. Ez alatt maga is sokat olvasott, feles ismeretet gyűjtött, némi ruházatot s tanulásának N.-Enyeden folytatására egy kevés pénzt is szerezvén: ismét oda ment vissza, hol 1732-ben május 8-án az iskola tagjai közé magát mint diák beirtatta. Itt a theologiai tudományokban vezetője volt a híres theologus szigethi Gyula István. Német nyelvet még ekkor nem tanítottak. Ő tehát önszorgalma által tanulta meg részint ott, részint még Felső-Bányán. Minden reményén felül lön gondoskodva önfentartásáról is; mert 1733-ban Türi Mihály, collegium gazdasztje (provisor) Sámuel nevű egyetlen fiát kezére bizta, kinek

tanításáért szabad asztalt kapott, valamint ennek közbenjárására Bethlen Kata grófnétől évenkénti 30 forint segélypénzt (alumnium.)

Ez időben már a collegiumban is holmi kisebb — szerinte árnyék-hivatalokat viselt. 1736-ban a könyvtár gondviselője — s a mint későbbi élete mutatja — szorgalmas használója volt. E hivatal sok gondot okozott kivált a később Oláhországban kiütt török háború alkalmával: miképen tudja a rábizott könyveket biztosságba helyezni. 1737-ben a zsidó nyelvtanulás segédtanárává lett, s az ifjakkak Sichardus nyelvtanát tanította. Szigethi István már azon évben püspökké tétetvén, a collegiumban változások történtek. Ő a collegium ügyeinek a reform. egyházi főtanácsnál leendő igazítása végett Szebenbe küldetett. Ekkor történt — jegyzi meg önéletírataiban — sok református főurak befogatása, mi országszerte közmegfélemlést idézett elő; valamint egész Erdélyben nagy földrengést éreztek.

1739-ben a szászvárosi eklézsia, virágzó iskolája kormányzására hívta meg, melylyel a szék jegyzőségét is egybe akarták kötni, de ő nem fogadta el, mivel már akkor lelkészi pályára s egyszersmind a külföldi akadémiák meglátogatására készült. Ez okból Ajtai Mihály és Borosnyai Zsigmond tanárai tanácsára a lejdai akadémiánál levő két stipendium egyikének elnyerhetéséért folyamodott, s azt meg is nyerte. Tanárai, a godnokok és püspök 1740. boldogasszonyhó 26-án kelt ajánló levelökben, az egyházat segélyadásra kérték fel, s az ő kijelöltetését imigy indokolták: „Nevezett ifju, mind a természetnek, mind a kegyelemnek ajándékival istentől különösen megajándékozotván, elméjében a bölcselkedésre való vágyódás mélyen vert gyökeret, s a tudományok nagyobb mértékére szerénységgel igyekezik; tanulását collegiumunkban oly nagy szorgalommal folytatta, hogy mielőttünk és mások előtt dicséretet nyert, és méltónak ítétetett arra, hogy szép tudományára s kiváltképen ritka szelid, alázatos, kegyes és feddhetetlen erkölcsére nézve a külső országokon levő akadémiákra tudománya öregbitése végett kiküldessék, és ott levő alumniával is felsegíttessék.“ A gyűjtött segélyt gróf Bethlen Kata 50, Türi Mihály és neje 100 forinttal gyarapították. És így april 23-án Bereczki József nevű tanuló társával együtt N.-Enyedről elindult.

Az uralkodó pestis miatt a szebeni egészségi bizottságtól is

úti levelet vevén, mentek N.-Károlyba gróf Károlyi Sándorhoz, onnan kapott levéllel Debreczenbe, Pestre, Székesfehérvárra, innen Móra a Vértes hegyaljánál, a hol 12 napig vesztegelniök kellett (contumacia), mely unalmas idővesztegetés alatt a szomszéd falvakban lévő reformált eklézsiák se gályében részesültek. Innen Bécsbe indultak s megérkeztek július 3-án. Pár napi mulatás után Tarczali Zsigmond udvari agens oldala mellett volt Dömjén Gergely segítségével — az útra szükségeseket megszerezvén, július 7-én a norinbergai követtel elindultak Mőik, Lincz, Passau, Strassburg, Ratisbona városokon át, s július 14-én megérkeztek Norinbergába; innen Herbipolison (Würtzburg) át Menus melletti Frankfurtba, a hol Verhagen János gazdag kereskedő, helybeli költségeik fedezésén kívül, további utazásukra nézve is a szükségeseket megtette. Innen a Rajnán Mainzba, Bonnba, Kölnbe mentek, a hol Walther nevű kereskedő — kihez Verhagentől ajánlólevelök volt — különös szívésséggel látta, s útjokra hajóról gondoskodott Noriomagum-ig (Odenheim, Newenburg, Vulgo Numagen). Innen Trajectumba, Amsterdambába végre aug. 6-án Lejdába értek, hol a theologiai collegiumba aug. 23-án lönek felvéve. Bod Péter ott három egész évig tanult. Schultens Albert igazgató s keleti és zsidó nyelvek tanáratól hallgatta a zsidó, aram vagy syriai és chaldeai valamint az arabs nyelvekről való előadásokat, a zsidó régiségeket Rehlant compendiuma szerint, a zsidó bibliamagyarázatokat és a hetven magyarázóké (LXX. Interpretes), úgy Homér görög magyarázatát; továbbá Van Til Salamonnak a palatina Catechesis szerinti theologiai előadásait és a kijelentett vallásról dolgozott rendszerét; jelen volt Schultens Jakab leczkén, a ki toll alá mondotta a zsidó nyelv lexiconát. Az új testamentombeli görög és zsidó régiségeket elemezte Knibbe helybeli pap; theologiót az akadémiában Wesseli János nevű tanártól két évig tanult, a ki Pielatus Benedek theologiai tankönyve (Institutiones) nyomán tanított. VanderHonert János theologiai rendszerét három évig hallgatta, ezen kívül a prófétai, typica és cathetica theologia körébe tartozó tárgyakról tanításait, Lampius módszere szerinti eklézsiái történelmét és az egyházi szónoklat módját. Alberti János rendszeres theologiai és homileticai leczkét szintén három évig járta. A jogtanárok közül Vitriarius Já-

nost két évig hallgatta, a ki Hugo Grotius nyomán tanított; Schwartz-tól Justinianus Institutioit két ízben hallgatta végig. A philosophiai karhoz tartozó tudományokból Van Muschenbrocktól hallgatta a physikát s jelen volt a theatrum physicumban tett kísérletein, tanulta Euclides magyarázatát; a történelmi tanulmányok közül Van Oudendorp Ferencztől Turtellinus történelmi Compendiumát. Hemsterhius Tiberiustól az új testamentum és görög régiségek elemzését, a gyakorlati boncztanból Siegfried Albinus Bernardot, a vegytanból Gambius Dávid Jeromost és a csillagászatból Lulofsiust.

Bámulatos szorgalom! Kiáltó bizonyítványa erős tudni vágyásának, háladatos felhasználása a másoktól jó célra vett jó téményeknek, egyszersmind pedig mintegy kules és zálog azon ropant ismeret kincsre nézve, melyel Bod Péter birt, s munkásság tekintetben mint egy példány nem csak korában, de korunkban is.

Eltávozásakor öt tanárai dicséretekkel halmozták el bizonyítványaikban. Schultens Albert „az akadémia és theologiai collegium egyik legméltóbb tagjának“ vallotta, s hitét fejezte ki az iránt, hogy ő — „ki tőlük a legszebb remények közt távozik — tudományával és életével mások előtt világitni fog, s az egyház és tudós-világ díszét növelendi.“ Honert azt írta: „Ő a lejdai akadémia egyik legkedveltebb tagja volt, köz- és magán tanításait oly kitünő szorgalommal hallgatta, hogy többet nem kívánhatni, nagyobbat ki nem lehet fejteni; ismereteinek bővségét az előfordult s önmaga által felkeresett alkalmakkor feleleteivel, beszélgetéseivel, vitatkozásaival nem csak előttem, de más, számra nagy, tekintélyre nézve befolyásos férfiak előtt is bebizonyította. Élete feddhetetlen s theologushoz illő volt, mi által előttem becsült, mindenkitől kedvelt volt.“ Szintígy írt a többi is.

Az akadémiai senatustól útlevelét július 20 án kapta ki — 1743-ban július 24-én estve Lejdából elindult, 29-én Amsterdámban hajóra ült, augusztus 4-én Hamburgba érkezett, innen Berlinbe, Odera melletti Frankfurtba, hol némely ott levő bonfaiától nyert ségélylyel augusztus 15-én Boroszlóba jött, innen september 17-én Oppelenen át octóber 4-én Novitargumba, (Neustadt) innen Magyarországra bejutván, Késmárkra, Eperjesre, octóber 24-én a Tiszán át Debreczenbe, onnan Álmosdra s Várad felé a Lakságon

át Hagymádfalvára, Élesdre, innen Kalotaszegen Zentelkére, végre Gyalun és Tordán át november 29-én Nagy-Enyedre érkezett.

Jóltevői és pártfogói már várták. Első látogatásai alkalmával Ajtai Mihály nevű kedvelt tanára azonnal tudtára adta, hogy gróf Teleki Józsefné gróf Bethlen Kata udvari papjának hívta meg, mit ő hálával fogadván, nemsokára pártfogónéjához Hévizre ment s 1743. dec. 29-én szolgálatát elkezdette; beköszöntő beszédét sz. János ev. III. r. 1. 2. 3. verszire alapítván. 1744. június 15-én a nagy-baczoni köz-zsinaton papi vizsgálatot állott ki s 17-én fölszenteltetett. 1746-tól fogva a hévizi eklézsiának is papja lett. 1748. febr. 29-én pártfogónéja ajánlatára eljegyezte fogarasi polgár Enyedi Sámuel Mária nevű leányát — saját kifejezése szerint: „kegyes, okos, szemérmes és minden női erényekkel ékeskedő hajadont,“ s egybekölt vele márczius 19-én. Azonban alig két évi boldog együttlét után 1750. febr. 3-án kinos gyermekszülés következtében jun. 9-én elvesztette. Önéletiratában megragadón beszél el, „mily kedvelt, értelmes és hü volt, mily állhatatosan, békével és kegyesen hordozta betegsége kínait,“ s végre áldja kedves emlékezetét. Kata nevű egyetlen árváját pártfogó grófnéja vette gondoskodása alá.

1749-ben nov. 21-én a magyar-igeni eklézsia hívta meg papjának, addigi pap Herepei István helyébe: mit ismét leginkább pártfogónéja ajánlatára fogadott el, a ki már ekkor érezvén, hogy életének határához közeledik, maga is részt vett annak eszközlésében, nem lehetvén bizonyos a felől: ha vajjon az ő halála után kedves emberének oly állomás nyilik-e? December 2-án búcsuzott el, 5-én új eklézsijába beköszöntött, s ott élt, ott munkálkodott közel húsz évig.

Az özvegység előtte ridegnek tetszván, 1751-ben második házasságra határozta el magát; febr. 9-én jegybe lépett benedeki református lelkész és esperes Bányai István Zsuzsanna nevű leányával, nőül vette mart. 9-én, a kitől számos gyermekei lettek, kik részint korán elhaltak, részint túl élték őt. A többek között mély fájdalommal emlékezik önéletiratában 1751-ben december 13-án született s himlőzés miatt már 1756-ban elhalt Zsigmond nevű fiáról. „Még alig töltötte vala be“ — úgymond — „a négy évet s éles elméjének már oly sok jelét adta. A mit valakitől hallott, ké-

pes volt gyermeki felfogása szerint előadni; korát meghaladólag eszes, jó felfogású, s a mi ritkaság volt, engem, egyházi és családi gondoktól elkomorult atyját, már ily kis korában játszi tréfaival gyakran felvidámitott. Az isteni tiszteleten mindig jelen volt, ámbár czélját nem érthette. Könyveim között játszva órákat töltött, mindig találván utat és módot arra, mivel s miképen tölthesse idejét ott. Midőn tisztos emberek voltak nálam, soha sem távozott, s egyebet mivelve, figyelme szüntelen a hallott beszédekre volt szegezve, miket azután több napokkal, olykor hetekkel emlékezetéből elmondott. Vidor kedélyével csupa gyönyörűségemre volt. . . . Kevesebb béketűrőssel viseltem e csapást, mint kellett volna. Midőn láttam — írja folytatólag — „hogy halála bizonyos és immár közeledik, hogy szívem fájdalma enyhüljön, Enyedre mentem a közvizsgálatokra. Kerestem a szórakozást, de bús érzéseimtől menekülni nem bírtam. Az ide s tova futkosó kedves kis gyerekek látása — midőn rá nem is gondoltam—felelevenítették fájdalmam—s szinte feldúlták nyugalmamat. Azt mondják: nincs oly fájdalom, melyet hosszú idő nem szelidít meg s nem mérsékel, s a lelket, mire az okosság képtelen, a napok haladása gyógyítja meg. . . . Az én fájdalmam az idővel egyre növekedett és a napok telése eltemetettnek vélt bánatomat, mint a hamvából kitakart parázst, szüntelen megelevenítette. . . . Augustusban terhes betegségbe estem, miből csak hónapok múlva gyógyultam ki.“

Épen a mily mértékben megilleti az érzékenyebb lelket a megsebbhetett atyának e nemes és komoly panasz kiömlése; oly jól esik más felől az élet kellemesb helyzeteiben, lelke vidámbb pillanataiban való derültsége, mondhatni játsziséga, midőn Juliska leányáról megjegyzi, hogy annak könnyü a vére, mint a nőnek illik, Péter nevű fiáról pedig így emlékezik: „Petrus kalapot kapott ajándékba; Petrusnak feje jó nagy van, megválík mekkora lesz az esze stb.“

1755-ben Técsi Sámuel maros-vásárhelyi theologiai tanár meghalván: helyébe meg akarták választani, az egyház előljárói és az ifjuság ohajtotta, de ő pártfogónéjának kijelentette, hogy nyugalmas helyéből kimozdulni nem kíván, s alapos okok tartóztatják vissza attól, hogy azon collegium igazgatójává legyen. 1758-ban január 11-én az azon évben meghalt Fáy János alvinczi

pap és jegyző helyett a fejérvári egyházkerület rendes jegyzőjévé választották. 1759-et nagy lelkü jöltevőjének gróf Bethlen Katának február 29-én történt halála tette rá nézve szomoruan emlékezetessé. Meghagyása szerint ő is jelen volt temetésén, s beszélgetett Fogarásban november 25-én.¹⁾ 1760-ban június 25-én Magyar-Igenben tartott köz-zsinaton a generalis notariusságra lévén választás, 17. szózatot nyert; hét évvel később azonban 1767-ben a június 28—30-án s július 1-én tartott kézdi-vásárhelyi köz-zsinaton, három hiján teljes szótöbbséggel valósággal meg is lön választva.

Az 1766-67 évről szomoruan jegyzi meg önéletiratában, hogy azok kedvetlenek voltak a reformátusokra nézve, minthogy mindenfelé keresték s törvénybe idézték azokat, a kiket vagy catholicus pap keresztelt, vagy valami elejők catholicus volt, vagy catholicus vallásról tértek át; s — a mint írja — legkeservesebb volt, hogy senki sem találkozott a ki mozduljon mellettök; míg végre Szebenből vett figyelmeztetés következtében, ő írta egybe az összes erdélyi reformált eklézsiák sérelmeit, annak idejében az udvarhoz felterjesztés végett. „E dolog“ — írja tovább — „a zsinaton is előfordult; a vallásokért háborgatottak panaszt emeltek azért, hogy sokan közülök megfogattak s el nem bocsátattak addig, míg magukat vallások változtatására nem kötelezték, vagy pedig ez iránt kezeset nem állítottak.“ Itt is Bod vette fel ügyöket, kérelmeiket egybe szedte, s a Szebenben lakó főgondnokoknak, s ezek közt az akkor nagy befolyásu gróf Lázár Jánosnak arról jelentést tett. Később e tárgyban formyszerű emlékiratot és species factit készítvén, ezt püspöki aláírással augusztus 5-én a zsinat nevében a főgondnokokhoz Szebenbe küldötte, kik aztán azt a szükséges módosítások után szeptember 20-án a kir. Főkormányzékhez beadván, a háborgatásokat országszerte megszüntető parancsok küldettek szét, október elején pedig az elfogottak is elbocsátattak.

1768-ban csekély okból veszélyes betegség érte, a miből később látszólag kigyógyult ugyan, de ebből következett, elgyengülésének kellett végre is halála okozójának lenni. Életiratában részletesen mindezt leírja önmaga, s én azt átvenni rajzom egészsége szempontjából szükségesnek látom. „Ebben az

¹⁾ E beszédről munkáinak során lesz emlékezet.

esztendőben“ — írja „többire sok változásokkal voltam: fő, mejj, szemfájással, huruttal és testemnek erőtlenségével. Május 30-án eret vágattam, melylyel könnyebbedtem is; de april 9-én ilyen váratlan baj talála, mely alig hogy végemet nem érte. Reggel bádjadózólag levén, gondolám, hogy kimegyek a szőlőbe a munkásokhoz, hogy verjem magamat s azután visszatérvén, a következő napi prédikációra készülgessek. A szőlőben egy szőlő vesszőt kezdvén tisztogani, egy igen éles kaczorral a balkezemet erősen megvágám; hamarjában bekötöttem a keszkenőmmel s haza jövék, de idehaza a vérnek folyását meg nem állíthatván, reggeli kilencz vagy tíz órától fogva estvéli majd hat óráig, úgy annyira elfogya a vérem, hogy már az életem utolsó órája is majd lefolya. Élesztgetve holmi spiritusokkal, s a szörnyű nagy izzadásban és változásban a vér folyása is megállván: úgy kezdék lassan helyreállani. Kötötték sebemet sokfélével, végre gelesztákat szedvén és eczetbe és égett borba vetvén, azokat kötötték rá, s úgy állott el a folyása Szombaton estvétől fogva nem is oldottam ki hétfőn reggelig, jól nyugodván alatta; ez egybe is kezdette forrasztani. Isten kiváltképen való kegyelmességének tartom, hogy ekkor és ezen casus által meg nem haltam; mert rosz akaróim bizonyosan rám fogták volna, hogy magam öltem meg magamat, és holtom után elmocskoltak volna.“

Eddig a betegség részletei. Itt, fájdalom! az önéletírás megszakad. A mi tovább van e czím alatt: „a magamtól iratott és nyomtatott könyvekről“ — a mint ez első tekintetre látható, önállólag és korábban volt írva, s ide mint rokontárgy a bekötéskor csak után lőn függesztve. Később lesz róla bővebb emlékezés.

Meddig tartott ez önmegsebesítés következtében betegsége, s felgyógyulása után egészséges állapota, szabatosan meghatározni nem lehet. Házi naplójában ¹⁾ önkézével s ismert szabályos vo-

¹⁾ Van az erdélyi Muzeum birtokában egy iv rét alaku 1—194 lapra terjedő napló e czím alatt: „Bod Péter házi diariuma 1750—1769 ig. A u t o g r a p h b a n.“ E czímet gróf Kemény József írta rá. A tartalomnak három fő rovata van: költség, kölcsönzés; adósságot fizettek borban. Ez vonul végig az egészen; némely lapon egyik, a másikon a másik rovat áll elől, de

násival írt legutolsó feljegyzése october 28-ról van.¹⁾ S ámbár — a mint maga félig gúnyosan, félig hálával eltelve írja — felgyógyult, mindazáltal tovább sem önéletrajzát s házi költségi naplóját nem folytatta.

Életének végső szaka s halála körülményei múlt századi

közben-közben egyéb megtartásra méltó dolgok is feljegyezvék; így p. o. hogy ki volt nála, elhívták ide meg oda prédikálni, kezdődött egyik vagy másik könyvének nyomtatása, küldött ide vagy amoda könyvpéldányokat stb. melyeket később önéletrajzába időrendben beíratott. Leghátul állnak saját műveiről való följegyzései 1761 — 1768-ig, hogy t. i. azok melyik évben jelentek meg, mibe kerültek, kik adtak hozzá valami segílyt, kinek mennyit adott vagy ajándékozott el, mi jött be belőlök stb. melyeknek rendszeres egybeillesztése képezi az „Önéletrajz” végén levő egy ív bibliographiai jegyzéket. E házi napló végén, a saját műveiről való feljegyzések közt a legutolsó ez: „Kölozsvárra Barot-Ikafalvi Jánostól küldöttem Sófalvi József kezébe 6 Polykarpust, 6 Synopsist 19-ik jul. 1768.“ Ezen túl öt levél van beiratlanúl.

Megjegyzendőnek látom, hogy e naplóban az írás csak 1768. oktobereig a Bod Péteré, és pedig itt is csak a költségrovatban, saját kezével írván be egy kiadást sept. 15-én, egy mást pedig okt. 28-án; a borral való adósok fizetési rovata ezen túl még egy fél oldalt tölt be, de már itt csak a nevek az ő írása, a fizetett összegeké másé, valamint az ezt követő lapon, különböző helyekről ú. m. eklézsia szőlőjéből, parochialis szőlőből, egyház dombjáról stb. való bor bevétele 28 pont alá van foglalva, és ez ismét az ő írása, de már a mennyiséget más írta be, tán fia, vagy neje. Az 1769-ről való jegyzések pedig egészen az az előtt is öt kíséző kéz írása.

¹⁾ Bessenyei Gábor uram d. 28. octóber fizetett interest a 120 frtra f. hó 7 dr. 20 esztendőre.

Halála idejének meghatározása végett szükségesnek látom azt is ide jegyezni, hogy az igeni anyakönyv-be való legutolsó jegyzése 1768 fe.br. 7-éről van; hivatali utódának Deák Jánosnak pedig legelső béjegyzése, hogy t. i. ő igeni pap lett, 1769-ben junius 10-éről van, s az anyakönyvet jun. 18-án kezdette folytatni.

sajtó viszonyainkra sajtóságot vetnek. Érdekesnek s tanulságosnak tartottam ezt a lehető részletességgel kinyomozni.

1768. vége felé a legfelsőbb kormányhoz ismeretlen úton tudósítás tétetvén, hogy az erdélyi helvét hitvallásnak tanárai és papjai a gymnasiumokban és collegiumokon kívül is, nyilvános szónoklataikban a katolikus vallás hittanait megtámadják, s e czélból egy 1753-iki rendelet ellenére, engedelem nélkül könyveket is adnak ki, és azokban nemcsak a katolikus vallást, de az uralkodó házat is annyira bántalmazzák, hogy abból híveik lelkében is szükségképen gyűlölségnek kell támadnia: ez okon azon évi nov. 24-én kelt királyi leiratban szigorúan meg-lőn parancsolva, hogy a katolikusoktól különböző vallásuaknak saját hitelveiket védni, csak fő és altanodáikban lesz szabad. A mondott irányban irt könyv pedig eddigelő három jelent meg, e czimek alatt: *Smyrnai Polykárpus püspök, Catechismus, Magyar Athenas*; ezekre nézve azonnal intézkedést parancsol tétetni, hogy azok bárhol légyenek, lefoglaltassanak, használásuk megtiltassék, hogy szerzőik, a kiadás elősegítői, nemkülönb az illető könyvnyomtatók kinyomoztassanak, s a főkormányzék az eredményt saját véleménye kíséretiben terjeszse fel, a további intézkedéseket pedig várja el. Ezzel egyidejűleg 1768. december 28-án kelt királyi leiratnál fogva báró Dániel István, ily című könyve kinyomtatásáért: „*Descriptio vitae Stephani L. Baronis Daniel senioris*“¹⁾ a felség nevében megfedetvén, egyszersmind 500 arany — Páldi Ferencz könyvnyomtató pedig — hogy azt a kir. főkormányzék elővizsgálata és engedélye nélkül kinyomatta — 200 r-forint fizetésére büntettetett, azon legfelsőbb határozattal, hogy ez összegek az újonnan alapított szebeni „*Árva-ház*“ tőkéje gyarapítására fordíttassanak.²⁾

¹⁾ *Descriptio Vitae Stephani Liberi Baronis de Daniel et Vargyas etc. Impressum anno 1764. sumptibus Autoris.*

²⁾ Az utolsó le is fizette a rá szabott büntetést a kolozsvári tanácsnál, mely azt jelentés mellett a kir. főkormányzékhez Szebenbe küldötte; ez aztán 1769. febr. 28-án tartott üléséből értesítette róla az erdélyi főhadvezért, s egyszersmind főkormányzék elnököt gr. Odonnel Károlyt, mint a nevezett árvaház főpártfogóját, azon hozzáadással, hogy a kérdéses összegnek kolozsvári követ Veneczei Sándortól átvétele iránt intézkedjék.

Úgy kell lenni, hogy a legfelsőbb kormánynak a sajtó irányában tanúsított ezen szigorú bánása, s jelesen a fenebbi könyveket illetőleg érkezett kemény rendeletének híre országszerte elterjedett, s Bod Péter kétség kívül nem volt utolsó, kinek ez tudomására jutott. Erre fognak vonatkozni önéletrása végén gunyoros szavai; mert hogy róla, egyéb okból öngyilkolási szándékot lehetett volna feltenni, boldog családi élete s feddhetlen jelleme alig teszik hihetővé. Állításomat támogatják amaz idő sok körülményei. Alább bővebben fogván e kérdést részletezni, most csak a b. Dániel Istvánt érdeklő kir. leiratot hozom fel, melyet kelése után néhány nappal, január 17-én azonnal tárgyaltak s érdemileg határoztak benne, míg a Bod Péterre vonatkozó, 1769-ben január 23-án, tehát kelte után szinte két hónappal — vétetvén tárgyalás alá, akkor is e laconicus végzést hozták: „e l h a l a s z t a t i k.“ Irodalmi érdemeinek elismerése, hírül vett gyöngékedése, vagy mindkettő együtt volt-e rá az indok, elhatározni nem tudom, de az elhalasztás ténye kétség fölött áll, valamint az is, hogy ez nem a legfőbb kormányi intézkedések irányában tartozó engedetlenség hiányából történt.

Kevés idő teltén a helvéthitűek főgondnokai martius 2-ról 1769. az említett könyvek közül a C a t e c h e s i s t illetőleg védelmezőleg szólaltak fel, s a kir. Kormányshékhöz beadott felterjesztésekben azon ohajtás kifejezése mellett, hogy az a felséghez is terjesztessék föl, előadták: „hogy hitfelekezetők papjainak a nyilvános szószékekből botránkoztató és ingerlő beszédeket tartani eddig sem volt szabad, s a püspök és főgondnokok intézkednek, hogy ilyek ezután se tartassanak. Ezt ők véteknék tartanak s a felséges uralkodó ház ellen való kikelését a legnagyobb bűnnek. A P o l y k a r p u s t és A t h e n a s t“ — mondják tovább — „nem védelmezik: azokat az ő hírok s megkérdezések nélkül adták ki, sőt ők nem is tudják, hol és mikor történt az? Egyedül a Catechesis az, a miért aggódnak s annak származásáról és mivoltáról a felséget felvilágosítani elmulaszthatlan kötelességöknek ismerik. „E könyv“ — úgy szólnak — „a heidelbergai vagyis palatina Catechesis név alatt nem sokkal a reformatio után 1563-ban III. Fridrik rhenusi választó palatinus meghagyásából iratott, s csakhamar Németországban, Hollandiában, Angliában, és Magyarországon, végre Erdélyben is, szóval az összes reformatu-

soknál *symbolicus* könyv gyanánt fogadtatott el, maig annak tartatik mindenütt, sok izben ki volt nyomatva és mindenfelé el van terjedve. Vajjon ez-e ama lefoglaltatni rendelt *Catechesis*, melyet iskoláikban s ekléziáikban, ifjaknak úgy, mint élteseknek egyiránt tanitnak? Ezt szükséges lenne tudni. Mert nem képezelik — így szólnak a felterjesztés irói — „hogy az európai összes reformatusok ily régi, soha kérdés alá nem vont, sőt annyi katólikus fejedelemtől és felséges császártól a tanulók kezén hagyott könyvnek most legelsőbben és egyszerre lefoglalását lehessen parancsolni. Az sem bizonyos, melyik kiadásról van szó? mert van mult, van jelen századbeli, magyar és latin, oldaljegyzésekkel, melyek itt-ott élesebbek, mint kellene, és azok nélkül való. Azt sem tudják — mondják tovább — „ha vajjon ez a *Catechesis*, 1753-ban történt megtiltása óta, ért-e Erdélyben új kiadást. Ki kellene tehát jelezni melyik évi kiadásnak lefoglalása van rendelve s használása megtiltva; mert hogy valamennyi iránt e lenne a felség akaratja, feltenni nem lehet, mivel így egész vallásuk e *Symbolicus* könyvtől, mint lételének alapjától megfosztva, semmivé lenne, gyermekeik és ifjaik vallásos nevelése fennakadna s nem tanulhatván meg épen a vallás oktatásaiból azt, mivel tartoznak Istennek és a fejedelemnek, mivel önmaguknak és embertársaiknak Isten törvénye szerint s nem tudván különbséget tenni a vallások között, vakbuzgóságtól elfogulva — mint az a tudatlanoknál szokott lenni — s nem csak a jó honpolgár, de a keresztyén ember kötelességeit is megvetve a felséges uralkodó vallása ellen is könnyebben hibát követhetnek el.“ Végre kérték „hogy a kir. főkormányzók ezen *Catechesis*nek, mint hitők fundamentumának lefoglalását, ezen felterjesztésnek ő felsége elébe jutása s onnan újabb rendelet érkezéig, el ne rendelje; meg lévén győződve az iránt, hogy őket a legigazságosabb fejedelem Erdélyben bevett és felséges eldődeitől is megerősített vallásuk szabad gyakorlatában, mint eddig, úgy ezután is megtartandja, s ezen *Catechesis*nek megtiltását felfüggeszti és megváltoztatja. Nem az ő hibájuk — úgy mondanak — „ha ennek szerkesztésében vagy kinyomtatásában a nevezett választó fejedelem által dolgoztatott eredeti szövegtől eltérőleg hibák történtek. Az újabb időkben az itt-ott létezett botránkozató helyek is megszelídítettek s ők ígérlik, hogy annak legközelebről oly kiadását eszközlik, melyből a sértő kifejezések, kivált pedig az oldaljegyzések ki

lesznek törölve, hogy az által ő felségét, fejedelmi asszonyukat megengeszteljék, s magukhoz hajlandóbbá tegyék.“

Ennek azonban kívánt sikere nem volt. Az üldözöbe vett író különben sem vehette volna hasznát; mert már ekkor meg volt halva, s halálának híre az ott székelő helvét hitű egyházi főtanács útján Szebenben is tudva lett. Az 1751-től 1773-ig terjedő egyházi főtanács-i jegyzőkönyv 723—24 lapja bizonyítása szerint 1769-ben január 29-én tartott ülésben, falun mulató gróf Lázár Jánost, mint elnököt, sürgetőleg hívják Szebenbe azért, hogy — úgy mondanak — nagy dolgokról érkeztek felséges Asszonyunknak rescriptumai, ezek között Symbolicus könyvünk, a nagy Catechesis, Istenben boldogult Bod Péter uram munkái közül a Polycarpus és Athenas confiscáltatásáról, melyek iránt együtt kell consultálódnunk, mint nagy momentumu dolgokról.“ A martius 4-én tartott egyházi főtanács-i gyűlés egyik végzésében pedig ez áll: „Discursus foly már“ — íratik az illető jegyzőkönyvben — „hogy tiszteletes Bod Péter uram meghalván, jó volna generalis notáriusnak egy ahhoz alkalmas személyről gondolkozni A magyar-igeniek pedig ne siessenek a papválasztással.“ Csaknem kétség fölött áll, hogy ez esemény, mint kevésse az előtt történt dolog, lön e napon bejelentve. Ily nevezetes ember halálát, a ki a mellett még felekezetének második egyházi tisztviseelője, kétségkívül gyorsan és legegőbb a főgondnokoknak írták meg. Sajnálom, hogy az illető főtanács-i, — valamint közlevéltárainkban tett hűzamos nyomozásaim után sem sikerült a napot meghatározhatnom, melyen e nemes lélek földi romló hajlékát elhagyá, de annyi bizonyos, hogy az nem 1768-ban történt, mint eddigi életírói állítják, hanem 1769. január utolsó felében. Azonban ezt egyedül a hivatalos jelentés lesz képes — ha egykor előkerül — tisztába hozni.

Az említett egyházi főtanács-i ülés napján — martius 4-én a kir. főkormányzéknel is felvételvé az 1768. november 24-én kelt és 1769. január 23-áni felolvasás után félre tett kir. leirat, valamint a helyét hitűek és ágostai hitvallásuak zsinattarthatási engedély kieszközlése végett beadott kérvényök és több rokon tárgy is — a határozás mindegyikre nézve mártius 6-ra lön újból elbaltastva. Ezen ülésben végre a kir. főkormányzék az érintett rendeletek szigorú végrehajtását — a helvéthitu tanácsosok kivéte-

lével — elhatározta, a reformátusok főgondnokait és püspökét annak értelmében arra útasította, „hogy a katolikus vallást sértő beszédek tartását egyházuk kebelében tiltsák el, a katolikuskétől különböző hitelveiket csak a kollegiumok és gymnasiumokban védelmezzék, a nevezett három könyvet bárhol és kinél megtalálják, foglalják le, s azok használását meg ne engedjék, a melyeket pedig saját felekezettikbeli egyházi személyeknél és az ifjúságnál találnak, elvéve és egybegyűjtve, a kir. főkörmányszékhez küldjék fel.“ Továbbá kemény rendeletet bocsátott ki a n.-szebeni, kolozsvári, enyedi és brassói tanácsokhoz az iránt, „hogy azok a nyomdatulajdonosoknál szigoruan járjanak végére, ha vajjon a catholicusok vallása ellen szitkokat és gúnyos kifejezéseket — *scommata et convicia* — tartalmazó könyvek nem ott nyomattak-e ki, kik azok szerzői, kik pártfogói? s azokat jelentsék fel, valamint a náluk nyomtatott könyvekből a netalán még lehető példányokat körülményes jelentéstétel mellett terjesszék fel.“ Végre a hazai törvényhatóságokhoz körlevelet bocsátott s az érintett kir. rendelet pontos teljesítését megparancsolta, s utoljára mindezekről az udvarhoz tett jelentésében azon véleményét fejezte ki: „hogy a helvéthitűeknek és ágostai hitvallásúaknak eddigelő is szokásban volt zsinatjaik megtarthatására engedélyt lehetne adni, minthogy azokon semmi olyas nem fordul elő, a mi az ország közállapotja, a polgári közgazgatás és felsőbb rendelkezések ellen lenne, sőt a mennyiben a papok megvizsgálása, felszentelése, hibájok megfenyítése, eklézsiái dolgok igazítása, válóperek s rokonügyek elintézése itt történik, azok időnkénti tartása a kir. főkörmányszék nézete szerint is szükséges és hasznos. A másik tárgyra nézve ellenben“ — így szól a felirat — „ámbár a református tanácsok, mellékelt jelentésökben állítják, hogy a kir. leiratban érintett bántalmazások egyházuk kebelében eddig is tiltva voltak, s ezután sem fognak megengedtetni, a Smyrnai Polykárpus és Magyar Athenás című könyveket nem védik, csak a Catechesisnek — mint náluk *symbolicus* könyvnek el nem tiltásáért s le nem foglalásáért esedeznek, mindazáltal a kir. főkörmányszék — a helvéthitű tanácsosok kivételével — a felséges fejedelem által követett katolikus szent vallásnak bántalmazását avagy csak rövid ideig is ugyanazon felség határozott parancsa ellenére méltánytalanak és tilosnak tartván: a kérdéses három könyvet ország-

szerte kibocsátott körlevélben bárkinél és hol találtassanak, lefoglaltatni, használásukat megtiltani, a szerzők, pártfogók és nyomtatók neveit kinyomozni elrendelte. S miután ezek értelmében a lefoglalás meg fogott történni, a kir. főkormányzék megengedhetőnek látná azt, hogy a kérdéses Catechesis fogyatkozásaitól megtisztítva s a felségtől kinevezett könyvvizsgáló bizottságtól átnézve, újból kinyomathassék s a helvéthitű ifjuság oktatásánál használtathassék.“

E rendeletek kisebb nagyobb pontossággal végre is lőnek hajtvá. A helvéthitű egyházi főtanács márczius 4-ki ülésében a főkormányi határozatot megelőzve, ily végzést hozott e tárgyban: „Irni kell tisztelendő püspök Déési uramnak, minthogy ő felsége az jött decretumában az *d e c l a m a t i o n* bizonyosan a prédikálást érti: publicáltassa az hazában minden ekléziabeli ministereknek és ekléziáknak, hogy az igaz keresztyénséghez sem fér, az unio sem hozza magával, hogy egymásnak vallásbeli principiumait sarcasmu-sokkal publice az cathedrában illessék és az ellen teletorokkal detonáljanak, egyik religio ellen is; ha nem tanítsa és adja elő“ — úgy mondanak — „az mi vallásunknak tudományát, de ne nevezzen senkit is ki; mondhatja azt ugyan szép és csendes szóval, hogy vannak némelyek, kik azon principium ellen másképen tanitnak, de senkit ne nevezzen ki...Accludáltassék az ő felsége rescriptuma is in ea parte, mely végre úgy vigyázzon minden minister, hogy úgy prédikáljon, hogy másokot ne sértsen meg, annál is inkább ne mocskolódjék, mert nem tudja ki előtt beszél az hallgatói közül. Mely ellen a ki vétene, tudja meg, hogy sem a Supremum Consistorium, sem más nem segíti dolgát, hanem tapasztalni fogja az ő felsége determinált büntetését.“

Ezen átirásra a püspök május 11-én felelvén, jelentésében, ide vonatkozólag, ily hely fordul elő: „A cathecismus iránt való magyarországi repraesentatiot látám; úgy látszik az excellentiátok irásában benne van a minék benne kell lenni.“) „Nálam már van“ — írja tovább — „közel 300 Cathecismus, de nem sietek a beküldéssel, várok újabb parancsolatot; talán még a secularis collecto-
torok is nem küldötték be; talán nem is illenek, hogy én magam

) A kir. főkormányzékhez beadott s onnan az udvarhoz küldött azon felterjesztést érti, melyről fennebb szó volt.

küldjem be, hanem a ki szedeti, vitesse el; így is, hogy beszedtük, tráditorokká lettünk kételenségből, de ha magunk küldönök be, kétszeresen lennénk tráditorok.“

A törvényhatóságok e tárgybeli tudósításainak nyomozása igen messze vinne czélottól, azért azokat mellőzöm.

A nyomdával biró nagy városi közönségek közül is csak a szebenifelelt. „Tanácsunk“ — mondatik a jelentésben — „Reissenfels János és Vappner Lőrincz senatorokat küldötte ki, hogy az ide való nyomdáknál nyomozást hajtsanak végre. A mellékelt záradékból át fogja látni a kir. főkormányszék, hogy itt a Sárdi Sámuel nyomtató műhelyében egyedül a Magyar Athenas című könyvet nyomtatták, a más kettőt nálunk senki sem ismeri, s azok nem is nyomattak itt. Sárdi Sámuel kikérdezte, mentségeül azt hozta fel, hogy ő ezt magyar-igeni református pap Bod Péter ur kérésére és költségén nyomtatta ki; mintegy 800 példányt a szerzőnek elküldött s előtte nincs tudva, hova lettek, mert neki a szerző meghagyta volt, hogy mind küldje hozzá, egyet se adjon el; nála csak 3 vagy 4 csonka és első nyomásu (maculatur) példány van. Bizonyos lévén e szerint“ — így végződik a jelentés — „hogy nevezett nyomtató, a vele kötött szerződés elienére, a kérdéses könyvet a tanács hire és tudta s elővizsgálata nélkül nyomtatta ki, a kir. főkormányszék belátásától függ, hogy érette miként büntetessék.“

A főkormányszék e jelentést félretette addig, míg a többi városoktól is a bekívánt jelentések megérkeznek. De azok elmaradtak! Az udvar a hozzá tett felterjesztésből egyedül a Catechesist illető pontra küldött választ, megengedvén 1769. december 15-én kelt leiratában, hogy az Erdélyre nézve kirendelt könyvizsgáló bizottság azt meghányja-vesse, a módosítandó helyeket kijelölje, s a módosítást valamely református egyházi férfival megtétesse, egyszersmind pedig meghagyta, hogy az így kijavított könyv további határozathozatal végett ismét felterjesztessék.

És így ez úgy lassanként feledésbe ment. A köztisztletben álló tudósnak gyöngékedése hihetősön köztudomásu dolog volt, s a főkormányszék már magát a kir. leiratot elég sujtónak látván, az abból szükségképen következni kellő büntetések kimérését addig halasztotta, míg a vélt vétkeket az égi hatalom védő oltalma alá vette, fentartva számára az utókor és történetírás igazolását.

Én legalább ama kir. leirat Bod Péter életiratának zárszavai, a január 29-iki és a martius 4-iki egyházi főtanácsi és martius 6-iki főkormányzékeni végzések, és végre a december 15-iki kir. leirat között szoros egybeköttetést s e kedvetlen bonyolodású irodalomtörténeti jelenetnek szintoly óhajtott, mint természetes kifejlődését látom; a mi által meg van igazítva Seivert erdélyi tudósokról írt életrajzai folytatójának¹⁾ azon tudósítása, mintha az Athenas íróját és nyomtatóját büntetésre ítélték volna. Köz levéltáraink eddigelő ismeretes adatai szerint az ügy a nyomozódás pontján túl, az ítélethezóság nem haladt. Hihető, hogy itt a tévedést a báró Dániel Istvánra s ön életiratának kinyomtatójára szabott s részben végre is hajtott büntetés okozta.

¹⁾ Siebenbürgische Quartalschrift. Hermanstadt, 1796. VI. köt. 149—157. l. l.

(Folytatjuk).

GRÓF MIKÓ IMRE.

HUMBOLDT SÁNDOR

ÉS MŰVEI.

ÖTÖDİK KÖZLEMÉNY.¹⁾

Két út vezet San-Fernando de Apure-tól az Orenoco-hoz, egyik szárazföldön, másik a Rio-Apurón. Amaz rövidebb de unalmasabb, e mellett egészségtelenebb s hideglelősebb; ez hosszabb de változatosabb s kevésbé veszélyes. Egy széles csónak (pirogue), melyet a spanyolok lancha-s-nak neveznek, legcélszerűbbnek látszik az út végrehajtására. Egy kormányos (El patron) és négy indus elegendők valának a csónak szolgálatára. A csónak hátsó részében Corypha levelekből egy elég tágas kunyhó készítettett, mely azonban a nap függőleges sugárainak folytonosan kitéve, csekély védelmet nyújtott az égető hőség s a mosquitók gyötrő csipései ellen. Többnemű élelmi szerekkel s vadászati és halászati eszközökkel ellátva, márczius 30-án estve hagyták el utazóink a Rio-Apure partjait. A hőmérő árnyékban 34 fokot mutatott, noha délkeletről erősen fújt a szél. Ezen egész 74 napig tartó vízi úton, az Apure, Orenoco és Rio-Negro folyókon, a varinasi kormányzó sógora Don Nicolas Lotto — ki nemrég érkezett meg Cadixből — kísérte utazóinkat, hogy ő is láthassa azon

¹⁾ Lásd a VIII. köt. 389 l. IX. köt. 155 l. X. köt. 71. l. XII. köt. 303. l.

tájakat, melyek egy európai ember figyelmére oly méltók valának. Szeretetreméltó szelleme s vidám kedélye, sokszor elfelejtették utazóinkkal az út szenvedéseit s veszélyeit.

Az Apure és a Guarico folyamok képezik az Apurito szigetet. Ezen sziget alatt, az Apure jobb partja, kissé jobban van mivelve mint a bal, hol a Yaruro indusok — kik halászat és vadászatból élnek, — néhány kunyhót csináltak, gyékény s pálmafalevelekből. Ezen indusok, különös ügyességgel birnak, a jaguarok megölésében, s ők viszik a legtöbb bőrt, — melyeket Európában tigrisbőr név alatt ismernek, — a spanyol falukba. Ezen nép arczvonásaiban sok van abból; melyet hibásan tatár physionomiának neveznek, s mely a mongolfaj ágaihoz tartozik. Tekintetők komoly, szemeik igen elhosszulók, arczesontjaik kitülők, de orruk egész hosszúságában kiemelkedő. Testalkatuk nagyobb, barnább s kevésbé zömök, mint a Chaymas indusoké. A missionáriusok dicsérik lelki tehetségeikért a yarurókat, kik egykor nagyszámu s hatalmas nemzetet képeztek az Orenoco partján, különösen Caycara vidékein. Az éjt egy kis czukornád ültetvényben töltötték utazóink, mely az átellenben levő szigetről Di a m a n t e-nak nevezetik.

Humboldt mint mindenütt, úgy ezen nevezetes út alatt is San-Fernando-tól San-Carlos del Rio-Negro-ig s onnan Angostura városáig, naponként feljegyzett minden figyelmet érdemlőt, mind a csónakban mind az éjjeli tanyákon (bivouac). De hányszor volt ebben akadályozva részint az erős záporok, részint a csudás mennyiségű mosquitók kinzásai által! — „Mind az, mit akkor írunk — mond Humboldt — mikor a tárgyak szemeink előtt vannak, az igazság — merném mondani, az egyéniség—jellemét viseli homlokán, mi sokszor a legesekélyebb tárgynak is bájta kölesönöz. Mennél nagyszerűbb és impozantabb a természet a roppant folyók által átmetszett erdőkben, annál inkább meg kell tartani a természet képeinél az egyszerűség azon jellemét, mely az első vázlatok fő és gyakran egyedüli becsét teszi.“¹⁾

A Diamante-on túl oly földre jut az ember, melyen csak tigrisek, krokodilok és chiguirek (Linné Caviájának egy nagy faja) tanyáznak. Madarak sűrű seregei fekete felleg gyanánt

¹⁾ L. Humboldt Voyage etc. T. VI. p. 198.

emelkednek itt ég felé, minden pillanathban változtatva alakjokat. A folyam lassanként szélesedik. A partok egyike rendszerint száraz és a gyakori kiöntések következtében homokos, másika emelkedettebb s magas fákkal fedett. Néhol a folyó mindkét partján erdők vonulnak el, s így 150 ölnyi széles egyenes csatorna képződik. A fák elrendzése igen nevezetes. A part szélén Sauso cserjék (*Hermesia castaneifolia*) négy lábnyi magas szegélyt képeznek; azt vélnéd, emberi kezek nyirták azt meg. Ezen szegély megett, mely csak négy lábnyi magas, miatyánkfa (*Cedrela*), vérfa (*Brésillet*), s életfa (*Gayac*) csoportok emelkednek fel. Pálmafák ritkán fordulnak elő; csak itt ott látni Corozo és tüskés Piritu törzsökeit. A Sauso-szegélyben a tartomány nagy négylábú, tigrisek, tapirok és köldök-disznók, (*Pecari*, *Dicotyles*) csinálnak kapualaku nyilásokat midőn szomjokat eloltani, fűrödni vagy halászni jönnek a folyamhoz. Ezen vad állatok nem félnek a csónaktól s így gyönyörködve láthatni őket, mint járnak a part hosszában lassu léptekkel fel s alá, s mint tűnnek el ismét a szűk nyilásokon az erdők sűrűjébe. „Mialatt mi“ — mond Humboldt — 74 napon át, keskeny csónakba zárva, 300 geographiai mérföldnyi útát tettünk az Orenocon, Cassiquiarén és Rio-Negrón, mindenütt ugyanazon látmány fordult elő, mondhatom, mindig új gyönyörrel.“¹⁾ Humboldt a legnagyobb örömmel emlékezik ezen scénákról. Nem csak a természetvizsgáló, hanem minden mívelt ember keblét egyaránt meghatja az. Egy új világgal, a vad és szilaj természettel jó itt az ember érintkezésbe. Majd a jaguar, Amerika szép párduca, jelenik meg a parton; majd a fekete tollas, bóbitás fejű Hocco (*Crax alector*) sétál lassan a Sauso hosszában. A legkülönbözőbb osztályu állatok váltják fel egymást. „Olyan ez itt mint a paradicsomban (*Es come en el Paradiso*), mondá az öreg indus kormányos. „Valójában“ — mond Humboldt — minden emlékezteti itt az embert az eredeti világ azon állapotára, melynek ártatlanságát s boldogságát minden népek régi s tiszteletreméltó tradíciói emlegetik; ha azonban gondosan figyelünk ezen állatok egymásközi viszonyára, látjuk, hogy ezek egymástól félnek s egymást kikerülik. Az aranykor megszűnt s az amerikai erdők

¹⁾ Humboldt's Ansichten der Natur. Erster Band. Stuttgart u. Tübingen 1849. S. 331.

ezen paradicsomában mint mindenütt, a szomorú és hosszú tapasztalás, minden lényt megtanított arra, hogy a szelidség ritkán van egyesülve az erővel.“¹⁾

Ott hol a part széles lapályban terül el, a sauso-szegély távol marad a folyamtól. Ily helyeken sokszor 8—10 krokodil hever mozdulatlanul a homokban. Egyenes szögletben nyílt torokkal fekszenek ezek itt egymás mellett, legkisebb jele nélkül, azon egymás iránti vonzalomnak, melyet más társaságban élő állatoknál tapasztalunk. Ha eltávoznak a partról, elszakadoznak egymástól. Hihető azonban, hogy egy ily csapat több nőstényből s csak egy hímiből áll; mert Descourtils szerint, ki a krokodilokat Sz. Domingóban oly gondosan tanulmányozta, a hímek igen ritkák, mivel pázás ideje alatt egymást megölik. Ezen szörnyeteg hüllők száma itt oly nagy, hogy majd minden pillanatban öt hat tüntfel utazóink szeméi előtt. Pedig még akkor alig kezdett a Rio Apure nevedkedni s így száz meg száz krokodil volt a szavanák iszapjába temetve. Humboldt egy partra vetett döglött krokodilt, 16 lábnyi s 8 hüvelyknyi hosszúnak talált, s Bonpland néhány nappal azután egy másikra talált, melynek hossza 22 láb s 3 hüvelyknyi volt. Általában véve az Apure, Orenoco és Rio de la Magdalena krokodiljai hasonlítanak a nilusiakhoz. Az indusok állítása szerint alig múlik el egy év a nélkül, hogy két három ember, különösen a folyamból vizet merítő nő, ne lenne ezen ragadozó gyíkok áldozatává. Legbiztosabb mód a szabadulásra, ha a megragadott ember a krokodil szeméit erős kézzel benyomja. Így szabadult meg többek közt a szerencsétlen Mungo-Park kalauza két ízben a krokodil torkából.

Az apurei krokodiloknak bő táplálatot szolgálnak a chiguirók vagy vízi disznók (*Cavia Cavybara* L.) melyek 50—60 daraból álló csoportokban élnek a partokon. Óriási ismétlései ezek a brasíliai közönséges tengeri malacznak, (*Cavia Aguti*). Ezen szerencsétlen állatok, melyek szaladni sem tudnak, melyeknek semmi fegyverök sincs maguk oltalmazására, vízben a krokodilok, szárazföldön a tigrisek áldozataivá lesznek.

A Cano de la Tigrera torkolatán túl a természet imponzant és vad jellemet ölt magára. Itt látták utazóink a legnagyobb tigr-

¹⁾ Humboldt, Voyage, etc. T. VI. p. 200—202.

rist, melyet valaha láttak egy nagy Zamang árnyékában, midőn épen egy általa megölt chiguirt felfalni készült. Zamurok (saskeselyű neme) csoportokban gyülekeztek, két lépés távolságnyi-ra a tigris körül, hogy ebédje maradványin lakozhassanak.

Mint mindég, úgy ezúttal is a csillagos ég alatt töltötték utazóink az éjt egy ültetvényben, melynek tulajdonosa csaknem egészen meztelen s barnafekete bőri volt, ki mind a mellett is magát a fejérek kasztjábólinak tartotta. Neje s leányai szinte meztelenek valának. Noha soha sem hagyta el az Apure partjait, elevenen érdekelték őt mégis a madridi ujságok, a véget sohasem érő harcok, s általában minden dolog ott alant (točas las cosas de allá). Egy chiguirt hoztam magammal — mond Humboldt — s meg akarám azt süttetni, de gazdánk figyelmeztetett, hogy nos otros cavalleros blancos, oly fehér emberek, mint ő és én, nem úgy vagyunk teremve, hogy ily indus vadat megegyünk. Szarvashússal kínált bennünket, melyet előtte való napon ölt meg nyilával.

Ezen férfit, ki nemességében s bőre színében annyira kevés volt, restelt magának egy kunyhót (ajoupa) csinálni pálmalevelekből, s csak a pisangerdők árnyékában élt s függőágyban (hamac) hált. Utazóink csakhamar érezni kezdék egy ily lustaságra s az élet minden kényelmeinek megvetésére vezető philosophia kárait. Éjjel után borzasztó vihar keletkezett, a láthatáron villámok cikáztak, az ég dörgött s utazóink egészen átáztak. Gazdájok, Don Ignacio szerencsét kívánt nekik, hogy nem maradtak a parton, hanem az ő uradalmában s előkelő fehér emberek társaságában „entre gente blanca y de trato“ töltheték az éjt. „Mi bizarr látmány, — mond Humboldt — ezen megmérhetlen vadon-ságban, egy hosszú civilizatio minden fonáságait, minden hiú követeléseit s minden öröklött előitéleteit feltalálni oly embernél, ki magát európai fajának hiszi s ki nem ismer más hajlékot, mint egy fa árnyékát.“

Azonban az emberi természetben mélyen gyökerező gyengeségek fúvonásai közé tartoznak a hiúság és a gőg, melyek különösen akkor fejlenek ki, ha a vagyon, vagyis a lappangó szenvedélyek kielégítésének eszközei szaporodnak. A forró éghajlat égető sugári alatt lakók, épen úgy mint a jégtengerek fiai közt, azonnal kifejlik a hiúság s felfuvalkodottság, mihelyt érzik, hogy

másokat vagyokra s állásra nézve felülmúlnak. A jeles svéd utazó Castrén érdekes közléseiből kiviláglik, hogy a poláris éghajlat befolyása alatt épen oly aristokratikus szellem lappang a babona s mély tudatlansággal tölt kebelben, mint a civilizált Európa bármely tartományában. Elevenen rajzol ő le egy samojed aristokratát, ki dölyfös magatartása s keskeny homlokú arca vonásainak sajátságos kinyomása, szemeinek, karjainak s ajkainak minden mozdulata által éreztetni akarta, mennyivel feljebb áll ő vagyokra s hivatalra nézve másoknál, s mennyire érzi ő magában, hogy sokkal jobb ember, mint némely apró fejedelem s ki szegényebb testvéreivel szigorúbban bánik s azokon nagyobb zsarnokságot gyakorol, mint a föld sok hatalmasa.¹⁾

Az Apure partjai igen egyenetlenek, de a Yovalonál, hol a víz medre kissé kiszélesedik, csaknem egyenes csatornát képez az. Ezen része a folyamnak annorico-nak nevezte-tik s 136 ölnyi széles. Utazóink egy lapos sziget mellett eveztek el, mely ezer meg ezer flamingóval, rózsaszínű kanálos gémmel, kócsagokkal s vízi tyúkokkal volt fedve, melyeknek tollai a leg-tarkább színekkel játszottak. Ezen számlálhatlan madársereg úgy egymáshoz szorulva állott, mintha mozdúlni sem tudnának. A sziget tere: Isla de Aves (madarak szigete). A jobb parton, ott hol az Apure egy ágat bocsát a Cabullare-ba, megállapodtak utazóink. Egy kis indus missio volt itt, a Guamo nép által lakva. 18—20 pálmafalevelekből csinált kunyhó képezte falujokat, melynek a missionáriusok, village de Santa Barbara de Arichune nevet adtak. Több más indus népekhez, az Achaguák, Guajibok és Otamakokhoz hasonlítanak ők, mi a piszkosságot, boszú- és kóborvágyat illeti, de nyelvök egészen különböző. — Mind ezen nemzetek vadászat és halászatból élnek. Különös, hogy az Orenoco hegyei közt lakó Piraoák, Macók és Maquiritár ok szelidebb erkölcsűek, a földmivelést szeretik s kunyhóikat igen tisztán tartják. Ily lényeges befolyása van a hegyeknek, az áthatlan erdőknek, s általában a vadász és halászéletnek az ember egész valójára. Egyébiránt a guamo-k vendégszeretők s azzal mijők volt: száraz hallal s friss vízzel kínálták utazóinkat.

¹⁾ Matth. Alex. Castrén s „Reisen in Norden. Aus d. schwe-dischen übers v. H. Helms“ Leipzig 1853. S. 267. 274.

A *Vuelta del Cochino* roton túl, egy száraz és terjedelmes partlapon töltötték utazóink az éjjel mint rendszerint—szabad ég alatt. Az erdő áthatlan volt, s csak nagy bajjal tehettek szert száraz fára, hogy tüzet rakhassanak. Az indusok t. i. azt hiszik, hogy a tigrisek éjjeli megtámadásai ellen, legbiztosabb szer a tüzrakás s innen minden bivouacot nemzeti szokás szerint tüzzel vesznek körül. Az ég tiszta volt, s a hold szépen világolt. A krokodilok a parton heverték s a tűzhez fordíták szemeiket. Utazóink úgy tapasztalák, hogy a tűz fénye magához vonja a krokodilokat, mint a halakat, rákokat s más vízi állatokat. Mindenütt mély csend uralkodott, csak néha hallatszott az édes vízi delfinek hortyogása, melyek az Orenoco vízhálóját hosszú csapatokban követék. Éjjeli 11 óráig minden csendes volt, de akkor borzasztó láрма emelkedett a szomszéd erdőben, mely az alvást lehetlenné tevő. Vad állatszibaj zajongá keresztül az erdőt. A sapajuk nyöszörgő fuvolás hangja, a bögönczök (aluatok) jajgató nyögései a legelőször Humboldt által leírt sikos éjjeli majom (*Nictipithecus trivirgatus*) sápgó dörmögése, a tigrisek az cugarok vagy serénytelen amerikai oroszlánok ordításai, a különféle majmok füttyölései, a pézsmadisznók, lajhárok, hoccok, parraquá-k s némely más tyúkumúmadarak kiabálásai, egész éjjel folytonosan tartottak.

Ha a tigrisek az erdőhöz közel jöttek, utazóink kutyája, mely azelőtt folytonosan ugatott, ordítva keresett oltalmat a függőágak alatt. Néha a trigris a fák tetejéről ordított le s ilyenkor a szokatlan ólálkodás elől menekülni igyekező majmok panaszkodó füttyölései hangzottak alá. S a vad állatok ezen borzasztó lármája, különösen akkor nagy, ha vihar vagy nagy zápor közelg. Ezen éjjeli scenák hónapokon át nyugtalanították utazóink éjjeleit, mindenütt hol erdők voltak a part közelségében; csak az indusok azon állítása öntött beléjük bizalmat, hogy a tigrisek félnek a tüztől.

Ha az ember az indust tudakozza — mond Humboldt—honnan van, hogy némely éjjeleken át, oly folytonos a láрма, azt feleli mosolyogva: „az állatok örülnek a szép holdvilágnak, a holdteljt ünneplik.“ Nekem úgy látszik, hogy ez nem egyéb, mint egy történetesen keletkezett, sokáig tartó s mindig növekedő álatharez. A jaguar üldözi a köldök-disznókat és tapirokat, kik sűrűen egymáshoz szorulva, áttörik a fanemű eszerjéket, melyek őket futásokban akadályozzák. Attól megijedve, a fák tetejéről

vegyítik lármájokat a majmok a nagyobb állatok ordításai közé. Ezek felköltik a társaságban fészkelő madársereget s így lassanként az egész állatvilág fel van izgatva. Hosszasb tapasztalás által kitanultuk, hogy épen nem mindig az „ünnepeelt holdvilág“ zavarja meg az erdők nyugalalmát. Legélesb volt a lárma erős esőszakadásnál s midőn égropogás mellett kivilágította az erdők mélyét a villám. A jószívű s hónapokon át hidegtelelős franciskanus barát, ki bennünket az aturesi és maypuresi zuhatagokon keresztül a Rio-Negro San-Carlosába egész a brasíliai határokig kísért, így szokott szólni, ha éjközélgéskor égháborútól félt: „adjon az ég nyugodalmas éjt, nekünk úgy, mint az erdő vad állatainak.“

Csudálatos ellentétben van a természet ezen scénaival, melyek itt gyakran előfordulnak, azon csend, mely rendkívül forró napokon át uralg délben a tropikusok alatt. Humboldt a baraguani vizsört (Angostura del Baraguan) hozza fel például. Mit ezen nevezetes átmeneten vízszorulatnak neveznek, nem egyéb, mint egy 890 ölnyi (5340 lábnyi) széles medenceze. A kopasz kősziklán egy *Aubletia* (*Apeiba Tiburbu*) kiszáradt törzsén s egy új Apocineán (*Allamanda salicifolia*) kívül, alig volt néhány ezüsfényű *Croton*-cserje. A toronyalaku granit kőszikla közelségében a hőmérő több mint 40 fokra emelkedett. Minden távollevő tárgy hullámzó körirattal birt, mi a légtükrözés következése volt. A föld porképu homokját semmi szellőcske sem mozgatta. A nap tőpontján állott s azon fényár, mely a folyamra leömlött s melyet ez a gyöngye hullámlás miatt csillogva viaszasugároz, még észrevehetőbbé tette azon ködnemű pirt, mely a távot beburkolta. Minden szikladarab, minden kőgörgeteg, számtalan nagy és vastag pikkelyzetű iguánok, gecko-gyíkok s tarkafoltos szalamandrakkal volt fedve. Mozdulatlanul, tátott szájjal s felemelt fővel, úgy látszik kéjörömmel szívják ezek be a forró léget. A nagyobb állatok elrejtőznek a sűrű erdőbe, a madarak a fák lombjai közé, vagy a sziklák repedékeibe; de ha a természet ezen látszólagos csendjében, a leggyengébb hangokra hallgatózva figyelünk, tompa zszibongás, a rovarok dongása és suttogása üti meg a földhez közel, a légkör alsó rétegeiben, füleinket. Mindez a tevékeny, életműves erők világát hirdeti. Minden cserjében, a fa megrepedt héjában, a hymenopterák által lakott felporhanyozott földben,

hallhatólag mozog az élet. Olyan ez, mint a természet azon soknemű hangja, melyet a jámbor, fogékony keblű ember megért.¹⁾

A carical-ok szigetétől fogva, meglepte utazóinkat a folyam vizeinek megkisebbedése, mit Humboldt az átszűrődés és elpárolgás eredményének tart. A forró s száraz homok, melynek hőmérsékét Humboldt nappal 36—52 foknyinak találta, elissza mint a szivacs a vizet, úgy hogy a víztől 50 ölnyi távolságra is víz buzog fel, ha földbe taszítjuk az evezőt. Ezen víz a forró homokon át rögtön elpárolog s a homok új vizet szív magába. Ezen szakadatlan elgőzölgés és beszívás sok vizét felemészti a folyamnak. Hasonló vízvesztés más folyamoknál is történik a forró éghajlatokban, ott hol a partlapály a kiöntések eredménye.

Az Apurét környező erdőkben felette sok majom lakik, különösen sok sapaju, melyeket az európaiak nem ismernek. A majmok, különösen a csoportokban élő s ezért merészebb majmok, bizonyos időkben nagy távolságokra költözködnek. Az esőzések időszaka alatt, gyakran a benlakók kunyhói körül telepednek le. Felette különös egyébiránt, hogy ezen vándorlási hajlam, valamint az emberek úgy az állatok több fájában is otthonos.

Utazóink ezen szép és hosszú folyamon nem találkoztak egyetlenegy csónakkal sem. Mindenütt a legmélyebb csend uralgott. Egy különös hal vont a reggel magára figyelmöket, melyet az indusok horgásztak ki, s melyet ott Caribe vagy Caribito névvel neveznek, mivel nincs egy hal sem, mely ily vérszopó lenne. Fürdők és úszók testéből, háromszögű éles és hegyes fogaikkal, egész darab húsokat szaggatnak ki s azért azoktól borzasztóan félnek az Apure és Orenoco partjain lakó indusok. A víz fenekén élnek, de a mint egypár csep vér előmlik a vízen, ezereknént tódulnak a felületre. Ezen 4—5 hüvelyknyi hosszú halakat, — melyeknek húsa egyébkint igen kellemes — úgy lehet tekinteni, mint legnagyobb csapásait ezen éghajlatoknak, hol a mosquitók csipései s a bőr ingerültsége a fürdést oly szükségessé teszik.²⁾

Az algodonali pusztaságon, hol utazóink megállapodtak, el-távozott Humboldt délben társaitól, hogy a napon, rakásban s

¹⁾ Humboldt's Ansichten der Natur. 1. Bd. S. 334—337.

²⁾ L. Humbold Voyage etc. T. VI. p. 229—232.

mozdulatlan, bronz szobrokként heverő és alvó krokodilokat vizsgálhassa. Történetesen az erdő felé fordítván majd szemeit, csaknem 80 lépésnyi távolságra, egy Ceiba sűrű lombjai alatt, roppant nagyságu tigrist látott feküdni. Humboldt szörnyen megijedt. Szerencséjére a jaguar, a folyón átúszó *Capybara* csoportra függeszté szemeit s Humboldt az indusok jó tanácsát követve, nem szaladva s kezeit meg sem mozdítva, lélekszakadva érkezett vissza a hajóhoz.

A *Cano del Manati* szájánál, mely a csudás menyiségű manaták vagy tengeri tehenektől (lamartins) neveztetik így, sok érdekes tapasztalatot gyűjtöttek utazóink ezen füevő czetfélééről, mely 10 — 12 lábnyi hosszu s 5 — 800 fontot nyom. Ezen állatok az Apure és Rio-Meta valamint az Orénocoban is bővelkednek s húsok kedves eledelül szolgál a „guamok és ottomákoknak.“ Igen keresett eledel az a bűjtölők által, mivel a pap-ság ezen emlős állatot hal gyanánt tekinti. Másfél hüvelyknyi vastag bőriükből korbácsok készülnek, azon kegyetlen eszközök, melyekkel a szerencsétlen rabszolgákat sőt a missiókban lakó s szabad emberek jogaival bíró indusokat is büntetni szokták a szívetlen és zsarnok birtokosok.

Az Apure torkolatához közelgve, kivált az ariehunai missiótól fogva, kegyetlenül kellett utazóinknak szenvedni a rovarok csipéseitől, melyek arczot és kezeket béfedtek. Nem *Mosquitók* voltak ezek, melyek kis legyekhez vagyis *Simuliumok*hoz hasonlók, hanem *Zancudok*, melyek a mi *Culex pipiens*ünktől igen különböző, valóságos szúnyogok. Ezen szűrő rovarok csak nap lementé után jelennek meg. Sziványuk oly hosszu, hogy ha a függágy oldalára ülnek, azzal nem csak a függágyat, hanem a legvastagabb öltönyöket is áthatják. — Másutt a nagy mennyiségű jaguarok miatt nem szállhattak partra.

Különösen meglepte utazóinkat az, hogy ezen évszakbaa a Rio-Apure csak kevés vizet ad az Orénocónak, úgy hogy ott, hol ebbe ömlik, csak 60—80 ölnyi széles s csak 3—4 ölnyi mély; míg a *Cano ricco* nál Humboldt mérései szerint 136 ölnyi széles volt, s ősszel mint egy tenger önti el a szavanákat. Ezen tünnemény okát legfőképp azon átszűrődésnek kell tulajdonítani, melyről feljebb szólottunk.

Az Orénoco első megpillantása mélyen hatott utazóink ke-

lére. Ott hol az Orénocóba ömlik az Apure, roppant terjedelmű kiöntések vannak. A meddig szemeikkel láttak, mind vízzel vala fedve. Több lábnyi magas, fejjérő habok emelkednek ki a víz felületén, a folyam és a szél összetükközése által. Az egész természet itt kevésbbé elevennek látszik. Nem hallatszottak itt a különféle madarak kiabálásai. Csak itt-ott vágta keresztül egy két nagy krokodil, hosszú farkával, a hullámzó vizeket. A láthatárt erdők szegik be. Nagy terjedelmű s a nap égető sugári által elperzselt pusztas kiaszott lapályok, mint a tenger partjai, a légtükrözés játéka által úgy látszottak a távolban, mint álló vizek pocsolái.

Ezen néhány vonásból, a magány és nagyság ezen jelleméből, meg lehet ismerni az Orénocot, az új világ legméltóságosb folyamainak egyikét. Humboldt szerint itt a földnek, valamint a vizeknek is saját egyéni s jellemző tekintetök van. Ügyes tengeri utazó, már magának a haboknak alakja, a vizek színezete, az ég és felbök tekintetéből, azonnal kitalálhatja, ha az atlanti vagy a közép tengeren, vagy a nagy oceán északi részében van-e?

A szél kedvező volt utazóinknak, de a habok erőszakos csapkodásai által, a rossz esónak annyira hányódott vetődött, hogy többten roszul érezték magokat. A hullámok csapkodása, az egyenes szögletben egyesülő két folyam összetükközése által áll elő.

Az Orénoco, az Apure torkolata s a Curiquima közsikla közt rendkívül széles. Két ízben mérte azt meg Humboldt s 1996 ölnyi szélesnek találta; de az esőzések időszakában 5517 ölnyi szélességre is kiterjed az. A víz hőmérsékét Humboldt a víz közepén, hol az legsebesebb, 28°, 3, a partoknál 29°, 2 foknyinak találta. Az encamaradai hegyek úgy látszanak, mintha a tenger láthatára fellett emelkednének ki a vízből. Ezen hegyláncz roppant egymásra halmazott s megrepedezett granit-darabokból áll. Az Encamarada festői szépségét különösen neveli azon erős növényzet, mely a sziklák oldalait fedi, s csak gömbölyded csúcsaikat hagyja szabadon. Azt gondolnád, hogy az erdők közepéből kiálló régi omladványokat látsz magad előtt. Ezen granit-szikla-hegyek egyik oldalában fekszik a missio. Ezen hegy tetején, három roppant granit-henger emelkedik fel.

Az encamaradai kikötőben, melynek partját 40--50 lábnyi magas granit-szikla képezi, kevés időre megállapodtak utazóink. Az itteni misszio egy kis falu, melyet 1749-ben alapított P a t e r G i l i,

jezsuita s a „Storia dell Orinoco“ írója, ki 18 évig lakott ezen vadonban. Ezen kikötőben utazóink panapanai caribokkal találkoztak, kik a híres teknősbéka-tojás-halászatra utaztak. Mindnyája meztelen volt, ivekkel és nyilakkal ellátva. A kaczik (főnök), a eselédség, a bútorok, a hajó és vitorla veres színre valának festve. A caribok, csaknem athletikus testalkatú férfiak, és sokkal magasabbak, mint az eddig látott indusok. Sima és sűrű hajzatuk, mely a domboru homlokon keresztül el van vágva, feketére festett szemöldjeik, eleven, de a mellett sötét tekintetük, arcvonásaiknak rendkívüli keménységet kölcsönöznek. A nők igen nagyok, de undorító piszkosak, gyermekeiket hátaikon hordják, kiknek czombjai és lábikrái igen széles pamutvászon kötökkel voltak itt ott erősen átszorítva, s ki ezt nem teszi gyermekével, gondatlan anyának mondatik.

Az encamaradai hegylánczok átvizsgálása megerősítette Humboldt földgolyónk geologiai szerkezetére nézve azon nézetben, hogy a hegyek alkatában mindenütt, még ott is, hol azok minden szabály nélkül látszanak összcsoportosulva lenni, szabályos alakok utáni törekvés észlelhető. ¹⁾

Mi szoros viszonyban vannak valamely tartománynak physikai tulajdonságai a benszülöttek lelki tulajdonaival, bizonyítja az is, hogy ezen hegyek közt az indusok szelid természetű s földmívelő emberek. A Mapoye, Parcca, Javarana és Curaciacana indusoknak igen szép ültetvényeik vannak a savanákban, melyek ezen erdők mellett elterülvék.

Az Orinoco missióiban lakó indusokról egy igen nevezetes tényt is közöl Humboldt, mely mélyebb tekintetet enged vetnünk az emberi lélek titkaiba. A benszülöttek t. i. azt hiszik és beszélnek, hogy egykor ezen földeket nagy víz borította s hogy egykor a tenger hullámai Encamarada szikláit csapkodták, úgy hogy ős apáik csak csónakok által menekülhettek meg a közönséges özönvíztől. Ezen hiedelem, — mond Humboldt — nem kizárólag egy népnél, a tamanakoknál mutatkozik: egy historiai hagyományok rendszerének részét teszi ez, melynek elszórt részleteit „a nagy zuhatagok körüli Maypuresek s a Cauraba ömlő Rio-Erevato

¹⁾ Humboldt Voyage etc: T. VI. p. 262.

melletti indusoknál, sőt a felső Orénoco csaknem minden népénél feltaláljuk. Ha kérdezzük a tamanakokat, hogyan élte túl az emberi nemzet ezen nagy özönvizet, a mexicioiak vízkorát (*âge de l'eau*), azt felelik, hogy egy férfi és egy asszony egy *T a m a n a c u* nevű nagy hegyre, mely az Asiveru partjain fekszik, menekültek, s a Mauritia pálmafa gyümölcseit, fejkön keresztül, hátuk mögé vetvén, ezen gyümölcsök magvaiból férfiakat és asszonyokat láttak születni, kik a földet ismét megnépesítették. Ime itt van egész egyszerűségében — mond Humboldt — ezen jelenleg vad népek közt azon hagyomány, melyet a görögök képzelgésök minden bájaival felékesítének s melyet Ovid oly gyönyörű versekben mond el.

Ezen traditio nagy érdekét neveli azon tény, hogy néhány mérföldnyi távolságra az Encamaradától a savana közepéből emelkedik fel egy szikla, melynek neve *T e p u m e r e m e*, (festett szikla), melyen állatok ábrái s symbolikus (jelképes) vonások láthatók, hasonlók azokhoz, mint milyeket láttak utazóink, az Orenocon visszatértök alatt, nem messze az Encamaradán alól Caycara város mellett. Ezen hieroglyphikus képek, melyek csillagokat, a napot, tigriseket, krokodilokat ábrázolnak, gyakran oly magasan vannak a sziklafalakon, hogy csak igen magas állványoknál fogva lehetne hozzájuk jutni. Ha az ember a benszülötteket kérdezi, hogyan lehetett ezen figurákat oly magasra metszeni, mosolyogva felelnek, gondolván magukban, hogy azt csak afféle idegen fejr ember nem tudhatja, hogy a nagy vizek korában (a *l'époque des grandes eaux*) űsapáik hajóztak ily magasságban.

Az emberek ezen űs traditioi — mond Humboldt — melyeket földgolyónk felületén mindenütt elszórva találunk mint egy roppant hajtórés maradványait, a legnagyobb érdekűek fajunk philosophiai studiumára nézve. Mint némely növény családok, az éghajlat különfélesége s a magasságok befolyásának daczára, egy közönséges typus bélyegét hordozzák magukon, a népek cosmogoniai hagyományai, ugyanazon physiognomiát, a hasonlóság ugyanazon vonásait tüntetik fel, melyek bennünket csudálkozásra gerjesztenek. Az oly különböző nyelvek, melyek egészen elszigeteltnek látszó ágakhoz tartoznak, ugyanazon tényeket nyujtják. A kiveszett fajokról s a természet megújulásáról traditíók lényege csaknem min-

dig ugyanazon egy, csakhogy minden nép bizonyos helybeli színezetet ad annak.

A nagy terjedelmű szárazföldeken, valamint a Csendestenger legapróbb szigetein is, mindig a legközelebbi s legmagasb hegy az, hova az emberi nemzet maradványa menekült, s ezen esemény annál kevésbé régeinek látszik lenni, mennél miveletlenebb valamely nép s mennél kisebb egy ily népnek magáról öntudata. Ezen traditiókat, mint Humboldt mondja, éppen nem lehet a missionáriusok vagy a keresztyénség befolyásának tulajdonítani, ha figyelemmel tanulmányozzuk Mexicónak az új világ felfedezése előtti emlékeit, ha behatolunk az orénocói erdőkhöz s ha tekintetbe vesszük, hogy az európai telepítvények oly csekélyek s elszigeteltek, hogy azok a független bensülöttek szétszórt fészkeivel semmi összeköttetésben sincsenek. Éppen oly kevéssé lehet hinni, hogy a hegyek tetején találtató tengeri maradványok látása ébresztette volna fel az Orénoco népeiben azon eszmét, hogy egykor nagy vízáradások semmisítették meg egy időre az életműves élet csiráit földünk golyóján.¹⁾

Igen nevezetes egyébiránt az emberiség történetére nézve, hogy ezen vad népek egykor a granit-sziklafalakat használták fel eszméik s emlékezéseik örökítésére. Schomburgk Robert jeles utazó, ki Guyanát a londoni nagyhirű geographiai társaság megbízásából Humboldt után negyven évvel beutazta, s kinek köszönhetjük a tropikus világ legesudálatra méltóbb két növényének a Victoria és Elisabetha regianak ismeretét,²⁾ — a Gariki folyótól nem messze egy sor granit-sziklára talált, melyekbe sok figura volt bevésvé. Nagyon hasonlítottak ezek azon ábrákhoz, melyeket ő Waraputába az Essequibo mellett talált, csak hogy ezek nem voltak oly szabályosak, sem oly nagy mérvben rajzolvák, mint a Cabalaba és Corentyn mellettiek. A hieroglyphikus ábrák — így irt Schomburgk Humboldtnak — sokkal nagyobb kiterjedésben talátnak, mint azt ön talán gyanította. Expeditióm alatt, melynek czélja a Corentyn folyó megvizsgálása volt, néhány óriási ábrát talátnak, nem csak a Timéri sziklán (szél. 4^{1/2}^o, E.

¹⁾ Humboldt, Voyage etc. T. VI. p. 265 – 270.

²⁾ A Victoria úszó levelének átmérője öt hat lábnyi s a nap hő sugaraiban kinyíló virága néglábnyi kerületű.

hossz. $57\frac{1}{2}^{\circ}$ Ny. Gu.), hanem a Corentyn nagy zuhatagához közel, az éjszaki szél. $4^{\circ} 21' 30''$ és nyug. hossz. $57^{\circ} 55' 30''$ -ról is Greenwich-től. Ezen figurák sokkal nagyobb szorgalommal vannak kivive, mint bármelyike azoknak, melyeket Guyanában láttam. Magasságuk körülbelül tíz lábnyi s úgy látszik emberi figurákat ábrázolnak. A fejék rendkívül nevezetes. Körülveszi ez a főt, jókora terjedelmű s hasonlít a szent sugárzathoz. Kevésbé kidolgozott figurákat a Cugutuiri mellett is láttam, mely az északi szél. $2^{\circ} 16'$ -ban ÉNy.-tól a Essequibóba ömlik s később hasonló figurákat, magánál az Essequibónál is ez északi szél. $1^{\circ} 40'$ -ban is. Ezen figurák tehát, valódi tapasztalások szerint, az északi szél. $7^{\circ} 10'$ -tól egész az $1^{\circ} 40'$ -ig s a nyugoti hossz. $57^{\circ} 30'$ -tól a $66^{\circ} 30'$ -ig terjeszkednek Greenwich-től. A képes sziklák rónája, az eddigi tapasztalások szerint 12,000 négyszög mérföldnyire (15 hossz. mér földet számítva egy fokra) terjed, s magában foglalja a Corentyn, Essequibo és Orénoko medenczeit. Következést lehet ebből vonni a szárazföld ezen részének előbbi népeire.¹⁾ Legközelőbb Plasard francia orvos, ki a venezuelai Guyanában arany-bányákat fedezett fel, a Yuruari torkolatánál levő roppant sziklákon is számos hieroglyphikus jegyeket talált²⁾ mi mindinkább megerősíti azon tényt, hogy a legvadabb népekben is megvolt az ösztön viselt dolgaiknak s uralkodó eszméiknek örökítésére.⁴

Utazóinkat az északkeleti szél a boca de la Tortuga felé repítette. Ennek közelében fekszik egy sziget a folyam közepében, mely híres az évenkénti teknősbékalásatról, vagy mint itt nevezik, tojásaratásról (Cosecha de huevos). Több mint 300 emberből álló tábor találtak itt utazóink, mi reájok nézve annyival meglepőbb volt, mivel San-Fernando de Apurétól fogva, nem láttak egyebet vadon pusztaságoknál. A Guamok és uruanai Otomakokon kívül, kik vad és szelidíthetlen törzsököknek tartatnak, Caribok és más indusfajok voltak itt. Minden törzsök külön táborban volt, s másmásképp festett bőre által különböztette meg magát. Volt ezen zajgó csoportban néhány fejbőrű kereskedő is

¹⁾ Rob. Herman Schomburgk's Reisen in Guyana und am Orinoko, während der Jahre 1835 -- 1839. Leipzig 1841. S. 212.

²⁾ Bulletin de la Société de Géographie. Paris. 1858. Tom. XVI. (5-me Série) p. 110.

Angosturából. Az urunai missionarius, kivel itt találkoztak utazóink, s ki mint mondá, azért jött ide, hogy tojásaratás alatt minden reggel misét mondjon a hívőknek a szabad ég alatt s így egyháza számára olajat szerezzen, különösen pedig, hogy ezen indus és spanyol republikát, (respublica de Indios y Castellanos) kormányozza; rendkívül meg volt lepetve utazóink látása által. Utazásuk ezélja igen titokteljesnek látszék előtte. „Hogy lehet himni, hogy önök elhagyták hazájukat, hogy ezen folyamon a mosquitók által felfalassák magukat s oly földet méregessenek, melyek nem önökéi?“ Szerenesére, utazóink el voltak látva a missiók gvardiánjának ajánlólevelével s a varinasi kormányzó sógora, ki velök utazott, minden kétséget eloszlatott.

Az Orénoco ezen partjai tökéletes simaságu homoklapályt képeznek. A mennyire látnak önök — mondá a missionárius — ezen homokfekvet alatt teknősbékatojások vannak. Egy rúddal (vara) függőlegesen leszűrván, meg lehet határozni, micsoda mélységű a tojásfekvet. Ott hol a föld hirtelen fölemelkedik, tojást hiába keresnél; mert a teknősbéka nem tud magasra mászni. Gumilla atya azt mondja nevezetes munkájában (Orinoco Illustr. T. I.), hogy az Orénoko partjain kevesebb homokszem van, mint teknősbéka a folyamban, s ha emberek és tigrisek oly sokat meg nem ölnének azokból évenként, a hajózás is akadályozva volna általok. Azonban ez mindenesetre nagyítás, miután az Indusok bizonyossá tették utazóinkat, hogy az Orénocon fel nincsen egy sziget, vagy egy hely sem; hol bőven lehetne tojásokat találni. Azon nagy teknősbéka (Arrau), melytől ezen tojások származnak, 40—50 fontot nyom. Tojásai sokkal nagyobbak egy galambtojásnál. Igen félénk és gyanakodó állat az. Ott hol emberek laknak, vagy hol sok hajó jár, nem tartózkodik; legkisebb csörtetésre elbűvik. Januártól kezdve, martius 20—25-dikéig, midőn az Orénoco vizei legkisebbek s így az alacsony lapályok fedetlenek, az arrau teknősbékák seregestől kimennek a vízből a homokos partra s a napon sütkéreznek. Az indusok azt hiszik, hogy a nap heve elősegíti a tojást. Mártius elején, az elszéledt csoportok egyesülve, azon néhány sziget felé úsznak, hová rendszerint lerakják tojásaikat. Ezen szigetek: a Cucuruparu (Boca de la Tortuga) Uruna és Pararuma, az Apure és Orénoco összefolyása, és a nagy vizesések (Raudales) vagyis a Cabruta és az aturesi mis-

sio közt fekszenek. Ezer meg ezer teknősbékát láthatni ilyenkor, hosszú sorzatokban, kimászni a partra. Naplementével kezdenek az állatok tojni. Hátsó igen hosszú s görbe körmökkel ellátva, lábaikkal egy három lábnyi átmérőjű s két lábnyi mély gödröt ásván, ezen tojásfészkekbe (Nidada de huevos) rakják le rétegekbe tojásaikat. Midőn a teknősbéka, megtöltötte tojásaival a gödröt, betakarja azt földdel, hogy a tigris észre ne vehesse. A tojás kényszerűsége oly nagy, hogy sokszor a teknősbéka, a mások által ásott s még fedetlen fészkekbe új tojásfekvetet rak le s ezen nagy sürgés forgás oly nagy, hogy az által roppant mennyiségű tojás törik össze, úgy hogy a missionarius állítása szerint az által az egész aratásnak $\frac{1}{3}$ része elvesz. Sok teknősbéka elkésik, de nem sokat gondol a veszélylyel s az indusok előtt folytatja működését. Ezeket bolond teknősbékáknak (tortues folles) nevezik. Az indusok, kiknek felette nagy érdekökben áll, hogy a teknősbékák el ne széledjenek, öröket állítanak fel, minden zörejt vagy lárma eltávolítására.

Az indusok már mártius végén s april elején kezdik az aratást s ez a missionariusok felügyelése alatt a legnagyobb rendben történik. Mielőtt a jezsuiták s utánok a szent ferencziek ezen rendezést megalapították, a benszülöttek sokkal kevesebb hasznót húztak a természet ezen ajándékából. Most a földet az indusfajok szerint felosztja a missionarius, megbízottja által, miután a tojásréteg mélységét s tartalmát egy hosszú farúd vagy bambusznád által kipuhította. Utazóink mérése szerint, a part szélétől 120 lábnyira terjed el ezen hely. Mélysége egyremásra három lábnyi. Egy 120 lábnyi hosszú s 30 lábnyi széles föld (area) száz korsó (25 palaczknyi), ezer frank értékű, tiszta, szagatlan, sárgás olajat ad, melyet a missionariusok a legjobb faolajhoz hasonlítanak. Humboldt azonban azt mondja, hogy ezen állati olajnak, melyet a spanyolok teknősbéka zsirnak (manteca de tortugas) neveznek, büdös szaga van, mit annak tulajdonít, hogy már némely tojásokban, a nap melege által kifejlődtek a békácskák. Az indusok ezen olajat nem csak étetésre, hanem ételkészítésre is használják. A kereskedők 70—80 száztöli nyereséggel adják azt el.

Az uruanai lapály évenként ezer, s mind a három sziget 5000 korsó (bottle) olajat ad. Egy korsó megtöltésére öt ezer tojás kell. Ha 100 vagy 116-ra teszszük egyegy teknősbéka tojását, s ha fel-

teszszük, hogy $\frac{1}{3}$ része a tojásoknak öszvetört, kivált a bolond teknősbékák által: fel lehet tenni, hogy 5000 korsó olaj (jarres d'huile) nyérésére évenként 330,300 arrau teknősbéka kell, melyek 165,000 mázsát nyomnak, -- s hogy ezek ezen három helyen 33 millió tojást tojnak. Azonban ezen adatok, melyeket Humboldt a helyszínen gyűjtött, a valóságot nem közelítik meg, mivel emberek és jaguárok tömérdek teknősbékát elpusztítanak. A jaguártigris igen nagy ellensége a teknősbékáknak; egész a tojás helyéig kíséri őket, megrohanja a homokon s hogy annál kényelmesebben megehesse, hátukra fordítja őket, mely helyzetből felkelni nem képesek. És mivel többet felfordít a tigris, mint mennyit felfalni képes, az indusok sokszor felhasználják az ő ravaszságát s falánkságát. A teknősbékát a krokodilok, a Gallinazo sas keselyű s a gémekek is üldözik, s mint a jaguar úgy ezek is legkegyetlenebb ellenségei a napon épen kikelt teknősbékáknak (tortuguillos), noha azok soha sem másznak ki napra a homokból. Humboldt szerint ezen állatkák oly rendkívüli érzékenységgel bírnak, melynél fogva megérik, melyik oldalról jő a legnedvesebb levegő s egyszerre a legrövidebb útát választják a vízhez. ¹⁾ Különös, mint Humboldt megjegyzi, hogy mint a krokodilok, úgy ezen teknősbékák közt is, felette ritka a him, úgy hogy több száz közt alig lehet egy himet találni. Miben rejlik ezen különös tüneménynek oka, nem tudja.

A szigetet elhagyván, csak kevésbe múlt, hogy utazóink a kormányos meggondolatlansága miatt a habok alá nem merültek. Egy szélroham majdnem felfordította a hajót. A víz nagy erővel ömlött a csónakba s utazóink térdig állottak a vízben. Humboldt nagy nehezen tudta megmenteni irományait. Szerencsére ugyanazon szélroham helyreállította a csónakot. A vizet a Crescentia Cujete gyümölcseivel meritgették ki. Az Orénocóból még úszás által sem lehet biztosan számítani a menekülésre, miután nagyszámu s roppant nagyságu krokodilok s a vérszopó karibhalak leskelődnek mindenütt. Ezen csudás menekülés után egy száraz szigeten töltötték utazóink az éjt a folyam közepében. Gyönyörű holdvilágnál teknősbéka-héjakon ülve vacsoráltak s nagy örömmel szemlélték, hogy közülök senki sem hiányzott. A kiállott

¹⁾ Humboldt Voyage etc. T. VI. p. 294.

életveszély lelkök elébe tüntette utazóinknak a bizonytalan jövőndöt. Még csak három napig voltak az Orénocón s még 3 hónapi hajózás állott előttük sziklákkal rakott folyókon s kisebb hajókon, mint melyen most majd életüket veszítették. Az éj rendkívül meleg volt. Földre terített bőrökön fekve várták a reggelt. A mosquitók kinzásai naponta nevedektek. A jaguarok a rakott tüzek ellenére is átuszkalta k a szigetre. Utazóink igen közel halották reggel ordításaik at.

Az Orénoco szélességét, magas vizállásait, az Isla de Uruana és Isla de la manteca közt, 2674 ölnyi vagyis négy tengeri mérföldnyinek találták. És így itt az Orénoco, nyolczszor szélesebb mint a Nilus, Monfalout és Syou-nál, holott még itt utazóink 194 mérő földnyi távolságra voltak az Orénoco torkolatától. A víz hőmérséke 27°, 8, de néhol a folyam közepén 29°, 5 volt a százfokú hőmérőn, és így 3–5 fokkal melegebb mint Zaire vagy Congo Afrikában, hasonló távolságra az egyenlítőtől.

Ott hol az Orénoco a baraguani festői szépségű granithegyek közé szorul, Humboldt a folyamot 889 ölnyi szélesnek találta, holott az Uruanától fogva egész a Meta befolyásáig legtöbbször 1500—2500 ölnyi széles. Ezen esücsos gránithegyek ritkán magasabbak 120 ölnél s roppant egymásra halmozott, gyakran 80 lábnyi hosszu s 20–30 lábnyi széles, de széleiken gömbölyded kockákból állanak. Ezen alakot Humboldt egyedül az atmosphaerai befolyásoknak tulajdonítja.

Ezen vidék pusztaságát eleven színekkel tünteti előnkbe Humboldt. „Haszontalan kerestünk növényeket — mond ő — ezen sziklák repedékei közt, melyek meredekek mint a kőfalak s némi nyomait mutatják a rétegeességnek. Csak egy vén Aubletia törzsökerec találtunk (A. Tiburba) nagy alma forma gyümölcsökkel s egy új fajt az Apocynceák családjából (Allamanda salicifolia). Minden kő számlálhatlan mennyiségű iguanok s hártvás és széles újju gecékkel vala fedve. Úgy látszik, mintha ezen mózduatlanul, fel emelt fővel, nyitott szájjal heverő gyikok a forró léget lehellenék be. A szikla mellé támasztott hőmérő 50° 2 (40°, 1 Reaum.) mutatott. A föld habozni látszék a légtükrözés következtében, a nélkül, hogy legkisebb szélfuvallatot lehetett volna érezni. A nap közel volt a zenithez s szikrázó világa, melyet a víz felülete visszavert, ellenzetben volt azon veres gőzzel, mely köröskörül min-

den tárgyat beborított. Mi eleven benyomást szerez, ezen forró éghajlat alatt, délfelé, a természet esendje! Az erdők állatai visszavonják magokat a sűrűbe; a madarak elrejtőznek a fák lombjai közé vagy a sziklák repedékeibe. És mégis ezen úgy tetsző esend közepében, ha figyelmesen hallgatódzunk, a légen keresztül susogó leggyöngébb hangokra, valami tompa zúgás, folytonos moraj, s a rovarok dongása títi meg füleinket, mely a lég legalsóbb rétegeit ügyszólván egészen eltölti. Semmi sem képes az ember keblében annyira felébreszteni az életműves élet nagy terjedelmének és hatalmának érzetét. A rovarok myriasai mászkálnak a földön, vagy repkednek a nap heve által megperzselt növények körül. Minden eserjéből, a fák megrothadt törzsökeiből, a sziklák repedékeiből, a gyíkok, ezerlábuak és Caeciliák által átfurkált földből, némi zavaros zúgás hallatszik ki. Megannyi szavak ezek, melyek azt hirdetik, hogy a természetben minden lehell, hogy az élet ezerféle alakokban van elterjedve a poros és megrepesztett földben, mint a vizek keblében s a bennünket környező levegőben. Azon érzelmek, melyekre itt hivatkozom, nem ismeretlenek azok előtt, kik a nélkül, hogy az egyenlítő felé közelegnének, Olasz vagy Spanyolországot vagy Egyiptust meglátogatják. Ezen ellenzet a mozgás és esend között, a természet ezen élet és esendteljes tekintete, meglepi az utazó képzelgését, a mint a közép tenger medencéjébe, az olajfák, chameropsok és dátoly-pálmák hazájába lép.⁴¹⁾

A Baraguanban hiában kerestek forrást utazóink. A folyam vize pézsmaszagú s rendkívül kellemetlen édeslő ízű. Meglepő, hogy az Apure és Orenoko legszárazabb partjain, a folyó különböző részei közt, oly nagy különbség létezik. A víz hol igen iható, hol nyálkás anyagokkal teljes. A benszülöttek azt állítják, hogy annak okát a Caymánok bőrnemű s megrothadt héjában kell keresni. Mennél vénebb a Cayman, annál keserűbb annak héja. Nem lehet kétkedni, — mond Humboldt — hogy ezen nagy hullók hullái, a sokszor öt mázsányi tengeri tehének (Lamantins) s a nyálkás bőrű tengeri disznók (toninas) a vizet kivált az öblök s esavrodásoknál, hol a víz folyása lassúbb, megvesztegethetik.

¹⁾ Humboldt, Voyage aux régions équinoxiales. Tome VI. p. 307—309.

Azonban különös, hogy sokszor a víz legbűdösebb oly helyen, hol a döglött állatok száma legkisebb. Lehet innen képzelni, mennyi kellemetlenséggel kell ezen forró éghajlatok alatt küszködni az utazónak, kit örökös szomj kínoz, s kinek mégis oly vizet kell innia, mely azonkívül hogy 27—28 foknyi meleg, még bűdös is.

A Pararuma partján, utazóink ismét egy indus táborra találtak, kik ott ismét teknősbékatojás gyűjtésével foglalkoztak. Az indusok az unalomig panaszkodtak a roszt aratásról, mivel elkésvén, a krokodilok s a fehér gémekek egy neme (Garze) számlálhatlan mennyiségű fiatal teknősbékát faltak fel. Utazóinkat egy ajoupához vezették, melynek árnyékában a carichanai s a cataraktál mellőli missionáriusok a földön heverve s hosszú pipák-ból dohányozva kártyáztak. Bő, kék öltönyeik, leberetvált fejük s hosszú szakáluknál fogva, keleti embereknek lehetett volna őket tartani. Ezen szegény szerzetesek igen nagy szíveséggel fogadták utazóinkat s mindenféle utasításokkal szolgálták vízi útjuk folytatására. Mindnyája hónapok óta harmadnapos váltó lázban szenvedett, halvány s kiaszott volt, mi a vidék egészségtelen voltát tanusította.

A San Fernando de Apuréból hozott kormányos nem ismerve ezután az utat, felmondta a szolgálatot. A carichanai missionarius szerencsére egy szép csónakot (piroge) engedett át, jutányos áron utazóinknak. Az aturesi és maypuresi missionarius Bernardo Zea a tya, beteg léttére is, felajánlotta magát, hogy egész Brasilia határáig elkíséri utazóinkat.

A Pararumában összegyűlt indusok, érdekes elmélkedésekre nyújtottak alkalmat Humboldt-nak. Kit is ne érdekelne a vadságban élő ember stúdiuma s értelmi tehetségeinek fokkonkinti kifejlése? Mi nehéz ráismerni, a társaság ezen gyermeteg állapotában ezen mogorva, hallgatag s érzéketlen indusok gyülekezetében fajunk eredeti jellemére! Az emberi természet itt nem azon szelid egyszerűség vonásai alatt mutatkozik, melyről a költők minden nyelven oly elragadó képeket nyújtottak. Az orénocoi vadembert Humboldt épen oly ocsmánynak találta, mint milyennek azt a Mississippi mellett írta le a híres Volney, ki a különböző éghajlatok alatti embert oly találóan írta le. Feltűnő, hogy Humboldt minden gazdag tapasztalásai, minden mély belátása

és elfogulatlansága mellett is az emberfaj egységérőli tant védeni törekszik,¹⁾ s örömet elhítenni kívánna magával, hogy ezen indus benszöltek, kik a tűz mellett guggolva, vagy nagy teknősbéka héján ülve, földdel és zsírral bemázolt testtel s egész órákon keresztül az általok készült italra ostobául szegzett szenekkel, nem fajunk eredeti típusai, hanem egy elkoresosult faj, azon népeknek gyenge maradványai, melyek sok ideig el lévén szórva sivatag erdőkben, visszatértek a barbar állapotba!²⁾

Az indusok egyedüli öltözete, azon vörös festék (Onoto) melyel bőrüket befestik. Ezen festék a Rixa orellana beléből készül. Egy más sokkal becesebb festék, egy a Bignóniák családjából plántából készül, melyet Bonpland *Bignonia Chica* név alatt ismertetett meg. Amaz a plánta gyümölcséből, ez az illető növény leveleiből készül. Sajnálatos, hogy a missionáriusok felhasználva az indusok meztelenségét, ezen festékekkel kereskedést üznek s oly drágán adják el, hogy egy nagy termetű ember alig képes két hét alatt annyit keresni, mennyin annyi chicát vehessen, hogy testét veresre festhesse. Innen szegény emberek nem is használhatják azt. Oly nyomorult, — így szólnak az amerikai indusok, — hogy nincs miből testét megfesthesse.

Az onoto és chica használatát inkább a tetszvágyuak tulajdonítja Humboldt, — mi a legvadabb népeknek épen oly jellemző vonása, mint a civilizált népeknek — mint annak, hogy azáltal a bőr a mosquitók és zanecek szúrásai ellen megvédessék, mert a veresre festett bőrű indusok épen úgy ki vannak azoknak téve, mint a nemfestett bőrűek s a fehérék, s vannak népek az orénocoi missiókban s általában a tropikusok alatt, — hol a levegő tele van mérges rovarokkal, — melyek csak arcokat festik be.

Feltűnő volt utazóinknak, hogy az öreg asszonyok sokkal többet foglalkoznak testök felékesítéseivel, mint a fiatalok, holott ezen bőrfestés sok időt s bihetetlen türelmet kíván. Messziről látva ezen vadakat, azt hiú az ember, hogy síkos öltönyben vannak. Vannak oly nemzetek, melyek csak ünnepélyeken festik meg magokat, s ezt nélkülözhetlenebbnek és kevésbé szemérem-sértőnek tartják mint a guayacót (berhét). Ezen berhék részint

¹⁾ Kosmos. Erster Bd. s. 385.

²⁾ Humboldt Voyage etc. T. VI. p. 316.

fahéjból, részint pamutkelemből állanak. A férfiak szélesebb berhét hordanak mint a nők, kiknél, mint a missionáriusok mondják a szemérem kevésbbé eleven, mint a férfiaknál, mit már Columbus Kristóf is megjegyzett. Humboldt hajlandó ezen szeméremhiányt, a nők lealacsonyított s rabszolgai helyzetének tulajdonítani. Azonban a legújabb afrikai utazó, du Chaillu szerint, vannak népek az aequatoriális Afrikában, melyek alig tudják, hogy meztelenek. Midőn ő egy menyasszony kecséit leírja a menyegző napján, így szól: „igen egyszerűn van öltözve, vagy is épen nincs semmi öltöny rajta“¹⁾ holott mind e mellett a fan-nők épen nem betyke vagy illetlen magokviseletűek s az anyáknak nagy gondjuk van leányaik szüzességére. Mitöbb az Apingi és az Ashira néptörzsököknél szigorúan meg van tiltra, hogy a nőknek s különösen a hajadonoknak nem szabad több mint két kis pálmalevelrostokból készített négyyszöglapot hordani ágyékaik körül. A szemérem fogalma tehát bizonyosan más alapon fekszik eredetileg, mint azt Humboldt vélte.

Egyébiránt, ha a festett népek — mond Humboldt — oly figyelemmel tanulmányoztatnának, mint az öltönyös népek, kitűnnék, hogy a festés divatát a legtermékenyebb képzelődés és a legmozgékonyabb szeszély teremtették, épen úgy mint az öltözékekét.²⁾ Sokszor az indusok a legbizarabb módon utánozzák az európai öltönyöket. Láttunk Pararumában — mond Humboldt — olyakat, kik testökre kék zekét festettek, fekete gombokkal, s a missionáriusok szerint a Rio Caura melletti Guaymasok, onotóval veresre festetik testöket, széles kereszt esikokkal, melyekre ezüst esillár-pikkelyeket ragasztanak. Legmeszszebbre vitték a bőrfestést és mesterséges mázolás (tatouage) a déli tenger szigetein lakók. Megjegyzi Humboldt, hogy a rómaiak idejében a fejr népeknél is divatban volt a bőrfestés északi Európában, sőt ma is a perui hölgyek, finom s fejr bőrtük szépségét emelni vélik az által, hogy azt növényi festő anyagokkal mázolják be.

¹⁾ She is very simply dressed, or rather, like all the Fan women not dressed at all.“ L. Explorations and Adventures in Aequatorial Africa etc. By. Paul B. Du Chaillu. London 1861.

²⁾ Humboldt Voyage etc T. VI. p. 330.

A pararumai tanya alkalmat nyújtott utazóinknak több oly állatot látni elevenen, melyeket addig csak kitérve láttak az európai kabinétekben. Ezen apró állatokkal kereskedést üznek itt a missionariusok. A dohányt, Mami gyantát, chiea festéket, Gallitosokat (*coqs de roche*), Titiket, Capucinusokat s más itt igen keresett majomfajokat, becserelik ők vászonért, szügekért, fejszékért, horgokért, s tökéért az indusoktól igen olcsón, de drágán adják aztán el portékáikat. Utazóink több ily állatot megvásároltak s vittek el magokkal, hogy azok életmódját s szokásait tanulmányozhassák.

Lássunk néhány érdekes állatot.

A Gallitok vagy sziklai kakasok, melyeket Pararumában, pálmalevélszárakból készült szép kis kalitkákban árulnak, sokkal ritkábbak az Orénoko partján, mint a francia Guyanában. Mindedig csak az encameradai missióban s a maypuresi ruhagombokban találták azokat. Az Orénokóban elszórt apró gránitsziklák repedéseiben tanyáznak azok; azon sziklák közt, melyek itt oly számos zuhatagokat képeznek. Európában csak a him Gallitosoknak van becsök, melyek ha három évesek, pompás hajnalpír színek. A nőstények mindig sötét barnaszínek maradnak.

Az indusok a pararumai piacra többféle fajait hozzák a Sainak (*Simia capucina*), — melyek a sűrű majmok kis seregéhez tartoznak, — Marimondákat (*S. Belzebuth*), Titiket és Vinditákat. Ezen két utolsó faj, különösen magára vontá utazóink figyelmét. Az orénocoi Titi, (*Simia sciurea*) areza feje, csak egy kis fekete-kékes folt fedí száját s orra hegyét. A legesinosb alakú s legszebb aranyárga szőrű Titiket, a Cassiquiare partjairól hozzák. A Guariare partjain lakók nagyok és nehezen szelidíthetők. Egy majomnak sines oly gyermeki arca, mint a Titinek; arezkinyomása épen oly ártatlan, mosolygása épen oly pajkos s épen oly könnyen megy át az örömből a szomorúságba. Nagy szemei könyekbe lábbadnak, mihelyt félelem lepi meg. A rovarakat, különösen a pókokat, rendkívül szereti. Mily okos kis állat ez, bizonyítja az — mond Humboldt — hogy azon Titi, melyet magunkkal vittünk Angosturába, Cuvier természethistoriájának különböző réztábláit tökéletesen meg tudta egymástól különböztetni. Ezen réztáblák nem voltak színezve, és mégis a Titi hirtelen oda kapott kis kezével, mintha meg akarná

ragadni azon szöcskét vagy darázst, melynek rajzát elébe mutatuk; ellenben egészen közönbős volt a csontvázak és emlősök rajza éránt. Ha több ily kis majom van egy kalitkába zárva, s esőzés alatt a rendszerinti légmérsék két három fokkal alább száll, felhajtják farkokat, mely pedig nem forgó s nyakok körül tekerik, karjaikat s lábaikat egymásba fonják, hogy így egymást melegítsék. Az indus vadászok azt mondják, hogy az erdőkben gyakran lehet találni tiz tizenkét egyénből álló csoportokat, melyek keservesen kiabálnak, mivel a künlevők bejutni törekednek a meleg gombolyagba. Ha gyengített méregbe (Curare destemplado) mártott nyíllal lönek egy ily gombolyagba, nagy számú élő majomfiakat lehet fogni egyszerre. A leeső Titi anyjába csimpeszkedve marad s ha sebet nem kapott, nem is hagyja el azt. Nagyobb része azon Titiknek, melyek az indusok kunyhóiban találtnak, így szakasztattak el anyjok hullájától. Az öregebb egyének, melyek gyenge sebet kaptak, nem szokhatván a honosításhoz rendszerint elvesznek. A Titik, átaljában véve, gyöngéd félénk állatok. Igen nehéz őket az orénokoi missiokból a caracasi vagy cumanai partokra átültetni. Szomorúk s leverttek lesznek, a szerint a mint eltávolíttatnak az erdők megyéjéből s a Llanosokra átvitetnek. ¹⁾ Humboldt ezt a világosság nagyobb erejének s a nedvesség kisebb fokának vagy a parti levegő sajátosságos chemiai vegyületének tulajdonítja. Azonban véleményünk szerint nem kell az okot oly messze keresnünk. A szülőföldnek többnyire még az állatokra is magikus hatása van s annak összes fizikai tulajdonságai mulhatlan feltételei az egyéni élet tartóssága s vidorságának.

Az orénecoi-Titik s más Európában rég ismert majmuktól felette nagyon különbözik a *Macava hu* (*Simia lugens*) melyet a missionariusok *Vindita* vagy *Veuren deuil* névvel neveznek. Ezen állatkának, lágy, ragyogó s szép fekete szőre van. Arczát négyszögü s kékbe vágó fehéres színü álarcz fedi be. Ezen álarcz szemén orrán és száján elterül. Igen szép, csaknem meztelen kis fülei hajtókával birnak. Nyakán egy előről hüvelyknyi széles és egy félgyűrűt képző fehér öv látható. Lábai vagy inkább hátsó kezei feketék, mint egyéb része a testnek, de kezei külsőleg

¹⁾ Humboldt Voyage etc. T. VI. p. 336—339.

fehérek s belől ragyogó feketék. Ezen fehér foltok képzik a missionariusok szerint a gyász-özvegy fátyolát, nyakkendőjét és keztyűit. Ezen kis majom jellemét, mely csak az evésnél ül fel hátsó végtagjaira, épen nem lehet maga tartásából felfedezni. Igen szelid, félénk állatnak vélnéd; mely még ha éhség kínozza sem veszi el az eledelt. Nem szereti más majmok társaságát. A legkisebb Titi vagy saimiri látására is futásnak ered, szemei nagy eleven-séget tolmácsolnak. Sokszor egész órákig mozdulatlan marad, a nélkül hogy aludnék s mindenre figyelmez, mi körülte történik; de ezen félénkség és szelidség csak látszó. Ha egyedül s magára hagyva van, neki dühöd, ha egy madarat lát. Akkor mászik s bámulatos gyorsasággal szalad, prédáját megragadja mint egy macska s mindent megfojt a mit megkaparíthat. Ezen igen ritka s gyöngéd majom az Orénoco jobb partján, a santa-barbarai missionariok megett fölemelkedő gránithegyekben lehet, de a Guaviare partján is találhatik San-Fernando de Asabapo mellett.

Utazóink új csónakja, mint minden más indus csónakok, nem volt egyéb, mint egy tűz és fejsze által kivájt, negyven lábnyi hosszú s három lábnyi széles fatörzsök, melyben három ember alig ülhetett egymásmellett. Nehéz képzelni azon alkalmatlanságot, melynek az utazó ki van téve ily nyomorult, izgékony csónakokban, melyen legkisebb súlyegyenvesztés által is könnyen elmerülhetnek a benlevők. A missionariusok szigorú és könnyőreletlen eljárás, láncz és korbács által kényszerítettek néhány indust, kik a zubatagok közti tekervényes utakat ismerték, a követésre. Igen természetes, hogy a vad ember mindig vágyik visszatérni az erdőbe hol született s innen mivel a missiókban minden szabadságtól megfosztva, rabszolgaságban kénytelenek élni, kerülnek az orénokoi keresztyének telepítvényeit. Humboldt méltán kikel ezen kegyetlen visszaélések ellen. A szigorú eljárás épen oly kárhuzatos elv a vadak civilizatiójára, mint a gyermekek nevelésére nézve. Az erőszak a szellemi fejlődés s baladás minden esiráját kioltja, s azok, kik képzelt fensőségek kevély érzetében azt hiszik, hogy a gyengébb értelmi tehetségekkel bíró népre csak zsarnok eljárás által lehet hatni, lábaikkal tapodják az emberiség jogait, melyeknél fogva minden embernek szabad lelki tehetségeinek lehető kifejlését követelni s feledik, hogy egyedül erkölcsi befolyás

által lehet az embert a vadság állapotából kiemelni, állati szenvedelméit korlátozni, s a társas élet hasznos tagjává nevelni.

Utazóink april 10-én indulhattak el új csónakjokon. Hogy az kissé bővebb legyen, hátsó részében galyakból készült s mindkét oldalon kifelé hajló lugos volt alkalmazva. Ezen levélbolt (al toldo) azonban oly alacsony volt, a szél elleni óvakodás miatt, hogy alatta vagy csak görbén ülve vagy hosszában feküve lehetett maradni. Négy személy ülhet az alatt, de úgy, hogy alóla a lábak messze kinyúltak s így ha eső esett, félig megázott az ember. E mellett a galyakra terített ökör vagy tigris bőrön a fekvés igen kényelmetlen s fájdalmas volt. A csónak előrsze tele volt evező indusokkal, kik három lányi hosszu s kanáلالakú evezőkkel (pagaies) ellátva dolgoztak. Ezek mind meztelenül, kettesével ülve s rendkívüli öszhangzásban eveztek. Énekök szomorú s monoton volt. Madaraik s majmaik kalitkái — utazóink vándor menazseriája — részint a toldóhoz, részint a csónak orrához voltak megerősítve. Az éjjeli bivouac-nál utazóink a menazseriát s eszközeiket középre tették. E körül voltak helyezve függágyaik s aztán jöttek az indusokéi, s kívül a tüzek, melyeket nélkülözhetleneknek tartottak a jaguarok támadásai ellen. Hajnalban majmaik kiáltásai az erdei majmokéival olvadtak össze. A rabságban élő állatok ezen közlekedései a szabadságban élőkkel, valami megható s szomorú érzést gerjesztenek.

Az így megterhelt csónakban, utazóink a megszáritott plántáknak, podgyászaiknak, egy sextansnak, egy elhajlási boussole-nak s meteorologiai eszközeiknek, csak a fagalyrostélyzat alatt találtak helyet, melyen töltötték legnagyobb részét a napnak, erőtetett helyzetben. Ha valamit podgyászukból használni akartak, partra kellett szállniok. Ezen sokféle alkalmatlanságokhoz járultak még a mosquitók kinzásai s a fedező pálmafalevelekről le sugárzó fulasztó hőség. De mint Humboldt mondja, némi vidám kedülettel, a kölesünös jóakarát hajlamával s a pompás természet iránti eleven érdekléssel, mind ezt könnyen elviselik ezen nagy vízvölgyekben az utazók s megszokják ezen kellemetlenségeket.

A himlő által elpusztult pararumai missio helyét, a folyó jobb partján mutatták az indusok. A mult század közepe felé, itt történt, R o m a n a t y a bizonyítása szerint, hogy egy nagy vihar alatt jégeső volt. Ez azon egyetlen példa tudtomra — mond Hum-

boldt — hogy jég esett, egy a tenger felületével egy vonalban levő lapályon; mert a tropikusok alatt közönségesen csak 300 ölnyi magasságon szokott jég esni.¹⁾ Hasonló értelemben nyilatkozik Thibault de Chavallon, hogy a martinique-i lapályokon csak egyszer esett jég 1721 b.²⁾ de a mit Moreau de Jonn és túlságosnak mond.³⁾ Azt hiszi Humboldt, hogy a mindenütt egyenlő magasságon képződő jégeső, a 300 ölnyi vastagságu légrétegen keresztül, melynek közép hőmérséke 27°, 5'-tól 240-ig — a százfokú hőmérő szerint, — ismét elolvad. Ennek okát Muncke abban keresi, hogy a jégeső a tropikus tartományokban előállásakor kisebb, mint mérsékelt éghajlatok alatt — mint azt Humboldt is gyanítja⁴⁾ — s így könnyebben is elolvad a meleg légrétegekben.⁵⁾ Azonban ez épen nem magyarázza ki azt, miért oly ritka az aequatorialis földövben a jégeső s miért keresi csak a magas helyeket meg; még kevésbbé azt, miért oly gyakori a jégeső Európa s az egyesült státusok lapályain, hol az északi szélesség 40—43 fokai alatt nyárban épen oly hőség uralkodik, mint a tropikus tartományokban s a melegség fogyásában a nevedő magasságon alig van különbség, mint ez Humboldt észleleteiből kiviláglik. Igen nehéz — mond Humboldt — meteorologi-i ismereteink jelen állapotában kimagyarázni, miért esik jég Philadelphában, Rómában és MontPELLIÉR-ben a legmelegebb hónapokban, melyek közép hőmérséke 25—26° az alatt, míg az Cumanában, la Guayrá-ban s általában az aequatorialis tartományokban, nem történik.

Minden eddigi tapasztalatok s figyeleteknél fogva, kétséget nem szenvedő tény az, hogy a jégeső egészen helyhez kötött jelenet. Vannak helyek, hol, mennyire az emberek emlékeznek, soha jég nem esett, az alatt, míg onnan két három mérföldnyi távolságra igen gyakran történik az. Vannak helyek, hol az egy évben sem marad el. Bonstetten, ki az Alpések aljában helytartó volt, azt mondja, hogy a mendrisiói és luganói tisztségeknél, minden jó-

¹⁾ Humboldt Voyage etc. Tome IV. l. 196. és T. VI. l. 350.

²⁾ Voyage á la Martinique l. 135.

³⁾ Sur le Chimat des Antilles l. 49.

⁴⁾ Humboldt Voyage T. VI. 352.

⁵⁾ Gehele's physikalisches Wörterbuch, neu bearbeitet v.

szág és haszonbér kiszámításaiban előre ki van kötve, hogy a termékek tizedrészét minden évben semmivé teszi a jég.¹⁾ A híres v. Buch azt állítja, hogy ott hol Cretinek vannak, jég soha sem esik, sem az acostai meleg gőzös völgyben, se a forró Wallisben, hol több faluban, minden házajtó előtt ülnek ily szerencsétlen teremtmények. Ott hol sok golyva van — mondja ő továbbá — ott ritkán esik jég, több helyt épen nem.²⁾ Hogy ez azonban épen nem közöséges szabály, bizonyítja az, hogy sehol sincs több és nagyobb kifejlésű golyva, mint nálunk Marmaros vármegyében és mégis ott roppant jégesők vannak.

Honnan ered a jégeső ezen helyhez kötött jelleme? Ki tudná azt megmondani? A viszonyok sokszor ellenkezők, a feltételek különbözők. A tudományok jelen állásponjtján, azon feltételeket sem ismerjük, melyek alatt a vízeseppek megfagynak a viharos felhőben, s nem tudjuk, hogy ezen feltételek ugyan azok-e a mi éghajlatunk s az aequator alatt. A híres Volt a Sándor, a felbők villanyosságában kereste a jégeső képződésének okát, s teoriája nagy tetszésben részesült és még ma is talál pártolókra. Azonban a jeles Prechtl oly erős okokkal támadta azt meg, s oly alaposan kimutatta az abban rejlő ellenmondásokat, hogy jelenleg egy kitünő természetvizsgáló sem védi azt. Leginkább Buch teoriája fordította el arról a figyelmet, mely szerint a jégeső képződése az elgőzölgés procesussán (Verdampfungs-process) alapszik. Hogy a víz elgőzölgése nagy hideget hoz elő, azt különösen Leslie érdekes tapasztalatai vívják ki. Hasonló véleményt pártol legújabbán jeni professor Schmid is. Épen az — mond ő — hogy a jégeső helyhez s a nyári hónapokhoz szorítkozik s nappal gyakrabban fordul elő mint éjjel, bizonyítja, hogy az közel viszonyban van a felemelkedő légfolyammal. A nyári hőségben a földről felemelkedő légfolyam, a vizgőz, mely jégeső alakban esik le, oly magasságba emeli, hogy ott meg kell annak fagynia. De

Brandes, Gmelin, Horner, Muneke, Pfaff V. Bd. 1. Abth Leipzig 1829. I. 45.

¹⁾ Neue Schriften von Karl Victor. Bonstetten. IV. Th. Kopenhagen 1801. S. 44.

²⁾ Abhandl. der k. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, aus d. Jahren 1814—15. Physik-Klasse. S. 83.

honnan van, hogy a szélcsendővben, hol a légfolyam folytonosan s nagyszerűen emelkedik fel, oly ritkán jő elő jégeső? Erre a nevezett tudós azt feleli, hogy éppen ezen légfolyam kormányozza a tropikus légkör mozgásait s innen ritkábban bukkan hideg légfolyamokra.¹⁾ Azonban ezen magyarázat után csak annyit tudunk mint azelőtt. Hogy csupán az elgőzölgés képes legyen oly tekintélyes s néha alma sőt lúdtojásnyi nagyságu jégtömegeket, és pedig oly hirtelenséggel nemzeni, azt eddigi tudományos ismereteink nyomán igen nehéz megfogni és kimagyarázni. Innen Humboldt is ezen rejtélyes tünemény magyarázatában csak némi gyanításokat állított fel.²⁾

A szigetekkel rakott Orénoko több ágakra oszlik fel. A folyó egész szélessége 2500—3000 ölnyi. A Canno Aujacoa és a Rio paruasi közti tartományban az erdők mindig kiterjedtebbek lesznek. Nem messze az Orénokótól, egy pálnaferdő közepéből, egy elszigetelt s véghetlen festői tekintetű szikla emelkedik fel. Egy hasáb-idomú (prismatikus) oszlop ez, melynek meztelen s meredek falai majd kétszáz lábnyi magasságnak. Csücsát, mely az erdő legmagasb fáit túlhaladja, lapos és vízirányos sziklazátony koronázza. Ezen csücslapot, melyet a missionariusok pik-nek vagy Mogote de Cocuyzá-nak neveznek, más fák koronázzák. A természet ezen maga nagyságában egyszerű emléke — mond Humboldt — a cyclopsok maradványaira emlékeztet bennünket. Erősen kitért körvonalai, a tetején felnyuló fa és cserje csoportok, elválnak az ég kékjétől. Úgy látszik, mintha egy erdő emelkednék fel a másik felett.

A Paruasi torkolatánál az Orénoko öszveszorul. Keletre egy lapos csücsű s közel háromszáz lábnyi magas hegy nyulik el, melynek tetején egykor a jezsuiták erőssége volt (fortaleza de San Francisco Xavier), mely három ágyúteleppel s egy osztály kato-

¹⁾ Lehrbuch der Meteorologie. Bearbeitet v. Dr. Ernst Erhardt Schmid. Professor zu Jena. Leipzig 1860. S. 773.

²⁾ Igen kívánatos volna, hogy természet-vizsgálóink a jégesők statistikájára nagyobb figyelmet fordítanak s minden hazánkban előforduló jégeső helyiségét, kezdetét, lefolyását, terjedelmét, idejét, járányát, minőségét, az azzal együttjáró természeti tüneményeket, s minden erre vonatkozó körülményeket pontosan feljegyeznének s tanulmányaik egyikévé tennék.

nasággal volt mindig ellátva, melynek rendeltetése nem csak az volt, hogy a missiókat a caribok megtámadásai ellen védjék, hanem támadó esatákra is, vagy mint itt mondják, lelkek hődítására is (conquista de almas) használtattak. A katonák pénzjutalom által ingereltetve, fegyveres kézzel rohanták meg a független indusokat, mindent, ki ellenált megöltek, felgyújtották a kunyhókat, feldúlták az ültetvényeket s öregeket, nőket és gyermekeket fogságba hurczoltak. Ezen foglyok a missiókba szétosztattak s mennél távolabb helyekre, hogy szülőföldjeikre többé vissza ne mehessenek. A lélekhődítás ezen erőszakos módját tiltották ugyan a spanyol törvények, de eltűrték a polgári kormányok s dicsérték a jezsuita superiorok, mint hasznos eszközt a vallásnak s a missiók nevelésének. „Az evangyéliom szavára csak ott hallgatnak, mondá igen naivul egy orinokoi jezsuita — épületes leveleiben ¹⁾ — hol az indusok hallották a fegyverdurrogást (el eco de la polvora.) A szelidség igen lassu eszköz. A benszülöttek megfenyítése, nagyon elősegíti a megtérést.“

Ezen elvek, melyek lealacsonyítják az emberiséget, hihetőleg nem voltak, — mint Humboldt mondja, — a társaság minden tagja által elfogadva, noha megvallja, hogy ezen szüronyok általi lélekhődítás (conquêtes spirituelles) oly szellemi kormánynak, melynek fő feladata volt a missiók nevelése, megrögzött bűne volt. Vigasztaló, hogy ezen rendszert nem követték a sz. Ferencz, sz. Dominik és sz. Ágoston rendű szerzetesek, kik ma déli-Amerikának oly roppant részében uralkodnak s kik szelid vagy durva erkölceik által oly hatalmas befolyást gyakorolnak, annyi ezer benszülött sorsára.

A Rio-Paruasi torkolatán túl, az Orénoko ismét öszveszorul. Apró szigetecskékkel s gránit sziklatömegekkel van az itt tele, melyek apró vizeséseket (rapides) képeznek, de a melyek nem veszélyesek. Egy sziklasor (Randal de Marimara), csaknem az egész folyamon keresztül megy. Utazóink egy szük csatornán mentek át, melyben a víz bugyogó rohammal ömlik előre, egy 80 lábnyi magas s 300 lábnyi kertületti, minden rétegzet és hasadás nélküli gránit tömeg (Piedra de Marimara) alól.

Egy a folyam által képzett tágas öböl közelségében van a

¹⁾ Cartas edificantes de la Compañia de Jesu. 1757.

c a r i c h a n a i missió. A sziklás partok, melyek, hol szén, hol ónszintűek, hosszú fekete árnyakat vetettek a folyó színére. — Utazóink a paplakban (convento) töltötték az éjt, a jó missionarius de Torre ajánlatára, miután már tizennégy napig nem háltak fedél alatt. A missióban lakó indusok a Saliva nemzethez tartoznak. Kellemetlen orrhagyon beszélnek. Nyelvök az Orénoko melletti legelterjedtebb anyanyelvek egyike, a karibe, tamanak, maypure, ottomak, guahive és jaruro nyelveken kívül. Gili atya szerint az ature, piraóa és quaqua vagy mapoje csak a saliva nyelv dialectusai. Humboldt a sa'iva nyelv gyermek állapotát a leíró öszvetételekből származtatja. Így a menykövet a saliva indusok, mint a baszkok felhőropogásnak (odotsa); a napot a magasban levő embernek (mume seke-cocco) nevezi. ¹⁾ Ezen öszvetéleti különösségeket azonban más amerikai nyelvekben is feltaláljuk. Kérdés egyébiránt, vajon ezen mindenesetre gyermek állapotban, képes-e ezen vadnyelv, magasb kifejlésre, nemesb formákra emelkedni, vagy mi egyre megy, ezen vad népek értelmisége, rejti-e magában némi csiráját a miveltségnek? Mi abban igen kételkedünk.

A saliva indusok egyébiránt társalgó, szelid, csaknem félnék s magokat könnyen megadó emberek, honnan a jezsuiták velök igen meg voltak elégedve. A zenére nagy hajlamuk van a saliváknak. Már régóta használnak ök égett földből készült négyöt lábnyi hosszú trombitákat, melyeknek igen bús hangja van. A jezsuiták szép templomi zene s oktatás által ápolták ezen hajlamot, s most a benszülöttek hegedűt, brügöt, gitárt és fuvolát játszanak.

Az utazónak egyébiránt felette nehéz és kellemetlen, oly népek közt utazni, kiknek nyelvét nem érti. A mint missiómat elhagyják önök — mondá az uruanai szerzetes — úgy fognak utazni mint némák. És ez csaknem teljesedésbe ment. A nyelvnek sokfélesége — mond Humboldt — melyeket a Meta, Orénoco, Cassiquiare és Rio-Negro partjain beszélnek, oly csudálatos, hogy bármily nyelvtalentommal bírjon is valaki, soha magának azzal nem hizeleghet hogy azokból annyit képes legyen megtanulni, mennyivel a hajókázható folyamok hosszában magát megértethesse. Nem volna arra elég, még ha tízféle nyelvet a karibe vagy karina, a guamo

¹⁾ Humboldt Voyage etc. T. VI. p. 361.

guahive, jaruro, ottomak, maypure, saliva, marivitan, maquiritare, és guaika nyelveket tudná is, melyeknek csak idomtalan grammatikai léteznek s melyek kevésbé hasonlítanak egymáshoz mint a görög, német és persa. ¹⁾ Utazóink sokszor a lomha tolmácsokat (lenguarazes) mellözve, jelbeszéddel éltek s úgy tapasztalták, hogy a benszülöttek ritka ügyességgel bírnak, magok megértésére.

A carichanai missió környéke igen kellemetes. A kis falu, melyben Humboldt 1800-ban 150 Salivat talált, azon füvel fedett lapályok egyikén fekszik, melyek Encamaradától fogva, egész a maypuresi vizeséseken túlig elválasztják a gránit hegyek láncsait. A láthatár mindenütt, részint sötét színű s erdőkkel fedett, részint kopasz, a lenyugvó nap tűzével aranyozott sziklás csúcsú hegyekkel van szegve. Mi ezen vidéket különösen jellemzi, az azon csaknem minden növényzetnélküli sziklazátonyok (laxas), melyek több mint nyolczszáz lábnyi kerületűek, s melyek alig emelkednek néhány hüvelyknyire a környező savana felett. Meglepve kérde az ember, — mond Humboldt — vajjon valami rendkívüli forradalom hordotta-e el innen a földet és növényeket, vagy talán itt meztelen mutatja-e magát földünk gránit magva, mivel az élet csirái nem fejlettek még ki minden pontjain? Ugyanazon tünemény látszik mutatkozni a Shamo-ban, ²⁾ mely Mongolországot elválasztja Chinától. Humboldt azt hiszi, hogy ezek valóban magas síkok volnának, ha a környező lapályok nem volnának homokkal és földdel fedve, melyet a víz hordott az alacsonyabb helyekre. Igen érdekes látni a carichanai kő-plateau-kon, a keletkező növényzetet kifejlése különböző fokain. Láthatni ott a követ felhasító s kisebb nagyobb vastagságú kérégekbe egyesülő zuzmokat; a leves növényeket tápláló homokrakáskákat; a gyökerek és levelek maradványiból képződő fekete földdel tölt, s az örökzöld cserjék bokrai által árnyékolt gödröket. Úgy néz ez ki, mintha a természet szépségeinek benső értelme által vezérelt ember szelidíteni akarta volna ezen tájak vad tekintetét.

¹⁾ Humboldt Voyage etc. T. VI. p. 367.

²⁾ A Shamo (a mongolok Gobi ja) egy 35,000 négyszög mérföldnyi területű roppant homok-pusztá, fű és víz nélkül, melynek keleti része kötésegek s öszvetördelt szikladarabokból áll.

A missiótól két három mérföldnyire nagy különféleséggel kínálkozott a gazdag növényzet s Bonplandnak bő alkalmat nyújtott növény-gyűjteményének gazdagítására. Humboldt csak néhányat említ fel: a Paraguant (Macronemum tinctorium), melynek héja veres festéket ad; a mérges gyökerű Guaricamó-t (Ryania-coccinea); a Jaracanda obtusi foliát és a Saliva indusok Serappe-ját vagy Jape-ját (Dipterix odorata Wild. vagy Baryosma Tongo Gaertn.), d' Aublet Coumarouná-ját, mely az egész Terra-Firmában ¹⁾ híres, illatos gyümölcse miatt. Ezen gyümölcsöt tona vagy tongo-bab név alatt, porrá törve a fehér ruha közé teszik Carracasban, Európában pedig a burnóthoz vegyítik.

Ápril 10-én az Orénoko nevedezni kezdett s csakhamar három lábnyival magasabban állott mint rendszerint. A bensztlötttek egy gránit falra mutattak, hol a nagy vízáradások nyomai látszottak. Utazóink azokat 42 lábnyi magasnak találták, mi két annyi mint a Nilus közép áradása. Mi tagadhatatlan tény s mi minden itt lakó képzelődését melegezte az, hogy Carichanában, San-Borjában, Atures és Maypuresben, ott hol a folyam útát tört magának a hegyek közt, a mostani legmagasb áradások felett, száz, néha százharmincz lábbal magasabban láthatni, fekete csíkokat s kivájásokat, melyek a régi vízállásokat jelelik. — Az Orénoko folyama — mond Humboldt — mely nekünk most oly pompásnak s méltóságosnak látszik, nem volna hát egyéb, mint azon roppant édes vízfolyamok gyenge maradványa, melyek feldagaszta a hegyi havak, vagy bővebb esőzések által, mindeuütt sűrű erdők által árnyékolva s megfosztva azon lapályoktól, melyek az elpárolgást elősegítik, áthúzódtak ezen tartományon, az Andektől keletre, mint valami beltengerek ágai? Micsoda állapotban lehettek akkor Guyana alacsony vidékei, melyek most évenkénti kiöntéseknek vannak kitéve? Mi csudás mennyiségű krokodilok, lamantinok és boák lakhattak itt akkor ezen roppant földéken, melyek majd álló vizek posványjaiból, majd száraz, repedékes lapályokból állottak! Az egykori zsebajos világot csendesebb váltotta fel. Az Andesek magaslatán, a Mastodonok s való-

¹⁾ Így nevezték a spanyolok az amerikai continens azon részét, mely az Amazontól északra fekszik, és így Venezuelát, új Granadát és az Isthmus tartományt.

ságos amerikai elefántok csontjai vannak elszórva. A *Megatherium* az uruguay-i lapályokon lakott. Mélyebben ásván a földet, a magas völgyekben, hol most a pálmafák vagy fanemű száfrányok nem tenyészhetnek, közzén fekveteket találunk, melyekben az egyszerű növények seregéből óriási maradványokat fedezünk fel. Volt hát egy távol korszak, melyben a növények seregei máskép voltak elosztva, midőn az állatok nagyobbak, a folyamok szélesebbek és mélyebbek voltak. Itt végződnek a természet emlékei, melyeket megtudakozhatunk. Nem tudjuk, hogy az emberi nemzet, mely Amerika feltalálásakor alig mutatott néhány gyenge törzsököt a Cordillérak keleti oldalán, leszállott-e már a lapályokra, vagy valjon a nagy vizekről régi traditió, mely az Orénoko, Erevato és Caura népei közt találtatik, más éghajlatokból terjedt-e el az új continens ezen részébe. ¹⁾

Carichanán túl, honnan utazóink april 11-én indultak el, mindig több több gránit-szikla találtatik a folyóban. Egy nagy szikla mellett kellett elmenniök, melynek nene *Piedra del Tigre*. A folyam ott oly mély, hogy egy 22 öles mélységmérővel nem érték fenekét. Estve felé nagy szélvész kerekedett. Az eső ömlött s utazóink áztak a levélfedél alatt, de legalább kis időre mentve voltak a mosquitóktól, melyek nappal kegyetlenül kínozták. A cariveni vizesésnél a haladás nehéz a gyakran előforduló örvények miatt. Az Orénokóban sok ily örvény van, épen úgy mint az Amazonban. *De la Condamine*-t, egy kinyuló szikla alatti örvény az Amazonban tovább egy óránál sodorta köröskörül, s említi ő, hogy egy szegény missionárius, kinek csónakja egy ily örvénybe tévedt, két napig folytonosan köröskörül sodortatott s az éhenhalástól csak azáltal menekült meg, hogy a folyó hirtelen feldagadt, mi által csónakja a folyó közepére jutott ²⁾

Utazóink a cariveni vizesés közelében majdnem így jártak. A vizek minduntalan a folyó közepére lökték a parttól a hajót. Két igen jeles úszó *Saliva indus* a vízbe ugrott s kötél segítségével vonták ki a hajót a *Piedra de Carichana vieja* nevű kopasz sziklához, melyen tölték utazóink az egész éjet. Az ég

¹⁾ Humboldt *Voyage etc.* T. VI. p. 373—375.

²⁾ *The Quarterly Review.* Vol. XXI. London 1819. p. 350.

majdnem egész éjjel dörgött s a dühöngő hullámok a gyenge hajót elszakasztással fenyegették.

A granit szikla, melyen töltötték utazóink az éjt, egy azok közül, hol az orénokoi utazók gyakran, napfelkölte felé, földalatti hangokat hallottak, melyek az orgonahangokhoz hasonlítanak. Ezen köveket a missionáriusok *laxas de musica*-nak nevezik. Ez boszorkányság (*cosa de bruxas*) mondá a fiatal indus kormányos, ki spanyolul tudott. Utazóink ezen titokteljes hangokat soha sem hallották, de a hiteles tudósítások nyomán nem kételkednek annak valóságáról. Humboldt azt hiszi, hogy ezen tünemény a légkör bizonyos állapotából ered s különösen a föld alatti és a külső lég hőmérséke közti különbség által áll elő, mely legnagyobb napfelköltekor, vagyis azon pillanatban, mely egyszersmind legtávolabb van a megelőző nap hevének maximumától. A szikla, mely nappal 48—50 foknyi bőségben van, s éjjel 39 foknyi meleg, azalatt míg a környező levegő 28 foknyi, tele van igen vékony s igen mély repedésekkel. Az ezeken kitóduló légfolyam hozza elő Humboldt szerint azon orgona hangokat, melyeket hall az, ki fülét a kősziklára fekteti. A repedésekben rejlő csillámlevelkébe ütköző lég nem tehet-e sokat ezen hangok módosítására? Nem hihető-e — kérdi Humboldt — hogy Egyiptom egykori lakói, szüntelen fel s alá jártokban a Niluson, ugyanazt a figyeletet tették a Thebais valamelyik szikláján, s hogy a sziklák zenéje nyújtott alkalmat a papok alakosságaira Memnon szobrában? Talán midőn a rózsza újju Aurora hangot kölcsönzött dicső fiának Memnonnak¹⁾, ezen hang, egy az oszlop aljzatába rejtett ember hangja volt; de az orinokoi benszülöttek figyelete természetes módon látszik kimagyarázni az egyiptomiak hitét azon körül, mely napfelköltekor hangokat adott.²⁾

Humboldttal csaknem egy időben hasonló eszmékre jött három francia utazó: Jomard, Jollois és Devilliers urak. Azon helynek közepében, hol a karnaki palota állott, nap-

¹⁾ Ezek egy felirat szavai, melyek azon hangokról tesznek bizonyosságot, melyek a Pachon hónap 23-án, Antoninus uralkodásának tizedik évében hallattak. (L. Monumens de l'Égypte ancienne. Vol. II. p. XXII.

²⁾ Humboldt Voyage etc. T. VI. p. 379.

felköltekor oly pattanást hallottak, mint milyet egy kettészakadt húr csinál. A régiek épen ily pattanáshoz hasonlóan éltek, Memnon hangjáról szólván. A franczia utazók épen úgy nyilatkoztak mint Humboldt, hogy a megritkult levegő átmenete a hangzó kő repedékein, adott alkalmat az egyiptomi papoknak a Memnonium alakosságainak feltalálására. — Bármily elméseknek lássanak azonban lenni ezen magyarázatok, tudványunkat kielégíteni nem képesek; mert nehéz megfogni, miként állnak elő csupán a felkelő nap sugári által megritkult levegő feltódulása által, elszakadt hárfahúr vagy orgonahangok. Memnon kolossalis szobrai egyébiránt ma is láthatók s ezer meg ezer utazó vándorolt oda minden időben s minden országból. A hangzatos képszober alján mindennemű nyelven irt nevek örökitvék, sokszor annak bizonyításával, hogy az író a mesés hangot hallotta.¹⁾

Utazóink april 12-én reggeli négy órakor indultak tovább. Az indusok tízenkét és fél óráig eveztek félbeszakasztás nélkül. Ezen egész idő alatt nem ettek egyebet, mint maniokot és pi-sang-gyümölcsöt. Ha gondolóra vesszük azon küzdelmet a hatalmas folyó hullámival s a folytonos vizeséscikkel s az izmok azon szakadatlan megfeszítését két hónapi hajózás alatt, méltán meg-lepi az embert az Orénoko s Amazon melletti indusok erős testalkata s nélkülözései, kivált ha meggondoljuk, hogy táplálkozásuk nem egyéb, mint némely keményítőnemű és cukros anyagok, néha hal és teknősbéka tojás-zsír-ból áll.

A folyó medre 600 ölnyi darabon át tele van gránit szik-lákkal s a hely neve Randal de Cariven. A víz ezen szik-lák közt alig öt lábnyi széles csatorrákat képez s néhol borzasztó zugással ömlik alá. A sziklák közt sokszor beszorul a csónak, s ilyenkor az evezők a vízbe ugornak, kötelet akasztanak a sziklák csúcsába, hogy a hajót tovább húzhassák. Ezen munka igen las-san megy s utazóinknak idejük volt az alatt a sziklákat meg-mászni, melyek gömbölydedek, igen feketék, fénylők mint az ön s növényzet nélküliek. Valóban rendkívüli látmány — mond Humboldt — hogy földgolyónk legnagyobb folyamainak egyike úgy szólván elenyészik. A sziklák közti csatornák sokszor több

¹⁾ Handbuch der gesammten ägyptischen Alterthumkunde von Dr. Max. U h l e m a n n. 3. Th. Leipzig 1858. S. 184.

mint 25 ölnyi mélységtek. A Randalban nem láttak utazóink krokodilt. Ugy látszik, hogy azok a vizeséseket nem szeretik.

Utazóink 9 órakor értek a Meta torkolatához, mely kivéve a Guaviáret, legnagyobb az Orénokóba szakadó vizek közt. A Dunához lehet azt hasonlítani. Mélysége 26 de néhol 84 lábnyi. A két folyam egyesülése pompás tekintetet nyújt. A keleti oldalon egyes sziklák emelkednek fel. Az egymásra halmozott granitdarabok, mint váromladékok tűnnek messzire fel. Roppant homoklapályok választják el a folyót az erdők szegélyétől, de azok közepében egyes pálmafák tűnnek fel a láthatáron, melyek a hegyek csúcsait megkoronázzák. Egy az Orénoko közepében levő nagy sziklán, melyet türelem sziklájának (Piedra de la Paciencia) neveznek, mivel sokszor két napot is el kell itt tölteni a csónakoknak, hogy a szikla által előálló vízörvényből kimeneküljenek. Humboldt felállította eszközeit, hogy a Meta torkolatát astronomiailag meghatározhassa: s úgy találta, hogy annak hosszúsága $70^{\circ} 4' 29''$.

A Rio Meta, mely a Casanare roppant lapályait keresztülfutja, s mely az új-granadai Andesek aljáig hajókázható, egykor nagy politikai és kereskedelmi fontosságú leendő, mint Humboldt mondja, Guyana és Venezuela lakosaira nézve. A Golfó Tristótól fogva, az Orénokon és Métán fel lehet menni hajón, egész 15—20 mérföldnyi távolságra Santa Fr. de Bogotától. A Meta ugyanazon szélesség alatti esatornákat köt össze, de a melyek közt termékeikre nézve oly nagy a különbség, mint Senegal és Franciaország közt.

A Meta partjain sokkal több népesség van, mint az Orénoko mellett. 14 részint igen népes keresztyén gyarmat van itt, de a Panto és Casanare torkolatától fogva több mint 50 mérföldnyi távolságra ki van a Meta téve a Guahibo vad nép megtámadásainak, mely, mint mondják, néhány ezer főből áll. És így portyázó indus csoportok s erdei vad állatok tanyája a szép termékeny föld s meg van akadályozva mind a földmivelés mind a kereskedés. Azon nyomorult egyedárusság eredménye az, mely minden spanyol gyarmatok mérge, mely elzárja nem csak a Metát, hanem annak nemesb törzsökét, az Orénokót is. Egyébiránt Venezuelai 1819 óta független szabad státus lévén, hihetőleg az erőtéljes tábornok

Paeznek sikerült a civilisatio jótéteményeit ezen miveletlen tartományra is kiterjeszteni.

A Meta torkolatától fogva a kösziklák száma kevesbedett az Orénokóban. A folyam itt 500 ölnyi szélességű volt. Éj vala, mikor utazóink a R a n d a l d e T a b a j e -hez értek. Az indusok nem mertek neki hajtani a zuhatagnak, s így utazóink kénytelenek valának, egy több mint 18 foknyi hajlásu sziklalapon, melynek repedékeiben nagy sereg denevér honolt, igen kellemetlen helyzetben tölteni el az éjt. Egész éjjel, igen közelre hallották a jaguarok ordításait, melyekre nagy kutyájok hosszú vonitással felelt. Az éj ijesztő sötét volt. Az Orénoko zuhatagainak siket morájába vegyült a menny dörgése, mely távolról az erdő felé hallatszott.

Hajnalban (ápril 13) elhagyták utazóink a tabajé-i vízesekeket s a san-borjai két éves missiónál partra szállottak. Hat Guahibó-k által lakott házat találtak itt. Semmiben sem különböznek ők a vad indusoktól. Elég nagy és fekete szemek több eleven-séggel birtak, mint a régi missiókban lakó indusokéi. Utazóink pálinkával kínálták őket, de még csak meg sem akarák kóstolni. A fiatal leányok arczai tele voltak fekete kerek foltokkal, mint melyek által az európai nők képzelték egykor, bőrük fejrségét emelhetni. Egyébkint a Guahibók nem festik testöket. Többeknek szakálluk volt s kevélykedni látszottak abban. Termetök elég karsu volt; de Humboldtot meglepte az, hogy mint a Salivák és Makók, úgy ezen indusoknál is az arczvonásokban oly kevés egyformaság van. Tekintetök sötét és szomorú. Akaratlanul eszükbe jut itt az, mit Humboldt egy más helyen mond, hogy azon majmok, melyek legközelebb állnak az emberhez, szomorú arczvonásokkal bírnak. Nincsen indus törzsök, melyet nehezebb lenne földhöz kötni mint a Guahibót. Inkább eszik rothadt halat, rinyát (Scolopendra) és férgeket, mint hogy egy kis darab földet míveljen. „A Guahibo—mondják más indusok—megeszik mindent mi földön és föld alatt van.“

Az Orénokón fel, noha délhez közelebb, a melegség nem hogy nevedednék, hanem inkább alább száll. A levegő nappal 26° vagy 27,5. éjjel 23°,7 volt. Az Orénoko vize rendszerinti hőmérsékét 27° 7 megtartotta. Mind e mellett is a mosquitók kínzása kegyetlenül nevededett. Utazóink sehoh sem szenvedtek annyit mint San-Borjában. Nem lehetett beszélni, vagy az

arczot felfedni, a nélkül hogy száj és orr azonnal tele ne lettek volna ezen rovarokkal, s a bőr annyira égett a csipésektől, mintha a lég tüzes lett volna¹⁾. A krokodilok itt rendkívül nagyok, 22—24 lábnyi hosszuk voltak.

A zancudok miatti szenvedések jökor reggel útra kelni kész-tetek utazóinkat april 14-én s a következő éjt a gazdag növény-zetti Panumana szigeten bivouacban töltötték. Mennél tovább ha-ladtak az Orénokón, annál impozantabbak s festőiebbek voltak a partok. (Folytatása következik.)

ALMÁSI BALOGH PÁL.

¹⁾ A fáradhatlan szorgalmú s találékony chinaiak a szemtelen mosquitók csipései ellen is hathatós védszert fedeztek fel, melylyel a híres angol utazó Fortune China beljébe tett utazásai alatt ismerkedett meg, a Tsien tang kiang vagy a zöld folyam felső folyásánál, a Tsche kiang tartományban. Ezen védszer az úgynevezett Mosquito-tobák, mely valami gyantás fa (Juniperus vagy Pinus) forgácsaiból készül. Ezen tobák gyulékony kötszer által, bambus-pálczácskákhoz ragasztatik. Ezen pálczácskák gyertyaként égnek s szaguk az embernek nem kellemetlen, de a mosquitókat rögtön elkergeti. Chinában tartózkodása alatt Fortune ezen kötszer alkatrészeit is pontosan kitanulta. E szerint Artemisia és dohányleveleket, kevés egérkövel s egy nu-wang nevű érczezel porrá törvén, azt vízzel sűrű tésztává csinálják s az említett forgácsokkal a bambus-pálczácskákra tekerik. A tészta a szabad levegőn azonnal megszárad. L. A Residence among the Chinese. By. Rob. Fortune. London 1857. p. 112—113.

MACHIAVELLI ÉS MONTESQUIEU.

P O L I T I K A I T A N U L M Á N Y .

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

PÁRHUZAMOK. KÖVETKEZTETÉSEK.

Ritkán lehet egymástól különbözőbb politikai és irodalmi egyéniséget találni, mint Machiavelli és Montesquieu. Egybehangzó tulajdonaik kétségen kívül vannak, — hiszen mindketten emberek valának; de a mint kilépnek az emberi törvények kényszerítő hatalma alól, úgy a mint szellemöket önkényüleg látjuk mozogni, egymástól elválni is szemléljük: útaik merőben elágaznak. Találkozási pontjaik ugyan vannak, de mint ugyanazon térben fekvő külön törvényeket követő két görbe vonalnál, találkozásaik csak egyes pontokban történnek, esetleges dolgok.

Elhíresedett tétel, hogy a stil maga az ember. Nem vitatom most, mennyi azon rész, melyet amaz állításból magam is aláírok. De azt állítom, hogy Machiavelli és Montesquieu tehetségének, felfogásának, észjárásának, érzelemvilágának, hajlamainak különbsége stilukban, irányukban is visszatükröződik.

Montesquieu irálya élénk, valamint jelleme. Legjobban érzi magát rövid mondatokban. Kiváló előszeretettel keresi a csattanós tételeket, fordulatokat. Ha meggondoljuk, elméje mennyire mozgékony s azt öszvefűzzük a különös iránti hajlammal, kimagyarázhatjuk magunknak azon szaggatottságot, mely minden művén végig

vonul. Innen van, hogy az öszvefüggés, a következetességi rend azokban sok helyt nem található fel. Innen lehet előszeretete a levél alakba öntés iránt is; s innen lehet, hogy saját magán levelezése, annak a mi, igen érdekes. — Ha pedig a fenebb említett lelki tulajdonságai mellé tesszük a furcsa, a nevetséges iránti finom érzékét, s azon szellemi nyugodtságot, mely mint a nagy tengernél, addig míg felületén hulámok játszadoznak, kergetik egymást, mélyeiben mindig nyugodt marad, könnyen átlátjuk, honnan szövődik előadásába ama derült kedély szakadatlan élezsora, melynek nyilveszői könnyeden repülnek, pontosan talál-
nak, de nem mérgezettek. — nem arra vannak számítva, hogy komoly sebeket ejtsenek, hanem, hogy czélt érjenek. — Montesquieu élénk képzelőtehetségét, a különös iránti érzéki hajlamát s nevezetes névre vágyását, — ámbár ez utóbbi nem is látszik benne szerfelett nagy mértékben lakni, — nem tudta féken tartani viszonyosan gyenge ítélő-tehetsége. Innen van, hogy mindamellett, hogy a politikai, a társadalmi tételeket oly rendkívül finom észlelő tehetséggel, meg nem szünő érdekléssel fürkészi, hogy ámbár azt illetőleg sok ösmerethez juthatott és jutott is, helyzeténél, szorgalmánál, tanulmányainál fogva, ítéletei ritkán elfogadhatók higgadt vizsgáló részrehatatlan nézetének, — de igen sokszor érdekesek. Sokszor bocsát villámszikrát kutatása tárgyának valamely kevésbé ösmert, setétben feledett oldala felé. Tételei azonban az életnek meg nem felelnek, gyakorlatiatlanok; elméletei hiányosok, félszegek. Gyakran nagyon kiesiszoltak, gyakran nehezen érthetők, néha talányszerűek. Szót farag, kifejezést alkot, ha különben nem boldogul; és indokolja: újak eszméi s csak új szavakkal, új kifejezésekkel vagy régi szavaknak új értelmet adva, tudja kifejteni. Helyesek avagy helytelenek tételei, nézetei, azok csaknem mindig az elvont bölcselethez, a tudós írónak állításai; a gyakorlati élet embere, a politikus majd mindig hiányzik azokból; a közéletre cselekvési szabályokat nem kutat. . . „A nép ötlet szerint igazít és nem tervből ¹⁾” mondja egy helyt. . . „Fejedelem nélkül nincs nemesség; nemesség nélkül nincs fejedelem.” ²⁾ mondja más helyt. „A monarchiában a politika a nagy dolgokat ered-

¹⁾ De l'esprit. d. lois. Liv. II. Ch. III.

²⁾ De l'espr. d. lois. Liv. II. Ch. IV.

ményezi a lehető legkevesebb erénnyel“¹⁾ szól harmadik helyen. „Minden különbség,“ — állítja — a monarchia és a despotia közt abból áll, hogy a monarchiában a fejedelem felvilágosodott, és a ministerek abban ügyesebbek és inkább neki vannak szokva a dolgok folytatásához mint a despotiában.“²⁾ Már csak abból, hogy ezeket egymáshoz oly közel levő lapokról idéztem, lehet vélni, hogy egész özönével szolgálhatnék az ily nemű az író jellemző mondatoknak; de éppen azért, mivel bárki kezébe veszi Montesquieu munkáit, ilyenekre könnyen találhat, nem idézek többet. Inkább azt jegyzem meg, hogy a különös után kapkodás nemcsak a gondolat menetét zavarta, nemcsak képteleenné tette arra, hogy helyes, világos rendszert alkosson, de munkája külalakjára, elrendezésére is hatással volt. A törvények szelleméről irt munkája számtalan szakaszra van osztva. Van azonban ezek közt nem egy, mely külön fejezetnek sehogy sem járja meg. Hivatkoztam volt fennebb azon fejezetre, mely kezdő lévén egy könyvben, azt mondja, hogy agyába, (a Montesquieuébe) nagyon sok eszme tolul; — hogy nagyobb figyelemmel lesz a dolgok rendére, mint magokra a dolgokra; — hogy jobbra és balra hárint, hogy keresztül törje magát és napvilágra jöjjön.³⁾ Éppen, mivel ezt már felhoztam volt, nem kívánom jelenleg újra bírálni; — ámbár eltérne még arra egypár szó, — idézek most más helyeket. Egy egész fejezetét idézem a törvények szellemének czimestől együtt: „Rágalmazás a felségsértési bűn esetében. — „Meg kell azt adni a Caesaroknak, hogy nem ők magok találták fel azon szomorú törvényeket, melyeket adtak. Sylla volt az, ki-megtanította őket arra, hogy a rágalmazókat nem kell megbüntetni; csakhamar meg is jutalmazták őket.“⁴⁾ És ennél egy még különösebb fejezetet idézek. „A zsarnokság képzete. — Midőn a loisiane-i vad embereknek gyümölcs kellett, levagták a fát és leszedték a gyümölcsöt. Ime a zsarnok kormány.“⁵⁾ Ebből áll az egész. Bár minő rövid is az azonban

¹⁾ De l'espr. d. lois. Liv. III. Ch. V.

²⁾ De l'espr. d. lois. Liv. III. Ch. X.

³⁾ De l'espr. d. lois. Liv. XIX. Ch. I.

⁴⁾ De l'espr. d. lois. Liv. XII. Ch. XVI.

⁵⁾ De l'espr. d. lois. Liv. V. Ch. XIII. — Voltaire megjegyzése ezen helyet illetőleg: „Ou le jésuite qui raconte cette imbécillité est

és bármily kevésbé képes is az tisztázni a politikának, a törvények szellemének egyetlen tételét is, épen oly tiszta világot vet Montesquieu észjárására, rendszeralkotására, irmodorára. Jól ismerte a zsarnokság hervasztó, lélekölő tulajdonságát; egy fényes kép tűnt fel agyában, mely ezt némileg jelzeni vala alkalmas; a kép pontosan nem talált, tudományos meghatározásnak egy rendszer müben világért sem való; mivel azonban nagyon fényes volt, könnyelmű lelkét elragadta heve, — vagy pedig, tudva mellőzte a valót, mert nem képzelte azt eléggé fényesnek. A kép tündöklő: mit neki a való? mit neki a rendszer? elő vele. Hogy annál homálytalanabban lássanak arányai, ama néhány sor külön fejezetet képez. ¹⁾

Machiavelli egészen más.

Machiavelli irataiban egyenesen neki megyen a tárgynak, melyről szól; soha pillanatig sem téveszti szem elől. Nem keresi különös előszeretettel a véletlen fordulatokat, a meglepő eszmé-szokrát. Minden egyszerűsége mellett örökre rendkívüli marad: a nyelvnek ama hatalma, a kifejezéseknek ama tisztasága, melyben a fűszere, mint minden okoskodásokat öszvétartó középpont, válik ki és kerekíti egészsze a bevégzett képzetet, rendkívülivé tesz. Azon páratlan ítélő tehetség, mely a szöveget egyenesen fején találja, azon vizsgáló erő, mely a dolgokat erén vezeti, nevén szólítja; azon kifejlett művészre útaló egyszerűség, mely a legbonyolodottabb dolgokat számára egyszerűökké, könnyen felfog

bien credule, ou la nature humaine des Mississipiens n'est pas faite comme la nature humaine du reste du monde. Il n'y a sauvage si sauvage qui ne s'aperçoive qu'un pommier coupé ne porte plus de pommes. De plus, il n'y a point de sauvage au quel il ne soit plus aisé et plus commode de cueillir un fruit, que d'abattre l'arbre. Mais le jésuite Maresta a cru dire un bon mot." — (Oeuv. comp. d. V. — Paris. Armand — Aubrée 1831. — Commentaire sur l'esprit des lois. Tome XXIII. p. 289.)

¹⁾ Ama különös apró fejezetekről következőleg elménczkedik Voltaire: „Je ne puis m'empêcher de rire en parcourant plus de cent chapitres qui ne contiennent pas douze ligne, et plusieurs qui n'en contiennent que deux. (Premier dialogue. Sur Hobbes. Grotius et Montesquieu.)

hatókká teszi; azon izlés, melylyel képeit, megjegyzéseit előadásába szőni képes; azon méltóság, nyugodtság, mely beszédét örök-ké követi; és azon melegség, mondbatnám szenvedély, mely előadását, kivált midőn közügyről szól, áthevíti, magas polczot biztosítanak számára a legnagyobb írók közt is.

Mondatai általán hosszabbak mint a Montesquienéi; sőt lehet mondani, hosszak. Úgy látszik az talált mély, következetes elemzéseivel, melyben kitünő logikája vezette. Felfogása rendkívül finom, szelleme szenvedélyes, de midőn írt, midőn okoskodott, egész lénye óriási ítélő tehetsége hatalmába jutott. Nem mondom, hogy két pont közt nálla egyet se lehetne olyant találni, mely hosszúsága daczára is egyszerűnek tetszik, mert több egymás folyamába rakott bevégzett mondatból áll, — de általán, úgy vettem észre, hosszú mondatai mellett is nyelve azért világos, azért egyszerű, mert nem sző külön mondatokat egy tömkelegbe, nem této-vázik azokban idegen eszméknél, közbeszótt képeknél. Ha sok mindent teszen is két pont közé, a megjegyzések, következtetések szépen sorakoznak, a mondat állítása, tétele felvilágosítására, kiemelésére szolgálnak. Ámbár rendszert Machiavelli sem alkotott, irmodora nagyon alkalmasnak látszik arra: nemesak világos, nemesak szana-szét nem csapong, de a kifejezés bizonyos varázsos tökélyével köt le.

Machiavelli alap-tételei, kutatásainak eredményei rendszeren nagyon határozott mondatok, melyek alkalmasoknak tetszhetnek arra, hogy elvont igazságnak, politikai jelszónak tekintsék. Nagyon kell azonban vigyázni azokra, ha mint általános elméleti igazakra akarunk támaszkodni: Machiavelli az életből merítve tudományát, élethez, saját viszonyaikhoz szóll. Nem félt ő a mély kutatásoktól s midőn az idő úgy hozta magával, gyakorlati elfoglaltatása nem volt, vagy tán az maga is részévé vált a gyakorlati élet alakulásának, szívesen is leírta tapasztalatait, eszméit, terveit, közbe közbe elméleti igazságokat érintett: tételei azonban az okoskodások czélja, csaknem mindig a gyakorlati élet, — csaknem mindig kis hazájának, a bájos Firenzenek, a dicső Itáliának politikai és társadalmi akkori állását, jövőjét tárgyalják, legalább is egy hazafinak nézetei a hazáról.

Lássuk néhány nevezetesebb tételét Machiavellinek is. Értekezéseiben egy füzet czime: „A mennyire dicsérendők a köz

társaságok és országok alapítói, annyira megvetendők a zsarnokság alkotói.“ Ugyan ezen fejezetben tovább következő mondatok vannak: . . . „Utálatosok és gyalázatosok azon emberek, a kik megsemmisítik a vallást. tönkreteszik a királyságokat vagy köztársaságokat, ellenségei az erénynek, tudománynak, és mindazon mesterségeknek, melyek az emberinemnek hasznára és becsületére válnak; milyenek az istentelenek és hatalmaskodók, a tudatlanok, a henyék, a haszontalanok és semmirekellők.“ . . . „Lehetetlen, hogy azok, a kik mint polgárok élnek valamely köztársaságban, és a szerencse vagy erényök (tetterejök) által ott fejedelemségre emelkednek, ha olvasnák a történeteket, és eléggé megemlékeznének a régi dolgok folyamára, ne kivánnának az ilyen polgárok hazájokban inkább Scipiok mint Caesarok lenni; és azok, kik fejedelmek, inkább Agesilausok, Timoleonok és Dionok, mint Nabisok, Falarisok és Dionisius-ok: mivel látnák, hogy ezeket szörnyen utálják, amazokat pedig rendkívül dicsérik.“ — ¹⁾ Szabályul állítja föl fejedelemsé számára: . . . „el nem távozni a jótól, míg lehet, de ha szükség, a rosszba is bele menni.“ ²⁾ Az igaz, közvetlenül ezelőtt azon figyelmeztetés van, hogy a cél szerint fordítsa köpenyegét és a szerencse vesztélyéhez alkalmazkodjék a fejedelem: és igaz az, hogy ez nagyon sokféle és nem éppen becsületos magyarázatokra adhat alkalmat; maga azonban Machiavelli adta ennek oly magyarázatát, mely magában megsemmisíti a hibáztatások egész sorát és reá utal az óriási politikai bölcselőre, ki legnagyobb mértékben volt a gyakorlat embere. Úgy hiszem bátran lehet elfogadni mint magyarázatát, körülírását a fenebbi nézetnek következő megjegyzéseit, melyeket egyszerűsmind, mint észjárását, irodalmi működését jellemzőket is el lehet fogadni. „A fejedelemnek mindenek felett kell arra ügyelni, hogy ne nézzék le és ne gyűlöljék . . .“ ³⁾ A fejedelem „messze kerülje (debbe fuggire) azt, hogy megvetett és gyűlölt legyen.“ ⁴⁾ „Úgy vélekedem hogy egy fejedelemnek keveset kell tartani az öszveeskítvésektől, midőn a nép hozzá jó indulattal van; de midőn az ellensége, és őt gyűlölő, akkor mindentől és mindenkitől

¹⁾ Discorsi sopr. I. pr. dec. d. T. L. — Lib. I. Cap. X.

²⁾ II. Principe. Cap. XVIII.

³⁾ II. Principe Cap. XVI.

⁴⁾ II. Principe. Cap. XIX.

félnie kell.“¹⁾... „A lehető legjobb erőssége (a fejedelemnek) az, hogy ne gyűlöljék; meg nem ment az, hogy a várak kezeidben vannak, midőn gyűlölet tárgya vagy: mivel, habár a nép kezéből ki is van véve a fegyver, nem fognak hiányzani külföldiek, a kik azt megsegítsék.“²⁾

Ha Machiavelli művére gondolok, úgy ttnik fel előttem mint egy sas: hatalmas szárnyakon, erőfeszítés nélkül emelkedik a magasba mely őt nem szédíti; éles szemekkel, meg nem szünő figyelemmel keresi ragadományát, a közügyek érdekét; midőn azt kiszemelte, hatalmának egész nekiadásával, villámgyorsasággal csap a határozott célra. Montesquieu a csapongó fecske, melynek sebes fordulatait, hullámzó mozdulatait alig vagyunk képesek kísélni. Azt lehetne gondolni első tekintetre, hogy szabálytalan szárnyalásait, valamint napfelköltével vidám csiripelését, jóllétének egyszerű érzete, kedvesapongásai rendezik, ha nem látnók, hogy bogarak után iramlik, szárnyas férgek után csapong. Machiavelli úgy áll előttem mint egy nagy folyam, mely gazdagságot áraszt arra, ki használni képes; széles mező közepében, dús vidéken hömpölygeti méltóságos hullámait, mély vizét. Montesquieu kristály tiszta patak, mely havasos vidék sziklás bérezei közé szorulva, körül köre csapódva üldözi hullámait. Szegletes szökellő folyama körül regényes táj, minduntalan új meg új kép, de sehol sem tágas látpont; mindenütt a zaj, mindenütt az élénk rohanás, de hiányzik a csend, nincsen nyugalom; kristálytiszták a hullámok, de nem mindenütt látni benne az apró halacszkákat: a kövekbe törődve örvényt alkot, tajtékot vet: elfedi beljét. Aztán jön a zápor és akkor zavarodva rohan tova.

Nagyon sok adat van kezünkben olyan, mely rá utal azon különböző érzelem és eszmevilágra, mely Machiavelliben és Montesquieuben vala. Montesquieu hivatalt örökölt, de azt letette, hogy annál nagyobb kedvére élhessen elmékedései világában: hivatalát letette, szerző lett, a dolognak teljes elvont értelmében. Jóságán, a csendes elvonultságban, kis, de kedélyes körben, szerette a biztos magányból szemlélni a zajos világot. Kedvvel gondozta a maga által ültetett fák növényét és egész megelégedéssel telt el, midőn

¹⁾ Il Principe. Cap XIX.

²⁾ Il Principe Cap. XX.

gazdaságát, lakját előhaladni, csinosodni, emelkedni látta. -- Machiavelli csak addig érezte magát jól, míg hivatalnok volt, míg a közügyek mezején működhetett. Lehet, hogy a hivatal-vállalásra a szükség is ösztönözte, de vissza is akart arra jutni, miután abból kiesett, habár előbb köveket is kellene hengergetnie. -- Fáradhatlan hivatalnok volt. Egész sereg iromány maradt, a mi saját tollából folyt, azon korból reánk, de azok mind ügy-kezelési irományok, s belőlök egy nagy rész azon, saját maga által tervezett új katonai rendszer felállítását tárgyalja. Csak akkor folyamodik a tollhoz, a papírhoz, mint irodalmi eszközökhöz, midőn nyomról nyomra kiszorítva, nem tudott egyéb foglalkozást nyújtani nyugtot nem ösmerő szellemének. De mily kétségbeesettnek tekintette azon helyzetet, tanúskodnak róla saját nyilatkozatai. A kétségbeesettségnak fő oka ugyan a zilált politikai viszonyokban kerecsendő kétségen kívül, -- de bizonyosan saját gyakorlati, tevékenységre ösztönző lelkülete, háborgása is jelentékenyen növelte azt. Hányan nem tudták volna magokat vigasztalni, merengvén a multak emlékein, légvárakat emelvén a jövőben, mély bölcselők szelleme felett elmélkedve, és saját magok érzelmeit, keserveit kiöntvén a papirosra; a mi az elemzésre vonván a figyelmet, és az alkotás, kikerekítés heve ragadván el az író, -- mindig enyhíti a fájdalmakat. Machiavellinek ez mind nem volt elég; Machiavellinek azért dobogott, azért vérzett szive, a mihez soha nem juthatott: Machiavellinek hazáért vert szive.

Mily rendkívüli különbség! Montesquieu munkáiban hiányzik a hazának, a nemzetnek képzete. Ő beszél az országok, az emberek jogáról, de majd semmit sem szól Franciaországról, -- a francia ember tulajdonairól. Vizsgálja Franciaország régi törvényeit, sőt arra is rántal, hogy van a mi az írott törvények felett áll; de hogy nem abból áll a boldogság, hogy a törvény tételei legyenek szép rendben, mert igazgatás csak egyetlen egy van jó, az, melyben az emberek jól találják magokat; hogy homogen egésznek kell lenni annyiban egy ország határai közt, mennyiben azt az érdekegység parancsolja; hogy minő értelme, beese van az öngazgatásnak valamely országban, arról neki nincs képzete, arra neki nincs érzéke. Úgy beszél mint világpolgár. Vizsgál mindent: szól az emberi méltóságról, jogról, szabadságról, mindenféle igazgatásról és számtalan igazgatási rendszabályról; de neki,

mint politikusnak, tételei nemcsak hogy nincsenek időhöz és helyhez kötve, nemcsak, hogy azokban nem középpont, mely körül nézetei csoportosulnak, — főrugó, mely tevékenységre ösztönzi, a közérdek, a haza, de, mint már említém is, sem nemzetről sem hazáról nincs tiszta fogalma. Abban a mit ő történelemnek tart, minden lehetett egyéb, de nem a nemzeti élet, a nemzeti fejlődés mozzanatai, átalakulásai. — Midőn egyszer kellemetlen surlódásba jött a kormánynyal, azzal fenyegetődött, hogy kiköltözik Franciaországból: külföldre megy, hol tárt-karokkal fogadják, hol biztosan és nyugodtan lehet, és nem lehetlen, oly megjutalmazást nyer, melyet otthon is megérdemelt volna. ¹⁾

Machiavellinek minden tevékenysége, minden eszméje ugyanazon közép-pont körül forgott; minden reménye, minden fájdalma ugyan azon kutforrásból származott: a közép-pont, a haza; a kutforrás a közügyek menete. Akkor, midőn Montesquieu munkáin nem tudok főszerpontot találni mást, mint az általános felvilágosodásra, az általános szabadságra, a tudományos fölemelkedésre törekvést, ha más nemtelenebb rügök létét tekinteten kívül hagyom, — mint veres fonal vonul végig Machiavelli minden munkáin a haza-szeretet; mint egy sötét szenvedély vonul végig életén a közügyek iránti érdekltség. Sötétnek nevezem ama legneme-sebb érzést, mert elsötétíti a szellemet minden szenvedély, mely kielégítést nem talál. Machiavelli pedig, a folytonosan kűzdő és mindig visszaeső hazafi, napról napra fogyni látta az élet melegét, az élet világát, az élet erejét kis hazájában, fogyni egész Itáliában. Hazáját a rabszolgaságban végkép elstűyedni, — annak szabadságát teljesen megsemmisűlni látta, a kinek hitvallomása volt: „a hol a honnak léte forog kérdésben, semmi tekintettel sem kell lenni arra, mi igazságos, mi igazságtalan, mi szelid, mi kegyetlen dolog, mi dicséretes és mi gyalázatos; ott minden más tekintetet hátra téve, azt kell tenni, a mi megmenti és szabadságát fenntartja.“ ²⁾ Ezen árnyék világban sorsa, osztályrésze szörnyű volt Machiavellinek!

Legkevésbé sem tudok rajta bámulni, ha akkor, midőn Montesquieu visszavonultsága napjait szellemi és anyagi nyugodtság-

¹⁾ D'itlembert. Éloge. de Montesquieu.

²⁾ Discorsi. L. III. C. XLI.

ban töltötte: élezekeket röpitett, irományaival foglalkozott, a szép mezőben gyönyörködött, szőlő fürtjei fejlődését kísérte, kedélyes családi életet élt: addig Machiavelli számára a kétségbeesettség setét napjai valának azok, melyeket a népszerű kormány megbukta után jóságán töltött: tivornyázó, veszekedő, koczkázó miveletlen társaságban keresett elszóródást; madárfogásra adta magát, — mint maga írja le oly látszó vidámsággal, mely alatt a keservnek egész tengere honol; — s miután mindezek tevékeny óriási lelkének elég táplálékot nem adtak, szerelmi kalandokra vetette fejét.

Ily különböző egyéniségeket nagyon különböző viszonyoknak kellett szülni. És valóban koraik minden látszó megegyezés mellett igen lényeges különbségekkel bírtak. Machiavelli kora Itáliában, valamint Montesquieu kora Franciaországban a politikai zsarnokság ideje vala. Ebből áll a hasonlat. De Machiavelli kora Olaszországban még létező szikráit a szabadságnak, a tudománynak, a művészetnek kialudni látta. Montesquieu korában új szellemi élet kezdődött a speculatio elvont mezején, mely csakhamar magát az anyagi világot is maga után ragadta. Machiavelli korában teljes tisztelettel és vágygyal csüngöttek a mult idők nagyságán; minden törekvés abban központosult: visszaállítani a mi régen volt, nagygyá tenni Itáliát. Montesquieu kora futó pillanatot vetett a történetre, de csak azért, hogy néhány ténynek legyen birtokában, melyre légvárait a valónak némi látszatával építhesse; ezután eldobta a történelmet, kicsüfolta a multat, jelszava Franciaország helyett a világ volt; Franciaország szabadsága helyett a világ szabadságát hordozták szájukon, hazafiakat nem tudtak teremteni; kosmopolitákat alkottak. — Azon korokban Franciaországban valamint Itáliában politikai zsarnokság volt. De míg amabban az egyes hatalmas családok tönkrejutása után elvesztette minden önállóságát a vidék: Páris vala minden, abban meg az udvar, az udvarban pedig a király; mintán elvesztették befolyásukat a rendek; azokat közös tanácskozásra öszve nem hívták, csak magokra állottak fenn, mint a nemzeti élet gyenge őrei, de az élet biztos jelzői, a parlamentek, amaz amphibiumok a törvényhozó és igazság szolgáltató hatalmak közt: Franciaországban a politikai öngazgatás teljes mértékben hiányzott; ez meg, szülte a politikai nemzeti tehetlenséget, gyakorlatiatlanságot. Itáliában

azon kor teljes szétziláltság helyzete vala. Száz külön kis ország kisértette meg öneréjén élni. S amaz apró hatalmasságok, mint eszközök, mint automaták mozogtak, sorakoztak és osztakoztak, a német császárok, francia és spanyol királyok és a pápai nagyobb hatalmak által mozgatva. Saját gyöngeségöknek tudata félénkké tette. Szellemi felsőségök félénkségökkel párosulaa szütle nálok a ravaszságot, — tette őket a diplomatia apostolaivá. A nehéz viszonyok között, úgy a hogy, igazgatni lévén kénytelenek kis államaikat, saját bellügyeiket: nagyon is gyakorlatias politikusokká váltak.

Csoda-e, ha ily körülmények között a Montesquieu beszéde a böleselkedő, ki habár sokat gondolkozott tárgyairól, nem politikus; beszéde az elmélkedő, a ki kívül áll a gyakorlati élet mezején; — míg Machiavelli szavaiból rögtön kittűnik az aggódó hazafi, a mély politikus, ki a gyakorlati élet mezején fejlődött; a rendkívül ügyes diplomata, ki a közvetlen észlelés, a megkíséretés mezején gyűjtötte szabályait?! — Jól meg kell azonban jegyezni, nehogy szavaimnak más értelme lássék, mint a hogy azokat érteni kívánom, hogy a kimagyarázás nem kimentés; nem kell feledni, hogy valamely szükséges rossz bekövetkeztének elkerülhetlenségét a legvilágosabban ki lehet mutatni: de azért a rossz nem válik jóvá: a mi szükségkép történik nem mind helyes az embernek.

Hallottam azon állítást, hogy a mostani politikai felvilágosodott tanoknak teremtője, kűtfeje Montesquieu. Mások meg azt mondják, hogy a jelen tényeiben tisztán kimutatható a visszaesés Machiavelli tanaihoz, az irtózatoss segretario észjárásához. — Mindkettő alig lehet való, midőn a két nevezetes író felfogásában okoskodási alapján és rendében, akkora különbség van. A kérdés csak az lehet, melyik igaz a kettő közül? A felelet nagyon egyszerű: egyik sem az.

Tagadhatlan, hogy az élet eseményei szükségesképeni sorozatot képeznek s bizonyosnak mondható, hogy a világ, elrendezése szerint, oly parancsoló lánczolatban mutatja fel a tárgyak viszonyát, hogy egyetlen lánczszem hiányozván, az egész összefüggést megsemmisítettnek kellene tartanunk. Ezen szellemben hallottam egyszer élcezen elmélkedni a felett, hogy, ha a veréb csőrének alakja megváltoznék, felfordulna a világ. És ezen szel-

lemben bátran lehetne mondani, hogy mint utóbbi a megelőzőnek, Montesquieu Machiavelli tanítványa vala; a jelenkor pedig Montesquieu követője. Miután azonban azok közt semmi különösebb szoros viszony nincsen, az egybefüggést csak is ama fennebb említett általános értelemben lehet venni.

Hogy ezekben helyes ítéletet hozzassunk, nélkülözhetlenül szükséges korunk politikai szellemével épen úgy, valamint ugyanazon kérdésekben Montesquieunek és Machiavellinek nézeteivel tisztában lennünk. Legyen tehát szabad röviden azokat felhozni.

A legelső tételnél már nehézségekre bukkanunk: mi tulajdonképen korunknak politikai szelleme? a szabadság, egyenlőség és testvériség tanai, — vagy az úgynevezett nemzetiségi igények kielégítésére törekvés? . . . Vastag kötetekben vitatják a tudósok, és néha magok sem tudják mit higgyenek azokról; ama nagy munkákat rendesen nem olvassa, de saját ötletei, szenvedélyei szerint teszen, botlik és újra felegyenesedik, alkot és azt újra elrontja a tömeg. Hogy megérthessük ama szavak jelentését, viszonyát, figyelemre kell méltatnunk ama politikai tételek előállítását, genesisét. Lássuk előbb azon tant, melynek tételei: liberté, égalité, fraternité.

Azon tan Franciaországban született ezelőtt mintegy 150 vagy 200 évvel. Ott fejledeztek első csirái és ott érte el tetőpontját ama rendkívüli momentumu állam katastrofában, melyet francia forradalomnak neveznek. A francia forradalom nem teremtője volt amaz eszméknek, általán véve a francia forradalom új eszmékben meddő; ama forradalom szülöttje, eredménye vala a már uralkodó nézeteknek, eszméknek. Ezt A. de Tocqueville *L'ancien régime et la révolution* című rendkívüli becsü munkája által tisztába hozta. — Vegyük azonban a dolgot rendre: menjünk annak kezdetére.

A mai Franciaországban a közép időben több egészen vagy félig meddig független fejedelemség, kormányzat vala: Franciaország szét volt darabolva, épen nem volt egységes ország. A francia királyok hatalma azonban rendre emelkedett. Közülök többen egymásután ügyesen tndtak egy közös célra, a francia korona emelésére, dolgozni. Két czivódó fél volt, melyeket egymással szemben találván, és egymás ellen felhasználván, a két

fél közt magok, a harmadik rész, győztek; értem a kényurias, gazdag, hatalmas nemességet, a vidéki fejedelmecskéket, — és az emelkedő, szabadságra törő városok polgárságát. Sikertült végre a francia királyoknak nemcsak egész Franciaországot szorosan egyesíteni, de az egykori fejedelemségeknek, vidékeknek, és a városoknak is minden önállóságát, öngazgatását is megsemmisíteni.

Eme hatalmi tulcsapongás megtermette mérges gyümölcseit; megsemmisítette épen azokat, a kik örökösei voltak az egykori zsarnokoknak. A jó formán ártatlan utódok szenvedtek a bűnös elődökért. De térjünk vissza.

Előállott Franciaországban azon viszony, midőn királyai nemcsak egyedüli uralkodókká lettek határai közt, de egyszersmind oly független, oly korlátlan urak, hogy képesek lehettek hinni, hogy egymagok képezik az államot. Többek azonban nem lehettek, mint emberek. Nincs pedig oly hatalmas ur, ki hatalma miatt, annyira lenézzé az embert, hogy ne vágyják dicséretére, ne szoruljon társaságra. Magok körül gyűjtötték ama királyok a nemességet, mint oly társaságot, mely hozzájuk méltó. Hiszen, már nem volt miért rettegni hatalmát: emléke is kezdett kiveszni az egykori vidéki főuraságnak; aztán legesinültabbak, a lovagi, katonai, társalgási mezőn legjártasabbak valának. És magok körül gyűjtötték a tudósokat, a költőket, a bel-esprit-eket, a kitűnő írók minden neweit, hogy a tudományok pártolóinak látszassanak, hogy magokat velük mulassák, hogy saját vélt nagyságukat azok írományaikban a világnak kiktörtöljék, az utókor számára írva hagyják. És eljövének a művészet minden felkentjei: magához édesgette őket a fényes középpont; mivel a művészetek nemcsak szép, nemcsak nemes tárgyak, de egyszersmind élvezet is nyújtanak; — a művészek pedig, szívesen engedtek az édesgetésnek, a művészek szívesen vonják magokat a hatalom arany szárnyai alá; hiszen: harmat gyöngygyel nem lehet táplálkozni, a csillagos ég a legfelségesebb boltozat, de nem ad menhelyet. És nem maradhatt el az iparosok és iparlovagok, ingyen élők egész serege, kik mindenütt megjelennek, hol nagy a fogyasztás, hol sokat lehet nyerni, hol hatalmas urak morzsáiból lehet élni. Páris olyanná vált, hogy egy már a forradalom előtt ösmert és azután sokszor

ismételt képet használják, mintha valamely testnek túllent túl nagyra nőtt feje lett volna.

Már 1740 és 45-ben írja Montesquieu, hogy Franciaország nem áll egyébből, mint Párisból és némely távoli provinciákból, melyeket még Páris el nem nyelhetett. Páris emészti föl a vidéket. Azt állítják róla, mulatságot nyújt, mivel a valót elfelejti. ¹⁾

Ama fényes, esinült, kényelemben úszó, biztosságban nyugvó társaságban a hatalmasok ösztönözték a szellemet a kutatásra. Egyéb nem kellett. A békőiből kibontakozott szellem csak egy korlátot ösmert: saját ereje, törvényei korlátait. A szabaddá vált eszme bebarangolt minden mezőt Chinától jobbra is balra is Párisig, a legmesésebb ókortól saját koráig. Nem volt mélység, melybe lebozsátkozni ne merészkedett volna, nem volt magasság, melyre ne vállalkoznék, — nem volt rejtély, melyen találékonyágát, nem volt szentély, melybe behatni finomságát kockáztatni kész, ne lett volna. Mi volt természetesebb, mint hogy ily viszonyok közt saját politikai, társadalmi és magán viszonyaik vizsgálatára bírálatára reá vitte kutató szellemök. De nem sok örvendetest találtak. Szolgaságban a köznépet; saját előítéleteibe, az udvar mámorába hálózott nemességet; reudkivüli fényt a központban, minden más helyütt szegénységet, nyomort, pusztuló ipart; tele marokkal pazarló kormányt; minden felé bigottságot és setétséget, hiányzó közszellem helyett a Bastillet titkos rejtekeivel, regényes foglyaival, kinzó emlékeivel: minden felé szellemi és anyagi megaláztatást, bilineseket. Az a mi volt nem vala jó; az a mi volt, zsarnokság vala: ellenkezője kell annak: szabadság kell! és megtermett a jelszó.

Mit jelent azonban e jelszó? hogy kell eljárni annak kívánságai létesítésében? . . .

Az első kérdés könnyűnek tetszhetett: jelenti azon viszonyok ellenkezőjét, melyek nyomnak, — ellenkezőjét annak, a mi Franciaországban van. Ez még eddig pusztán elméleti kérdés; az elmélet mezején pedig merészek és hatalmasak valának a francziák már ezelőtt száz, százötven évvel is. Nagyon sok szép gondolatnak nagyon sok szép szónak kellett elkelní e körül. De az a kérdés toltult elé, hogy kell segítui a nehézségeken, miként kell meghonosítui Franciaországban a szabadságot. Ez volt a kérdés-

¹⁾ Lettres familières. — Lettre IV. XIII

nek gyakorlati oldala; de már itt rendkívüli nehézségekkel kellett megküzdeni a francia bölcseletpolitikusoknak.

Rendkívüli anyagi hatalmú kormányral, az előítéletek egész rajával, hatalmas papsággal állottak szemben. Kinek juthatott volna mindjárt az eszmék születésénél forradalom, uralgó változtatás, köztársaság eszébe? nem is börtömbé, bolondok házába való lett volna az. Hisz a közvélemény csak utolsó szükségben, hosszas előkészítések után, érhetik meg a forradalomra. Még állandó vala a nézet: Franciaországnak monarchiának kell maradnia. K e z d e t b e n tehát úgy kellett érzelmeiket, nézeteiket politikai tételekbe önteni, hogy azok a létező viszonyokat pelengérré ne tegyék; azokkal homlokegyenest szembe ne menjenek.

Nagy baj volt, hogy a francia tudósok a gyakorlati politikai élet mezején egészen kívül éltek; elméleteiknek, tanácsaiknak nem lehetett gyakorlatiséga. Aztán mit lehetett volna tenni oly idomtalanul korlátolatlan, annyiféle előítéletnek hódoló, a félszegség annyi neme által ferdített tényleges közhatalommal szemben még gyakorlati embereknek is? A papság féltékenyen őrizte hatalmát, a nemesség semmit sem akart feladni előjogaiból, a kormány mindenható akart maradni és mégis mindhárom törekedett a tudomány szentesítését, a humanitásnak, a felvilágosodottságnak fényét kiérdemelni. Már ama régi francia igazgatást is jellemzi bizonyos szenvedélyes gyűlölet, melyet mutatott azok iránt, kik közüggyekkel akartak foglalkozni; lettek legyen azok nemesek vagy nem nemesek. A legesekélyebb független testület, mely önerőn akart alakulni, félelmet önt bele. Alkalmatlan volt neki még a legkisebb szabad társulat is. Csak azokat engedte létezni, melyeket önkényüleg teremtett és vezetett.¹⁾ Mindemellett az elmélet mezején kutatta a jóllétnek kellékeit és azt valószínű törekedett. Hogy ezt annál könnyebben töltesse, korlátlan hatalmára támaszkodva messze tulesapongott az igazgatás helyes határain, Pl. nemcsak segítette anyagilag a nyomorúságban levőket, de meg akarta tanítani: miként legyenek gazdagok. Kész volt a parasztokat arra vezetni és szükség esetében arra kényszeríteni is. Időről időre gazdaságról szóló apró értekezése-

¹⁾ A. de Tocqueville l'ancien régime et la révolution. — 120. és 121. l.

ket osztatott ki; gazdasági társulatokat alapított; jutalmakat adott. Nagy költséggel tartott fenn oly gyümölcs-iskolákat, melyekből oltványokat osztottak ki a nép közt. Sőt némely esetben boldogítani akarta az alattvalókat minden áron. Számptalanok a rendeletek, melyek kényszerítik a mesterembereket, hogy meghatározott módon készítsenek bizonyos czikkeket. Vannak kormányrendeletek, melyek bizonyos gazdálkodási rendszert betiltanak, mint czéliránytalant. Így bizonyos helyeken a kész szőlőket kiirtatni rendelték, mivel, — a felsőség nézete szerint, — azon helyek nem alkalmasok a szőlőmivelésre. Egy 1780-beli rendelet hatalmat ad az illető hatóságoknak, hogy a kezeik közt levő kegyes alapítványi összegeket adják át az államnak, az állam vállalván magára azok után kamatokat adni. Azt állították, hogy ez által az ősök kegyes alapítványai jobban lesznek alkalmazva mint a hogy azt ők magok az alapítók rendelték.¹⁾ A francia kormány tehát tulajdonképen minden francia alattvalót gyámság alatt tartott már akkor. És ezen hatalomból feladni semmit sem vala hajlandó.

Nagyon természetes, hogy a dolgok ily viszonyában az elmélet és a gyakorlat, a tudomány tételei és a főhatalom tényei, egymástól mindinkább eltávoloztak. Ha az irodalom nézetei kezdetben csak gyakorlatiatlanok valának, csakhamar olyanokká lettek, melyek minden létezőt felforgatással fenyegettek.

A bölcsészek, a művelt világ, ömlengő elmélkedésen kezdtek. A főhatalom hajlani látszhatott. Rögtön kitűnt annak esőkönyössége. Bizonyos szorongó nyugtalanság állott be. Montesquieu 1751-ben írja: „a gazdag sajnálatra méltó, a szegény könyvet csikar a szemből, és mindazt bizonyos levertségért, mely olyan, mintha egy ostromolt várban lennénk. A mi engem illet, én nem ösmerek számomra más vagyont, mint udvarházam vastag falait, én ott mulatok, Schweizer álmodom.”²⁾

Felösmerhető volt kezdetben a hajlam az életet megtekinteni, a történelem lapjairól tanulni. Sokszor valának emlegetve Anglia, Róma, és az egykori kis görög államok. Minél inkább vissza valának azonban riasztva a gyakorlati élet mezejéről, mi-

¹⁾ A. de Tocqueville *L'ancien régime et la révolution*. — Lásd 311, 312, 313 lapokat.

²⁾ *Lettres familières. Au Chevalier d' Aydiès. L. LXXIV.*

nél tátongóbb lett az örvény az elmélet és gyakorlat közt, magok is annál inkább váltak szükségképen ábrándosokká, gyakorlatlaniakká és erőszakosokká. Ha előbb átesillámlott a hallgatólagos megnyugvás a francia monarchia létében, később semmibe se vették azt. Egészen az elvont elmélkedés mezejére lévén utasítva, nem volt miért megálljanak Franciaország határainál. Az emberiség vált jelszavukká, az emberi nem méltósága; az emberi alapjogok; az általános szabadság foglalta el helyét a nemzeti méltóságnak, nemzeti fejlődés jogosultságának; a polgári jognak. S minél kevésbé volt szabad egyenesen nyilatkozni a francia kormány eljárása, észjárása ellen, annyival ellenségesebb indulattal valának készítve irányában az idétlen államelméletek.

Ezen elkeseredett, gyakorlatiatlan és szenvedélyes észjárás állította fel az abszolút egyenlőséget politikai jelszónak.

Miután egyszer a nemlétesíthetők, a gyakorlatiatlanságok mezejének neki rohantak a francia politikai-bölcselek: mi lett volna más a mi korlátot vehetett volna ama sivar mezőn fennhéjázó, könnyelmű eszök rohamának, mint az egyenlőség tana? Az egyenlőség tana, mely azzal kecsegtetett, hogy az ember-nem számtalan milliónyi nagyobb része egyszerre elfoglalhatja azon méltóságos polcot, mely az Isten képére teremtett embert megilleti. Az egyenlőség tana, mely az érdemtelen dicsőség fényforrását egy csapással más irányba vezetni ígérkezett; s míg elfordítani fogta volna azt az érdemtelenektől, adományait bőségesen zúditotta volna az érdemesekre; — s legkülönösebben tán azon legérdemesebbekre, kik elég bölcsek valának ama boldogító (? ?), ama páratlan (? !) tant fölfedezni.

Midőn tehát azon kérdés állott elő: mikint kell a szabadságot létesíteni? a felelet lön: legyen egyenlőség. Azaz: a törvények hatalma mindenkire egyenlőleg terjedjen ki; senkinek se szabadjon több és egyéb, mint másnak. Hogy pedig zavar ne lehessen a felett, mi az a mit tenni lehet, elvül lön felállítva: csak azt kell és csak azt szabad tenni, mit a törvény parancsol, vagy legalább is megenged.

A fennebbi két jelszóhoz aztán hozzá bigyesztették a testvériséget is. Nem tudom azonban, hogy ennek magának mint elvnek valami fontos alkalmazása lett volna az államok életében.

Sőt azt általán olyan elvont erkölcsi tételnek tekintem, mely a vallás tanai közt, vagy az erkölcestanban inkább van helyén, mint a törvények sorában. Jó lehetett az az emberek hajlamának megnyerésére, de nem politikai jelszónak. S bizonyos cosmicus, hogy ne mondjam comicus, színezetet ada az erőtlen francia politikai-böleselőknek, midőn ily általános alaptételekhez folyamodtak; a világ szabadságát akarták megalapítani, midőn saját felvilágosodott hazájokban azt képtelenek valának meghonosítani.

Mint látható: a három politikai jelszó közül csak egy vala a valódi; és ez volt az egyenlőség. És azt hiszem, hogy azon politikai tan, mely közelebből sok és rendkívüli politikai válságokat okozott Európában, méltán hordaná az e g y e n l ő s é g t a n a elnevezést.¹⁾

Ama tan a maga kifejelett tökélyében sok csodálatos és sok veszedelmes tulajdonnal bír. Rendkívüli hajlammal fordul az újításokhoz; keresi a különöst; megvet minden létezőt. Határtalan bizalommal saját tehetségében, saját erejében, kész abhoz fogni, hogy semmiből államot teremtsen. Ha gyakorlatiatlan tanai, melyeket az élet erősebben elítélt, mint azok megvetették az életet, nem voltak alkalmazhatók a valóságban, a legszélső, a legvadabb eszközökhöz vezettek parancsai. Kérem meggondolni, hogy az ember e világon nemcsak azon veszedelemnek van kitéve, hogy éltét veszítse, — mi magában sokszor igen sokaknak nem is tűnik fel irtózatos színben; hanem a vagyoni és családi viszonyok feldulása, egész osztálynak mondhatnám megsemmisítése, a politikai rázkódások megállandósítása, mindmegannyi legnagyobb csapások az emberi életben. Ezeket pedig mind reá zúditotta Franciaországra ama tan; és pedig a legnagyobb mértékben dülva. — Nem szünt meg azonban a tan bizni erejében. Egész biztossággal faragták, csiszolták hívei tovább is a törvényt. A nélkül, hogy j a v í t n i törekedtek volna, egyetlen terv szerint egyszerre mindent j ó v á, l e g j o b b á akartak átvarázsolni. Törvényektől, államszerkezeti tanoktól várták a legteljesebb átalakulást, újjászületést. Erre csak legtelje-

¹⁾ Kár, hogy közelebből nem értelmezi szerző e szót „egyenlőség.“ A ki gondolkodásnódját nem ismeri, azt vélhetné, hogy a democratia ellen ir, a kiváltságok mellett szónokol, holott csak a nivellirozást — az ochlocratia és despotismus egyaránt kedvencz eszméjét — s azon tant támadja meg, mely a közügyek intézéséhez nem tart qualificatiot szükségesnek s végeredményében egyenlőséget a szolgaságban idéz elő.

sebb, csak legtökélyesebb, csak legszabályosabb alkotmány szerkezet vezethetett: és addig kutatták annak tökélyeit, és annyit vártak annak eredményeitől, hogy rendre majdnem elfeledni látszának, hogy nem törvényeik számára van alkotva az ember, nem alkotmányaik teremtik az államot, hanem megfordítva. Teljes féktelenséggel furták, faragták a mit találtak, rontották a mi régen volt; és megvoltak győződve, hogy boldogság lesz ott nyomon, hol logikai erőlködéseiknek szörnyszülöttjeit alkalmazzák.

— Igen természetesen ama tanok épen a központosításnak oly hatalmas megalapítására vezettek, minőt Franciaországban születésekor találtak a főhatalomban; a mely főhatalomnak pedig végleges megsemmisítése lett volna szándokuk. És miért vezettek ama tanok szükségkép hatalmas központosításra? Azért, mert minden alkotmány, mely kimerítő rendszere akar lenni a törvényeknek, — minden alkotmány, mely teljes szabályosságot akar teremteni, mely tehát, megöli az öngazgatást, meg az emberekben a politikai, meg az önálló-egyéniiséget, minden olyanmüt alkotmány csak is a legnagyobb központi erőre támaszkodva foghat élethez. — Furesza jelenség, de nem legelső és nem utolsó. Sokszor megesett már, hogy a hibáztató épen azon baj miatt szenvedett, melyet maga hibáztatott. A zsarnokság ellen akartak fellépni. Megdöntötték a kormányt, melynek eljárása csakugyan zsarnoki volt; és kormányt teremtettek, melynek eljárása nem kevésbé volt zsarnoki, mint amannak. A központi hatalom végtelensége nem változott: csak a személyek cserélődtek fel és minduntalan változtak, kik azt gyakorolták. A központosítás nem apadt, csak más név alatt lön az gyakorolva. A dolog lényegét tekintve azonban vajmi csekély különbség vala az, hogy a végtelen hatalmat, a lélekölő zsarnokságot, a felséges fejedelem, vagy a felséges nép nevében gyakorolják. Franciaországban hiányzott a politikai szabadság amaz egyenlőségi tan felállítása előtt és hiányzott az azután és egészen korunkig. — Annak előharczosai azonban vitézül állották a sarat folytonoson. Népszerűségre, hatalomra tudtak újra meg újra szert tenni, részint saját tökélyeik, részint elleneseik botorsága, részint a viszonyok csudálatos szövődése miatt. Mindig azt keresték, hogy a kétségen felül álló (!?) elméletek alkalmazása hol lehet elhibázva; hogy mi lehet oka annak, hogy az elmélet követeléseinek megfe-

lelve, nem állott be rögtön valami Eldorado-féle boldogság. Miután azonban kielégíteni nem tudott, folytonos új meg új kísérleteknek nyitotta meg utját. Annyival is inkább, mivel minden létező hitet, fogalmakat, tekintélyt megingatott és némelyikét teljesen felforgatta. Tehát, maga a szünetlen változás, az örökös államválság is lényeges kiegészítő része ama tannak. És hosszas küzdés és palástolni törekvés után is kénytelen megadni a tan, hogy méhében rejtje nem csak a köztársaságot, de a társadalmi felforgatást is, a socialismust.

Igy fogom fel a szabadság, egyenlőség, testvériség czíme alatt közkelendőségben részesült eszméket, melyeket fennebb egyenlőségi tannak neveztem.

Most, há azon kérdést vizsgálom, minő egybeköttetésben vannak Machiavelli és Montesquieu avval, következő nézetre jutok. Machiavellinek ahhoz majd semmi köze; Montesquieu azonban ahhoz nagyon közel áll. Nem lehet ugyan mondani sem azt, hogy Montesquieu teremtette amaz iskolát; se azt, hogy ama rendszer tanítványa, hiva lett volna teljes mértékben; — de nagyon közel áll ama rendszer keletkezéséhez saját munkássági, felfogási köre; a szellemi rokonság művei és amaz iskola tételei közt elvitázhatlan.

Valóban, nagyon kevés találkozási pont lehetett a gyakorlatias Machiavelli és amaz elmélet gyakorlatiatlan, ábrandozó fetei közt. Machiavelli tételeit az élet közvetlen folyamából merítette, hazája politikájában közvetlen alkalmazhatás végett alkotta. Habár az élet az eszményi élettől, eszményi tökélyestől messze elütött, ő azt nagy figyelemmel tanulmányozta, abban fáradott, — annak számára munkált. Amazok kevesett törődve az étellel, a hazafiság utmutatója nélkül magokat elvesztvén eszményi világok zajongó, háborgó tengerén, elméletet készítettek oly valamihez, mi nem létesíthető; nem e föld szülöttje. Machiavelliben uralg hazaszeretete minden más politikai eszmén: hazáját segíteni mondhatni egyetlen czélja; annak sorsa sujtó fájdalommal nyomja, kétségbe ejti. Amazokban a központ nem annyira a haza, mint az egyenlőségre törekvés. Kosmopolitai világ-fájdalomnak esnek karjaiba, midőn az emberi méltóságot megalázva, midőn az emberi jogokat elnyomva látják, mindegy Chinában vagy Franciaországban történik az. Machiavelli az élet, számára sokszorosán fövises, mezején

igyekezett mint hivatalnok közvetlenül alkalmazni ama javításokat, melyeket szükségeseznek vélt. Ama tudósok magános szobájukban, elzárva a közélettől könyvek halmaza közé temetve, gyártották az eszméket, melyek tökélyes államot egyszerre valának teremtetendők; egyszerre azonban csak fejtelten rendtelenséget okoztak és megnyugvást sehol.

Nem így áll a dolog Montesquieuvel szemben. Közte és az egyenlőség tana hősei közt gyakori a találkozás, ámbár nevezetes eltéréseik is vannak.

Miként többször említettem, Montesquieu-ben is megvala a különösön kapás; megvolt a fékezhetlen hajlam rendszert alkotni; megvolt bizonyos esodálatos képzet a törvényről, mely szerint a törvénynyel mindent lehet eszközölni, habár azok szembe is mennek a dolgok természetével, mint ezt róla már Helvétius megjegyezte ¹⁾ Őn maga azonban rendszert nem alkotott minden ezt illető hajlama mellett is, miként már hasonlólag megjegyeztem; de maga egy rendszernek sem vala hive. Csodálatos is lett volna az benne nagyon, ki maga akart tant alapítani. —

Montesquieu fürkésző szellem volt és kész volt a hibákra utalni; távol volt azonban attól, hogy oly epésen, oly ellenszenvvel bírálja azt, a mi van, és azt, a mi volt, mint a később alakult rendszer. — Mint fennebb valahol idéztem, az épen előbb említett Helvétius már felemlegeti, hogy még oly dolgokat is, — a hűbéri viszonyokat, — képes bevonni elmékedései sorába, melyek nagyon elévültek már. Kétségen kivüli az, hogy Montesquieu is sok mindent szeretett volna másképen, mint a hogy volt. Könnyen meggyőződhetünk a felől, ha csak arra figyelmeztünk, hogy a „Persa levelek” miatt kellemetlenségei voltak; azt, valamint az *Esp. d. lois*-t külföldön nyomatta; ha figyemeztünk azon nyilatkozataira, melyeket viszonyaikról leginkább magán leveleiben mond. Távol van azonban attól, hogy eldobja a történelmet, a multat, a valót; hogy elfordulva a létezőtől „mivel különben az emberi nem teremtése óta özszegyült és elmérgesedett betegségek, tévedések, nyomorok örökösének kellene magokat vallani.” Nem tűnik ki belőle a meggyőződés, „hogy egy szakadatlan bitorlás so-

¹⁾ Lásd Helvétius-nak az *espr. d. lois* VII. ik k. re tett megjegyzései közt a 16-ikát.

rának tartaná Franciaország, sőt bármely ország kormányát. De sőt, midőn rendszert akar is alapítani, akkor is csak a létezőknek adja képét és némileg kimagyarazza azoknak miként alakulását. Ezáltal pedig művének olyan színe van, mintha ki akarna menteni minden létezőt, minden roszt, mint a dolgok folyamában természetesen szükségképen előállottat.

Nem mondom, hogy műveiből ki ne lehetne olvasni, hogy nagyobb hajlammal van a népies kormányzat, mint a monarchia iránt, — de ez utóbbit nem gyűlöli; külön fejezetben szól annak kitünőségéről. Tisztán látható ez valamint azon felfogási különbség, mely közte és az egyenlőség iskolája között van, a többek közt az *Espr. d. lois* következő helyéből. Ezen tudakos, esodálatos meghatározás után, mely magyarázatokat igényelne: „az államban, azaz egy oly társadalomban, melynek törvényei vannak, a szabadság nem állhat egyébből, mint tehetni azt, a mit akarni kell, és erőltetve nem lenni arra, a mit akarni nem kell“, következik a szabadságnak egy másik meghatározása: „A szabadság-jog mindazt megtehetni, a mit a törvények megengednek.“ Helytelen meghatározás szerintem: mert törvénynek még csak nem is minden közügyi viszony megszabására kell lenni, annál kevésbé pedig minden polgári, családi és magánügyi viszony, cselekvény kipurancsolására, hanem csakis azon dolgokról, melyek önmagokban, törvény nélkül, bizonytalanul, helytelenül, a közös jóllét kockáztatásával történhetnének; — tökéletesen olyan azonban azon meghatározás, mint azt az egyenlőség tanában találjuk. Mindjárt ezután következik a nézet, hogy *democratia* és *aristocratia* (azaz szerinte a két lehető köztársasági alak) nem egyszermind szabad is természeténél fogva. „A politikai szabadság nem található máshelyt mint a korlátolt kormányzatokban.“ És, azokban nem mindig. „A politikai szabadság a polgárban azon szellemi nyugodtság, mely származik biztossága hitéből; és hogy ama szabadsággal bírjunk, a kormánynak szükségképen olyannak kell lennie, hogy egyik polgárnak ne legyen oka félni a másiktól.¹⁾ Ezek már egészen mások, mint hasonló tételekről az egyenlőség iskolájának nézetei. Egészen mások, mint ama nézetek, hogy a szabadság csak ott

¹⁾ Lásd *Espr. d. lois*. Liv. XI. Ch. III., IV., V., VI.

tartható fenn, hol teljes politikai egyenlőség van; teljes politikai egyenlőség pedig csak ott lehet, hol a központi hatalom felséges hatalma előtt minden egyes polgár hatalma egyenlő semmiségbe süllyed alá. A Montesquieu esze itt Anglia felé fordult, a szabadságot megtalálni; és ha nézetei kellőleg ki lettek volna fejtve, nem annyira a túlközpontosítás szentesítésére, mint az egyéni szabadság, az egyéni jogosultságának kifejtésére vezethettek volna következetesen.

Mindamellett tehát, hogy az egyenlőségi tan és a Montesquieu nézetei között sok találkozási pont van, a kettőt egynek, vagy bár amazt a híres szerző teremtményének nem tartom. Egyenlőleg rosszul fogják fel Montesquieu és amaz iskola az alkotmányok természetét, a törvények szellemét; egyenlőleg hiányzik bennök az érzék a haza iránt, a nemzetiségi érzés; egyenlő hajlamuk a különös, a csodás iránt; egyenlőleg gyakorlatiatlanok. Nem vesz azonban bele a központosítás elméletébe Montesquieu; nem semmisíti meg véglegesen az egyént; nem taszítja el magától megvetéssel, épével a meglevőt, a történelmet, a multat. Aztán, a hol a hasonlat még legnagyobb is, ott is csak egyes töredékes és nem egyszer egymásnak ellentmondó eszmék vannak Montesquieunél, míg a megalakult egyenlőségi tanban, igen természetesen, bevégzett rendszer található. Montesquieuban igen sok szépnek rútnak, rosznak jónak, csirája megvan, a mi ama rendszerben fellelhető, de igen sok abban, és maga az egyenlőség előtérbe tolulása nincs közvetlen öszveköttetésben Montesquieuvel. — Ha abban is látszik lenni egyik másik a többivel ellentmondó nyilatkozata által, pontosabb szemügyrevétel után az egybefüggés csak történetesnek fog kitünni.

És most menjünk tovább.

Fennebb, midőn elsoroltam az elfogadott uralkodó eszméket, említettem volt a nemzetiséget is. Azóta azonban szólván a szabadság, testvériség és egyenlőség eszméiről, a nemzetiséget mellőztem. Azért mellőztem ezt, mert egészen másnemű eszmének tartom, mely külön irányt jelöl és a melyet külön kell vizsgálni.

Az egyenlőség tana szerint senkinek sem volt szabad egyéb, legalább is az országos dolgokat illetőleg, mint minden másnak. — Miként lehessen azonban ezt korunk terjedelmes, sok millió polgárt számláló országaiban gyakorlatba venni?! Nehéz kérdés,

nagy feladat vala; illetőleg: lehetetlen. Nem ijedtek azonban tőle vissza a rendszer-lősök; megkészült a szabály: mindenkinek egyenlő szava legyen a mindenható központi hatalom felállításában. Ime, az általános szavazathoz érkezünk.

Ez magában páratlan badarság. Hogy gondolkozó fejek, okos politikusok, becsületes emberek, annál csak egyetlen percze is tétovázzanak, csak rendkívüli viszonyok egybetalálkozásából vélem kimagyarázhatni. Azt pedig, hogy am a tan éveken keresztül vala nagy országokban, mint egyedül üdvet adó kikürtölve, hogy hatalma a közelebbi években folytonosan nőtt, azt korunk beteges, szenvedély dúlta államszerkezetei biztos körjelének tekintem.

Badarság az általános, fejenkénti szavazás. Hiszen nem mindenki képes helyes ítéllettel birni az állam viszonyairól: részint mivel nem foglalkozása tárgya az állam szerkezete, élete, igazgatása; részint mivel nem áldotta meg az ég oly szellemi erővel, mely képes lenne más kiténök mellett mint utmutató világítani. Aztán igen sokan vannak, a kiknek valóban nem volna szabad ítélleteikre a közéletben adni, mert jellemtelen semmi emberek. És vannak sokan, a kiknek szavát azért nem lehet elfogadni a közügyek rendezésében, mivel annyira alá vannak rendelve másoknak, szerepök annyira alárendelt a magán életben, hogy önállóknak nem tarthatni őket. Ilyenek pedig sokan vannak. Könnyen át lehet tehát látni, hogy az általános szavazat a helyett, hogy a helyes, higgadt közvéleménynek, a valódi közérdeknek kiösmérésére, érvényrehozatalára szükséges lenne, mindig kész eszköz bármely kormány, vagy bármely a főhatalmat magához ragadt egyén kezében, saját nézeteinek szentesítésére, habár azok a helyes közvéleményt meg is ölnék, a valódi közérdekkel homlokegyenest szembemennének; habár nem szabadságot, hanem zsarnokságot, nem valódi életet, de a megveszettséget lehelnék is. Volt azonban amaz egyenlőségi tanak, melynek első szülött gyermeke az általános szavazat, ama nevezetes jó hatása, hogy nagyon sok ember figyelmét fordította a közügyekre. A közügy, mely addig majd mindenütt egyes osztályoknak, egyes családoknak kiváló sajátja, mondhatnám monopoliuma vala, köztulajdonná vált. — A már mozogni kezdett vizsgáló szellem a francia forradalom által még inkább felrázva,

nemcsak a politika, hanem a tudományok, az irodalom, az ipar mezejére is kiterjedt. A közlési és közlekedési eszközöknek pedig korunkig ösmeretlen tökélye oly terjedelemben teszi közössé az elfogadott eszméket, — terjeszti és biztosítja a felvilágosodottságot, a szabadságot, mi egészen új jellemet ad a jelen műveltségnek, a társadalmi jóllétnek.

A francia forradalom minden esetre életjel vala. Annyira tele volt azonban beteges vonásokkal, kór-rohamokkal, hogy már csak félszükségeivel is megérdemelte a világ bámulatát, de sajnálatát is. Reá vezette mindamellett az illetőket, habár nagyon csodálatos úton, bizonytalan, erőtlen léptekkel a közügyek gyakorlati mezejére. Ebben már meg vala a gyógyszer, mely a javulásra vezetett; már amaz eszme, az egyenlőség eszméje, születésekor meg vala találva a fegyver, melylyel az ellen küzdeni lehet és mely azt megsemmisíteni fogja.

Midőn a francia politikai-bölcseleőknek először volt alkalmuk az államszerkezet kérdéseibe beleszóllani, azt oly gyakorlatlanul tették, a mint csak szólhat valaki valamely tárgyról, melyről tapasztalatai nincsenek, melyet valóban nem tud. Feledék, hogy a constitutio az államért, a törvények a jóllétért, a kormány maga a polgárzatért van. Könnyelmű, játszi, csodálatosan kapkodó szellemők csodásnál csodásabb szüleményeivel járultak a zöld-asztal mellé, fogtak a közügyek átalakításához; és azon önhitt elbizakodással, mely a tudatlanságnak, a dolgokkal tisztában nem lételnek jele. Előállott az egyenlőségi tan. Minthogy azonban annak vala némi csekély, nagyon csekély, egybekötetése a közélettel; minthogy az embereknek némi módot alkalmat nyújtott a tapasztalatra; minthogy a szenvedély heve csilapodott, az újság nimbusa apadt, előállott az érdekek politikája.

Ezen érdekek-politika kezdetét látom ama népszavaztatásokban, melyek államoknak igazgatási formát, Franciaországának egy pár császárságot és egy pár tartományt adnak. Tavábbi fejlődését látom pedig ama politikában, mely azon kezdődött, hogy népi, nyelvi, vidéki óhajtásokat, követeléseket felhasználta saját céljai gyámolítására, kivitelére. Ez azon politika, mely olyan nemű tanoknak hódol, melyeket az úgynevezett nemzeti érdekek hoznak magokkal; s ez az, mely talán már is kivívta magának a nemzetiségi politika elnevezését.

Kissé meszsze csapongok, midőn korunk politikai szellemét akarom meghatározni. Szolgáljon melegségre az eszmék azon zavara, a tények, politikai fejlemények azon ellentéte, melyszerint az egyszerre ünnevelt két jelszó a szabadság és egyenlőség egymással határozott ellentétben valának. Amaz egyenlőség megsemmisíté a politikai szabadságot, teremti az általános fejenkénti szavazást. Ennek meg mindjárt kezdetén megsemmisül az egyenlőségnek még csak látszata is: megérkezik a diktátorság. Szülöttje lett azonban, kétségen kívül, az érdekpolitika, mi jelenleg nemzetiségi politika czíme alatt felütötte hatalmas zászlóját, s állítja, hogy a nemzetek szabadsága mellett küzd, a zsarnokság ellen. Ha pedig most, midőn annyiszor emlegetik ama neveket, kérdem: mi az a nemzetiségi politika? mi a nemzetiség? különféle feleleteket kapok nemcsak a mindennapi gyakorlat embercitol, de magoktól a mélyen vizsgáló, ernyedetlenül kutató szaktudósoktól is.

Mondják, onnan van ez, hogy a nemzetiség kérdése új tárgy. Nézetem szerint ezen állításban van helyes, de nem egészen az. Kétségekivül magának a nemzetiségnek, mint politikai fejleménynek meghatározása, elméleti körülírása, új feladat. Szívesen megadom, hogy a jellenlegi politikai körülmények e tekintetben olyan kényes viszonyokat szültek, olyan megoldandó problémákat teremtettek, melyek mostanig ösmeretlenek valának. Magának azonban az államnak, népnek, nemzetnek, élettörvényei, fejlődési alakulásai, olyan rég tárgya az elméletnek, mióta azt vizsgáló fejek kutatták, gyakorlati polikusok szabályozták; és így maga a nemzetiség is.

Ugy hiszem, mintegy azon helyzetben voltak a politikusok e részben régebben, mint valának a természetvizsgálók egy nagy részével azon jelenségeknek, melyek a vonzódás következményei, mielőtt annak törvényei teljes elméletét bírták volna. Igen jól tudták azt, hogy minden testnek súlya van; hogy minden test, ha abban gátolva nincs, a föld felé hull; hogy a folyamok a magasabb helyekről az alsóbbakra folynak; hogy az oldalvást eldobott testek bizonyos görbe útat téve esnek le stb. de nem tudták, hogy mindezen, és még nagyon sok más jelenséget ki lehet magyarázni, ha felveszik, hogy a világnak minden paránya vonzódik minden másokhoz; hogy a vonzás nagysága a testek tömegének egyenes viszonyában nő; hogy a vonzás ereje a távolodásban másodemeleti

mérték szerint apad. — Lehetek sőt merem állítani valának politikusok, kik a nélkül, hogy a nemzetiségi tan elméleteivel tisztában lettek volna, a nemzeti-élet törvényeitől el nem tértek, az államot a természetes rendre-fejlés ösvényén vezették. Macaulay a páratlan író, a nagy történelmi politikus valahol megjegyzi, hogy az angol államszerkezet általán véve nem valami elméleti szabályok szerint készült, hanem a főszempont volt mindig, apillanatot hasznosítani, a meglevő nehézségekből kibontakozni. Mindemellett kétségen kívül, egy államszerkezet sincs, mely inkább természetesen, mely inkább nemzetiesen, mely inkább az élet viszonyainak megfelelőleg, és ezek által az elmélet kívánalmaihoz is inkább találólag legyen alkotva, mint a büszke Albion főbüszkesége az angol alkotmány.

Nézetem szerint azonban magának a nemzetiségnek meghatározását sem nehéz megtalálni, minden érthetetlen, zavaros, mysticus eszmék kikerülésével is. A nemzetiség a maga eszményi tökélyében saját szellemi, politikai, családi, faji tulajdonok által külön politikai egyéniséggé alakult nép jellemé. — Nemzet: azon különvált népcsoport, mely saját nemzetiséggel bír.

Mellözöm itt az ezen tételek megalapítását illető kutatásokba terjedelmesebben bocsátkozni; — tettem azt máshelyt, és ha szükség maga helyén kész leszek azt újra tenni. Itt csak azt vagyok bátor közbeszúrni, hogy se a történelmi jogosultság, se a legitimitási elv egészben ki nem meritik, felfogásom szerint, a nemzetiség eszméjét, ámbár azzal rokonságban vannak. Pl. történelmi jog ott is lehet, hol nemzetről, polgárzatról még alig lehet szó; mint az olyan, kóborló ember csapatoknál, minők az úgynevezett vademberek közt sok helyt találhatók. Aztán néhol a mult fejleményei, a bevégzett tények, határozott ellentétben lehetnek a valódi nemzeti igényekkel is. — Hogy pedig meghatározásom, mint a valónak meg nem felelő, ne legyen első pillanatban visszautasítva, sietek még azon megjegyzést megtenni, hogy valamint az eszményi tökélyt a gyakorlati élet mezején sehol feltalálni nem lehet, úgy nemzetet sem lehet találni a maga eszményileg körülírt tökélyében. Pl. az lenne természetes, eszményileg természetes, hogy nemzet és állam egykörűek legyenek; nem

mutat azonban erre példát a történelem. De mutat fel újabb korunk története rendkívül csodálatos különválási, egyesületi, fejtelenségi, erőszakoskodási, sőt rablási, kegyetlenkedési, zsarnoksági, felszabadulási stb. tényeket, melyeket mind a nemzetiség czime alatt követnek el. Figyelmes áttekintés után meggyőződünk felőle, hogy ámbár ezek forrása nagyobb részint közös a nemzetiség eszméjével, magokbavéve egyes porczikákat és nem egyszer ferde részeket, kivánnak az egész helyett elfogadtatni az emberek és, mint nemzetiségeket, tiszteltetni.

Nem mulathatok most több időt eme tényeknél, nézeteknél, melyek annyi zivatart hoztak már korunknak fejére és még hihetőleg jó darab ideig fogják rázkodásban tartani a vén Európát, — csak annyit kívánok még megjegyezni, hogy a nemzetiségi tételek közt legújabbban jelent meg egy, a nemzetiségek egyenjóságga, hozván zavart az elméletbe, felforgatást a közéletbe. Nem nagy bölcsesség kell, higgadt vizsgálat mellett, annak átlátására, hogy ennek közelebről nálunk annyit esévelt állításai, nagyobb részint hibások. Én megtagadtam az egyéni egyenlőséget és megtagadom ugyanazt a népeknél az állammal szemben. Hogy ugyanennek, különböző államokat tekintve, mi jelentősége lehet: nem tudom. Hogy valamely államban valódi külön kis államok, külön nyelvvvel, külön igazgatási rendszerrel, de egy organicus étellel legyenek, az, tudom, nem lehet. Aztán azt is tudom, hogy valamely népet külön nemzetnek el lehessen fogadni, arra bizonyos szellemi és anyagi előnyökkel, életrevalósággal kell bírnia, minők: műveltség, érdekelttség a közügyek iránt, történelmi mult, politikai képzettség, ellentállási erő, — számi előny, jőkora haza, vagy legalább is nevezetes földbirtok és jelentékeny birtokos osztály, vagyon, ipar, képzett nemzeti nyelv, mindazon különböző néprétegek léte, melyek nélkül még soha állam nem vala stb.

Gondolom, a fennebbiekhben eléggé körül irtam korunk politikai eszméinek ezen másodík irányát, a nemzetiségi irányt is, a végre, hogy Montesquieu és Machiavelli állását ahhoz, a mint azt én értem, megjelöljem.

Montesquieu észjárása és a valódi nemzeti politika szelleme majd oly különböző két dolog, mint a hogy különböző embe-reknél és különböző emberi műveknél csak lehet. A nemzeti po-

litikában főszezpontok a haza, a nemzet ragaszkodása multhoz, a rendre változás minden állam-intézményekben, de a megváltoztathatás, a fejlődés lehetőségének léte, az államszerkezet bármely részét tekintve. A fennebbiek után, úgy hiszem, nincs okom ismételni mennyire nincs fogalma Montesquieu-nek hazáról, nemzetről, késznek mutatkozik törvényt szabni, mely a dolgoknak egészen más rendét alapítsa meg egyszerre, s mindamellett a változtathatás, a javíthatás, korlátain kívül, némileg felül képzel bizonyos dolgokat, melyek éppen alapját szabják meg az államoknak.

A Machiavelli észjárásában, irományaiban pedig jelekre találok, melyek azt bizonyítják, hogy ő csak azért nem állította fel a nemzetiségi tant: mert általán semmi hajlama sem vala tant állítani fel: mert, korában arra semmi szükség sem vala: mert, a politikai viszonyok egészen mások voltak akkor mint most.

Azt mondám, éppen az előbb, hogy a nemzeti politikában, azt mindig úgy értelmezvén, mint azt helyesnek én tartom, főszezpontok a haza, a nemzet, ragaszkodás a multhoz, a rendre változás minden államintézményekben, de a megváltoztathatásnak, a fejlődés lehetőségének léte, az államszerkezet bármely részét tekintve. Igyekeztem fennebb kimutatni, mennyire túlárad Machiavelli minden politikai tényén, észjárásán, egész valóján, a hazaszeretet, nemzetéhez ragaszkodás. Nem lépett ő a tervcsinálás ábrándos mezejére, hanem a tevékeny, zivataros élet, a való tövises pályáján akarta hazáját előrevinni. Az öngazgatás, saját erejük kifejtése, égyesítése, azon sarkpont, mely körül tevékeny életének egész munkássága, fáradhatlan szellemének minden gondolata forgott. Messze ki tudott emelkedni a mindennapiság színvonalából: rendes állandó nemzeti katonaságról adott gyakorlati tervet, oly dologról mit utána csak századokkal valának képesek létesíteni sokkal fejlettebb politikai viszonyok közt. És felül emelkedett azon kicsinykés előítéleteken, melyek sok kis független államot egymástól elzárnak, sőt gyakran egymás ellenségeivé tesznek minden rokonság és közös érdekeik daczára is. Machiavelli sas szemét ki nem kerülhette, hogy ép hatalmas ország, csak bizonyos nagyobb terjedelemmel, nagyobb népszámmal, és azokat hatalmas lánczokkal öszvefűző érdekegységgel lehet. Nem követett faluházi politikát, nem tudott lenni tormába

esett féreg, látta hogy a kecses Flórencz bármi szép is, ha épen szülőföldje is, képtelen, egy magában, kifejelett államot képezni. Neki egyesített Italia kelle államok szövetségéből, vagy ha ez nem volt lehetséges, egy hatalmas uralkodói páleza alatt; mely utóbbi, habár pillanatilag elnyomást teremt is, de megment a rendetlen szétzilált viszonyoktól, meg ama korában oly nagyszámú apróbb nagyobb erőszakoskodó, zsaroló potentátoroktól, — meg az országon végig kalandozó külföldi iparlovagoktól, melyek kész eszközei valának bármely zsarnokságnak, és mindenek felett, meg az idegen befolyástól, a barbar-szolgaságtól.

Hogy mi rendkívül nagy a különbség a Machiavelli felfogása és a Montesquieu észjárása közt, akkor fogjuk helyesen mérlegelni, midőn arra figyelmeztünk, hogy Machiavelli a zilált viszonyok közt mint egyedüli mentőszert az egyesülést, az érdekegységet, tünteti fel, Montesquieu a hasonlólag zilált viszonyokban, azon Franceziaországban, mely korában mondhatnám annyi külön, egymástól elzárt polgárzatocskából állott, a hány tartománya vala, annyi ellenséges elemet mutathatott fel, a hány külön osztálylyal birt, képtelen volt a valódi szükségét, az érdekegységet megtalálni; ámbár észjárását útbaigazítani, vizsgálódásainak irányt adni, előtte fektűt Anglia; és Montesquieu próbálta is ezen előnyt hasznosítani.

Se Montesquieu, se Machiavelli elméletet, bevégzett tant állam-szerkezetről nem adtak. S ha adtak volna is, alig adhattak volna olyant, mely viszonyainkhoz közvetlenül illenék. Machiavelli azért mert akkor még azon nemű államszerkezet, mely korunkat jellemzi, teljesen hiányzott még. S hiában fordult okulás és tanulásért a költői lelkű finom észjárású görögökhöz, hiában a gyakorlatias, a férfias, a hatalmas rómaiakhoz, nem kaphatta meg ama politikai képleteket, melyek korunk sajátjai. Nem valának oly nagyobb terjedelmű, sok millió polgárt számláló államok, melyek egyfőség alatt állanak, de nem egyesnek korlátlan hatalmában; melyekben a legkülönbözőbb állásu, viszonyu, foglalkozásu polgárok legyenek, a nélkül, hogy egyik, vagy néhány, minden mások felett zsarnoki hatalommal uralkodjék; melyekben a polgárok közti minden különbség daczára is, a nemzet tömege mint homogen egység áll fen; melyekben mindenki, igazítván saját feladatát, a nemzet a maga egészében igazgatja az államot. Machia-

velli, mondom, azért nem szólhatott közvetlenül a jelenlegi politikai képletekről, mert ezek akkor még teljesen ösmeretlenek valának, s így, mondhatnám, úgy nem szólhatott azokról, valamint a görög bölcsek nem taglalhatták a fávirda minőségeit. Montesquieu még azért nem szóllott róllok, ámbár Angliában ezt illetőleg példa és tanulmányi tárgy feküdt előtte, mert nem volt reá valódi politikai érzéke, nem vitte reá észjárása, felfogása. Hiszem azonban, hogy nagy mértékben okulást nyújtók, épek, hasznosak, lenének a legújabb politikai fejleményeket, a valódi nemzeti politikát illetőleg Machiavelli nézetei, ha annak elemeivel, viszonyai-
val ösmeretes lett volna. S tudom, hogy ama politikai taglatatok, melyeket Montesquieu közre bocsátott, nem alkotják ama kút-főt melyből korunk, vagy akár csak Franciaország politikai bölesege, közügyi helyes felfogása eredne, vagy eredhetne.

Kérem ezt tekinteten kívül nem hagyni; különösen akkor midőn Machiavelli és Montesquieu politikai dolgozatainak jelenlegi becséről van szó.

Természetesnek tetszik itt azon kérdés: mi közvetlen vagy közvetett hatással voltak a tudomány alakulására és a későbbi államszerkezetek előállítására Machiavelli és Montesquieu? Ezen, nézetem szerint, érdekes kérdésnél hosszasan ugyan nem mulathatok; szabadjon mindamellett egy kevés perczig itt is időzni. Főleg néhány tényt szeretnék kiemelni, melyekre támaszkodva önállólag lehet tovább folytatni a tárgy elemzését.

Ha a hatás nagyságát, a jó hirt-nevet, a nagy hitelt, az általános elösmerést tekintjük, kétségen kivülinek mondhatjuk, hogy a világ eddig Montesquieunek ítélte a koszorút. Hiszen ő a tavasz első fecskéje, — az éledő természet első virága vala. Ki ne örvendene azoknak? Munkái számtalan kiadást értek, azokat lefordították, mindenki olvasá sokan tanulmányozák.

Minőnek kellett a hatásnak lenni? A Montesquieu fürkéző, játszi, könnyelmű esze rendkívül sok tárgyát érintette az államtudományoknak. Se rend, se rendszer nincs taglalataiban, azok tán egyetlen egy kérdést sem fejtenek ki egészen; gyakran nagyon hibásak: de mennyi új thémát füzött ő öszve? hány külön vizsgálatnak lön teremője! Bár mennyire játszi, bár mennyire vizsgáló, bár mennyire élezes volt Montesquieu szelleme, egyetlen önálló nagyobb eszméjét sem tudom; önállósága a részletekben

korlátozódik. Mondtam már: a nagyban kicsi, — a kicsiben nagy. — Legnevezetesebbnek tartják az *Espr. d. Lois* azon fejezetét, melyben az angol államszerkezetnek adja képét, — vagy, ha inkább tetszik: elméletét (XI. k. VI. f.) Be van azonban bizonyítva, hogy az abban előtérbe állított államelmélet legfőbb vonalai, jelesen az államhatalom három részre oszlása, nem csak a valónak a maga egészében meg nem felelő elmélet, de nem is merőben új. Tehát ha semmi példa sem lett volna is előtte, még akkor sem tökéletesen újat mondott volna, ámbár azon esetben munkája, kétségen kívül sokkal nehezebb lesz vala; így pedig nem kellett más feladatot maga elé tűzni, mint leírni az angol-kormányzat természetét. És azt is elhibázta. Vagy talán lennének az államhatalom elosztását nem tekintve új, nagy eredeti eszméi? Melyiket tekintsem annak: a törvényről adott általános elméletét, — az államok osztályzatát, — a nevelésről mondott nézeteit, — a szabadságról, zsarnokságról adott eszméit, — vagy azt, mit a pénzről, vagy a mit a kereskedésről, vagy a vallásról, vagy a feudális viszonyokról, a francia történelemből, a római állapotokról mond? melyiket ezek közül, vagy valami egyebet? Hiszen még csak annak eredetisége nagy részét is meg lehet tagadni, a mit az éghajlat és földviszony befolyásáról mond a népekre. ¹⁾ Mindamellett azonban, hogy Montesquieu közvetlenül maga nem alkotott eredeti, nagy állameszméket, közvetve nagy hatással kellett lennie az utána következő elméletek megalakulására: mert vizsgálódásra indított: érdeket keltett.

Montesquieu munkáinak hatását éppen úgy növelték tökélyei mint hibái. A nyelv hatalma, ama röpkedő élces előadás nem maradhattak hatás nélkül. Ama könnyelmű észjárás, mely munkáin végig vonul, a könyvedén, elmélkedő, hatás hajhászó esodáson kapó, de gyakorlatiatlan politikus egész sereg követőre kellett, hogy találjan azon Franciaországban. Tehát rossz hatásának is igen jelentékenynek kell lenni: mert mondott sok rosszat, sok hibás dolgot ő a híres író; és pedig nagyon sokszor, fülbe menő, esinos, csattanós mondatokban; s bele vezetett a meggondolatlan politikai ítéletekbe, erőszakolva keresztül vitt elméletek felállításába. Mindezen hibák nélküle is előállottak volna, mert mindannak el

¹⁾ Lásd Villemain. *Cours de la littérature française*. (Six. éd. Bruxelles. 1852. p. 130).

volt hintve magva Franciaországban a k k o r — látják olvasóim: nem mostanról szólok, — de csoda ha nélküle, vagy ha ő higgadt politikus, a dudva épen oly mély gyökeret tudott volna venni, oly dúsán tenyészett volna és oly egyszerre állott volna elő nyomán.

Machiavellinek közvetlen hatása nem volt oly nagy. Ő az enyésző szabadságnak volt bajnoka, a sülyedő a hajótörést szenvedett államnak diplomatája, hivatalnoka, a valóságban nem létesült Itáliának bí fia. Utána hazáján százados setétség borul el. Ő maga az elveszett kincshez vala hasonló, melyet a sötétség leple elfed: ő maga a nemes ércz vala, mely mélyen, eltemetve, elfeledve várta a bányászt a föld ölében: ő a gyémánt szem vala, melyet reá ragadt piszok miatt meg nem ösmervén, porban fektetni hagytak az emberek.

Arról nem szólok, hogy mennyit küzdött életében minden eredmény nélkül és mik valának ennek okai. Ezt röviden már fennebb vázoltam. Közvetlen utána mint ragadó ár borította el Európát a reformatio. Ama kornak irodalma főként két kútforrásra visszavihető: az egyik katolikus papi, másik főként protestans. Amazok poklokra itélték Machiavellit vallásos szempontból; ezek meg követ dobtak reá mint erkölcsi bűnösrre.¹⁾ Akadt ugyan egy-egy védelmezője is de nem egyszer maga az oltalom nem volt kevésbé bélyegző mint a vád. Elmondhatta volna azon esetekben Machiavelli: Istenem, védelmezz jó barátaittól, ellenségeimtől majd megvédem magamat. — Minden védői daczára el lön ítélve. A politikai alávalóságot, megromlottságot nevéből faragott szóval jelölték; sőt, jelölik máig is.

Mindent összevéve, úgy hiszem munkáiról sokkal többet írtak, mint mennyire azokat olvasták. A Machiavelli irodalom maga könyvtárt lenne képes alkotni. Hányan írtak róla, kik el-

¹⁾ Érdekes a Machiavelli irodalom terjedelmes ösmertetése Mohl-tól (*Die Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften. — Die Machiavelli literatur.*)—Ezen mű különben egészen magán hordja alkotója képét; reá viszen egyszerre a forrásra, melyből ered. Nagy tanulmány; sok sok adat; erőre nem kapható önálló nézet, mely minden adatai támogatása daczára is inog; osztályozás, rendszerbeszedési-hajlam, mely kimértséget, feszességet eredményez: egyszerre tárulnak fel az olvasó előtt.

lenében a keresztyén vallást, a katolika egyházat és fejét vették oltalmukba, — vagy a kik az erkölcsi érzés teljes hiányát törekedtek reá sütni, — vagy a kik előtt életè, jelleme, ellentmondó részei miatt, mint politikai vagy pszichologiai talány tűnt fel! Az eredmény a nagy résznél vala: Machiavelli gazember. A közvélemény elfogadta, megnyugodni látszott, nem annyira saját meggyőződése után, mint a mesterek szavára ismételte és ismétli néha maig is: Machiavelli gazember!

Mint már fennebb valahol érintettem, a reformatióval járt puritán erkölcsi szigor, ábrándozó egyszerűség, egyenesség, — kimért, hajthatlan feszeség nagy mértékben ellentétes Machiavelli gyakorlati, a körülményekhez alkalmazkodó, egészen e világban és e világnak élő szellemével. A hol a protestantismus tanai lábra kaptak, ott, egyelőre megsemmisülni kellett Machiavelli irodalmi hatásának. A hol pedig ingatatlanul állott meg a katolika egyház, ott az ítélte el tanait, tiltotta be munkáit. Hol volt számára hely? Olaszországban, hazájában-e, vagy Németországban; Franciaországban-e vagy Angliában?

A XVIII. század közepén új politikai irodalom kezdődik, mint állítják Montesquieuvel. Hogy minő ábrándos, minő könynyelmű, minő gyakorlatiatlan iskola vala keletkezőben, a fennebbiekben röviden vala vázolva. Ugyan mi köze lett volna ahhoz a higgadt, az egészen hazája ügyeinek élő Machiavellinek? Hát-terbe szorítva, feledékenységben maradt.

A legújabb időnek maradt feladata tételeit helyesen fogni fel, életét és irományait egybehangzásba hozni: a háromszázados talányt megoldani. A mint a *liberté, fraternité, égalité* iskola nimbusa apadott, a mint amaz egyenlőségi tan ferdeségei napvilágra jöttek, újra tanulmány tárgyai lettek a hazája ügyében annyit fáradott, annyit szenvedett államférfi munkái. Új adatokat kutattak; a meglevőket jobban rendezték; ítéletet, higgadt kutatás után és nem eltaszító hidegséggel, és nem szembetünő el-lenszenyvel mondtak. Így állottak elő róla az újabb és kétségen kívül sokkal helyesebb bírálatok. Ha sejtelmem nem csal, Machiavellinek ezután nagyobb lesz elösmerése, hatása, mint eddig vala.

Hiszen, valóságos nagy és termékeny politikai eszméket lehet benne találni, eredetieket. És épen olyan nemüeket, melyek

a XIX. század államainak belsejére, külalakjára, jelenére és jövő viszonyaira legnagyobb hatást gyakoroltak és gyakorolnak. A világerő sem a hazafi-érzést, a hazafi hűséget értem: az több vagy kevesebb egyénben, egy vagy más alakban minden kornak sajátja, és felkísérhető a legrégebb homályfedett ó-korba. És nem azon törekvést értem: megnemesíteni, újjá-szülni hazáját, a régi classicus kor nyomdokaira térve. Sőt a XVI. században nem volt új amaz eszme sem, hogy az egyesítés az, mely nyugalmat, nagyságot lenne képes adni, amaz annyifelől marczangolt államnak. A miben ő egészen kiemelkedett korán és a mi miatt számokra és utódai előtt leginkább lett érthetlenné, az azon felül-emelkedés a kormányi alakon: államszövetség, vagy egységes-állam, számára mindkettő csak eszköz a biztosság, a jóllét, a nagyság elérésére. Rendkívül jellegzett (márkirozott) vonásokban vonul végig irományaim a hit: hogy biztosság csak nagyobb államban lehet, akár államszövetség az, akár egységes-állam; az egyensúlyt pedig kormány és nép közt fentartani, a biztosságot állandósítani, nélkülözhetlen a rendes katonaság, — jól megjegyzendő: rendes nemzeti-katonaság. Egy oly nagy független, öngazgatásu, szilárd belsejű, alkotmányos államnak akart minden áron polgára, fia lenni, a minőt kora teremteni képtelen vala: ez volt rajta a sors átka.

Annyival bámulatosabb pedig benne azon nézetek alakulása mivel azon országokban, melyeket ő jobban ismert (Francia, Spanyol és Németországban) az egységes állammal a zsarnokságot is meghonosítani látta, — legnagyobb szabadságot a german törzszakazataiban szemlélt. Őt azonban a látszat, a külalak nem bilincselte: a dolgok folyamában a lelket a szellemet megtalálni igyekezett; és miután tisztába jött azzal, mit tart elérhető legjobbnak: egész háttározottsággal állította fel a politikai jelszót.

Látni való, hogy habár nagyon hasonlóak lehetnek, sőt, hasonlóknak kell lenniök Machiavelli és a legújabb kor politikai eszméinek, azok teljes mértékben nem egyezhetnek, s azokat az újabb kor nem Machiavellitől tanulta. A dolog némileg visszas utat tett: a viszonyok természetéből olyanféle nézetek fejlődvén ki, mint a kis Firenze nagy titkárában, visszamenőleg lettek arra figyelmesek, hogy eddigelő helytelenül fogták fel Machiavelli politikai jellemét, munkáinak és szellemének össze hangzását.

Nagy mértékben másképen fogja fel politikai szellemét, működését Machiavellinek legközelebről Mundt. Szerinte Machiavelli egy saját politikának teremtője. Szerinte, az „európai politika öreg Ádámja Machiavelli nevet kapott.“ Szerinte, az európai politika időről időre visszaesik tanaihoz: „mivel azon tanok, melyek az emberi természet roszaságára, a nép gyengeségére vannak alapítva, számítva, — a mint Machiavelli systemája a maga titkos alapjaiban volt, — azok a magok gyakorlati alkalmazhatóságukat nemzedékről nemzedékre hagyják.“¹⁾ — A Machiavelli szellemi egyenes öröklőjének pedig a Bonaparte családot és jelesen III. Napoleon császárt tartja. Azt mondja, hogy a napoleoni systema hatalmi nyilvánulása főként abban áll: a politikát és a háborút legbelsőbb elemeikben öszvezevarni: az államot meg nem szűnő katonai actioban tartani. A napoleonismus valójában semmi egyéb, mint katonailag rendszeresített machiavellismus.²⁾

Egyenesen megvallom: a tudós német kritikus ezen nézeteit helyteleneknek tartom.

Ámbár már többször mondtam és vizsgáltam, ismételnem kell, hogy Machiavellinek nincs egy kikerekített systemája, rendszere. Tételei nem adják bevégezett képét az állam egyetlen viszonyának sem. Észjárását, lelkületét, csak egyes tételekben, egyes nézetekben és tényekben lehet vizsgálni, melyek, habár mind ugyanazon kútforrásból származtak is, systemai egészszé nem alakíthatók. Ha pedig szellemét egyes nézeteiből, tényeiből kiolvasni próbálom, azon eredményre jutok, hogy lényeges találkozási és lényeges eltérési pontokat mutat fel III. Napoleon és a Machiavelli szelleme; de az egybetalálkozások több főpontban is csak esetlegesek.

Sokszor láttam már azon hibát, hogy az emberek különböző korok, országok, egyének fejlődését igen közel hozzák egymáshoz. Azok tagadhatlanul lényeges egybefüggésben vannak egymáshoz és nevezetes hasonlatokkal bírnak: hiszen Istennek ugyanazon nemű művei közt, természetesen, lényeges és szükségképi a hasonlat. Az a kérdés azonban, hogy ama szükségképi

¹⁾ Dr. Th. Mundt. Niccolo Machiavelli. I. fejezet.

²⁾ Dr. Th. Mundt. Niccolo Machiavelli. XXV. fejezet.

egybefüggésen, hasonlaton felül bírnak-e találkozási pontokkal. Vajjon, ha az antique költészet minden remekei elenyésztek volna a világ zivatarában, — vajjon akkor jelenleg költészet nem volna-e? És nem olyan formán írának-e a szerelemről, a hazáról, a vitézségről, a borról, mint teszik most? Hiszen az emberi tehetségek minőségileg, sőt mennyiségileg is csak azon állandó tömeget, egészet alkotják, mint régen, mint bármikor világ-teremtése óta: a fejlődés irányának, a szellem működésének ugyanannak, az eredménynek nagyjában egyezőnek kell lenni. Azt hiszem, hogy ha Machiavelli nem létezett volna is, III. Napoleon azzá vált volna a mi. A hatalmas császár Machiavelli szellemének nem állandó követője, de egyes tökélyeivel és egyes félszegségeivel bír.

Hasonlósaik kétségen kívül vannak. Hiszen mindkettő óriási szellem; rendkívüli politikus; a dolgokat csendes higgadsággal, kitartó figyelemmel vizsgálják, ha meg tisztába jöttek a teendő felett, bizonyos sivar nekiadással, bizonyos szíjjas kitarással dolgoznak céljaik elérésére, s képesek a dolognak neki vágni, a kockáztatás mezejére is átlépni, ha a szükség arra szorítja, ha az ígér legtöbbet. Mindkettő oly politikus, ki a viszonyok minden hatalmát, csinját-binját, állásuknak minden előnyét képes felhasználni céljaik létesítésére.

Mennyi különbség azonban e mellett?! Machiavellinél az állandó középpont, mely körül élete fonódik, hazája. A hatalmas császárnál ezen középpontot saját dynasticus érzelmeiben, a po le o n i e s z m é i b e n keresem. Machiavelli szíve belső rejtekeiben nemcsak hazafi, de democrata is. A strassbourgi, a boulognei vállalatok kalandos tervezőiről, a dec. 2-ki csiny hősről azt hiszem mindent inkább lehet mondani, mint hogy áradozó democrata; de minő ügyességgel vala képes felhasználni azon előnyt, melyet számára az egyenlőség eszméjének általános szavazatban alkalmazása nyújtott!

Mundt azt mondja, III. Napoleon császár Machiavelli rendszerét követi, mely a politikát a katonarendszerrel állandó viszonyba helyezte. — Az igaz: katonai erőhatalom vala az, melyel kormányát megalapította a nagybátya unokaöcsese. Tömérdekét költ azóta is a katonaságra; a háborús feszült viszonyokat rendkívüli ügyességgel képes felhasználni érdekei támogatására,

ezéljai kivitelére. Meg kell azonban gondolni, minők viszonyai; meg kell gondolni, hogy a csodással határos azon eredmény, midőn Franciaországot, midőn azon államszerkezetet, melynek minden ize porczikája recsegett, ropogott, a szerkezetet, mely képtelennek látszott a kellő szolgálatot megtenni, midőn a társadalmi rendnek minden tényezője ingott, és egyensúlyt veszítve, a polgárzat megsemmisítésével fenyegetett, midőn mondom, Franciaországot tizenkét év óta csendben rendben tudja tartani. Ily rendkívüli eredményeket csak rendkívüli eszközökkel lehet elérni. Meg kell azt aduunk mindamellett, hogy a mód, melyen azt eszközli, visszataszító. De a két katonaságra támaszkodó kormány-
nemben hol lenne ama lényeges egybehangzás? . . .

Machiavelli katonarendszerében a nemzeti jellem volt a túlnyomó; a Napoleonéban pontos engedelmesség a főhatalomnak megmentésére a társadalmi rendnek. Itt nagyon lényeges a különbség. Miért nem mondja Mundt inkább azt, hogy saját nagyhírű királyuk, II. Fridrik követte a kikiáltott segretariónak, a sokat szenvedett hazafinak nyomdokait? Hiszen nagy Fridrik létesített egy épen olyanféle katona-rendszert, mely vágya és hiü törekvései tárgya vala a nagy olasz politikusnak. És mindamellett, hogy még más egyező tulajdonokkal is birt ama két kitünő egyéniség, nem-hogy arra súlyt fektetett, nemhogy azt kifejtette volna Mundt, hanem arra figyelmeztet, minő szeretetreméltó műve a hatalmas királynak a *Principe* ellen irt *Anti-machiavelje*. Szeretetreméltónak nevezi azt, mondja, mivel abban a nagy király egy ifju erkölestani ábrándozó fényében tündöklék.¹⁾

Nem tehetem, hogy miután megemlítém Nagy Fridriket és *Anti-machiavelli*-jét, itt egy pár pillanatot ne mulassak.

Oly magos állású ember, mint a poroszok Nagy Fridrike, nem tartá maga alatt állónak a csata ménről leszállva, a rég elhunyt segretariot felkeresni, kard helyett tollat ragadni kezébe, s elfoglaltatásai közt időt szakasztani arra, hogy „oltalmazza az emberiséget azon szörnyeteg ellen, ki azt kiirtani törekszik; értelmet és igazságot tegyen a sophismákkal és bűnökkel szemben.“ Machiavellinek *Principe*-jét fejezetről fejezetre taglalja, hogy a méreg mellett fellelhető legyen az ellen méreg.“ Az *Anti-ma-*

¹⁾ Dr. Th. Mundt *Niccolo Machiavelli*. I. fejt.

chiavelti írta.¹⁾ — Semmit sem kétkedem felőle, hogy, ha a viaskodást csatamezőn kellett volna végezni, újonnan, saját tervei szerint szervezett katonaságával Machiavelli nagyon alatta maradt volna a harczedett porosz ármáda veteránjainak; a legtisztább nemzeti lelkesedés, a katonai tervelő diplomatának egész nekiadása, mély észjárása sem tudta volna pótolni a leendő nagy hadvezér éles tekintetét, katonai gyakorlottságát. De a csatározó sereg: eszmék, elméletek voltak; a küzdhomok a szellemi-világ határai közt keresendő. Ezen a mezőn Machiavelli nem ösmert maga felett állót. Ezen a mezőn a fejedelem és alattvaló szerepet cserélve álltak egymással szemben.

A királyi író a maga állásának hatalmában bizva egyszerre általános rohamot kezd, izre-porrá igyekezvén törni, megsemmisíteni az ellen minden hatalmát. Nem kutatja mi a cél ama munkában, nem vizsgálja előállításának körülményeit; nem akad fenn azon: rendszer-e az, vagy nem; előtte nincs azon műnek titka. Az *Anti-machiavel* fejezetről fejezetre megadja ugyanazon címeket, melyek a *Principé*ben vannak; ugyanazon témák felett azonban merőben más változatokat ad. Rendesen egyszerűen: kereken ellene van mondva a *Principe* állításainak. Közbe közbe Machiavelli és tanai ördöginek, átkosnak vannak nevezve. Patheticus felszólalások vannak abban a szabadság, emberiség, igazság, egyeneslelkűség és mit tudom én még mi minden mellett. De azt tudom, hogy mindannyian igen olyanok azok, minőket nagy Fridrik óta a világ csömörlésig hallott a szabadság rajongó hőseitől, meg a kosmopolitáktól; s tudom, hogy azok mellett sok minden alávalóságot, zsarnoki tettet lehetett cselekedni jelenleg pedig úgy hangzanak, mint iskolás gyermek kísérletei, fejtegetvén a nevezett tárgyakat. Az egész kritika olyan, mely a nélkül, hogy az alap nemességét, a részek lehető összefüggését

¹⁾ Az *Anti-machiavel* név nem eredeti találmánya II. Fridrich-nek. *Gentillet*-nek jelent volt még 1576-ban egy francia értekezése Machiavelli ellen. Ezen műnek német fordítása hordja ama címet: „*Anti-Machiavellus, das ist . . .* — A porosz király *Anti-Machiavelje* legelőbb francziául jelent meg. — (Lásd ezeket illetőleg Mohlnak már említett értekezését). — Nekem ama műnek egy német kiadása volt kezemnél.

csak szóba is hozná, mind csak az egyes részecskéket támadja meg és azokkal nagyobbára homlokegyenest ellenkezőt állít. Az egészből inkább látszik nekem alakítási viszketeg, új tant teremteni, mint bírálói vizsgáló hajlam; inkább hibáztató szellem, mint vágy javítani, az érdemek és hibák megrostálása által.

Különös ember vala nagy Fridrik. Az egyik zsebében mérget hordozott, mely vészteljes éltében végmegaláztatástól megmenteni vala hivatva; másik zsebében egy csoport rosz vers a hiában küzdő költőre, a pénzében csirázó virágra útal; fejében pedig óriási politikai, diplomatiái combinatiók eszme-rajja forrongott. Az *Anti-machiavelli*-ben ömlengő és ábrádos szabadsághősnek, szigorú erkölcs-birónak mutatkozik, de midőn cselekednie kellett, senki inkább nem ragaszkodott mint ő a rideg élet szigorú cselekvési rendéhez, — bizonyos, éppen Machiavelliről nevezett erkölcsi hibákat nagyobb mértékben és többször senki sem kövelettel, mint éppen ő; pl. a szószegést. A miért egyébaránt a szenvedő Machiavellit, a bukott bölcsészt és bukott politikust elítélték, azon hiba alól felmentik a hatalmas fejedelmet. — Hiszen mindazon gyenge fonalszálak, melyekből a már több mint három száz éve elhunyt olasz patriota új Itáliáját szőni akarta, mindazok egyenként szakadtak markába. A nagyhatalmak közt pedig amaz új királyságnak híres királya tevékeny szellemével, politikai belátásával, fegyverének hatalmával, mondhatni, egy államnak teremtője. Miként lehetne a divat, a közvélemény szárnyain emelkedő, a siker mámorától övedzett fejedelmet a porba hullott alattvalóval, az állam férfival, kit a siker, a szerencse elítélt, hasonlítani öszve! Így okoskodik a világ.

Nem tagadhatom, hogy az *Anti-machiavelt* némi megnyugvással tettem le. A rútat nem szeretem; undorral telt el a romlottság; (körülbelől így lehet ezzel más is). Midőn oly határozottan megtámadva, oly alávalónak kikiáltva láttam Machiavellit tartottam tőle, sikerülni fog az ész ítélőszéke előtt reá sütni: teljes mértékben alávaló. Midőn azonban végig gondoltam azon okokon, melyeket II. Fridrik felhoz, a nivelt ember; ki nagy diplomátává, kiténő politikussá, hirhedett uralkodóvá vala válandó, és ki már akkor korának philosoph- és bell-esprit-árjában úszott, egész örömmel kérdeztem: minden nagyszerűeknek hangzó vádak mellett, csak ennyi ok van arra, hogy szörnyetegnek legyen kikiáltva

Machiavelli? csak ennyi van-e azon tétel igazolására, hogy: a bűn egyedül adja meg a kulcsot, melylyel a szerző (Machiavelli) minden homályos helyeit kiolvasni lehet? ¹⁾ S megkönnyült szívvel ítéltém: nemesak mély gondolkozásu, nagy politikusnak, de önfeláldozó hazafinak, ki végtelen ragaszkodással és szeretettel van hazájához lánczolva, bátran lehet Machiavellit tartani a hírneves király minden hibáztatása daczára is.

Valóban szomorító könyelműséggel ítélte el Machiavellit a világ. És míg a meggondolatlanságok zavarában poklokra taszították Machiavellit, egekig magasztalták Montesquieut. Méltatlanul ítélték el és érdemetlenül jutalmazták.

Poklokra lön ítélve Machiavelli. A legnagyobb alávalóságok szelleme, nevérol, m a c h i a v e l l i s m u s n a k vannak máig is nevezve. Sőt az angolok a mellett, hogy családi nevével bélyegzik a gazembert, kereszt nevéből egy Mumost, egy ördögöt faragtak. ²⁾ Semmibe sem vették, hogy oly végtelen nekiadással, oly aggódó figyelemmel munkált hazája ügyében. A megalázott, megbukott hazafiban, politikusban, diplomatában, philosophban a nemes alapot, az érzelem mélységét, a keserűségnek valódi tengerét feltalálni vonakodtak. Nem kutatták irományaiban a mély kutatót, a hasonlíthatatlanul gyakorlati férfit, a feltümulhatlan stilstát; arra utaltak, hogy ferdeségek vannak benne és meg nem tudták bocsátni azt, hogy nem tudott lenni több mint ember: miért nem vala gazkornak angyal szülöttje. Aztán, minő bűn az, — tanácsosa annak volt, kinek leánya oly véghetlen nyomorulttá, oly szerencsétlenné tette Franciaországot, — minő bűn az!?! Tövis koronát neki. — De babér ágat Montesquieunek! Miért? Talán azért mivel jó utba indította az összezavart elméket? Talán azért, mert oly ki-

¹⁾ Anti-machiavel VI. Fej. Das Laster ist der Schlüssel, womit man einzig und allein, alle Dunkelheiten unseres Autors deschifriren kann.

²⁾ Macaulay. Machiavelli. Tauch. ed. 62. lapon. — Idézi:

Nick Machiavel had ne' er-a trick,
Tho' he gave his name to our old Nick.

H u d i b r a s. Part. III. Can. I.

És megjegyzi tovább: But, we believe, there is a schism on this subject among the antiquarians.

tiűő rendszert alkotott, mely helyes irányt képes biztosítani hosszú századokon át a gondolkozó fejeknek ; — oly művet alkotott, mely disze az emberi észnek, magán hordja, nemességében, az istenség képét ? Nem ; csak is azért, mert Montesquieunek erényei és hibái olyanok valának, mint a divatos iskolának. Épen olyan könnyelműséggel, mint amaz, ütött el a dolgok valódi értelme mellett, hajhászván a szépet. Nemannyira azt kutatta, mi a helyes, mint azt, mi nagyszerű ; nem azt kutatta, mi a jó, hanem inkább a mi rendkívűli. Babérkoszorút, — ugye ?! — az emelkedő nemzet, emelkedő irodalom híres irójának. Ki merete volna kutatni, hogy tétélei zavartak, hogy könnyelműségében képes veszedelmes tanoknak hinteni el magyát, hogy tanai a legnagyobb mértékben gyakorlatiatlanok ? Hiszen épen azon politikai setétség, zavar uralkodott korán, kortársain, mint a minőt munkáiban találunk ; épen szeretetre méltónak, a lángész biztos jelének tartották azon csapongó könnyelműséget melyet Montesquieu műveiben találtak ; az ábrándozó, ömlengő gyakorlatiatlanság sajátja vala ama kor-nak is, nemcsak Montesquieunek. Ime, a politika mezején termett babérágak ékitik Montesquieu ünnevelt homlokát !

Ki lőn kutatva minden eszme, minden tétel Machiavelli műveiből, melyből szerintők, hallatlan vadságra, embertelen szivnélküliségére, alávaló hitetlenségére következtetni lehetett. Mily messze voltak attól, hogy épen olyan nemű hibákat keressenek az egyenlőség iskolájában. Hiszen mindnyájan, az egész kor, annak zászlója alá eskűdt vala. Kinek juthatott volna eszébe, vizsgálni, s tanácsos lett volna-e feszegetni, hogy amaz egyenlőségi iskola megvetett minden létezűt ; azok romján igyekezett idétlen eszmeszüleményeit felállítani ; nem irtózott még a legnagyobb vérengezésektől, a legirtózatosabb nyomoroktól sem, céljai eszközlésére ; száz meg száz-ezerek vére omlott miatta ; halál dűlt a harc mezőn ; megnépesedtek a lámpás-fák, nem győzte a munkát a guillotine ; száz meg százezer család jólléte, nyugalma lőn egy és más helyt feldulva ? Hiszen oly nagy volt a vakság, hogy midőn az emberek valamerre bátrak voltak kinyilatkoztatni, hogy ama türhetlen zsarnokságban, melyet népfelség czim alatt, az iskola fejekre olvasott, nem érezték, mert nem érezhették magokat jól, képesek valának a szemtelen tan azon állítását, emlegetni, hogy a hiba nem a tanban, hanem a világban van. — Ugyan kérdem : honnan van

az, hogy midőn ama valóban vad, valóban szívtelen, valóban lélekölő és épen a valódi szabadságot eltipró tannak szellemi szülői minden nagyszerű hibáztatástól oly egyszerűen mentek, ugyanakkor pedig Machiavelli, ki elvül tüzi ki: el nem térni a jó útról mig lehet: csak akkor fogni a roszhoz midőn szükséges, és azt is ügyesen, gyorsan végezni; ki szabályul adja, mintegy előbbi tétele magyarázatául: mindig úgy kell tenni, hogy a közvélemény meg ne botránkoz hassék, — honnan van az, hogy akkor Machiavelli épen a fennebb említett vadsági, lelketlenségi, embertelen alálósági hibákban elmarasztaltatott??...

Valóban szomorító azon ítélet, melylyel a közvélemény hozzas időn keresztül mind Montesquieu, mind Machiavelli irányában volt. Szomorító azon ítéleti léhaság, melyel a czéhbe számított író, Montesquieut, bíralták kortársai, utódai. És, nagy mértékben szomorító azon ítélet, melyet Machiavelliről századokon át tartottak érvényben. Mint a hogy a vadász nagy készüllettel, ebeivel üldözi a nemes állatot mig elejti azt, — porba teríték Machiavellit. Nem vala elég, hogy életében a rosz annyi csapásával, az emberek roszaságával, gyáva jellemtelenségével, megromlottságával, az idő folytában megcsontosodott kinövések, félszezségek egész lán-czolatával, czéh-rendszerével, hogy egy szemei előtt szét-málló haza érdekében kelle küzdenie és buknia; holta után a gyalázat jelképévé válik neve; — sirját századokon át a feledékenység dudvája borítja, de maradandó szellemi emléket vélt-gyalázatából teremtenek számára utódai. Sok példa van reá, hogy kortársaitól félre értve, megvetve, nyomorúságban, és életerétől megfosztva nyomtalanul, vagy csak nagyon kis eredményt mutatva fel enyésznek el, törnek meg, a legnagyobb tehetségek, a legnemesebb jellemelek csiráit rejtő keblek, gyalázatára az emberi ségnek és nagy mértékben gyalázatára jelen korunknak is. De legalább a történet legyen higgadt és méltányos.¹⁾ Ugy sem képes, mindazt helyrehozni a mi hiba megeseett. Machiavelli nevéből a tudósok szót faragtak, mely a legmegveszettebb politikai észjárás, jellem, jelölésére szolgál. A szó a nagy világra terjedt, több száz év alatt szájról szájra repült; száz meg száz-ezer száj

¹⁾ „Machiavelli hat gesündigt; aber noch mehr ist gegen ihn gesündigt worden“ mondja Mohl (Gesch. u. Lit. der. Staa.—III. k. 541. lap.)

hangozta azt, olyan, mely képtelen lenne egyéb adattal szolgálni Machiavelliről mint, hogy róla nevezik a gazembereket. Az elnevezés a világ tulajdonává vált. Szeretném én tudni, ha határozottan méltatlanul hordaná ama megbecstelenítő vádat Machiavelli jelleme, élete: miként lenne képes azon osztály, mely régebben poklokra kárhoztatta, nemcsak a mult gyalázattól megmenteni, de neve bélyegző hatását hirtelen megszüntetni? Hiszen sokan lehetnek olyanok, kik félnek pártfogásuk alá venni, nehogy érte saját jellemöket is bomály fenyegetse. Aztán, meg kell gondolni, hogy a világ folyamában elterjedt, megcsontosodott fogalomnak vagy csak névnek, habár az hibás is, roppant ellenállási ereje van. Egyetlen példát hozok fel. A Mennyei birodalom fővárosát Pekingnek nevezzük. Annak pedig tulajdonképen nem az neve. Régebben hibából fogadták el azon szót nevének. Próbálja meg valaki, semmisítse meg az elfogadott elnevezést, állítsa ama bitornak helyébe a helyest, a valódit! Nincs a világnak oly hatalmas uralkodója, sem anyagi, sem szellemi, ki ezt tenni képes lenne.

Nem akarom bevégezni ezen tanulmányt úgy, hogy az érdemtelen felmagasztalás s a szellem és jellem gyötrő elítéltetés, a jelenben is százfelé tipró, és százféle hiu fény után iramló eszméi szomorú körében hagyjam olvasóimat. Végezettil elvezetem azon rövid szikrázó, páratlan nyelvezettü párhuzamhoz, melyet az egyik világhírü író, Macaulay, a másik kettő közt, Montesquieu és Machiavelli közt, von.

„ . . . Montesquieu talán nagyobb hírnévre jutott, mint bármely politikai írója az újabbkori Európának. Ezt részint érdemeinek köszönheti, de főként szerencséjének. Valódi szerencsefia volt. Azon pillanatban tünt a francia nemzet szemébe, midön az egy hosszas álmából a politikai és vallásos bigottságnak ébredezett; következőleg kedvenczévé vált. Az angolok azon időben oly meglepő csudának nézték azon francziát, ki alkotmányos formákról, alaptörvényekről beszélt, minők egy tanult malacz, vagy genie-gyermek. Tündöklő de felületes, hatás-hajhászó, közönyös az igazság iránt, arra tör, hogy rendszert alkosson, de gondatlan azon elemek öszvegyűjtésében, melyek nélkülözhetlenek egy ép és tartós rendszer előállítására, az élénk praesiden oly hamar és oly könnyedén építi az elméletet, mintha kártya¹ lenne, a mint megvan a terv, egyszerre elkészül, mihelyt c¹ t

szül, szélnek ered, s a mint elrepül, feledésbe merült. Machiavelli azért hibázik, mivel tapasztalatai, melyek az államoknak csak bizonyos rendkívüli viszonyai körül lehetnek gyűjtve, nem mindig képesíték eredményeit meghatározni olyan rendszabályoknak, melyek különböztek azoktól, a minőknek működését ő szemlélte. Montesquieu azért téved, mert valami szép mondani valója van, és el van határozva azt ki is mondani. Ha azon tünemények, melyek előtte fekszenek, nem találnak céljához, az egész történelem adózik. Ha semmit sem lehet kistrófolni és kifaragni, a minek hitteles bizonyítványa lenne, olyat mi procrustes-i hypothesis-eivel találna, előáll valami idomtalan siam-i, vagy bantam-i, vagy japan-i mesével, melyeket oly írók után mond, kik mellett Lucian és Gulliver igazmondók, lévén két okon is hazugok, mint utazók és mint“

„A gondolat tisztasága és a kifejezése rendesen együtt járnak. A stylus két legnagyobb hibája zavarosság és affectatio. A kifejezés zavara rendesen az eszmék zavartságából ered; és a hajlam minden áron szikrázni, könnyen eredményezhet sophisticationokat az okoskodásban. Machiavelli értelmes és egyenes lelke kitűnik világos, férfias és egyszerű nyelvében. Montesquieu stylusa ellenben minden lapon élénk; szellemdús, de beteges felfogásu lélekre mutat. A kifejezés minden fogása, a jövendőmondó homályos rövidségétől a csevegő szószátyár terjedelmes vizenyőségéig, fel van használva arra, hogy egyegy szempont hamisságát vagy elkopottságát elfeledje. Képtelenségek epigrammokká vannak kicsiszolva; igazságok talányokká setétítve. A legerősebb szem nehezen tűrheti azon fényt, melyben egyes részek állanak, és nehezen hathat át azon homályon, mely másokat borít.“

Ime Machiavelli és Montesquieu egymásmellé állítva.

BÁRÓ KEMÉNY GÁBOR.

A NEMZETKÖZI
I P A R M Ű T Á R L A T .
LONDONBAN, 1862-BEN.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A kiállítások történetének vázlatas a mostani-
nak szervezete.

A jelenkor ismerettára egy új cikkel szaporodik, a mely a kiállításokról szól. Azon fontosság, mely ezeknél mutatkozik, nem engedi többé, hogy csupán csak a szó értelmét tudjuk, hanem parancsolólag követeli, hogy lényegökkel s egész miben létökkel megismerkedjünk, miután a polgárisodott nemzetek családositására egészben, s részletesen az emberi foglalkozások különféle kategóriájának egybevetésére s különös feladatuk és kapcsolatuk megismerésére eddig nem is gyanított alkalmat szolgáltatnak.

A nemzetközi ipar és műkiállítás, a mint most látjuk Londonban, mivelődési eszközeinknek, s a tökély jelen fokától kitel-
ő készítményeinknek állását oly tárgyiasan mutatja, hogy nem is képzelhető valami mód mind azt másképp tanulhatni, a minek az ember a Kensington-kerti palotában gondolkodva időzvé, tudomására jöhet. Milliókat hiában fecsérelt volna el az előtt a föld leg hatalmasabb fejedelme is, hogy ennyi remek művet láthasson, a mennyit most egy shillingért a közmunkás is együtt szemlélhet.

A kiállítások kétfélék: országosak és nemzetköziek, vagy egy kissé túlozván világ kiállítások.

Az országos kiállítások már régebben ismereteseek, s azok az ipar nagyobb fészkeit magában rejtő egyes városok kiállításából eredtek. Azonban magok az országos kiállítások is csak lassanként vergődtek a tökély azon fokára, hogy általános tudomásra lettek érdemessekké. Hogy minő kiállítások voltak egypár századdal ez előtt, legyen elég felhozni egy vándor kiállításnak tárgysorát, mely Leyden nyilvános színházában közszemlére volt kitéve 1699. Volt ott, egy norvég ház, gerendák-ból építve vakolat és kő nélkül; mellette mindjárt egy habléány keze, egy krokodil és különbözőféle menykövek. Laplandi nadrág és lengyel csizmákkal együtt volt egy bábászati szék, s mintája egy öldöklő késnek, melyet Angliában találtak, s a melyre írva volt: „öld a férfiakat, süssd a nőket és égesd meg a kölyköket.“ Kitettek egy római lámpát, mely örökké ég a föld alatt, s egy perzsiai pipát, mellé pedig egy emberi gyormot, meg egy gombát, melyről azt állították, hogy 100 éves. Arabiai ékszeresek, indiai kláriságok, egyiptomi vászon, chinai dalok chinai papiron, s egy korsó chinai ser egyéb nyalánságokkal; ezen kívül egy asszonybőr kikészítve; egy zsványnak, kit felakasztottak, a füle és nyelve stb.

Az első két kiállítás, mely említést érdemel, Angliában, 1756 és 1761 tartatott, létre jött jutalmak kitzítésének előre bocsátásával az ipar és gépészet meghatározott ágaiban.

Függetlenül az angol országos kiállításoktól, Franciaországban az első tartatott 1797-ben, említik, létrehozva Párisban d'Avéze marquis által, kiben a directorium zajos napjaiban fogamzott meg az eszme, s a ki látta azt azután serdülni egy consul, egy császár és egy király alatt. Kezdve azon időtől több kevesebb év közbeesése mellett 1849-ig Franciaországban tizenegy országos kiállítás volt, s minden későbbi az előbbit felülmulta a résztvevők számára és haladására nézve. Hogy azon tökély, melyet a francia iparosok köztudomásra tanúsítanak, nagyrészt mozdított elő ezen kiállítások s az ott kapott inger vetélkedési vágy s eszmeszikkák által, senki sem vonja kétségbe.

Anglia visszamaradt; itt a rendes kiállítások nem bírtak lábra kapni, sok apathiával és előítélettel kellett küzdeniök. Nagy bajjal létrehozta egyet 1828-ban azon terv szerint, melyet a kül-

földön sikerrel láttak követetni. A kiállítandó tárgyak a következő osztályokba soroztattak: először új és czélszerű konstrukciók, melyekben új elv vagy ismert, de a mely gyakorlatban még nem volt átvive, van kimutatva. Másodszor új alkalmazása valamely ismert elvnek, de ezen alkalmazás lényegesen különbözzék attól, mi e nemben eddig ismeretes. A harmadikban jönnek a javítások a már ismert tárgyakon, melyek által vagy könnyebb a készítés, vagy olcsóbban kiállítható, vagy jobban használható. Ezen osztályban szabad volt kiállítani minden remeket, minden oly szép munkát, mely a műkiállításba nem tartoznék.

Azonban minden erőlködés daczára nem sikerült. Találkoztak kiállítók, de a közönség csúfot üzött belőlök, valamint a kiállítás vezetőiből is. Ismételték még vagy három alkalommal, de mindig szerencsétlenül, mert a közvélemény ellenszenve következőben a kiállítók is mindinkább visszahúzódtak.

Csak egy társulat volt, mely a lámpát égve tartotta s ez a „Society of arts.“ Ennek a titkára 1829-ben értekezéseket tartott az ország fő iparágairól, s attól fogva nyers termények, készítmények és új találmányok küldettek be időről időre, s a társulat termeiben közszemlére tétettek ki. E példán indulva létrejöttek helybeli kereskedelmi kiállítások Manchester, Birmingham, Leeds, Dublin s egyéb helyeken, végre jelentékenyebb fokban egy iparczikk s szabad kereskedési bazar Londonban (a Covent Garden színházban) 1845.

1846-ban új ösztönt kapott a society of arts királyi elnöke által. Czélul tűzte ki a művészet alkalmazását az ipar terményekre, s ezt elérendő jutalmat tűzött ki a készítmények javítását és szépítését illetőleg. 1846-ban küldettek be a tárgyak bírálat végett, s Minton egyszínű thea-edényei nyerték el a jutalmat. Mondhatni, hogy az 1851-ki világkiállítás egy thea-kanna alapján jött létre, mert az 1846-ki kiállítás sikere volt az, miből a társaságnak többé meg nem szakadt működése folytán magát kinötte.

Az 1846-ban jutalmazott és a következő 1847-re beküldött tárgyak új kiállításra szolgáltatott alkalmat, melynek czíme volt: a britt gyártmányok és diszítő művészet válogatott példányai (se-

lect specimens of British Manufactures and decorative Art.) Megnyílt 1847. márcziusban. A catalog bevezetésében mondatik: — „A britt gyártmányok és diszító művészet válogatott példányainak kiállítása az évi kiállítások megkezdése, mely által a társulat úgy hiszi, hogy lényegesen közreműködik azon cél elérésére, melynek pártolására eredetileg szerveztetett. . . . Az első lépés valamely művészet vagy gyártmány tökéletesítésében az, hogy a mi történt eddig azon művészeti vagy ipartárgyban. . . . Nem kételkedünk, hogy miután a közönség szeme hozzá szokott a diszító művészet legszebb példányaihoz, azokat elébe fogja tenni annak, a mi otromba; s hogy az ilyen évi kiállítások bizonyos sora után egy iparos sem fog panaszkodni, hogy legjobb terményei rajta vesznek, míg a legrosszabbak elkelnek.“

Az 1847-ki kiállítást mégis már 20,000 ember látogatta, de kiállító nem sok volt.

1848-ban új kiállítást rendeztek. Ekkor már felszólítás nélkül jelentkeztek iparosok, sok tárgy küldetett be, s a látogatók száma 70,000. A siker oly buzdító volt, hogy a társulat elhatározta a legjobb tárgyakat megvenni, s az országban köröztetni olyan helyeken, a hol rajz-iskolák vannak; jövőre pedig indítványoztak minden negyedik évben egy új kiállítást rendezni.

Ugyanazon évben a társulat egy tisztán műkiállítást tartott, s későbbben hirdetett 1849-re egy gépminta kiállítást. Ez volt kezdete az új találmányok kiállításának, mely a társulat termeiben a következő években folytonosan rendeztetett, évről évre növekedő sikerrel, úgy hogy a termék és a társulat rendes eszközei elégteleneknek mutatkoztak a közönség-növekedő érdekének kielégítésére.

1849-ben ezen vállalatok életrevalósága korszakot alkotólag derült napfényre. Ugyanis ezen évben ipar és műkiállítást rendeztek Birminghamban ugyanakkor, midőn a „British Association for the advancement of Science“ is ott tartotta összejövetelét, s a siker igen bátorító volt. Franciaországban szintén volt akkor nemzeti kiállítás s az is rendkívül sikerült; mindezek felköltötték az elmékben a britt iparnak nagy nemzeti kiállítását. Ezen összes angol nemzeti kiállításnak 1851-ben kellett volna megtörténni, s ez tehát annyiban különbözött volna az előbbiektől, hogy míg azok az ipar vagy művészet egyes ágaira vagy csak egyes helyek

készítményeire szorítottak, ez az összes nemzet minden ipar s művészet ágának tárgyait magába egyesítené!

A z 1851-ki világ műtárlat.

A tervezett országos tárlatból, az első nemzetközi ipar tárlat nőtte ki magát.

Egy ilyennek eszméje sokakban támadhatott, de köztudomásra senki sem formulázta oly határozottan, mint Franciaországban Boucher de Perthes a „Société royale d'Emulation“ elnöke Abbeville-ban, ki egy alkalommal még 1834-ben bátran fellépett egy „exposition universelle“ indítványával, s többi közt ezeket mondja: — „Dolgozzunk, legyünk türelmesek, s minden munkásra, mint testvérünkre tekintünk, bármi legyen neve, színe vagy hazája. Ne veszekedjünk, a versenyzéstől ne féljünk. Ez fog bennünket felvilágosítani, ez fogja iparunk számára a valódi ösvényt kimutatni. A versenyzés képez jó munkást, mert kimutatja, hogy ki mire képes. A tárlatok, melyek az iparra oly jótékonyan hatnak, az ilyen versenyzésnek megtestesítései. Itt történik az, hogy a természet munkája gyümölcsét a szomszédjái mellé helyezi, — képességének mértékét látja, s készítményeinek becslését látja s így maga magát bírálván, egy nap alatt többet tanul, mind elzárkozva, vagy az egyedáruság védelme alatt évek alatt tanulhatott volna.

Igen is, a tárlatok üdvösebbek mint a tilalmak, melyeknek célja elválasztani az embereket és elszigetelni. Miért vannak azonban ezen tárlatok szűk határok közé szorítva? Miért kell tartanunk az idegen iparosok meghívásától? miért nem vehetne részt azokban a belga, az angol, a helvét, a német? — Mily nemes volna egy európai tárlat, és minő bánya volna az a kölcsönös mivelődésre nézve! — Azt hiszitek, hogy az ország, melyben egy ilyen létre jönne, veszene általa? . . . legkevésbé. A tárlatok mindenkor jótékonyak, és jótékonyak mindenkire nézve.“

De ha az eszme Franciaországban született is, Anglia volt első, hol az ige testé lön, hol nem csupán egy európai, hanem világtárlat jött létre. És viszont Angliában a „Prince Consort“ magasabb felfogása volt az, mely a Society of Arts tervét

egy nagy országos tárlatra, általános iparműtárlatra változtatta át.

1849. június 29-én a Buckingham palotában tartott tanácskozási üléseken terjesztette elő a herceg-férj a tervet, mely szerint 4 osztályba lettek volna a tárgyak sorozandók: nyers termények, — gépek és mechanikai találmányok, — kézművek, — végre szobrászati és plasztikai művészet; hasonlóképpen a helyiségre nézve indítványozta a Hyde-park ugyanazon üres terét, melyet későbbben a híres „Krystály-palota“ csakugyan el is foglalt. Megvitatták a jutalmak kérdését a legjobb czikkékért, egy királyi bizottság alakítását, hogy a tervnek tekintélyt s a kivitelben segítséget biztosítsanak, s végre egy széles alapra fektetett népszerű aláírás kellékeit állapították meg. Mindenek fölött a kiállítás nemzetközi jellege ezen szavak által fejeztetett ki: — „Ugy tartjuk, hogy míg hiba volna határt szabni a gépészet, a tudomány és izlés terményeiben; melyek nem egyes nemzetek kizárólagos sajátjai, hanem az egész polgárisodott világnak, az angol ipar különös hasznát hozhat abból, ha kellőleg képviseltetve sorompóba állítjuk egyéb nemzetekével.“

Hogy meggyőződést szerezzenek azon részvétről, melylyel az iparosok és egyéb termelők az ezme iránt viseltetnek, a bizottság két tagja körútra indult, s a hármasszoros sziget nevezetesebb helyeit bejárván, igen kielégítő eredménnyel tért vissza. Azon kérdésnél, hogy országos segítséggel, vagy magán aláírásokkal lépteséke-e életbe, a nagy többség ez utóbbi mód mellett nyilatkozott.

Vagy 50 városban meetingeket tartottak, mindenütt kedv mutatkozott a nagyszerű vállalatokhoz, s 1850 januárban 60,000 befolyásos ember neve volt aláírva, kik magukat a terv kivételére lekötözték. Ugyanazon évi májusban a londoni Lord Mayor ebédet adott a tárlatra előmozdítására, s ezen a Prince Consort a tárgyat nyomtatékosan és világosan előadván, aznap a hatósági tagok — a sajtó útján pedig másnap reggel az egész ország előtt, ezeket mondotta: — „Minden nemzet ipartárgyainak összegyűjtése és kiállítása egy épületben annyi, mint valódi próbáját s élő képét adni a fejlődés azon fokának, melyre az összes emberi faj e részben eljutott, s egy új indulás pontot nyújtani, melyből minden nemzet képes lesz irányozni ezentúli törekvéseit.“

A királyi bizottság kineveztetett, elnöke Albert herceg lett; szerveztettek vidéki bizottságok is az érdekek képviselésére az egész országban.

Pénzt néhány áldozatkész hazafi jótállása mellett, kik közé Albert herceg magát 10,000 font sterlinggel írta, az angol bank előlegezett, s ez meglevén az épület tervének megkészítésére pályázat hirdettetett. Kiírták a pályázatot 1850. mártius 13-án és a beadásra már ápril 8-kát tűzték ki. E rövid idő daczára 233 terv érkezett be, kísérve a költségvetéssel. 27 jött Franciaországból, 2 Belgiumból, 3 Hollandból, 1 Hannover-, 1 Nápolyból, 2 Svajcz-, 1 Porosz, 1 Hamburgból, tehát összesen 38 a külföldről. 128 jött londoni építészektől s 51 a vidékből. 6-t küldött Skótiá, 3-t Irland, és 7 volt névtelen. Egyet egy nő küldött be „nagy bátortalansággal“, de a legtöbb nagy bizakodással volt előterjesztve.

Azonban egyet se tartottak a czél sajátságos kellékeit tekintve megfelelőnek; de találtak azokban sok becses adatot, s kiszedvén, részint hogy mit kellene egy ilyen épületnél kerülni, mit elfogadni, azok nyomán az épületi bizottság 3 tagja egy új tervet dolgozott ki, melynek kivitelére vállalkozókat hívtak fel, s ajánlkoztak is 19-en.

Egy különös körülmény vágott a dolgok ezen menetébe: ugyanis a közönség nem örömet vette, hogy London fő parkjában erős épületet szándékoznak állítani, s legfőlebb is valami könnyed stylben emelttel bírt volna megbarátkozni. A közhangulat ezen hatása alatt szülemlett meg Paxtonban az eszme, a tárlati épületet csak vasból és üvegből tervezni¹⁾, úgy miként kicsinyben ezt sikerrel tette Chatsworth-ban; Fox, Henderson és társaik költségvetést készítettek tervéhez, s hosszú tanakodás után végre elfogadtatott a terv, úgy mint a vállalkozók ajánlották, 79,800 font sterlingért építeni föl.

Az első oszlop septemberben felállítottatott. A kormány részéről a jóváhagyási okmány csak novemberben adatott ki, melyben egyszersmind ki volt kötve, hogy az épület rontassék le, hor-

¹⁾ Egy vasut-társasági ülés alatt jött ezen ötlete, s azonnal papírra tette, még pedig csak egy veres „blotting papert-re“, mely 1851. a tárlati épületben látható is volt.

dassék el s a Hyde-park azon helyisége a koronának eredeti állapotában adassék vissza 1852. június előtt.

Az építés részleteit, a segítségül használt gépezetet Mr. Digby Wyatt az 1851-ki műtárlat hivatalos és képes katalogjának első kötetében tüzetesen leírta. Sok kísérletet tettek a közönség megnyugtatóására, mely előtt ezen építésmód új volt s különféle állításokra szolgáltatott alkalmat.

Alakja egészben véve parallelogramm volt, hossza 1848 angol láb, szélessége 408; a fő résznek magassága 108, s itt a parkban volt igen magas szilfák kényelmesen megmaradhattak üveg földél alatt. Egyéb helyeken is voltak fák, minthogy azok kivágatása semmikép sem engedtetett meg, és ha az épület magassága ott tervileg csekélyebb volt, mint a fáké, nyílt udvarokat csináltak, s ilyen kettő volt.

A földél alá vett összes terület körülbelül $18\frac{1}{4}$ acres-t tett

Fő bejárás volt három, de minthogy a kimenetkor rendszeren tolongás szokott lenni, csupán e célra még 17 ajtó volt. A padolat deszkából állott, de nem közel egymáshoz rakva, hanem vagy fél hüvelyknyi hézagot hagytak az egyik és másik közt, azon célból, hogy a por lehulljon s az öntözéskor a víz meg ne álljon; körülbelül mint a budapesti lánczhid gyalogútján láthatni. Ezen intézkedés a fő célnak megfelelt, de árnyoldala is volt, mert sok apróság elveszett, leesvén a hézagba s többé elő nem kerülvén. Az épület elhordása alkalmával a keresési jogot az építőktől megvásárolták s nem rosszul számítottak, mert jelentékeny mennyiségű pénz és ékszer hirtokába jutottak.

Az eredeti tervtől több pontban eltértek, mi a költséget szaporította s így a vállalkozók tetemesen károsultak volna. Tekintvén, hogy a pontos bevezés és szilárd fölépítés által a tárlat sikerére nagy befolyással voltak, pótlásul 1851 novemberben 37,000 font sterlinget kaptak. Azonban a mint az épületet eladták a sydenhami „Crystal Palace Company“-nak 70,000 font sterlingért, igen kedvező financiaiális állapotba jutottak, mert a szerződésben az elbontandó épület csak „ócska szerek“ gyanánt volt becsülve vagy 33000 font sterlingre, s így ezen fölül kaptak még 37,000 fontot.

Népies nevei ezen tárlati épületnek voltak a: „Krys-

tály palota“ közbeszédben s a „világ vására“ (the World Fair) írásban.

A kiállítási térnek fele Angliának tartatott fel, más fele a világ egyéb kiállítóinak. Anglia meglehetősen elkészült a megnyitáshoz, az idegenek nem.

A megnyitás 1851. május elsején ment véghez, s ő felsége a királyné személyesen nyitotta meg. Ünnepek tartatott e nap Londonban s a nép számát, mely az épületben s körülötte egybesereglett, nem becsülték kevesebbre egy milliónál.

Nyitva maradt 141 napig. Idegen kiállító volt 6556; Angliából s gyarmataiból 17382, s így összesen 13938. -

A kiállított tárgyak becsára így oszlik el:

	L	s	d.
Anglia	1.031.607	4	9
Gyarmatai . . .	79.901	15	0
Idegen országok	670.420	11	7
Öszveg	1.781.929	11	4

Másodrendű érem (prize medal) osztatott ki 2918; első rendű (council medal) 170. Ezen kívül még honourable mention (dicséretes megemlítés) is jutott sokaknak.

A látogatók összesen fizettek 6.039.195 L. Egy napon (október 7-én) 109.915 ember volt benn az épületben, s a szellőzési készülékek oly tökéleteseknek mutatkoztak, hogy a nyár közepén sem látszott a néptömeg a hőfokot feltűnőleg emelni.

Bezárták a tárlatot 1851. október 11-kén. Az angolok csak hamar baza vitték tárgyaikat, de az idegeneknél 1852-ki 15-ik januárig elhúzódott.

A ki csak látta ezen világműtárlatot létének derekán, érzette, hogy nagyszerű vállalat. Nem hasonlított semmihez, a mi azelőtt láttatott, de igen is ahhoz, miről az ember álmodott. A mint vége volt, s helyén a pázsit kezdett újra zöldelni, senki sem hitte, hogy olyat még valaha megéljen.

A vállalat szépen jövedelmezett, s ezt észrevevén a királyi biztosok, az angol királynőtől felhatalmazást kértek a pénz fölöslegről oly módon rendelkezni, hogy azt kilátásba tették, midőn a felszólításokat szétküldötték, az egyesek pénzsegítségét igénybe veendők. A felhatalmazás erejénél fogva a fölösleget oda fordíthatták, a hova legcélszerűbbnek fognak találni; fölvehettek új

adakozást is a terv kivitelére; vehettek földet a britt birodalom területén akárhol, s arról minden megszorítás nélkül belátásuk szerint rendelkezhettek. A királyi biztosok külön bizottságot neveztek ki saját körökből ezen ügy részletes vezetésére, s elnöke Albert herczeg lett.

Hosszas vitatás után végre abban állapodtak meg, hogy több elszórt nevelési intézet összehozassék, s hogy mindenek fölött hajlékba juttathassák a „Kereskedési Muzeumot,“ melyhez a tárgyak, vagy 9000 font sterling értékben az 1851-ki tárlat után, magok a kiállítók által ajándékoztattak.

E végből határozatba ment: a Kensington déli részén azon a helyen, mely egy parlamenti jelentésben egy új nemzeti képcsarnok számára alkalmas helyül tüzetett ki, 15 — 20 acres területet megvenni.

A fölösleg az 1851-ki tárlatból tett vagy 186,000 font sterlinget.

A főnebbi területhez lassanként többet és többet vettek, úgy hogy most egy hosszas négyszög birtokában vannak, mely mind a 4 oldalról szabadon áll, és 86 acres-t tesz. A St. James's park kiterjedésben felülmulja.

Hogy egyszerre megvehessék e területet, a kormány előlegezését is igénybe vették, a mi megtörtént, valamint az előlegezett összeg visszafizetése is.

Mint minden ily nemzeti vállalatnál, úgy ennél is számtalan javaslat küldetett be magánosak által, hol nyilvánosan a hírlapok útján, hol közvetlenül levélben; ezeket a bizottság tagjai mind tudomásul vették, de meggyőződésüktől egy általjában nem engedték magokat eltántoríttatni. A visszautasítottak közül többen a bizottság terve ellen fordultak s azt népszerűtlenné tenni igyekezvén, fölhozták ellene, hogy egy „Káposzta-földbe“ akarják ölni a pénzt, minthogy azon a tájon csakugyan akkor zöldséges kertek voltak. Azonban erre az volt a válasz, hogy a mostani Londonnak fele annakelőtte káposztás kert és téglavető telek volt.

Közbeeső tárlatok. Az első általános tárlat sikere 1851,- sokakat buzdított 1851 után következő években, a világ több pontján ismételni azt. Létre jöttek helybeli, országos, sőt nemzetközi tárlatok is, melyeket chronologiai rendben s főbb vonásokban jellemezve fogok elősorolni.

1852-ben Cork-ban volt kisebbszerű tárlat.

1853-ban kettő volt egyszerre: egy New-Yorkban, a másik Dublinban, s mind a kettő általános. A new-yorki nyereségre számított magán vállalat volt, s nem fizette ki magát. Fő baj volt, hogy a megnyitással kénytelenek voltak sokáig késni, minthogy az épület el nem készült. A részvét sem igen nagy volt a kiállítók részéről, kivéve a gazdasági szereket és gépeket, melyekre nézve minden addigi tárlatot felülmúlt. A dublini különösen Mr. Dargani hazafias erélyének köszönhető, ki magát lekötölte a vállalat pénzbeli részéről gondoskodni; szavát be is váltotta, megfizetvén a tetemes adósságokat. Látogatója aránylag igen sok volt, csakhogy helybeliek, nem pedig az összes világról egybeseregelve; s míg Londonban egy schilling volt a legolcsóbb bemenet, itt fele.

1854. Münchenben látott tárlatot létrejönni, melyben részt venni egész Németország meg volt hívva. Ezen vállalat sem sikerült, s hozzá jött még az azon időben uralgott cholera, mely felettébb sokakat tarthatott vissza az odamenéstől.

1855. Franciaországra nézve volt fontos, ott akkor a legelső nemzetközi tárlat szerveztetvén, mely az 1849-ki utolsó országos tárlatra 6 évi szünet után következett. Épülete nagyobb területet fogott be, mint az 1851-ki, s annyiban is különbözött, hogy festmények és szeszes termények is fölvétettek, mi 1851-ben ki volt zárva. Francia kiállító volt, 9790, Algirt ide nem számítva. Az összes kiállítók száma 20.839, tehát jóval több mint 1851-ben. Ezen tárlat szintén sikerült, noha azt a nagyszerű benyomást távol sem gyakorolta az emberre, mint az álmyszerű „Kristálypalota.”

A legkisebb bemeneti ár 4 sous volt, s több napon át ingyen eresztetett be a közönség. A látogatók száma 15. májustól fogva, midőn megnyitották, december 1-ig, midőn bezárták, 4.533.464. Az összes bevétel meghaladott körülbelül 4 millió frankot.

1857-ben Manchesterben rendeztek műtárlat mely igen sikerült.

1861-ben Dublinban és Flórenczben hasonlóképp műtárlat jött létre.

Az 1862-ik nemzetközi tárlat kezdete.

A „Society of Arts“ mindig azon hiedelemben élt, hogy a világ soha sincs tökéletesen megállapodva, s hogy a hol tespedés nincs, anyagi haladásnak kell lenni. A vagyon szaporodtával, szaporodik a népesség hasonló fokban, s ezt nevezzük a civilizáció haladásának. Mi ha tán nem is volnánk erkölcsi, vagy értelmi, vagy nevelési tekintetben előbb, mint eldödeink; de gőz, gáz, vasút, szövőszékek stb. állanak rendelkezésinkre, s míg egyrészt számban növekedtünk, másrészt több költeni való pénztünk is van. Ezen hit által áthatva a társulat már 1858. kezdetén indítványozta az 1851-ki nagy tárlat ismétlését. Azt tartotta, hogy ha az ipar ilyen szemléből többet akarunk csinálni, mint pusztán mutatóványt egy óriási bazárban, annak időszakonként ismételtetnie kell. Az idő 1861-re volt kitűzve, már hozzá is fogtak a valószínűséghez, midőn 1859-ben Olaszországban megcsördültek a fegyverek, s a kilátás egy sokáig tartó háborúra a vállalkozókat arra bírta, hogy a terv kivételével egyelőre felhagytak, s a folytatást kedvezőbb időkre halasztották.

Meglepőleg hamar érvén véget az olasz háború, a tárlat eszméje újra fölelevenedett, de miután 1861-re az idő rövid volt, 1862-re tették át. A siker valószínűségére összegyűjtött adatok nevezetesebbjei ezek voltak: hogy Anglia népessége 1862-ben vagy 4 millióval nagyobb mint 1851-ben; s hogy Londonban a lakosság száma azóta félmillióval növekedett. A vasutak szaporodtak mind Angliában mind a Continensen, s azok kezelői jobban hozzászoktak a víz-jegyek kezeléséhez, miáltal ilyen különös alkalomkor sok ember kap kedvet az olcsóbbá lett útra vállalkozni. Európa és Amerika közt a gőzhajózás azóta négyszer akkora lett, és az utazási árak vagy 30 százalékkal leebb szállítottak. Anglia és India között a távolság 25 százalékkal rövidült; Anglia és Ausztrália között 50%. A nyugot-indiai gyarmatokból $\frac{1}{3}$ -dal rövidebb idő alatt jöhetni Angliába, s végre ez és Déli-Amerika, úgy szintén Afrika között jól szervezett gőzhajózás áll fenn, mi 1851-ben még nem létezett.

Ezekon kívül még kijegyzendők az erre vonatkozó jelentésből a következő állítások:

1851. óta a nép jobban van foglalkoztatva, a bűn fogó félben, a társadalmi és értelmi viszonyok javultak.

Fontos találmányok láttak napvilágot, a festék-készítésben művészek és gyárosok számára az úgynevezett „amilin“-féle festékek sorából; az üvegyártásban tetemes gazdálkodás hozatott be, s egy eljárás épen most fejeztetett be a fényképeket üvegre vinni át. A gazdasági szerszámok és különösen a gőzerő alkalmazása a földművelésében annyira javult és terjedt, hogy az egy fő fontoságú kereskedési ág lett.

A tengeri telegráf azóta csaknem általános lett, összekötvén távoli részeit is a Continensnek. Megszűnt azóta a szappan és papír adó, minek nyomasztását 1851-ben még sínylették. Leszállított s csaknem megszűntnek mondható sok nyers terményre nézve is a vám, mit tehát a külföld most sokkal szabadabban hozhat be; vám nélkül jöhetnek be a külföld gyári készítményei is, Anglia a magáéinak jóságába teljes bizalmat helyezvén.

A vastermelésben szintén történt haladás. Új érczelepeket fedeztek fel, s a kiolvasztásnál a meggazdálkodás napról napra nő; egy fémet készítenek egyetlen eljárással, mely a nyers vas és az aczél között áll, s a melynek készítéséhez az előtt két vagy több egyaránt költséges és bajjal járó eljárás kellett.

A gőzerőben, különösen a vasutakon s tengeri gőzhajókon sebesen haladott gazdálkodás mutatható fel.

A hajóépítésben a lefolyt 10 év alatt szintén előbbre mentek.

Hasonlókép a nyomdai eljárásokban s különösen a színes nyomásban is történt haladás.

Ilyen adatokat összegyűjtve felszólítás intéztetett a közönséghez a részvétel végett, s miután a költségek fedezésére jeletékeny öszveg lett volna aláírva, a Society of Arts az 1851 óta fennálló királyi bizottsághoz benyújtott egy folyamodványt, melyben a kiviteli eszközökre nézve annak közreműködését kéri ki.

A királyi bizottság válaszában a következő pontok voltak kikötve: hogy egy aláíró sem köteles fizetni, míg összesen legalább 250,000 font sterling nincs jegyezve, s hogy a nem-sikerülés esetében a vesztséget aránylag minden aláíró kénytelen fizetni. Carl of Granville négy más társával a tárlat gondnokaivá (trus-

tees) neveztek ki. Helyiségül a déli kensingtoni telek helyben hagyatott, valamint szabadságára hagyatott a vállalkozóknak az egész épületet maradandólag építeni, vagy ha nem az egészet, akkor kötelesek a beépítendő öszvegből legalább egy harmadot állandó jellemű épületre fordítani, melyben tizedéves vagy más tárlatok hajlékot kaphatnának, vagy ha erre nem használnák, egyéb, a művészet ipar és kereskedés céljait előmozdító intézkedések eszközölthetnének, úgy miként ebben a vállalkozók egy külön e célra összehitt tanácskozányban megállapodnának. Ha nem sikerül a tervezett tárlat az épület adassék el, s csak a megmaradt adóssági összeg fizetésére kötelesek az aláírók.

Ezeknek nyomán fejlődtek a dolgok, s ezek között fő helyet foglal az épület terve; azt, Captain Fowke R. E. készítette, ki a kormány részéről az 1855. nemzetközi tárlatnál volt alkalmazva Párisban, s e tervben igyekezett mindannak eleget tenni, a mi a Hyde-parki és a Camps Elysées-i épületeken hiánynak ismertett.

Az épület helyeül kitzetett, hogy az a kensingtoni birtok közvetlen szomszédságában legyen, hol a telket ki is nézték a Royal Horti cultural Society kertje mellett.

A kivitelre Kelk és Lucas ajánlata fogadtatott el.

A z 1862-ki nemzetközi tárlat épülete.

A terület, melyen az épület fő része áll, mintegy 16 acres s azon telek déli részén van, melyet a biztosok 1851-ben vettek meg. Közel hosszas négyszöget képez; hossza kelet-nyugotra vagy 1200 angolláb, s 560 éjszak-délre. A Royal Horti cultural Society kertjétől délre esik, s ez egyik épületét (a déli arkádot) át is engedte éttermeknek.

A mi ezen a területen áll, az mind téglából és vasból készült, földve üveggel, de ezen felül is kellett tér különösen a gépek számára, s e célra ideiglenes fészereket csatoltak a fő épülethez fából s üvegből, mit időközben is bővíthetni, a tárlat bevégezte után pedig könnyen elhordhatni. Ámbár ideiglenes természetti ez épület, de összeállítására igen ügyes, s nem egy látogató nézte azt meg azon szándékkal, hogy haza érkező, szintén alkal-

mazza. Ezen két „annexes“ vagy 7 acrei-t borít, s így összesen $24\frac{1}{2}$ acres-t foglal el az egész épület.

Ezen telek törvényes tulajdonosa az 1851-ki tárlati bizottság, de hogy gondoskodva legyen már az 1872-ki tárlatról is, kikötötték: hogy a mostani tárlat a 16 acres-nyi területért 10,000 font sterlinget fizessen földjövedelem fejében. Más részt pedig egyezés történt, hogy a Society of Arts-nak kibérlési okmány adassék egy acre-ra, a festmény karzat közepéből, a Cronnvel-Road hosszában, 99 évre, oly föltétellel: hogy földjövedelem fejében az 1851-ki bizottságnak évenként 240 fontot fizessenek, és hogy az épületet minden megszorítás nélkül engedje át használatra az 1872-ki tárlatnak.

A terv egész rajzából kitetszik, hogy annak maradandóbb jellemet igyekeztek adni, mint volt a híres „Krystálypalota“; azért, míg az épület beljében a vas oszlopszat igen nagy szerepet játszik, a külső fal körös körül téglából van felépítve. A tető különféle magasságú: s a két domon kívül, mely az egész épületnek sajátos jellemet kölcsönöz, megkülönböztetnek benne hajót (nave) kereszt részt (transept), szárnyat (ails) és nyílt udvarokat (open courts) s ezek ilyen sorban alacsonyabbak. A dóm magassága 250 angol láb s oly nagy az átmérője, hogy abba a római sz. Péter teploma domját be lehetne helyezni; a transept magassága 104 angol láb; a hajó 100' stb. Az oszlopok az épületben 25 vagy 50 lábra állanak egymáshoz, s általában 25 az uralkodó egység, úgy a szintes mint a függélyes méretekben, valamint 1851-ben volt 24. Kivétel ritkán fordul elő.

A tető alá vett összes terület 988,000 négyszög angol láb, vagy 60,000,000 köb láb; míg 1851-ben csak 799,000 \square' volt. Födél alatt több van itt mint Párisban volt 1855-ben, noha az összes tárlati tér ott többet tett ki, mert az éghajlat kedvezése Párisban sokat engedett kitenni a szabad ég alatt, míg Londonban a födél okvetlenül megkivántatik.

Az építő két egyesült cézeggel Kelk és Lucas urakkal sajátos szerződés kötött: a felelőség a munka kivitelét illetőleg reájok ruháztatott, s a pénzt a bejött öszvegből kapják. A bizottság vagy egészen átveszi az épületet vagy csak a használatáért fog fizetni. 200,000 font sterling van biztosítva mint jövedelem. A vállalkozók kötelezvék 1862 február 12-én az épületet a bizott-

ságnak átadni, mi meg is történt, noha még sok részlet bevezése a későbbi időre maradt.

Az egyes részek erősségét például a lépcsőzetét, a karzatét előbb megpróbálták; katonaságot állítván reá tömötten, s úgy találták, hogy kiállja a próbát.

A fal külseje nincs még diszítve, s nem is lesz már addig míg a tárlat tart, s ezen okból a benyomás, melyet az épület először tesz a nézőre, nem a leghizelgőbb, s korán sem olyan jó, mint volt a Krystálypalotáé, a melynek első látása az embert mondhatni elbájolta; de tervben van később a külső feldiszitésről is gondoskodni, a mennyire a rendelkezhető pénzerő és a cél, mely az épület jövőjéül kitűzetik, engedendik.

A költőibb birálók azt is gáncsolják a mostani épületben, hogy ridegen csak ember készítményére emlékeztet, míg 1851-ben az ember és a természet a legszebb egyetértésben fértek meg, ideértvén a Krystálypalota transept-jében és födetlen udvaraiban álló parkfákat, melyek alatt andalogni valóban kellemes volt.

Azonban bemenne az épületbe, tökéletesen kibéktül a néző, mert elfeledvén a külső burok pongyolaságát, csupán csak bámulat a mi elfogja, s ezen érzet megmarad, akár az egészet, akár a részleteket vizsgálja.

Belül sok van, a mi az embert a Krystálypalota részleteire emlékezteti, s ezen részek ennél az épületnél is tetszenek. Általában azt is mondhatni e két polotát összehasonlítván: hogy 1851. az egész mű egyöntetűbb volt, míg a mostani valóban keverék, melynek némely részei között találni egyszerű gazdasági csűrnek való fészert, másutt kereskedők számára épített árucarnokot s ez ismét folytonos összeköttetésben áll egy középkorbeli székes-egyház féle részszel, melynek megvan hajója, keresztrésze és feltornyosuló dómja.

Ezen roppant épület különösen négy féle célú helyiségekből áll: először képesarnokból, melynek szilárdul kell építve lenni, úgy hogy az idő viszontagságai a tárgyakhoz ne férjenek, s igen jól kell szellőztetve és föltülről világítva lenni. Másodszor a legnagyobb rész az ipartermények befogadására van szánva, mind földszint, mind a karzaton. Harmadszor vannak emeltebb platformok és széles csarnokok ünnepélyes szertartásokra; végre negyedszer tágas helyiség éttermek számára. Ez utób-

biak köröskörül mennek az épület azon részén, mely a Horticultural Society szép kertje felé néz, hova tehát kilátás van az étkezés közben.

Az épület beljében különféle felirások is vannak részint angol, részint latin nyelven. A keleti dóm alsó karimáján áll kék alapon oly nagy arany betűkkel, hogy jól olvashatni alólról: *O Lord, both riches and honour come of thee, and thou reignest over all; and in thine hand is power and might; and in thine hand it is to make great.* — A nyugoti dóm hasonló helyén a krónikák első könyvéből: *„Tua est Domine magnificentia et potentia et gloria atque victoria: et tibi laus: cuncta enim quae in coelo sunt, et in terra sunt tuum Domine regnum.“* — A hajó nyugoti végén: *„Gloria in excelsis Deo, et in terra pax“*; — a keletin: *„The wise and their works are in the hand of God.“* — A nyugoti transept délnyugoti végén áll: *„Deus in terram respexit, et implevit illum bonis suis;“* — s az éjszaknyugoti végén: *„Domini est terra et plenitudo ejus.“* — A keleti transept éjszakeleti végén Cowper ezen mondata van: *„Alternately the nations learn and teach“*; — viszont a délkeleti végén ugyanazon költőtől; *„Each climate needs what other climes produce.“*

A tárgyak fő beosztása.

Az 1862 ki tárlat az 1851-kitől különösen az által is különbözik, hogy ez ipar- és műtárlat egyszersmind, itt tehát Párist követik, hol 1855-ben e két kiállítás egyesítettet. Azonban míg Franciaországban csupán élő művészek voltak felszólítva hozzájárulni, Londonban egész egy századra terjesztették ki a versenyzést, ott tehát a most élők művein kívül visszamehetni oly remek tárgyra, melyek 1862-től vissza egy század alatt készültek, s így például az angolok részéről Hogarth ideje is ide esik.

A tárgyak fő beosztása e következő:

I. Szakasz: (Section) nyers termények, s ez feloszlik 4 osztályra (Class).

II. Szakasz: gépezet, s ez magában foglal 13 osztályt.

III. Szakasz: készítmények (Manufactures), s ezen legnagyobb szakasz 19 osztályt foglal magában.

IV. Szakasz: művészet (Fine Arts), hol 4 osztály van.

E 4 szakaszban összesen 40 osztályt különböztetnek meg.

Anglia az épület felét kapta kiállításra, másik fele a külföldnek jutott. Más beosztás az, hogy fele része a területnek, mint asztaltér számított a tárgyak felállítására, más fele szabadon marad a járáskeelésre.

A részvét az iparosok között igen nagy volt, Anglia épen úgy, mint a külföld kénytelen volt sok jelentkezőt visszautasítani. Ezen visszautasítás a helyi bizottságok feladata volt, s vagy a küldemény gyengesége vagy néha a felfogás sajátsága volt erre az indító ok. Az angol bizottság Londonban, miként feltehetni legélénkebb levelezést vitt: kapott 13 hónap alatt vagy 44,000 levelet, s postára adott vagy 84,000. Voltak a jelentkezők között igen sajátságosak is, s ezek között egy nőé tűnt fel legegyszerűbben, ki nevét elhallgatva azon jóakarató tanácsossal járult, hogy a bizottság siessen az épületet hováhamarább biztosítani, minthogy nemrég testvére leégett a nélkül, hogy háza biztosítva lett volna.

Egy amerikai gentleman jelentette, hogy ő a Julia Pastrana¹⁾ balzsamozott testének a szerencsés birtokosa, s helyet kért annak számára, hogy az épületben six pence-ért mutathassa.

Egy más gentleman a dómokban kért egy léghajóféle gép számára helyet, melyben ő le és fel ugrándozhatott volna. Kérelme udvariasan visszautasítottván, felelt és megköszönte, hogy ez által őt igen sok idő és pénzáldozattól mentették meg, mert elfogadás esetére eszméjének kiviteléhez fogott volna.

Egy tudós kiállító az általa feltalált általános fémgökből akart próbákat beküldeni, oly jegyzet kíséretében, mely valóban érthetlen, de a minő nemű már a magyar Akademiához is küldetett be.

Valaki koporsókat jelentett be; egy más özvegyi fejkötőket; egy harmadik sajátságos vendéghajákat; egy negyedik kü-

¹⁾ Két Pesten is mutattak a lovardában, s a mely szerencsétlen teremtmény félig majom félig emberi alakkal bírt.

lönös bajszvédet (patent moustache guard), melylyel ebéd alatt a levestől lehetne azt megóvni.

Egy költői szellemű francia ajánlkozott az egész hivatalos catalogot versekbe foglalni, s a bizottság minden határozatát és jegyzőkönyvét epossá kidolgozni.

Egy gondos úri ember Baden Badeneu keresztül jött levélben apró adagu porokat ajánlott a bizottság tagjai számára azon czélből, hogy foglalkozásaik közben azokat bevevén, kimerült erejüket rögtön helyreállítsák.

A legszerényebb tárgy a visszautasítottak között egy kenyér volt, melyről az állítottott, hogy 1801-ben vétetett, midőn a drágaság roppant nagy volt. E kenyeret a beküldő apja vette vagy 60 évvel ezelőtt, s mint példányát roppant drága kenyérnek hálóba foglalta s azóta abból ki sem vétetett. Felajánlotta már 1851-ben is a biztosoknak, de minthogy azok nem fogadták el, most újra jelentkezik.

Közöl 3000 ajánlat utasított vissza. S miként nálunk, úgy mindent a megsértett önbecsülés keserű szavakban fakadt ki a bizottság tagjai ellen magánlevelekben és bírlapok útján.

Kittűzetvén a tér azon nemzetek között, melyek a kiállításra jelentkeztek, mindegyiknek szabad akaratjára hagyatott azon helyet úgy használni fel, a mint legjobban véli, hogy abban csupán egymás mellé helyezik-e magokat a résztvevők, mint egy vásáron a bódék, vagy pedig terv szerint felosztva már az egésznél is czélszerűsége s harmoniára törekednek, ez a kiállító országoztól függött. Ez általános felállítás mesterségében rejlik a jelen világműtárlat fő varázsa, s itt 1851. óta tetemes haladást venni észre. A francziák ezen irányban régóta mesterek, de főleg az ő 1855-ki kiállításukban eltanult modor most egyéb országoznál is mutatkozik. Az angolok mint házi urak e részben könnyebben működhetek, mert a helyiségek részleteit az építés kezdetétől fogva láthatták s terveiket azok sajátóságához alkalmazhatták. A külföld ezen előnnyel nem bírt, de azért segített a dolgon az által, hogy meghozatta magának a kiállítási épület mintáját s ahhoz tartotta magát. Építészek, diszítők s rajzoló művészek legnagyobb mértékben vétettek igénybe az általános terv megkészítésénél, s az illető kormányok tetemes pénzüszvegeket utalványoztak a felállítás általános tervének fényes kivitelére. An-

glia roppant téren levén elterjedve, e részben semmi feltűnő öszhangzatot nem mutat; de Franciaország most is megtartotta mesteri rangját. Közepét az egész ország kiállításának Cristofle foglalja el az ő páratlan arany, ezüst és aluminium műtárgyaival s e körül levedznek egyéb tárgyak finomságuk foka szerint, úgy, hogy a középponttól legtávolabb a nyers termények foglalnak helyet. Franciaország mellé azonnal Ausztriát kell helyezni, melynél a felállítás általános terve szépen van átdolgozva. Németország, mely „Zollverein“ név alatt jelenik meg Londonban, e részben épen nem talál tetszésre, noha csak annyi és csak olyan helyiséget kapott, mint Ausztria. Olaszország szintén sikerült terv szerint állította fel tárgyait. Kisebb számban kiállító országokról e részben nem lehet az előbbiekkal összehasonlítólág szólni.

A harmonia és célszerűség foka és minősége egészen a művész ihletettségétől, a fény pedig részint a kiállítók tárgyyainak szépségétől, részint az illető ország pénzerejétől függvén, itt azt akarom kiemelni, hogy a kiállítási tervet vázoló művész szemében az ipar összes tárgyai két részre oszlanak: t. i. d e c o r a t i v és n e m - d e c o r a t i v tárgyakra; amazokkal díszítünk, s a meny nyire a tudományos rendszer törvényeibe nem ütköznek, olyan helyekre tesszük, hogy a pusztán szemlélő figyelmét is lekössék, míg a nem decoratív tárgyakat inkább a mellék csarnokokba s utcákba helyezzük, a hol nem a nagy tömeg mozog, hanem annál inkább van alkalmá a szakembernek tanulmányozni. További titka a felállítás mesterségének az összevaló tárgyakat, a meny nyire a rendszeresség egyébként is engedi, egytűvé helyezni, de úgy, hogy azért a tárlat jellege ne menjen veszendőbe. Így van például a francia osztályban (vagy a mint Londonban a tárlati nyelven beszélnek: Franciaországban) egy terem készítve, melynek falain csupa tapet-mustrák, oldalain csupa butorzat, padozatán parquetek vannak helyezve, még pedig annyiból egyöntetű módon, hogy egyik szobában mindezen tárgyak a legdrágább példányokban, egy másikban egyszerűbbek szerepelnek. Az illető butorokra órák s bronz műtárgyak is helyezvék. A különbség e tárgyak között a boltokban és a tárlati épületben tehát az: hogy míg azokat, a hány művész készíti, annyinak a raktárában kell fölkeresni, a tárlati épületben egytűtt vannak össze-

állítva, úgy hogy a confort és a szép iránti fogékonyság is talál táplálékot.

A kiállító nemzetek és czikkeik.

A festmények és szobrászati tárgyak nem esvén bírálat alá, azok beküldőiről itt nem lesz szó, hanem csupán azokról, kik a három első szakaszba tartozó czikkeket állítottak ki, s ezek számán kívül az egyes országok kiállításának rövid vázlatát adjuk.

Legelőbb áll minden tekintetben Anglia, hol a kiállítók száma 7000. Gyarmatainak catalogusa, midőn e sorokat írjuk, még nem levén készen, mindenik gyarmatból nem jegyezhetjük föl a kiállítók számát. Különböen egyarmatok ekkép sorakoznak: keletindiai gyarmatok: India 532 kiállítóval; Ceylon 41; Mauritius és Seychelles 22; Straits birtokok; Hong Kong; Labuan. Ausztraliái gyarmatok: Victoria; New South Wales 328; Queensland 98; South Australia 77; Western Australia 68; Tasmania 654; New Zealand (Province of Auckland 78; Province of Nelson 20; Province of Wellington 14.) Déli Áfrikai gyarmatok: Cape Colony (Gyűjteményes kiállítás); British Kaffraria; Natal 8. Nyugot-áfrikai gyarmatok: Sierra Leone; Gambia Gold Coast; St. Helena. Földközi tengeri gyarmatok stb. Gibraltar, Malta, Jóniai szigetek, Adem, Heligoland, Falkland szigetek. Északamerikai csoport: Canada, Nova Scotia 65, New Brunswick 36, Prince Eduard's Island, Newfoundland 22, Bermuda, Vancouver 6, British Columbia. Nyugotindiai: British Hondurak, British Guiana, Jamaica 194, Bahamas 5, Turk's Island, Trinidad (gyűjteményes kiállítás), Barbados, Grenada, Tobago, St. Vincent 4. St. Lucia, Antigua, Montserrat, St. Kitts, Nevis, Virgin Island, Dominica.

Kül-országok betűrendben:

Afrika (közép) 59.

Afrika (nyugoti) gyűjteményes kiállítás.

Austriai birodalom (Magyarországgal együtt.) 1410.

Belgium 863.

Brazília 230.

California 2.

China 25.

Costa Rica 11.

Dánia 299.

Egyiptom (lajstroma nem készült el).

Észak-Amerikai Egyesült államok 64.

Franciaország és gyarmatai 3621.

Hollandia 387.

Németország: Vármegylet (Anhalt-Bernburg hercezség; Anhalt-Dessau, Cöthen hercezség; Baden Nagyhercezség; Bajorhon, Brunswick, Frankfurt a/m.; Hannover; Hessen-Cassel; Hasszai Nagyhercezség; Lippe hercezség; Luxemburg Nagyhercezség; Nassau; Oldenburgi Nagyhercezség; Poroszhon; Szász királyság és Reuss hercezség; Szász Nagyhercezség; Szász-Altenburg Szász-Coburg Gotha és Szász-Meiningen hercegségek; Schwarzburg-Rudolstadt Schwarzburg-Sondershausen Waldeck hercegségek; Württemberg; Mecklenburg-Schwerin és a Hanza városok) 3136.

Görögország 36.

Hayti (gyűjteményes kiállítás).

Joniai szigetek 177.

Italia 2070.

Japan 10.

Madagaskar 11.

Norvégia 219.

Novada Territory 7.

Oroszország 659.

Peru 38.

Portugal 1129.

Róma 53.

Siám 3.

Spanyolország 1133.

Schweiz 608.

Svédország 482.

Törökország (jegyzéke még nem készült el.)

Uruguay 35.

Lássuk a kiállító országokat egyenként.

Anglia. — Megtartván az osztályok sorát, előbb a kövek országából vett nyers terményekről és az azokból közvetlenül készült tárgyakról kell szólni.

Az ásványok és kövek nagy mennyiségben vannak kitéve s ezek között a palaköveket lehetetlen ki nem emelni. A gépek használata Anglia palakőbányáiban a kő fejtésében és későbbben a kő kidolgozásánál ezen czikknek irigylendő tökélyt kölesönöz. Ölekre megy azon táblák szélessége és hosszúsága, melyek kiállítva vannak; de másrészt szobabútorokra kidolgozott gyönyörű példányokkal is találkozunk. Ez anyag nem változik a légen, nem bántja a tűz, nem a vegyész savai, számos esetben, alig pótolható anyagot szolgáltat. Magyarországon is van palakőbánya több helyen (Bükkhegységben Borsod-Hevesben, Pozsonymegyében sbt.), de azok miveltetése a legprimitívbb állapotból még nem bontakozott ki, s így a termény sem mutathat fel valami különöset. A java e czikkeknak alantabb volna keresendő.

Építő kövei Angliának nem olyanok, hogy irigylentünk kellene. Nehány helyről azonban szép márványok jöttek.

Ércz-tárlatáról határozottan mondhatni, hogy nem ér fel azzal, a mit a Krystály-palotában láttunk: Blackwell teljes vasércz gyűjteménye, valamint a kristályodott Galenit nagyszerű példánya most nélkülöztetnek.

Ide vehetjük a drágakövek fejedelmét a Kohinort, melyet a királynő, mint kőmetszési mutatóványt engedett kitétetni, Garrard londoni ékszerész szekrényében. 1851-ben nem igen sokkal a kiállítás előtt hagyta oda őshazáját Indiát, hol sok viszon tagságon menvén keresztül, melyek vagy 5000 év óta feljegyezvék, végre a lahore-i kincstárba jutott, s utolsó idejét itt töltvén, az angolok által az egész kincstár lefoglaltatott bizonyos hadi költségek fejében, osztalékul az indiai komány magának tartotta s átküldötte Európába Anglia királynőjének, kinek birtokában piheni ki a sok hányattatást, azzal a különbséggel, hogy míg 1851-ben azon alakban volt bemutatva, melyet valaha egy indiai művésztől kapott, s a melyet Europa mostani izlése nem talált jónak s a példány jelességével megegyezőnek, az akkori kiállítás után újra köszörtltek, s most új alakjában

láthatni, s noha nagyságából vesztett, de szépségben határozottan nyert.

Az előtt Anglia híres volt a sok fl u o r i t nevű köművekről, most alig mutat ki valamit e nemben, mert az erek kifogytak.

Egy asztal van az angol osztályban, csupa drága és ritka fémekkel megrakva, melyet mint az egész tárlat egyik fénypontját kell felhozni. A kiállító Johnson, ki közel két mázsát nyomó platinát állít ki egy tömeggé olvasztva egy újabb eljárás által, melynél a hevítő erő oly tetemes, hogy a kitett példány tisztán mutatja, hogy a higságnak tetemes fokával bírt. Ezen kívül a platina nemes kísérői aránylag nagy mennyiségben és tanulságos állapotban láthatók u. m.: az iridium, palladium, osmium, ruthenium; mindezek úgy megolvastott mint kristályított állapotban.

A második osztályban egyik nevezetesség a gyógyszerészeti cikkek igen tökéletes sorozata; valamint a gyapotkelmék festésében 1851 óta történt haladások kimutatása dr. L. Playfair tanácsára összeállítva Manchesterben. Egy más gyűjteményben láthatók a kőszén kátrányból előállított festékek, melyek ez iparágban epochalis találmányoknak mondhatók, mint hogy Anglia azóta festékkészítő nemzet lett, holott e részben az előtt Hollandiától és Franciaországtól függött.

Vannak igen finom chemiai szerek is (alkaloidok stb.) melyeket minden szakember érdekléssel fog szemlélni.

A harmadik osztályban érdekes reánk nézve a husételek kiállítása tartós állapotban, a mi Angliának fontosságát bizonyítja a messzire menő tengeri hajók ellátásában. A nagy serházak is föllépnek nemcsak terményeikkel, hanem gépezeteikkel is, melyeket jeles sörük készítésénél alkalmaznak.

A negyedik osztályban a fagyú és szappan van feltűnőleg képviselve; valamint az illatszerekények a szagos folyadékot lövellő ugrókutaacsákkal a szépnem tetszését bizton kivívják magoknak. A viaszvirág osztályában kitűnő tökélyt venni észre, úgy hogy ez a maga nemében az összes tárlatban ritkítja párját. Az angol természethez igen illő horgászati készülékek is bőven képviselvék. A már Pesten is meghonosulni készülő kokuszdiórostokból készült szőnyegek és lábkoszorúk nagy mennyiség-

ben és csinnal kiállítva láthatók. Kosarak is csinosan készítve és jó ízléssel diszítve fordulnak elő.

A következő osztályokba a gépek tartoznak: itt Angliáé a pálma; s noha az épületnek szerényebb része jutott azoknak, mert az annexekben helyezték, mégis egyikét képezik az összes kiállítás legvonzóbb osztályainak. Egész egy osztálya a gépeknek mozgásban van, az erőt gőz szolgáltatván: némely gép gypotot sző, a másik vizet hűz fel, a harmadik jeget készít aether elpárolgása mellett stb.; de az álló gépek között is van sok, mely előtt méltán megállhatunk: ilyenek közt tán első helyen állanak az utczai lokomotivok, melyek némelyike időnként kimegy az utczára s a közönséges úton, akár mackadamisálva, akár kövezve van, méltóságteljesen andalog az omnibusok és cabok között, mintegy gúnyolván ezek parányiságát, s egész valóján ki levén fejezve, hogy egyéb kocsitársait porrázúzni csak egy kis diversiójába kerülne. Azonban a gőzkocsik alkalmazásának kérdése vaspálya nélkül közönséges úton, még azért koránsem vehető megoldottnak, mert azon rázódás, melyet e nagysúlyu mozdony szenved, nem igen engedi hinni, hogy használata tartós legyen.

Ramsbottom öntápláló tenderje is bámultatik, mi a gyorsvonatok számára készült, melyek a víz miatt már most nem volnának kénytelenek állomást csinálni.

A sok mosó és motóla-gép szintén érdekes.

Tengeri hajógépek között nagyokat állított ki Penn-czég, melynek nevével dunai gőzöseinken is találkozunk.

A kisebb gépezetek sora a 10-ik osztályban magában foglal oly sok apróságot, hogy csak a legkiválóbbakra szoritkozom. Itt látni különféle szellőztetési készüléket, a mit bár eltanulnánk az angoloktól, kik az épület készítésekor ennek minden helyiségében alkalmaznak jobban vagy kevésbbé megfelelő szellőztetést. Egy vízszűrő készülék annyi értelmiséggel és ügyességgel van szerkesztve, hogy az izlést és combinatiót az ember valóban bámulja, ha meggondolja, hogy az anyagok: lúdtoll vastagságú üvegcsövek különféleképp hajtva, szén mint a szűrés anyaga, végre víz és levegő egymástól csaknem egyenlő távban állva s gyöngyként fűzve mozognak egy trophaea nagyságu készüléken. Nagy adag ugyan benne a játékszerű és a szemkecsegtető; de a játékok

közt is nem egy van olyan, melyen a természet komoly barátja szintén örömet legetteti szemeit.

Ugyanazon osztályban vannak nagyszerű viaductok, s docok mintái, a táj domborzati előállításával együtt.

A gazdasági gépek a kilencedik osztály egyik részét képezik; ezek évenként kiállítván nem oly szembeszökő a haladás, ha az utolsó tárlatot vesszük indulópontúl; de 1851-től tetemes haladásról tesznek tanuságot. A gőzerő alkalmazva a szántásra egyik kiváló tárgya ezen osztálynak. A már 1851-ben is kiállított aratógépek most javítva s ezek mellett kaszáló gépek is vannak. Több újdonságot látni gépekben kertészeti czélokra.

A pusztító gépek között van Armstrong és Whitwooth 100 fontos ágyúja, Blakeley 500 fontosa és a Mersey Steel Company 600 fontosa. A szakértők véleménye igen meg van oszolva ezek viszonyos értékét illetőleg.

A hajó-építészet tanulságosan van képviselve, az admirális kiállítván fokozatosan a javításokat 1514. óta, egész a vaslemezü Warrior-ig.

A tudományos készülékek közt nevezetesek a telegraphok: ezek között Caselli-é, mely az eredeti írás formáit közli, tehát leirási vagy értelmezési hibától megóv. Wheatston gyönyörű házi telegraphja működésben is látható. A mikroszkopok között több binocular van, ezek a szakértők tetszését napról napra jobban kivívják.

A zeneosztályban legfeltünőbbek az orgonák; az angolok vagy 15 nagy orgonát állítottak ki, melyek közül a legtöbbben rendszeren játszanak, s az ember meggyőződik mind a szer tőkélyéről, mind a játszó művészetéről. Jelenleg tán Anglia az orgonavirtuózok egyedüli hazája. A zongorákban haladás alig jegyezhető a belsőre nézve, de szép külsővel sok példány van kiállítva.

A 29-ik osztály a nevelési eszközöknek van szánva. A jelen kiállítás egyik tőkélye ezen osztályban is áll, minthogy e tárgyak most vannak először fölvéve. Itt igen sok tanulságost látni, az angol intézetekben használni szokott eszközökben a gyakorlati gondolkodás és tanításmód fényesen kiténik.

Az angol porcelán és tveg magas fokán áll a tőkélynek. A porcelán kereskedelmi czikk is levén, nem csupán a művészi tőkélyre van tekintet, mint a fejedelmileg pártolt gyárakban, ha-

nem arra is, hogy kifizeti-e magát; s ennek daczára Anglia e részben igen előkelő helyet foglal el. A keleti domban egy nagy-szerű szökőkút látható, mint méltó büszkesége az ipar ezen ágának. — Az angol üveg némely czélokra szintén elsőrendű készítmény gyanánt szerepel, ott t. i. a hol az üveg fénytörési képessége vétetik igénybe; itt a cseh üveg fölött áll, valamint a mechanikai kidolgozásban is.

A vasczikkek, mint önként értetik, jeles része az angol kiállításnak: itt van, mint 1851. utáni találmány Bessemer paten-tált aczéla; itt látni Sheffield s Birmingham kisebb nagyobb vas és aczél czikkeit; itt az angol készítők úti és városi hintóit s egyszerűbb szekereit, melyek elsejét 1851-ben a készítők ki sem állították. A Wolverhamptonból küldött lakatok között van egy, melynek kulcsa nincs, hanem permutatiói elv szerint kell kinyitni, s így 244.140.125 combináció lehetséges.

Az angol gyarmatok. — Az előbbi kiállításokban úgy a Hyde-Park-ban mint a Champs Elysées-ken gyéren voltak a gyarmatok képviselve; ellenben a mostanin nagy fáradsággal értelmiséggel és tetemes pénzáldozattal mutatják be magokat. Akkor igen hátra voltak még némelyek, vagy elégtelen volt az idő a készülésre; azóta mind a népességi mind a vagyoni állapot tetemesen előrehaladott. A hivatalos kimutatások szerint az angol gyarmatok és birtokok népessége meghaladja a 195,000,000; miből 185.000.000 magára Indiára esik. Bejő összesen a gyarmatokból vagy 44.000.000 font sterling; a kül- és belkereskedés forgalma többre megy mint 176,000.000 font sterling.

Különösen nyers terményeket állítottak ki, de oly jó és szép azok minősége, mint maga a felállítás módja, úgy hogy a gyarmatok osztálya a látogatók kedvencz helyei közé tartozik. Látni náluk a legszebb búzát, mely a mi búzáunknál sokkal nagyobb, de csupán csak a könnyű búza fajához látszik tartozni külsejére nézve. Megmérve a mi mértékünkkel valamivel több mint a mi 92 fontos búzánk; de nem oly sikeres, s úgy lisztje nem oly tápláló. A gyarmatok kiállított lisztje nem ér fel a mienkkel. — Gyapja közép finomságú, de igen szépen van kezelve és jól válogatva zsákba téve. A mi gyapjunk finomabb, de az angol kedvére oly jól sortirozva kereskedésbe vinni még eddig nem szoktuk meg.

Nagy mérvű topographiai és földtani térképeken kívül Aus-

tralia számos olajfösvényben mutatja be szép tájait, s az emberben kedvet gerjesztenek vállalkozni a két hónapos kirándulásra.

A „Victoria“ vagy azelőtt „Australia Felix“ nevű tartomány egy trophaeában láthatóvá tette azon arany mennyiséget, melyet onnan nyertek 1851-től 1861-ig. A trophaea deszkából készült pyramisból áll, bearanyozva, sőt a nevezetesebb aranydarabok természetesen nagyságokban és alakjukban gypszből öntve s aztán megaranyozottan a pyramis oldalaira szegezve. A pyramis magassága szemre vagy $4\frac{1}{2}$ öl s alja keretének egyoldala $1\frac{1}{2}$ ölnyi. Súlyban tesz a 10 év alatt nyert arany 800 tonnát s $17\frac{1}{2}$ mázsát. Pénzértéke 104,649,728 font sterling.

Malachitot szintén szépet küld déli Australia az ú. n. Burra-Burra bányákból, nemcsak nyers, de feldolgozott állapotban is. Egy díszasztal van mozaikszerűleg összeállítva, melyen a sötét zöld és a világos zöld között sok és élénk fokozat van, s fényes példáját mutatják annak, hogy a siberiai malachitnak semmit sem enged az ausztráliai.

Franciaország. — Franciaország az izlés és új eszmék vezér nemzete. Amazt köszöni a régóta nevelési tárgygyá telt rajzolásnak, minek az lett természetes következése, hogy a művész csupán az eszményivel meg nem elégedve, az iparossal egyesült, s a készítmények a művész és kézműves egyesült teremtményei. A technikai új eszmék önként állanak elő oly országban, melyben a matematikai és természettudományi ismeretek oly régóta honosak, és annyira szervezeten mivelletnek. A tudománynak élő tudóson kívül sok szellemi erő jut még a gyári és ipari foglalkozások tanulmányozására is, s így karöltve nemcsak a régi eljárások tökéletesítettnek, hanem napról napra új patensek vétetnek, melyek közt van ugyan sok tévesztett is, de a negatív eredmény is eredmény, míg másrészt pozitív eredményben sincs hiány.

Említém, hogy az egész francia osztály sikerült terv szerint van felállítva, itt csak azt adom hozzá, hogy maga a bemenet az épület hajójából a francia osztályba egy nagyszerű portálon által vezet, mely vasból öntve, roppant üvegtáblákkal (St. Gobainból), szép szőnyegekkel (Aubusson és Párisból), és műtényekkel van pazon diszítve.

A gépek között sok eredeti és szép kidolgozásu van. Algéria

és az anyaország az első szakaszbeli tárgyakból is sokat és szépen kiállítva küldöttek. Általában számos apróság s változatosság jellemzi a francia kiállítást, s mindenben izlés árad el.

Ausztria. — Ausztria kitűnik az ásványtani és bányászati osztályban; különösen a birodalmi Földtani-Intézet kiállítása által, mely minden térképét kiállította földtanilag színezve, s az összes birodalomból kiküldötte a szeneket azok elemzésével együtt. Magyarországról tüzetesen fogván írni, annak küldeményeit ez általános vázlatból kihagyom.

A cseh üveg hagyományos hire tartja magát jelenleg is; könnyű és tiszta anyaga minden egyéb üveg fölé helyezi asztali használatnál; csupán a tükör üvegben és a fénytörésre számítottban mutat fel többet Franciaország és Anglia.

A vasból készített apró tárgyak, melyeket Felső Austria oly nagy mennyiségben készít stájer vasból, ha nem is épen jószág, de meglehetősen minőség és olcsóság által kiváló szerepet viselnek.

Wertheim és Wiese tűz- és betörés elleni szekrényekből sok példány van kiállítva, s ezek között papier-machéval és gyöngyházzal behuzottak is, úgy hogy misége még inkább álarczozva van, mintha csupán fa módjára volna füstve.

A papirból nevezetes a tengeri rostból készült. Magában még nem használható, de len-vagy gyapotrongygyal keverve szép anyagot ad, minek használhatóságáról meggyőződhetni, ha Ausztria külön katalogját nézzük, mely ilyenre van nyomva.

A nevelési rendszer eszközei szépen összeállítvák és sok becses tárgyat foglalnak magokban; kitűnő helyet foglal itt egyrészt Hyrtl bécsi egyetemi tanár boncztani készítményeinek mesteri gyűjteménye, valamint a Novara-expeditio tárgyai.

Az állami ministerium kiállítja a Duna- és Tiszaszabályozás nagyszerű művét, mihez hasonlót Európa bármely vidéke is alig mutathat. A mellette elmenő közönség távolról sem gyanítja, hogy mindez tisztán az 1848 előtt létezett magyar építészeti igazgatóság által van kidolgozva, és hogy a sok jeles közreműködők közt **Vásárhelyi** neve az, kinek a koszorú nyujtandó. A kitett térképek a budai archivumban őrzött eredetiktől vannak másolva.

Zollverein. — A német Vámegeylet kiállítása egészben

nem sikerült, a már elmondott okokon kívül azért sem, mert legjellemzőbb, s legelőkelőbb czégek visszahúzódtak; azonban közlebről tekintve találni ott is jót és szépet.

Az ásvány és ércgyűjtemény teljesebb és rendezettebb, mint bármely más országban; a vas és aczél kiállitmány között nagyszerű tárgyak vannak s különösen Krupp gyarából (Westplalia).

A zene-szerek között nem lehet megemlítés nélkül hagyni az „orchestriont“, mely a Schwarzwaldban készült, s noha a badeni nagyherceg tulajdona, még is ki van állítva, mint az azon táji óraművesek remeke, kik a zenélő órákban fokenként tökéletesítvén magokat, végre ezt a nagyszerű tárgyat hozták létre. Ez a mechanikai zeneszer neve arra vonatkozik, hogy egész orchestert akarnak vele utánozni, s valóban meglehetősen tisztasággal kivehetni a fuvolya, clarinet, cornet á piston, fagot, trombone hangokat; ezen kívül dob és triangel van benne, s 9—10 classikai darabot játszik, melyek közt egész ábrándok vannak Beethoven, Mozarttól stb. Ára 2000 font sterling.

Az angol osztályban is van egy orchestrión, de az csak utánzása a schwarzwaldiaknak s nem is igen jó.

A sok Jean Marie Farina (ilyen czég harminczon felül van Kölnben) alig kaphatott helyet a kiállításban; egymásra farkas szemmel nézvé, közel nincsenek helyezve, s így a Zollverein határán kívül is találni őket elszórva. Valaha ennél jobb illatszer nem volt, de a mostani haladás az ipar ezen ágában egyebet hozott létre, melyek azt nélkülözhetőbbé teszik.

Olaszország. — Olaszország kivéve a hajó-építészetet, mindenben van képviselve, különösen erős a bányászati és kohászati szakokban, valamint a tápszerekben, selyemben és bársonyban. Himzés-munka művészi értékkel szintén bőven van.

Japán. — A többi európai valamint amerikai és afrikai tárlatok kisebbszerűk lévén, áttérek Japánra. A tárgyak elég nagy számmal kiállítvák, ha azt tekintjük, hogy oly távolságról s oly országból valók, melyel kereskedelmi összeköttetés úgyszólván nem létezett. Az ipar és műtárgyak, melyekben Japán kitűnik, sokfélék; és nem egy van, melyet mi nem bírnánk utánok csinálni, noha Japánban azok a közhasználatúakhoz tartoznak, és így mérsékelt áron kaphatók. Vannak azonban oly remekművek is kiállítva, melyeket ott is csak a gazdagok bírnak meg-

szerézni. Ide tartoznak különösen az ó lackozott tárgyak, ó bronzok, elefantagyar-faragványok, fegyverek, mikből a benszülöttek is szoktak gyűjteményt csinálni, s némelyikért igen nagy összeget fizetni.

A japáni papír egyike a kiválóbb cikkeknek. Ők a növényrosttal oly mesterileg tudnak bánni, hogy abból a papírnak oly nemeit is készítenek, melyet mi alig mondanánk már papírnak. Így van bőrféle anyag papírból, vászon sőt gyolcsféle anyag papírból, s ilyenből készítenek fehérruhájokat, zsebkendőjüket, s az anyag rop-pant olcsóságánál fogva másásra sincs szükség, hanem egyszeri használat után eldobják s újra felgyártják.

A szobrászati műfaragványokhoz leginkább a Nephrit nevű ásványt veszik, s ennek ott nagy mennyiségben kell előjönni, noha a nyugatibb világreszekén úgyszólván alig van. A bronzöntvények szintén nagy tökélyre mutatnak; valamint a vaskészítményeik is.

Sebészeti szerek egész sora van kiállítva, és a mennyire ki-vehetni, több eredeti alaku van közte, míg némelyek az itteniekhez hasonlítanak.

A lack azonban a non plus ultrája a japáni iparnak. Ezzel fát vonnak be s oly erős zománczot képez az rajta, hogy nemcsak a levegőn nem változik, de még forró folyadék sem bántja. A porcelán szintén igen jeles: finom és erős. Üveg hiányzik, hogy ezen iparág micsoda fokán áll a tökélynek nem vehetni ki.

Nem kevésbé emelte érdekességét a japáni gyűjteménynek az, hogy a japáni követek jelen voltak. Összesen 36 személyből állván, hol egy hol más csoportban lehetett látni s figyelemmel kíséren minden mozdulatát egy oly népnek, mely a nyugot civilizációjával nem érintkezve magából fejlett, s emelkedett a tökély magas fokára. Élénk arcz és szemjátékukból, magatartásukból, öltözésükből, szóval egész megjelenésükből arra kell következtetni, hogy a polgárisodottságnak párhuzamos fokán állanak; csak hogy az ő polgárisodottságuk jelleme különbözik a miénkétől.

China. — China már 1851-ben is volt képviselve, sőt a cityben bolt is van, hol meglehetősen mennyiségben vásárolhat az ember olcsóbb s drágább chinai készítményeket; a mostani tárlatot azon tárgyak jellemzik, melyekre reá van írva „taken from the summer palace“ Ezekből gyaníthatni, hogy mily tömérdek lehetett

a chinai császár nyári palotájából a katonaság által széthurczolt-kincs, miután a kiállított rész, mint minimuma az egésznek, annyira megy és oly nevezetességet foglal magában.

Ezek levén fő vonásban az 1862-ki nemzetközi iparmű-tárlat fő vonásai, egy más alkalommal Magyarország czikkeire térek át, valamint azok szereplésére a South Kensingtoni palotában.

SZABÓ JÓZSEF.

ÚJABB ADALÉK
A TÖRÖK URALOM TÖRTÉNETÉHEZ
MAGYARORSZÁGON.

Források: (Kecskemét város története Hornyik János által. Második kötet, 320 darab oklevéllel, Kecskemét 1861.; s a szövegben s a szöveg alatt idézett kútfők.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

Hornyik János ur adatai szemlátomást bővílnek, a mint a tizenöt éves háború határát túllépte. Egy pár mindenestre érdekes okmányon kívül, egy számviteli s egy községi jegyzőkönyv fennmaradásának köszönhetjük ezt, melyek közül az utóbbi 1591—1601 s a másik 1598—1603 évekre terjed ki. Ezek képezik a fő forrást, melyekből ő Kecskemét történetét e korszak alatt összeállítá s melyekből meríté jobbadán az adatokat állításaihoz. Egész terjedelemben nem közli egyik jegyzőkönyvet sem, de terjedelmes szó szerinti kiírásokra szorítkozik. S ez bőségesen elég. Az ilyen regestrumokban már a dolgok természeténél fogva is sok az ismétlés, s Hornyik úrnak lelkiismeretessége, alaposága, tárgyismerete kezeskednek, hogy az anyagot czélszerűen és helyesen használta fel. S ennél több nem is kívántatott. Eme jegyzőkönyvek az országos eseményekhez kevés adattal járulnak, s e részben is inkább csak chronologiai tisztázásokra használhatók. A belélet, az államhatóságokhoz való viszony, a társadalmi szerkezet, a kormányzat szervezése: ezek azok, melyekre nézve sok tanúlságost rejtenek magokban, s melyeknek változását, alakulását, fejlődését nyomról nyomra követhetjük adataik összehasonlítása által.

A hosszú háború alatt beállott változás nem volt rögtöni, mint egy varázsvessző ütésére előálló, de lényeges volt az annyira, hogy a hódoltság történetében bizonyos tekintetben forduló pontot, helye-

sebben korszakot képezett. Kecskemét, s bizonynyal az alföld több helysége ez időben nyerte szabadabb mozgathatását a belkormányzás terén, s ugyancsak az alföld falvai pusztákká válni ez időben kezdték. S mindezt főként egy tényezőre vihetjük vissza: a török és magyar portyázók szokatlanul nagy elszaporodására s magának a hadjáratnak hosszasan tartására. Nem mintha rab, hajdu s más szabad csapatok az előtt is nem lettek volna eléggé számosan, nem mintha a tatár csapatokat, a martalócokat, török portyázókat csak azon idő óta lehetett volna látni hazánkat dúlni, mióta Krim, II. Szelim alatt történt meghódíttatása után, kezdette kiállítani a maga contingensét. Bizonynyal egyik olyan régi, mint a másik, s a hajdu nem volt kiméletesebb a gönüllinél sem előtte sem utána a hosszú háborúnak. De a hadjáratok, melyek a mohácsi véstől Sziget bukásáig egymást érték, az egymást felváltó csatározások okoztak ugyan pillanatnyi s néha tartósabb inséget, tettek ugyan helységeket lakatlanokká: azonban a fürgeteg elvonultával a lakosok visszatértek helységeikbe s a gazdag föld mégis kiheverte a dúlást, pusztítást. Azután 1591-ig fegyveres béke volt, mely az apróbb czirkálások, örökös csatározások daczára is nem hagyott állandó nyomokat. A fenmaradó emlékekben az egész ez ideig fenállott helységeknak annyi nyomával találkozzunk, hogy az első nagyobb és tartósabb pusztulást bátran tehetjük a tizenöt éves háború korára: akkor szorultak a törökök váraikba, akkor állott elő a pusztáknak egy nevezetes része.

Minden látszólagos eredmény s diadal mellett a török ez idő alatt sokat vesztett erejéből e két körülmény folytán. Az alföld falvainak, melyek tán ziametek, timarlik voltak, lakosai az alföld városai-ban gyűltek össze, melyek mint khászok jobb sorsot élveztek, honnan földesuraik követelése daczára sem voltak kinyerhetők. A helységek nagybodásával erejük is növekedett s midőn a zsitvatoroki béke létre jött, nagyobb tért és befolyást nyertek magok a megyék is, tény, melyet, hogy elhigyjünk, csak a XVI s XVII. század törvényhozását kell összevetnünk, melyre az út a hosszú háború készítette elő. Em-lítettem első közleményemben, hogy a hódoltságon kívüli megyék az egész XVI-dik században csak jószág és pénzügyi tekintetben bírtak befolyással a hódoltságra, sőt némely megyék e tekintetben sem. Elő-ttem fekszik néhány „s t a t u s d i c a r u m“ az az porták osztatása a megyéknek. Kovácsics Supplementumaiban ¹⁾ közli a porták összeírását 1549—1583 közt évről évre. De ez, habár ő úgy látszik teljesnek tartá, nagyon hiányos. Csak húsz megyét foglal magában s ezek közt is ott van Varasd, Zágráb és Körösmegye. Mindamellet nagy fontos-ságú, mert megemlíti a be nem hódolt s a félig vagy egészen behódolt megyéket. Ilyen csak három van, Esztergom, 1554. óta Veszprém, 1559 óta Nógrád. Komárom, Nyitra, Bars, Vas, Zala félig behódol-

¹⁾ III. kötet 273—298. lapok közt.

tak. Ez ellenében teljesnek mondható ¹⁾ a Jernei-féle gyűjteményben (birja a kecskeméti ref. főiskola) eredetiben meglevő connumeratio, mely készült 1559-ben s teljesleg minden adózó megye portáját felemlíti: hiányzanak ebben Pest, Fehér, Bihar, Kövár, Kraszna, Középszolnok, Csongrád, Csanád, Arad, Zaránd, Békés, Bodrog, Torontál. Mind e megyék, az egyetlen Pest (s a Tolnával együtt járó Baranya) kivételével hiányzanak egy 1647-ki összeírásból is.²⁾ S ha ez adattal összevetjük, hogy a kecskeméti említett két regestrumban egyetlen adat sincs, mely azt mutatná, hogy Kecskemét a hosszú háború alatt Pestmegyére adózott vagy azzal kormányzati összeköttetésben lett volna, kétkedhetünk-e benne, hogy e korszak még kormányzati és pénzügyi tekintetben is kijebb terjeszté a magyar ditiót? ³⁾

De e regestrumnak nemcsak abban áll fontossága, a mi nincs benne. Célunkhoz képest sok érdekes adatra akadunk, melyek által e zavaros, e küzdelmes korszakot ismerni tanuljuk. Fő fontosságú mindenek fölött, hogy belőlök tudjuk meg, hogy a török hivatalnokok, kiknek itt állandó székhelye volt, e háború alatt költöztek ki. Hornyik ur ennek idejét 1596-ra ⁴⁾ teszi s egy eseménynyel hozza kapcsolatba, mely a számviteli könyvébe későbbi kéztől beírva találhatik s ekkép hangzik: „Anno Domini 1596. Eger vételekor. Midőn az második Mahumet török császár Magyarországon jött volna, az kecskeméti polgárok eleibe menvén ajándékot vittek neki 600 juhot, 100 ökröt és 14 szekér kenyeret, hogy egy csauszt küldene hozzájuk, ki azon általmenő vitézektől megoltalmazná őket, az császár 300 aranyat adván nekik, és egy font arany köntöst, meghagyá, hogy haza menjenek, és ha valaki bántaná őket, az köntöst mutatná meg neki; az okáért mihelyen valami török sereget láttak, az bíró az köntöst rávévén, elejekben ment, kit látván az törökök, lovokról leugorván az köntöst megcsókolták és ha az bíró megengedte, ott háltak magok költségén, és ha penig meg nem engedte, elébb állottak.“ Hogy ez több adománál s valóban történelmi tény, azt Hornyik ur egykorú egyházi szónok — Káldi a biblia-fordító, Faber, Scherer — munkáiból kétségen kívül helyezi alapos bizonyítgatásaival.

Nincs is okunk abban kételkedni, sőt elfogadhatjuk azt, mint

¹⁾ Teljesnek mondom, mert adatait összehasonlítottam az ugyancsak a Jernei-féle gyűjteményben levő 1583, 84-diki kamarai számadásokkal s egy lajstrommal, mely 1616-ban készült s Mátyás aláírásával van ellátva s tartalmazza az adórestantiáknak összeírását, nem találtam megyét, mely amabban kimaradt volna. De a teljesség mellett az is szól, hogy e munkálat a kamarában készült s eredeti példány.

²⁾ Megvan a Protocollum Inc. Distr. Min. Cumaniaében, mely Halas városa levéltárában őriztetik. Készítette 1623-ban Halász István.

³⁾ Azonban mind a kecskeméti, mind a kőrösi regestrumok már 1620-on túl rendszeresen s tüzetesen beszélnek Pestmegyére tett adózásukról s hivatalos összeköttetésekről.

⁴⁾ Helyesen! miután 1597-en túl a Regestrumban nem jön elő.

historiai tényt. De a kaftány fontosságát aligha nem túlbecsüli Hornyik ur, midőn a kadi és a több törökök távozását s a város önállóságát azzal hozza kapcsolatba. A dolgot más természetesebb okokra vihetjük vissza, magára a hadjárat folyamára.

Pezzen, mint tudjuk 1590. nov. 29. megújítja a békét nyolcz évre, mely kezdetét 1592-ben veendette. De már a megelőző évben kitört a háború a túl a dunai alvidéken s bár a következő évben elég nagy terjedelművé lett, a felvidékre még nem hatolt. De már 1593-ban Szinán a nagyvezér Veszprémet és Palotát elfoglalta, mi alatt Hardeg Székesfehérvárnál győzött. Pálffy pedig Füleket s más erősségeket kerített hatalmába. A török sereg egy része Budától Szedegig volt elszállásolva télen, míg maga Szinán Belgrádba ment.¹⁾

1594-ben Mátyás elfoglalja Nógrádot, de a török elfoglalja Tatát, Pannonhalmát, Pápát, ostromolja Gyórt s elvonul Komárom alól.

1595-ben elveszti a török Esztergomot, Párkányt, mely lerontatik, Visegrádot, a horvátok elfoglalják Babocsát, Perrinát, az erdélyiek Facsetet és Lippát, Szolnok is lön ez évben ostromolva — sikertelenül. Ez évben tehát a háború általánosan s nagy terjedelemben dúlt.

1596-ban Maximilian beveszi s lerombolja Hatvan, ekkor esett kezükbe Vác, de III. Mohamed szultán személyesen vezet serget megbosszulandó a szenvedett kudarczokat s elfoglalja Egervárát.

Ime ezek voltak a hadjáratoknak főbb pontjai a kaftány-kinyerés éveig. Tekintve a háború színhelyét, Kecskemétre csak a két utóbbi év, midőn Szolnok és Eger ostromoltattak, nehezült súlyosabban, hozzávetés, melyet egy történelmi adat is erősít. III. Mohammed 1597. octóber 22-én a három város folyamodványa következtében kiad egy fermánt, mely ezek állítólagos pusztulásának megvizsgálását rendeli el. E fermánban érdekes adatok vannak. A tatárdúlások következtében Kecskeméten 580 házból 327, Kőrösön 180ból 100, Czepléden 150-ből 70 maradt²⁾ a többi porták lakosai elszéledtek. De a honmaradtak is elvesztették barmaikat s daczára ennek a meghaltak s menekültek harácsát is rajtok követelik. Ezek folytán oly nagy nyomorúságra jutottak, hogy kibujdosnikészülnek. Sez igen nagy csapás volna, mert miután a többi városok elpusztultak s lakos-

¹⁾ Hornyik ur a 477-dik lapon 296-dik számú okmányt, melynek egykorú másolata mind Kecskeméten, mind Kőrösön megvan, azon oknál fogva, hogy Túr, Ványa, Kecskemét, Kőrös a gyulai szandzsákhoz tartozónak mondatnak, s mely 1593- oct-ben kelt, 1690-be sorolja. De helytelenül! mert habár a kecskeméti okmányon az évszám ugyanaz, de nem a kőrösön hol világosan 1002 Muharrem van téve. Ez adatot megerősíti azon körülmény is, hogy éppen ez idétt a tábor Belgrádon volt. V. ö. Hammer II. 584. l.

²⁾ A ház alatt portát kell érteni, a mely t. i. a harácsfizetésnek alapja volt. Állott pd. egy török porta a XVII-dik század közepén négy telekből. Vajjon ez idétt is annyit volt-e? nem tudom.

s a k e l s z é l e d t e k ,¹⁾ a salétromfőzés a budai löporgyár számára s a pesti budai erődítési munkák egyedül a három városra maradtak. Vizsgálják meg tehát a budai beglerbég és defterdar a lakosok vagyonát, mely ha a bejelentett mennyiségnél nagyobb, a harácshátralék²⁾ vétesék meg rajtok. A vizsgálat kedvezőleg ütött ki, mint az egykorú magyar hátirat mutatja „az város pusztaságát engedték meg 200 frtban³⁾ midőn pusztulni kezdett.“ Ime magok az egykorúak a pusztulás kezdetét épen ez időre teszik.

Maga Hornyik ur sem idéz az 1596. év előtt a Jegyzőkönyvekből rablási ténytet, mely ha volt is, nem hatott jelentékenyen a város fejlődésére. De nézzük csak az 1596-ot követő éveket, mi gyakori, mi rendes dolog itt a török, tatár, hajdu dúlás, hányszor nem újulnak meg azok évenként s gyakran mekkora zavart és rendetlenséget hagynak magok után—természetesebb és okadatoltabb dolognak fogjuk találni, hogy a közbátorságnak e hiánya okozta a török hivatalviselők távozását. De ne előzzük meg a tényeket.

Míg Kecskeméten török hivatalnok székelt, már maga ezen körülmény elegendő volt az ozmánokat s tatárokat távol tartani, legalább fékezni. Távozások után folytonosan szaporodnak a rablások s becsapások. E városi hatóság most szabadabb kézzel mozoghatva, növekedő tevékenységet fejt ki a növekedő veszélyek elhárítása körül. Követeket küld az ország különböző helységeibe törökökhöz, tatárokhoz s magokra a confiniumokra is: így 1597-ben egyfelől Várad, másfelől Bács, Szolnok és Csongrádra s a következő években is minden helyre, a honnan csak veszély fenyegette a várost. Védleveleket igyekszik kiszerezni, s hogy ezt a tatároknál elérhesse, igénybe veszi a budai urakat, kiknek nem lehetett célja — csak a hadfolytatási segédforrások megtartásának szempontjából sem — a hódoltság teljes tönkretétele s kiktől ajánló leveket nyer a tatár szultánokhoz.⁴⁾

E védlevelek célja az átutazó tatár hordák által fenyegetett közbátorság épen tartása volt, mely, ha az átutazás megtörtént, magában még nem volt elegendő, fő érvényt annak az ajándékozások — pénz, kés, posztó, marhák, élelem szerek stb. a tatár szultánoknak s főbb népeinek — szereztek. Így 1601. tavasza elején két tábor s őszén egy harmadik vonul át, melyek ily módon üdvözöltetnek. A rabló hordák ellen

¹⁾ Fontos passus, mely mutatja, hogy a Duna, Tisza közén az első nagyobb pusztulás ez időben volt. Ez adattal megegyeznek a nagykőrösi adatok is, hol a későbbi keletű levelek hátlapján is tétetik említés a város pusztulásáról. Török-magy. Okmánytár I. k. 9. l.

²⁾ Itt úgy látszik a fermán e szavaiból „a harács hijás“ hogy csak az egyszeri elengedésről volt szó s nem rendszeres adóleszállításról, mely utóbb más folyamodvány következtében történt.

³⁾ A kétszáz frt. volt 15000 oszpora, levén egy frt. 100 dénár s egy oszpora 1 1/3 dénár. Utóbb 1 oszpora 1 1/2 dénár volt.

⁴⁾ Két ily ajánló levél Kalgai és Szeadet Giráj szultánokhoz Szulejmán budai pasától olvasható az okmánytárban 63. s 64. szám alatt.

azonban sem kaftány, sem védlevél nem ért semmit. E czélból salva guardiákat kelle tartaniok, vagy mint akkor nevezék tatárörzöket, kikkel a körülményekhez képest megalkuttak. Ezek a szegökségben elkísérték a város követét, ott voltak aratás, kaszálás és behordásnál. Ezen kívül a magánosok fizették a nekik tett szolgálatoakat. 1601. nyarára ama szolgálatoakért három örrel a város megalkudott 700 frtban — de a fizetés az alkut az ajándékokon s élelmezésen kívül 232 frttal multa feljül.¹⁾ S ha még ez áron meglett volna a biztonság. Nem egy példa mutatja, hogy ezek gyakran nem tehettek egyebet, mint a foglyok s elhajtott marhák visszaváltását eszközölni.

Nem fogok azon számtalan kisebb nagyobb mérvű dúlásokra, csordák elhajtására kiterjeszkedni, melyeket Hornyik ur az 1598—1603. közti évekről felhoz. Hajduk, tatárok, törökök felváltva rakkonzátlankodtak ez egész idő alatt, kisebb nagyobb csapatokban, elválva gyakran a hadaktól, olykor nem is tartozva semmi sereghez, rablás kedvéért összeállott csapatok. Magok a hajduk sem voltak jobbak a tatároknál a becsapásokat és zsarolást illetőleg. Többé, kevésbé szervezett csapatokat formáltak, s a mint egy a Jernei-féle gyűjteményben levő ekkori összeírás nevezi őket „szabad légények“ voltak. Vezérok hadnagy nevet viselt, ez alatt állottak a vajdák, zászlótartók, a tizedesek az előszámlált renddel. A rendes háború mellett — épen mint a tatároknak — a soha meg nem szűnő portyázás volt fő foglalatosságuk, s nemcsak a véghelyeket, hanem a belsőbb hódoltságot is örökös rettegetésben tartották. Berontásaik súlyát ajándék és jöltartás enyhíté.

Nem úgy a tatáresapatok. Rablás és a marhák s lakosok elhajtásától mi sem tartá azokat vissza. Hasztalan volt az előre megalkuvás s bizonyos összeg lefizetése, hasztalan a tatárörző, a kiket keresztülvonulások alkalmával a mezőn találtak, magokkal hajtották s egyet-kettőt váltságpénzen hirmondónak haza eresztettek, hogy ezek a többiek kiváltását eszközöljék. Egy év sem volt nyomasztóbb e részben az 1600-dikínál, midőn aratás felé e beütések gyakorisága számtalan embert kibujdosásra kényszeríte, az előljárók, jegyzők szétfutottak, csak a derék Varga Ferencz bíró maradt helyén, a lakosok közül fogván fel egyet a város diákjának, kivel aztán annak ügyeit intézte.

A város ez esetek ellenében, a mint tudott, segített magán. Előljáróit, köldötteit, kivált, ha hivatalos útban fogattak el, saját költségen váltotta ki, a lakosokat, sőt még idegeneket is segített a váltságpénz előállításában, mely a fogoly személyiségéhez képest állítatott meg 8 aranytól²⁾ 59—60 aranyig. Gyakran közbenjárót képeztek

¹⁾ 1599-ben két hónapra két örnek 311 arany volt. 1601-ben 200 arany „a meddig köllenek.“ Az ilyen tatár örökön kívül voltak a török örök, talmácsok stb. kik szinte rendes fizetést húztak.

²⁾ Egy arany ez idétt 1 frt. 70—1 frt. 80 denárban járt.

hajduk tatárok közt s mindkét részre egyaránt váltottak ki elrablott jószágokat és embereket. ¹⁾ A hajdúkkal mégis könnyebben boldogultak. Egy ízben Budára juhokat hajtottak s midőn ezeket a hajdúk az útban feltartóztatták, forma szerént alkura léptek velők, bizonyos összegben, melyet csak utólagosan fizettek le. Olykormegkisérték a fegyverek szerencséjét is, ha reményök volt, hogy azt sükerrel tehetik. 1601. ben Mátyás napján egy Péntek napon alkonyatkor „a kecskeméti lakosok — hét kocsin 26 előkelő polgár, vezénylete alatt—utánokesnek a tatárok-nak, kikről hírt vettek, hogy kecskeméti és nagykőrösi embereket visznek; beérik azokat a szomszéd kerek-egyházi puztán, szétverik őket s megszabadítanak tőlök 11 kecskeméti, 9 nagykőrösi, többnyire asszony, leány és fiatal férfiakat; ezen kívül elvettek azoktul 13 ökröt, 33 lovat, temérdek rablott öltöny és bútor félét, sőt nagyszámú tatár lovakat s öltönyöket is.“ A bosszú nem soká késett: következő héten már, épen kőrösi vásár alkalmával 25 kecskeméti férfit s nőt raboltak el, kik közül kettőt 50 aranyért hirmondónak haza eresztettek.

Megtörtént, hogy e becsapások olykor útczai harczot idéztek elő. 1600 végén alig némultak el a tatárdúlások s már is más veszély fenyegette a várost. Rendőrfegyelmi szempontból a vajdák és szubasák évenként több ízben látogatták a várost. Ez év őszén Szefer vajdát ilyen alkalommal megtámadják a hajduk s útczai harczban embe-reivel együtt felkonczolák. Haszán a budai pasa ezért megidézte a várost s a főbíró egy követtség élén felmegy Demeter napján. Először Pesten Budán következő ajándékokkal egyengették meg az útát: „Pesti vajdának Musztabéknek elsőben adtunk 1 vég karazsiát, kéköt 2 öreg fejér kenyereket, 1 aranyos vasú kést.

Budán az Passa kihájanak adtunk 1 vég karazsiát kéköt, 2 öreg fejér kenyeret 2 sajt, 2 só, 2 aranyos késök.

Passának is adtunk 1 aranyos botot, fl. 35, 1 vég karazsiát, 2 fejér kenyeret, 2 sajt, 2 só, 2 aranyos késök, egyik aranyos fejú fl. 1 ¹/₂, másik 85 pénzös.

Sámánnak fizettünk innen hazul vitt pénzt 10 aranyat elébbi adósságra: elébb is adtunk 13 aranyat nyárban. Memhet passa idejében főbíró uram búzája árából hajlott nála: Voltunk adóság neki 2 vég karazsia árával 42 forinttal, 1 szönyeg ára fl. 7 dn: 50, 1 keszkenő fl. 1, 2 papucs 145 pénzösök.

Zufilárnak is budai vajdának adtunk 1 sajtot, 2 cipót, 1 kést, szolgáljának dn: 16. Budai kadiának Habil Effen dínek is adtunk 1 végkarazsiát, 2 öreg fejér kenyereket, 2 söt—az tolmácsának is adtunk dn: 25.

A kenestartónak is vittünk 1 vég zöldkarazsiát, 2 öreg fejér kenyereket, 2 söt.“

S csak ezután került a sor a rendes vérdíjra, mely a jegyző-

¹⁾ Például a bajai kadinak kocsiját a kecskemétiék, ugyanezek egy földvári embert 8 aranyért, küldötteiket 111 aranyért s az űrző tatároka hajduktól egy rab tatárt 30 aranyért stb.

könyvbe ekkép van bejegyezve: „Budán sz. Dömötörnapban fű biró uram ez utában az budai Hasszán passának az pesti Szefer vajda itt való vesződelmeért mőly summa pénzt vitt: Fizettőnk az passának harmadfél száz aranyat.

Az Kihájának is adtunk 100 aranyat.

A Pasa tolmácsának 15 aranyat, 1 nadrágnak való karazsiát, 1 fejér kenyért.

Habi deáknak is adtunk 2 aranyat.

Az vajdának 38 aranyat.“

Mind ama dűlások nem a rendes hadseregektől, nem a török tisztviselőktől származtak. Ezek részüket más uton vették ki. Ha pasa-változás történt, a biró Budára ment tisztelkedni -- de soha sem üres kézzel. Ha tisztviselő jött a városba, vagy keresztül utazás közben itt álla meg, nem maradhatott el az ajándék: kés, posztó, toll, jancsár-kapeza, élelemszer, ellátás kenyér és borral stb. s még tete mesebb volt ez, ha török tábor vagy valamely sereg csapat utazott át. Ekkor a rendes ajándék felett meg is kelle vendégelni a tábort. ¹⁾ Ajándékot szolgáltattak évenként több ízben Budára s más helyekre s mindannyiszor, ha valami könyörögni valójok volt. Maga a szokott adó befizetése is ajándék kíséretében ment véghez.

De lássuk mit nyújtanak a regestrumok az adózás történetéhez.

Hogyan lön kezelve a rendes és rendkívüli adó 1598 előtt? a város szedte-e vagy a török hivatalnok? s ha a város szedte Budán szolgáltaták-e be a nazurnak vagy Kecskeméten a kiküldöttnek? ²⁾ mindehhez adatok hiányában nem szólhatunk. De e regestruból megtanuljuk, hogy ez időn túl az adókiivetést adónemenként, birtokaránylag az előljáróság eszközölte, maga szedte be tizedesei által, s saját embereitől küldte fel Budára a nazur béghez.

Kecskemét, mint khász az ezeket illető előnyben részesült, mely nem egyéb volt, mint hogy nem ismert földesurat, nem állott timarli vagy zaim alatt. Rendes adója kétféle volt, summafizetés és harács, melyek minden eddigelé általam látott jegyzőkönyvekben szorosan meg vannak különböztetve. A harács fejadó volt, kivetve portánként, a summafizetés pedig a földadó és tizedváltás, mely bizonyos összegben lön kivetve a lakosokra. Az első a nyugtákon dzsizie név alatt fordul elő, a rajtuk levő magyar hátirat pedig „derék császár adaja“ néven em-

¹⁾ Egy ily megvendégelés 1801-ben 95 frt ba ke.ült, midőn egy ökröt is vágattak le.

²⁾ Hornyik úr egy regestrumtűredékből idéz egy nagyon kétesen hangzó adatot: „1596. Az agy-rovó töröknek adott fű biró uram frt. 35.“ Ebből én nem tudom Hornyik ural azt következtetni, hogy ez időben a harácsot a török szedte volna saját kiivetése alapján s annyival kevésbbé mert épen a fő biró ad át összeget az agy-rovó töröknek. Ha ez egyetlen adat bizonyítma valamit, nem bizonyítma többet, mint, hogy a summát Kecskeméten s nem Pesten adták át.

liti. Kivetették harácsonként minden harácsra négy telket s ezekre bizonyos számú oszporát számítva. Az utóbbi a „summa“ vagy „derék summa állott a tizedváltásból — bedel aser — s a miri adójából s némely nyugta „a sereg szükségei fedezésére“ kivetett adónak nevezi.¹⁾ Erre, mint a két városi, bár utóbbi keletü levelek s följegyzések mutatják,²⁾ a nazurral külön alkut kötöttek s ennek alapján egy összegben fizették ki rendszeren sz.-György nap táján. E két adó nem közt a megkülönböztetés a hosszú háború alatti Regestrumban is feltalálható. A harács 1599-ben volt 299 frt. 30 den., 1600-ban 58 arany, melyből másfél száz forint a harácsra, a többi dézmára ment. Ugyancsak dézmára fizetnek 1601-ben 220 frtot. 1599-ben nagy Csötörtökön a derék summára adtak 961 frt. 17 dnr.

Kérdés marad itten: pontosan adják-e vissza a fennebbi összegek az egész summát? én úgy hiszem, nem. E városoknak nevezetes foglalatossága volt a salétrom-gyártás, s az éven át gyártott salétromot, egyik, másik adóval vitték fel, s számították be az összegbe. A jegyzők pedig nem mindig jegyezték fel ezt regestrumaikba. Van azonban a derék adóra egy hiteles adat. III. Mohammed elrendeli a budai defterdárnál — ki nem más volt mint a nazurbég — hogy Kecskemét 200,000 oszporát tevő adójából 75,000 oszpora engedtessek el azon okbul, mert „a közelebbi háborús évek alatt a győzelmes (török) seregek megtámadásai s a tatároktüli félelem miatt a lakosságnak nagy része elszéledt. Ehhez járult még, hogy ez utóbbiak (tatárok) által mindenükből kipusztítottak, s magukra lévén hagyatva, végképen elszegényedtek.“ Ekkép adójuk 125000 oszporára lön leszállítva vagyis 1666 és $\frac{1}{3}$ -ad forintra.³⁾

Rendkívüli adó volt, de hadfolytatás alkalmával rendessé vált a bedel nuzul, mely olykor készpénzben a harácsok száma szerint lön kivetve és beszedve. Gyakran terményt kívántak „buzafölvetést“ mint nevezék. Ehhez járult a töméntelen fuvaroztatás, kézi és szekeres napszámos munka, mely a szegénységnek bizonynyal egyik legnagyobb terhe volt. Várművekre, palánkokhoz, a hadsereg podgyászai hordására rendeltettek ki, emberek, barmok vesztek oda igen sokszor s a megmaradtakat untig sanyargatták. És ha a város az egyszer kirendelteket újakkal akarta felcserélni, ez is nagy bajjal járt és sok ajándékkal. Mert a török tisztviselőknél az ajándékozás fő és lénye-

¹⁾ Lásd a kecskeméti török levelek közül 71, 79, 84, 97 számúakat a körösiek közül 238, 362. stb.

²⁾ Hornyik úr munkájában idézett a 189 lapou, a körösi levelek közül a XII. számú.

³⁾ Hornyik úr szerint 200000 oszpora valamivel több 2000 frtnál s 125000 oszp.: 1400 frt. Számítása kulcsát nem értem. Az elengedő fermánnak hátirata így hangzik: „Az ezör forintról való levél.“ mely nyilván mutatja, hogy 1000 frt. az az 75000 oszpora lön elengedve. 1000 frt tévén 100000 dénárt egy oszpora = $1\frac{1}{3}$ dénár. E számítás alapján jön ki az általam használt összeg.

ges dolog volt s ez egész rendszerré fejlődött. A summa fizetéstől — minden ajándék a nazurnak s egész udvarának hagyomány és alku által szabattak meg — a legutolsó gönüllí látogatásáig az ajándék soha sem maradt el, s pénztől, arany serlegtől finom karazsia posztótól szappanig, közkésig a megajándékozandó rangja s egyéniségéhez mérten mindenből állhatott.

Nevezetes jövedelemforrása volt a törököknek, még pedig tisztviselőinek, a díjjak és illetményekből szedett pénz. Hornyik ur a regestrum alapján többeket számlál el. Örökösödési díjj szedett oly esetekben, midőn nem volt egyenes örökös, tehát ha a vagyon oldalágra szállt vagy megszakadás történt. Én láttam több példát, hogy ez utóbbi esetben a vagyont a török a magyar fiscus példájára, egészen magának tartá, de ez bizonynyal a későbbi visszaélések közzé tartozott s ez időben szokatlan volt.¹⁾ Az osztogatást olykor a kadi hajtotta végre. Hücsetet szedtek a birói ítéletek után, még pedig 1 frt. 24 s olykor 1 frt. 28 dnrt. A csincsilát vagy sziczit pénz nem egyéb, mint pecsétdíj volt s 24 dénárt tett. Olykor mindkettőt együtt fizették s mindkettő egyedül a török tisztviselőké volt. De az ezek által szedett díjj nem csak ennyiből állt. Minden büntett vagy kihágás után, melyről csak tudomást szerezhettek, kezdetben a helyt levő s utóbb a városba utazó szubasák útján szedett birság bizonyos részével — s mint Hornyik ur kimutatásából látszik sokszor felével — azoknak számoltak be a városi tisztviselők, sőt miután a török kivonult is, a sziczit és hücset utánok küldetett. Azonban e félösszeg is nevezetesen leolvadt a kadi kezei közt.²⁾ Halljuk csak Hornyik urat: „a török biró kiróttá a birságot, előbb kivette abból saját személyiségét illető díjait, s a mi maradt, megosztotta ismét maga és a község között. És vajjon saját törvénye szerint róttá-e ki? Nem. — Egyéb eseteknél a birság mennyiségének szabályosságát, a vétség vagy kihágás fokozatának különféleségénél fogva kimutatni nem lehet; de miután azt tudjuk, hogy a török törvény mi büntetést szabott a fajtalankodásra, t. d. 300. 250. 200 oszporát vagyonaránylag a nőkre, 200. 150. 100 oszporát a férfiakra, — nézzük mikép alkalmazta ezt a kecskeméti kadia? 1592 Bán Ferencznél lakó legény János maradt birságon. Adott birságot fr. 16. Ebből kell kivonni a hügyet és csincsilát-pénzt 1595. Telek Istvánon ilyen dologért vettek birságot fr. 17. Ebből megyön ki Hücsetpénz fr: 1 dn. 24. — Ha itt e férfi tetteseknél fölveszszük a 16 forintos birságot s hücset és csincsilát fejében adunk a kadiának 1 fr: 48 pénzt — a fenmaradt 14 fr. 52 pénzből jutott a városnak 7 forint és 26 pénz, az uraknak, vagy is a törököknek pedig, a

¹⁾ Láthatók példák a török-magyar Okmánytár I. és II. kötetében.

²⁾ Hornyik ur — 33-ik l. — úgy hiszi, hogy ama közvetített adónemek és díjjak 1596 után a császár adójába olvadtak össze! Miután a császár adaja a harács volt — én ezt lehetlennék tartom. Különbben is az örökös czédulaváltság a regestrumokban a legkülönbféle nyugták a körösi s kecskeméti levelek közt s a számviteli jegyzőkönyvek ellenkezőt tanúsítanak.

legmagasb fokozaton felül is majd négyannyi, vagy is 726 pénz. — E volt a török törvény hatálya és a kadia igazságszolgáltatása.“

Azon része a bírságnak, mely a töröktől megmaradt, a város pénztárába tétetett le s ennek egyik jövedelmét képezte. Maga a város is a bírságot több alakban tudta szedni a kihágások és büntettekért. Ily esetben az összeget a bűn fokozata határozta meg. A büntetést eleinte a városi hatóság a kadival, utóbb csak egy maga határozta, állott kalodázás vagy botbüntetésből s a bírságból vétetett ki. Az első váltása volt 48 dénár, az utóbbié 1 frt. Birósági díjj, de nem büntetés volt a hitpénz is. A perlekedő felek közt, ha szükséges volt a hitletétel, midőn valakinek jószága veszett el s arra ráesküdött, midőn valamely bűnügyben a felek valamelyikének meg kellett eskünni, az esküvő fél a hitletételért 24 dénárt fizetett. Hasonlag bírói díjj volt a tizedpénz is, melyet a nyertes fél a bírói ítélet által megnyert jószág vagy adósság után — annak tizedrészét — fizetett. Végül még egy sajátos adóemről tesznek e jegyzőkönyvek említést, a nősző vagy menyegző pénzről, melyet a házasságra lépők fizettek.

Miben áll hát a város önkormányzata, ha ekkép a törököt minden ügyben beelegyedni látjuk? Valóban nem kis fontosságú kérdés — de a melyre mégis nyerhetünk felvilágosítást. Ez önállóság főként önkormányzatában állott, mely a kadi s népének kiköltözésével tetemesen növekedett. Belügyeit maga igazgatta tisztviselői által, kiknek élén az évenként népgyűlésben választott bíró állt, a kinek e zivataros időkben bizonyynyal igen terhes feladata volt: akkép vezetni a város ügyeit, hogy minél kevesebb kárt szenvedjen. Beszedni és felküldeni a kiállított adókat, alkudozni a török tisztviselőkkel, kezelni a város terjedelmes pusztáit, ellátni a számtalan vendéget, kik mindig nyakukra jártak, itélni a perlekedők közt, büntetni a vétkeket, jobbra-balra az ország minden részeibe követségeket küldeni, kiknek eljárásától függött gyakran a város megmaradása, helyre pótlani a szenvedett károkat: mind ez a bíróra és tanácsára nézett, helyes megoldást tapintatuktól várt.

De ez önállóság 1597. után sem zárta ki a törökök beelegyedését. Helyesen jegyzi meg Hornyik ur, hogy a budai urak a szabadság — engedésben a díjjilletményekért sem voltak túlságosok. Miután a bűn jobbadán nekik jövedelmezett a szubasák évenként több ízben

¹⁾ Hornyik ur idéz egy adatot, 1601-ből, midőn a szentgyörgyi szpáhi két bűnöst rabul v i s z, de a város e l l e n á l l. A s z p á h i elvitte-e a rabokat? s miben állt ez ellenállás ezt ne tudom. De az eset nem bizonyítja a török bíró hatóságának elmosódását. Először, mert rabokat elvinni szubasa s nem szpáhi volt feljogosítva, s az esetre is, ha e szpáhi szubasa volt, a város (s nem az előjáróság) ellenállása nem volt hivatalos színezetű protestatio. Ellenben világos, hogy a míg csak a török Magyarországon volt, évenként több ízben meglátogatták a szubasák a három várost, honnan a foglyokat magokkal vitték s e kitétel is „vajda rabja“ nem egyebet tesz, mint a szubasáknak kiadandó rab.

lerándultak a rabokért s a szedett birságért — eljárás, mely a török uralkodás utolsó éveig teljes mértékben érvényben maradt.¹⁾ Az előljáróság maga ítélte, hogy minő törvény szerint? azzal a török keveset gondolt, de az elítélte „vajda rabja“ lett, azaz kiadatott a szubasáknak, kik a bündíjjat megvették rajta. Halálos ítéletet esetenként külön kinyert engedély alapján hajthattak végre, a nélkül sohasem. De az ítéletet városi lakosság mondá ki, mint 1600. jun. 10-kén a néptörvényszék, hol az „urak“ (t. i. budaiak) engedélyére történik megelőző hivatkozás. Az ily néptörvényszék összeülése a hosszú háború végén, úgy látszik, gyakori eset volt. Az előljáróság mellett a polgárok, a mindkét renden levő lelkészek is részt vettek abban s hozták az ítéletet, a rablási s más bűnügyekben, sőt egy igen érdekes elválási perben is. Az eset e következő volt „1600-dik év végén Kún Gáspár eljegyezi Móre Miklósné Klára nevű hajadon leányát; azonban hír szárnyal a főlegény ellen, hogy Léván más jegyese van, Várad táján pedig törvényes neje él. A menyaszszony bátyja Móre Kelemen szorgalmazására a két vallásfelekezet papjai, oskolamesterei, egyházfiai és a városi tanács összeülvén törvényt látnak és az elválasztást kimondják.“

Maga e körülmény, hogy a nevezetesb esetek népgyűlés elébe terjesztettek, mutatja, hogy az előljáróság nem igényelt független önállóságot magának. Épen e tapogatózás, a felelősséget másokkal megosztani kívánó eljárás eredménye volt a törvényszolgáltatásnak egy más neme. Már e jegyzőkönyvekben van nyoma az úgy nevezett fogott vagy convocatus biráknak is, mely intézmény határozottan a szomszéd helységek solidaritásán alapult. Ugyanis különös esetekre meghivattak a szomszéd helységek előljárói s együtt ítéltek a helybeliekkel, még pedig utóbb mint felebbező forum is olykoron. Következménye volt ez a solidaritásnak, mely a szomszedságok közt a nyomor napjaiban kifejlődött s melynek egyik legpraegnansabb kifejezése a három város (Kecskemét, Körös, Czepléd) összetartása volt, melyel nem csak a töröknél mozdíták elő közösen, adó, közbátorsági s más ügyeiket, hanem még belügyeik elintézésére is használták azt, rendes ambulans forummá változtatván a „három város törvényét.“

Hornyik ur mind ez esetekhez idézeteket hoz fel a jegyzőkönyvekből, melyekkel az akkori életet igen érdekesen illusztrálja. Fontos és érdekes adalék ahhoz az árkimutatás is, melyet épen e jegyzőkönyvek alapján készített el: 1 ökör ára 6, 10, 12 frt. 1 tehén ára 6, 10, 12 fr. 1 üsző ára 5. 9 fr. 1 sertés ára 50. 60 70. pénz. 1 malacz ára 30. 35 pénz. 1 nyeregzserszám fékestül 1 fr. 70 pénz. 1 mázsa fadgyú ára 85 pénz, 1 font szalonna ára 5 pénz. 1 pint méz ára 70 pénz. 1 pint vaj ára 65 pénz. 1 kéve nád ára 3 pénz. 1 pár csizma ára 2 fr. 1 pár deli száras csizma 2 arany. 1 pár csizma megpatkolása 11 pénz. 1 kaszás napszám 20 pénz. 1 szállómives ember napi bére

¹⁾ Közölve az okmány az I. k. 242-dik lapján.

10 pénz. 1 ökörbőr ára 1 fr. 50 pénz. 1 üszöbőr ára 1 fr. 20 pénz. 1 bagja széna ára 50, 75 pénz volt ez időben.“

A pénz forgalmi értékét illetőleg, a fr. 100 dnr. a tallér 105 dnr: az arany 170—80 dnr: volt. A tisztviselők fizetése — a bíró és tanács díjj nélkül szolgáltak — változó volt. Egy-egy példát azonban felmutatok:

„Prédikátor fizetése. 1600. Pinkösdben; prédikátor uramat Búzás Mihált fogadta meg bíró uram Varga Ferencz: Szána János: polgárok: László Ferencz, László Dömötör, Pintér János, Király István Czika János etc. Szegődsége ez: készpénz frt. 70, 2 verő ártány, száz fű kápiszta, 12 fertály búza, 3 fer köles. Az mestörnek ételének viseli gondját ü kegyelme ezön szegődségre.“

„Oskolamester fizetése. 1601. Ez mostani szegődség sz. Dömötör naptul fogva Pinkösdig kész pénz frt. 16, egyéb semmi. Prédikátor uram tartja asztalát.“

„Notáriusok fizetése. 1600. Halasi János deák a főjegyző. „Engömet fogadott meg ü kegyelmök városul: készpénz frt. 25, 1 ruha, 6 fertály búza, saru, czipellős.“ „Máthé deák uramnak (az aljegyzőnek) adnak készpénzt frt. 16, lábbelit, saru, czipellés.“ stb.

Ellenben igen kevés s alig egypár szétszórt adattal illusztrálható, bizonynyal nem saját hibájából, Kecskemét viszonyát a hódoltságon kívüli részekhez. Hogy a város a megyének az egész időszak alatt fizetett volna valamit, nincs megemlítve: ellenben egy adat mutatja, hogy 1599-ben Oroszi András váczai kapitány várművére gyalog népet vagy 40 frtot kért. Az első küldött mit sem kapott s csak a második küldöttel, Üllei Andrással, alkudtak meg 10 frtban. Más izhen ugyanez Oroszi Andrásnak ajándékot küldenek 1600-ban. Két izben 1600 és 1601-ben van nyoma, hogy a magyar földesurakhoz (Rákóczy, Bárius) a város és az árendában birt puszták végett követséget küldenek. De, hogy mit s mennyit árendáltak, nem tudjuk. Annak is van nyoma, hogy a váczai püspök 1601-ben a dézma kiárendálására nyargalót küld hajdukkal a városra. S egy 1602-diki okmány szerint ugyan-e püspök Radovics Péterrel a város a püspöki dézma iránt 200 aranyban kiegyezett¹⁾, oly módon, hogy, ha a hadak miatt azt a város egypár hétig nem küldhetné el, várjon a püspök, de ha megadni vonakodnék, akármelyik kecskeméti embert letartóztathassa s adósságát. bármi úton megvehesse.

De ne feledjük, hogy e korszak átmeneti volt, — főként magára Pestmegyére. Többet, mi előbb teljes érvényében áll a fön, hanyatlani látunk, sok más pedig újra éledt, a mit azelőtt hiában kerestünk volna. S mindez nem lehetett egyetlen actusnak következménye, s a következő korszak a török uralkodásnak sok részben megváltoztatott képét mutatja.

SZILÁGYI SÁNDOR.

IRODALMI SZEMLE.

EREDETI NÉPMESÉK. Összegyűjtötte ARANY LÁSZLÓ. Kiadja Heckenast Gusztáv. Pest 1862.

Íróink sokkal hamarabb érdeklődtek népmeséink, mint népdalaink iránt. Gyűjteni is hamarabb kezdtek. A míg népdalainkból Kulcsár „Hasznos Multság“-aiba csak egynehány lön följegyezve, Gaal és Majláth (1822—25.) egész köteteket adtak ki. Igaz ugyan, mind ketten német nyelven bocsátották közre gyűjteményöket s meséinknek a német közönséggel való megismertetését tüzték ki főczélul, de mégis kezes mozzanat volt ez s csodálatos, hogy irodalmunkban oly kevés viszhangra talált. Nem hogy új gyűjtők állottak volna elő, kik magyar nyelven adják ki gyűjteményöket, hanem még egy Kazinczy sem talált kiadót Majláthnak általa lefordított gyűjteményére. Egész Erdélyi-ig senkit sem látunk megjeleni téren, sőt Gaal meséinek magyar gyűjteménye is csak napjainkban látott világot. Az ok alkalmasint ott rejlett, hogy nyelvészeink és acstheticusaink akkor még keveset foglalkoztak a népi elemmel, költőink sokkal inkább el voltak foglalva a régibb és újabb klasszikusok tanulmányával, mintsem kedvök és idejük lett volna a néptől is tanulni valamit, a közönség pedig nem azért vett könyvet, hogy azt olvassa belőle, mit otthon a szolgálok és gyermekek csevegnek. Gaalt és Majláthot is, kik inkább német mint magyar írók voltak, az az élénk mozgalom sodorta magával, mely a német irodalomban a népi hagyományok gyűjtése körül ez időben oly általánossá lett.

Erdélyi népköltési gyűjteménye is, melyet a Kisfaludy-társaság aegise alatt adott ki, népmesékben meglehetősen szegény. A népdal mellett a mese csak mellékes s mintegy függelék. Maga nem gyűjtötte, gyűjtői inkább csak a dalok iránt érdeklődtek, mert a népi szokásokat a középrend is éneklé nálunk, kivált mióta nemzeti zenénk visszanyerte régijogát, ellenben a népmeséket a csak kissé mivelt ember is megveti. A gyűjtők, úgy látszik sem szeretetből, sem tuda-

HAZAI KÖNYVÉSZET.

hazai példányban, s a leíráshoz mellékelt rajzokban be is mutatja a szerző a kelenföldi rézkori, az érdi vegyes- (réz és vas) s az ipolyiszeri tisztán vaskori általa felfedezett és felásatott sírokat. Mellékesen megjegyzendő, hogy különösen az utóbbi kitünő régiségtani ritkaság és nevezetesség. Tárgyánál fogva még azután a leírás kiválólag a rézkori tárgyak leleteire, szépségére, a czeltákra, s azoknak hazánkban terjedt telepeire vonatkozik.

TARTALOM.

TIZENÖTÖDIK KÖTET.

XLVIII. ÉS XLIX. FÜZET.

VERULAMI BACO. — Második közlemény. — Erdélyi János- nostól.	Lap. 3
ÉL-E ÁRPÁD FIÁGA? — Második közlem. — Botka Ti- vadartól.	74
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN PESTMEGYEI MŰKÖDÉSE. — Fáy Andrásról.	88
A M. GAZD. EGYESÜLET EMLÉKIRATA A MAGYARORSZÁGI VASUTAK TÁRGYÁBAN.	112
MACHIAVELLI ÉS MONTESQUIEU. — Második közl. — Montesquieu. — Báró Kemény Gábortól.	132
M. TUD. AKADÉMIA. — 1862. April — Junius. — Cs. A.	173
IRODALMI SZEMLE. — Buckle: History of civilisation of England. Edinb. Rev. után. Tóth D. — Motley: History of the united Netherlands. Athenaeum után. Beöthy Ákos.	212
HAZAI KÖNYVÉSZET.	229

L. FÜZET.

BOD PÉTER ÉS MUNKÁI. — Első közlem. — Gróf Mikó Imrétől.	233
HUMBOLDT SÁNDOR ÉS MŰVEI. — Ötödik közlemény. — Al- másí Balogh Páltól.	256
MACHIAVELLI ÉS MONTESQUIEU. — Harmadik közlemény. — Báró Kemény Gábortól.	296
A NEMZETKÖZI IPARMŰTÁRLAT Londonban, 1862-ben. — Első közl. — Szabó Józseftől.	341
ÚJABB ADALÉK A TÖRÖK URALOM TÖRTÉNETÉHEZ. — Má- sodik közlem. — Szilágyi Sándortól.	372
IRODALMI SZEMLE. Arany László Népmeséi. — Gy. P.	383
HAZAI KÖNYVÉSZET.	393

Jégyek magyarázata

- kész fővonalok
- tervezett
- kész mellék vonalak
- tervezett "
- hajózható folyók
- mellék
- országos határok
- kapcsolt részek határai

A MAGYAR KORONÁHOZ tartozó országok vasuti fővonalainak tervezete. Mellékletül az országos magyar gazdasági egyesület vasuti em., lékiratához. 1862.

- A fővonalok számozása.
- I. Nyugati fővonal
 - II. Délnyugati
 - III. Keleti
 - IV. Éjszak keleti
 - V. Éjszak nyugati
 - VI. Délkeleti
- } fővonal

